

Қазақстан Республикасының Анкарадағы Елшілігі
Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği

Нұрсұлтан Назарбаев
**ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫ**

Nursultan Nazarbayev
**BÜYÜK BOZKIR'IN
MANEVİ DİRİLİŞİ**

İnceleme
Araştırma
Dizisi

Yayın No: 56

Қазақстан Республикасының Анкарадағы Елшілігі
Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği

Нұрсұлтан Назарбаев Ұлы Даланың Рухани Жаңғыруы
Nursultan Nazarbayev **Бүюк Bozkır'ın Manevi Dirilişi**

Редактор

Лаура Болатова

Editör

Laura Bolatova

Қазақ тіліне аударған

Ержан Арғынбаев

Казакçауа Актаран

Yerzhan Argynbayev

ISBN: 978-9944-237-72-7

Баспа күні: Желтоқсан 2018 ж.

Baskı Tarihi: Aralık 2018

Баспа жері: **Оливин офсет** ♦ www.olivinoфset.com

Basım Yeri: **Olivin Ofset** ♦ www.olivinoфset.com

Қазақстан Республикасының Анкарадағы Елшілігі

Кылыч Али көшесі №: 6 Дипломатиялық Сите 06450 Оран / АНКАРА

Тел: 0 312 491 91 00

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği

Kılıç Ali Sokağı No:6 Diplomatik Site 06450 Oran / ANKARA

Tel: 0 312 491 91 00

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak. No: 30 06490

Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29

www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Кітапта көрсетілген идеялар мен пікірлер тек қана авторлардың болып, олар Қазақстан Республикасының Анкарадағы Елшілігінің пікірлерін көрсетпейді.

Кітапта ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliğinin görüşlerini yansıtmazlar.

KAZAKISTAN CUMHURİYETİ
ANKARA BÜYÜKELÇİLİĞİ

AHMET YESEVİ
ÜNİVERSİTESİ

АЛҒЫСӨЗ

Абзал Сапарбекұлы

Қазақстанның Түркиядағы Төтенше және Өкілетті Елшісі

Кейбір байланыстар тарихтың қойнауынан бастау алып, сан түрлі қиындақтардың тезінен өтеді де, ешнәрсеге қарамастан, қайта жыңғырып, жандана түседі. Қазақстан мен Түркияның байланыстары осындай. Кезінде асқаралы Алтайдан, Сарықаның төсінен, Аралдың айналасынан басталған жиһангерлігіміз Бұғазішіне, қарт Дунайға, Солтүстік Африканың шөлдеріне дейін жетіп, артынша бір мезгіл тоқыраған еді. Бүгін болса, халықтарымыз достық пен ынтымақтарын қайта нығайтып, тәуелсіз Қазақстан және Түркия Республикалары Еуразия аймағының маңызды ойыншыларына айналды.

Кейбір ғұмырлар тұтас бір халықтың, тіпті, ұланғайыр бір аймақтың тағдырымен астарласып, миллиондаған адамның өмірлері мен үміттерінің айнасындай болады. Қазақстанның тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың ғұмыры осындай. Кезінде әлемнің тең жартысына үстемдік еткен Кеңес Одағында қарапайым отбасының алғашқы баласы болып дүниеге келген Н. Назарбаев Қызыл Империядағы биліктің ең биік белестерін бағындырып, артынша жаңа, тәуелсіз Қазақстанның құрылуына басшылық ету бақытына ие болды. Бүгінде Түркі әлемінің ақсақалы және сөзсіз көшбасшысы атағы да оның еншісінде.

Тек Қазақстан емес, Орталық Азияның және күллі Түркі әлемінің тұрақты, бақуатты және баянды болашағы үшін үлкен еңбек сіңіріп жүрген Нұрсұлтан Назарбаев осы күнге дейін өңіріміз үшін елеулі маңызға ие бірқатар бастамалардың дем берушісі болды. Түркі кеңесінің құрылуы, Түркия-Ресей ұшақ дағдарысының оңғарылуы, Сирия шиеленісін шешуге бағытталған Астана процесі – осылардың бірнешеуі ғана.

Жуырда Қазақ Президенті «Ұлы даланың жеті қыры» атты ауқымды мақаласын жариялап, Қазақстанның рухани жаңғыруына ғана емес, Түркі әлемінің бірігуіне бағдар беретін тағы бір маңызды қадам жасады. Өзінің бағдарламалық мақаласында Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның түркілік табиғатын айқындайтын маңызды тұжырымдар жасап, Қазақ елінің Түркі әлемімен байланыстарын бекіте түсетін практикалық қадамдарды тізбектеді.

Осылайша, бүгін Түркі жұртының көшін бастаған екі мемлекет – Қазақстан мен Түркияның тізгінін ұстап отырған Елбасы, Ақсақал Нұрсұлтан Назарбаев пен Президент Режеп Тайип Ердоған сияқты тұлғалар Түркі-Ислам әлемімен қатар, қағажу көрген барлық халықтардың үміт отын тұтатып отыр.

Міне, қолыңыздағы осы кітапта айтулы сарапшылардың Қазақстанның даму жолы, қазақ-түрік қарым-қатынастары, Түркі әлеміндегі жақындасу мен Елбасының көреген көшбасшылығы туралы мақалалары жинақталған. Кітап бүгінге дейін қол жеткізілген табыстарды саралаумен қатар, ортақ болашағымыз туралы біраз белгі береді деп сенемін.

Осы мүмкіндікті пайдаланып, кітапты әзірлеуге үлес қосқан барлық авторларға және қазақ-түрік достығының маңызды символдарының біріне айналған Қожа Ахмет Ясауи университетіне алғысымды білдіремін.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті күні және Тәуелсіздік күніне арналған осы еңбегімізді қазақ-түрік достығына сенетін, Түркі әлемінің тұтастығына адал қалың оқырман қауымға тарту етеміз...

ÖNSÖZ

Abzal SAPARBEKULI

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi

Bazı ilişkiler vardır ki, tarihin derinliklerinden doğar, binbir zorlukla sınanır ve, her şeye rağmen, küllerinden doğup, yeniden güçlenir. Kazakistan ile Türkiye'nin münasebetleri bu kabildendir. Altay dağlarından, Sarıarka bozkırlarından, Aral sahillerinden başlayan kutlu yolculuk Boğaziçine, Tuna kıyılarına ve Fizan çöllerine kadar uzanmış, ardından bir dönem için sekteye uğramıştı. Bugün ise halklarımız dostluk ve işbirliklerini tekrar pekiştirmiş, bağımsız Kazakistan ve Türkiye Cumhuriyetleri Avrasya coğrafyasının önemli oyuncularına haline gelmiştir.

Bazı hayatlar vardır ki, bir halkın ve hatta geniş bir coğrafyanın kaderiyle bütünleşir, milyonlarca insanın yaşam ve umutlarının aynası haline gelir. Kazakistan'ın Kurucu Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in hayatı böyledir. Bir zamanlar dünyanın yarısına hükmeden Sovyetler Birliği'nde mütevazı bir ailenin ilk çocuğu olarak doğan N. Nazarbayev Kızıl İmparatorluğun en üst kademelerine kadar yükselmiş, ardından yeni ve bağımsız Kazakistan'ın kuruluşuna öncülük yapma payesine nail olmuştur. Bugün ise Türk Dünyasının Aksakalı ve tartışmasız önderi unvanı da ona aittir.

Sadece Kazakistan'ın değil, Orta Asya'nın ve tüm Türk Dünyası'nın istikrarlı, müreffeh ve güçlü geleceği için büyük gayretler sarf eden Sayın Nazarbayev bugüne kadar bölgemiz için büyük önem arzeden bir dizi inisiyatifte imza atmıştır. Türk Keneşi'nin kuruluşu,

Türkiye-Rusya uçak krizinin çözümlenmesi, Suriye krizinin çözümüne yönelik Astana Süreci bunların sadece birkaçıdır.

Son olarak, Kazak Cumhurbaşkanı “Büyük Bozkırın Yedi Yönü” isimli kapsamlı bir makale yayınlamak suretiyle hem Kazakistan’ın manevi dirilişi, hem de Türk Dünyası’nın bütünleşmesi yolunda önemli bir adım daha atmış oldu. Aynı zamanda uygulanması gereken bir devlet programı niteliğini taşıyan makalesinde Nursultan Nazarbayev Kazakistan’ın Türk kimliğini vurgulayan önemli tespitlerde bulunmuş, Türk Dünyasıyla olan bağlarımızı güçlendirmeye yönelik atılması gereken pratik adımları sıralamıştır.

Ne mutlu bize ki, bugün Türk Dünyası’nın iki öncü devleti Kazakistan ve Türkiye, Elbaşı, Aksakal Sayın Nursultan Nazarbayev ve Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan gibi önderleriyle Türk-İslam Alemi’nin yanı sıra tüm mazlum milletler için de umut olmuşlardır.

İşte elinizdeki bu kitapta çok değerli uzmanların Kazakistan’ın gelişimine, Kazak-Türk ilişkilerine, Türk Dünyası’ndaki yakınlaşmaya ve Sayın Nazarbayev’in vizyoner liderliğine dair yazılarını bulacaksınız. Eminim ki, şimdiye kadar başarılanların muhasebesini yapan makaleler birlikte inşa ettiğimiz yakın geleceğimize de ışık tutacaktır.

Bu vesileyle, kitabın hazırlanmasında emeği geçen kıymetli yazarlara ve Kazak-Türk dostluğunun önemli simgelerinden biri haline gelmiş olan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi’ne şükranlarımı sunarım.

1 Aralık Kazakistan’ın Kurucu Cumhurbaşkanı Gününe ve 16 Aralık Kazakistan’ın Bağımsızlık Gününe ithaf ettiğimiz bu çalışma Kazak-Türk dostluğuna gönülden inanan, Türk Dünyası aşığı herkese armağanımızdır...

АЛҒЫ СӨЗ

Ялчын ТОПЧУ

Түркия Республикасы Президентінің Бас кеңесшісі

Әлемнің сарыла күткен ақылы кемел, қайраты мол, қиялы жүйрік, тәуекешіл түркі ерлері

КСРО-ның ыдырауынан кейін, 1991 жылы Қазақстан еңсесін тіктеп, азат және егемен өмір сүруге нықты әрі тұрақты түрде дамуды мақсаттап, өз тәуелсіздігін жариялады. Содан бері өткен 27 жылда Қазақстан маңызды жетістіктерге қол жеткізді. Ғасырлар бойы жалғасқан отарлаушы саясатының ірге тасы үн-түнсіз, енді қайтып құралмайтындай болып тас-талқан күйреді. Қазақстанның тарих сахнасында әрі кетсе бірнеше жыл ғана өмірі қалды деп сырттан тон пішкендердің көңіліне су сепкендей басылды.

Есімі ел жадында қалған ұлы мемлекет тұлғалар қатарлы құрметті Нұрсұлтан Назарбаев та тарихтағы өзіне лайық орнын еншіледі. Ақсақал, халқын қысқа мерзімде әлемнің бәсекеге қабілетті мемлекеттер қатарына жетелей білді. Тұғырлы мемлекеттің қалаушысы, парасатты, кемеңгер көшбасшы ретінде танылған Назарбаев шабыт пен шадыман сезіммен жүрген жолында Түркі - Ислам Әлемінің Ақсақалы мәртебесімен бірге халықаралық түйткілдердің бітімгері және сөзінде берік тұратын басшы сипатында көрінді.

Тарихи жолында азап тартқан, қиыншылық көрген тамыры терең ұлы халыққа жаңа дем берген, аты аңызға айналған ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев.

Қазақстан тарихының соңғы 27 жылын бақылап отырған әр ар-ұжданы бар азамат, оның Ақсақал-Елбасы-Мәртебелі Көсбасшы сипаттарын әділет нышаны, адамгершілік құндылықтарға ие болуымен қатар, жүргізіп отырған саясатының нәтижесінде иеленгендігін біледі.

Назарбаев бүкіл Түркі Әлемінің және қазақ бауырларымыздың да ұлттық мақтаншысы. Оның қаншалықты өткір ақылға, сұңғыла саясат ғылымына, отан сүйіспеншілігіне ие екендігін, ұлтын емірене сүйетіндігін таяуда жасаған алып қадамы, яғни Оңтүстік Қазақстан облысының атын Түркістан деп өзгерту шешімнің қабылдауы тағы да бір рет айғақтады. Қазақстанның оңтүстігіне, солтүстігіне, шығыс және батысына Түркінің төл таңбасын басты. Алла Тағала разы болсын, Алла Тағала шуақты ғұмырыңызды ұзақ, күшіңізге күш қоссын.

Түркі әлемінің қос зымыран елдері Қазақстан мен Түркия бүгінде Ұлттың және үмбеттің тұлғасы Ердоған басшы мен Ақсақал сияқты көшбасшылармен Түркі Әлемі мен жәбір көрген мемлекеттердің үмітіне айналды.

Ел басшыларының стратегиялық ойлары мен көрегендіктерінің арқасында тарихи жағдайларға байланысты алшақтаған екі бауырлас елдің қарым-қатынасы нығая түсті. Алла Тағалаға мақтау болсын, өте маңызды әрекеттер жүзеге асып жатыр. Қос көшбасшының шынайы талпыныстарымен арадағы қарым-қатынас алтын дәуіріне өткен тәрізді. Барлық салада өте үлкен талпыныстарды іске асырудамыз.

Түркі әлемі саясатты, сауда-саттықты бірге жасасады, әлемнің ең көне мәдениет алабына, киелі дәстүрі мен руханиятына қайтадан жан бітеді және тек қана бір аймақ емес, бүкіл әлем мен адамзат қауіпсіз, еркін, тату-тәтті, берекелі ғұмыр кешетін болады. Әлем мен адамзат Ақсақалымыз сияқты ғұлама көшбасшыларының бастауымен тек әділет, төзімділік, жанашырлық, мейірім өкілдері тәртіп пен мәдениетінің перзенттерімен қайтадан табысады және халық көзінен енді тек қуаныш көзжасы ғана төгілетін күн келеді.

SUNUŞ

Yalçın TOPÇU

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Başdanışmanı

DÜNYA;

NİZAM VE MERHAMET MEDENİYETİ'NİN SERDENGEÇTİSİ TÜRKLERİ BEKLİYOR

Kazakistan, 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, kendi ayakları üzerinde, hür ve müstakil olarak yaşama azim ve kararlılığını göstererek bağımsızlığını ilan etti. Geçen 27 yılın sonunda Kazakistan'da çok büyük atılımlar yaşandı. Asırların sömürgeci tezgâhları sessiz sedasız, bir daha kurulamayacak şekilde sökülüp atıldı. Kazakistan'a birkaç yıl ömür biçenler hayal kırıklıklarıyla baş başa kaldı.

Tarihe geçen nice büyük devlet adamları gibi Sayın Nursultan NAZARBAYEV de tarihteki hak ettiği yeri şimdiden almış oldu. Aksakal, ülkesini ve milletini çok kısa sürede dünya birinci ligine sokmayı başardı. Büyük bir feraset, siyaset ve aynı zamanda ilkeli bir lider olan NAZARBAYEV, heyecan ve şevkle yürüdüğü yolda, Türk İslam Dünyasının Aksakalı unvanı yanında, uluslararası sorunların arabulucusu ve sözüne güven duyulan lider olarak bilinmektedir.

Az zamanda çok büyük işler başararak, asil ve yüce ama çok yorgun ve büyük acılar görmüş halkına yeniden diriliş üfleyen efsanevi bir liderin adı Nursultan NAZARBAYEV'dir.

Kazakistan'ın son 27 yılını izleyen her vicdan sahibi insan görüyor ve kabul ediyor ki; **Aksakal-Yelbası-Büyük Önder** sıfatlarını hayatının her anında yaptığı sıra dışı büyük mücadeleyle hak etmiş; milletine karşı liderliğinin hakkını da fazlasıyla vermiştir. Nazarbayev, tam bağımsız güçlü Türk Dünyasının ve Kazak kardeşlerimizin de milli gururudur. Ne kadar keskin bir zekâyâ, nasıl dâhiyane bir siyaset ilmîne, ne büyük bir vatan sevgisine, nasıl imrenilesi bir millet aşkına sahip olduğunu, en son attığı muhteşem adım olan, Güney Kazakistan eyaletinin adının Türkistan olarak değiştirilmesi kararıyla bir kez daha göstermiştir. Kazakistan'a kuzeyiyle, güneyiyle, doğu ve batısıyla Türk mührünü vurmuştur. Allah razı olsun, Allah gücüne güç katsın.

Türk dünyasının iki lokomotif ülkesi Türkiye ve Kazakistan, bugün artık Miletin ve Ümmetin adamı Başkan Erdoğan ve Aksakal gibi öncüleri ile Türk-İslam Dünyasının yanı sıra mazlum milletler içinde umut olmuşlardır.

Liderlerin üstün liderlikleri ve ileri görüşlülükleri sayesinde aramızdaki mesafeler son bulmuş, ilişkilerimiz bağlamında hamd olsun çok ciddi atılımlar sağlanmıştır. İki liderin özel ve içten çabalarıyla ilişkilerimiz adeta altın çağını yaşıyor. Her alanda çok büyük atılımlar yapıyoruz.

Türk dünyası beraber siyaset beraber ticaret yapacak, dünyanın en eski medeniyet havzası yeniden canlanacak ve sadece bölge değil bütün dünya ve insanlık güvenli, özgür, barış ve refah içinde olacaktır. Dünya ve İnsanlık Aksakalımız gibi bilge liderlerimiz öncülüğünde, salt adaletin, hoş görünün, diğergamlığın, merhamet ve ahlakın temsilcileri Nizam ve Merhamet Medeniyetinin çocukları ile yeniden buluşacak ve mazlumların gözlerinden artık sevinç gözyaşları akacaktır.

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ

Нұрсұлтан Назарбаев

Қазақстан Республикасының Президенті

Ұлы даланың жеті қыры

Нұрсұлтан Назарбаев

Қазақстан Республикасының Президенті

Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады. Бұл – жай ғана әдемі афоризм емес.

Шын мәнінде, немістердің, италиялықтардың немесе үнді халықтарының жылнамасына көз жүгіртсек, олардың мыңдаған жылды қамтитын төл тарихындағы ұлы жетістіктерінің дені осы елдер қазір мекен етіп жатқан аумақтарға қатыстылығы жөнінде сұрақ туындайтыны орынды. Әрине, ежелгі Рим деген қазіргі Италия емес, бірақ италиялықтар өздерінің тарихи тамырымен мақтана алады. Бұл – орынды мақтаным. Сол сияқты, ежелгі готтар мен бүгінгі немістер де бір халық емес, бірақ олар да Германияның мол тарихи мұрасының бір бөлшегі. Полиэтникалық бай мәдениеті бар ежелгі Үндістан мен бүгінгі үнді халқын тарих толқынында үздіксіз дамып келе жатқан бірегей өркениет ретінде қарастыруға болады.

Бұл – тарихқа деген дұрыс ұстаным. Сол арқылы түп-тамырымызды білуге, ұлттық тарихымызға терең үңіліп, оның күрмеулі түйінін шешуге мүмкіндік туады.

Қазақстан тарихы да жеке жұрнақтарымен емес, тұтастай қалпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан қарағанда түсінікті болуға тиіс. Оған қажетті дәйектеріміз де жеткілікті.

Біріншіден, қосқан үлестері кейінірек сөз болатын протомемлекеттік бірлестіктердің дені қазіргі Қазақстан аумағында құрылып, қазақ ұлты этногенезінің негізгі элементтерін құрап отыр.

Екіншіден, біз айтқалы отырған зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ, керісінше, көпшілігі осы кең-байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен

Шығысқа, Күнгей мен Теріскейге таралды.

Үшіншіден, кейінгі жылдары табылған тарихи жәдігерлер біздің бабаларымыздың өз заманындағы ең озық, ең үздік технологиялық жаңалықтарға тікелей қатысы бар екенін айғақтайды. Бұл жәдігерлер Ұлы даланың жаһандық тарихтағы орнына тың көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Тіпті, қазақтың кейбір ру-тайпаларының атаулары «қазақ» этнонимінен талай ғасыр бұрын белгілі болған. Осының өзі біздің ұлттық тарихымыздың көкжиегі бұған дейін айтылып жүрген кезеңнен тым әріде жатқанын айғақтайды. Еуропацентристік көзқарас сақтар мен ғұндар және басқа да бүтінгі түркі халықтарының арғы бабалары саналатын этностық топтар біздің ұлтымыздың тарихи этногенезінің ажырамас бөлшегі болғаны туралы бұлтартпас фактілерді көруге мүмкіндік берген жоқ.

Сонымен бірге ұзақ уақыттан бері біздің жерімізде өмір сүріп келе жатқан көптеген этностарға ортақ Қазақстан тарихы туралы сөз болып отырғанын атап өткеніміз жөн. Бұл – түрлі этностардың көптеген көрнекті тұлғалары өз үлестерін қосқан бүкіл халқымызға ортақ тарих.

Бүгіндетөлтарихымызғаоңкөзқараскерек. Біраққандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанбас реңк береді. Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек.

Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз.

Сонымен, Ұлы даланың жеті қырына тоқталайық.

I. ҰЛТ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді. Көне жылнамалар бүгінгі қазақтардың арғы бабалары ұлан-ғайыр Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық тарихтың беталысын талай рет түбегейлі өзгерткені туралы сыр шертеді.

1. Атқа міну мәдениеті

Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі.

Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді.

Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты.

Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды.

Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар, атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі.

Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі.

Біз әлемнің барлық түкпіріне ежелгі қазақ жерінен тараған осынау ұлы технологиялық революцияның жемісін адамзат баласы XIX ғасырға дейін пайдаланып келгенін ұмытпауға тиіспіз.

Қазіргі киім үлгісінің базалық компоненттері Дала

өркениетінің ерте кезеңінен тамыр тартады. Атқа міну мәдениеті салт атты жауынгердің ықшам киім үлгісін дүниеге әкелді. Ат үстінде жүргенде ыңғайлы болуы үшін бабаларымыз алғаш рет киімді үстіңгі және астыңғы деп екіге бөлді. Осылайша кәдімгі шалбардың алғашқы нұсқасы пайда болды.

Бұл салт атты адамдардың ат құлағында ойнауына, ұрыс кезінде еркін қимылдауына мүмкіндік берді. Дала тұрғындары теріден, киізден, кеңдір мен жүннен, кенептен шалбар тікті. Содан бері мыңдаған жыл өтсе де, киімнің осы түрі өзгере қоймады. Қазба жұмыстары кезінде табылған көне шалбарлардың қазіргі шалбардан еш айырмасы жоқ.

Сонымен қатар бүгінгі етіктердің барлық түрі көшпенділер атқа мінгенде киген жұмсақ өкшелі саптама етіктің «мүрагерлері» екені белгілі.

Ат үстінде жүрген көшпенділер тақымына басқан сәйгүлігіне неғұрлым еркін мініп жүруі үшін биік ер-тұрман мен үзеңгіні ойлап тапты. Бұл жаңалық салт атты адамның ат үстінде қаққан қазықтай мығым отыруына, сонымен бірге шауып бара жатып, қолындағы қаруын еш қиындықсыз және неғұрлым тиімді қолдануына мүмкіндік берді.

Бабаларымыз шапқан аттың үстінен садақ тартуды барынша жетілдірді. Соған байланысты қарудың құрылымы да өзгеріп, күрделі, ыңғайлы әрі қуатты бола түсті. Масағына қауырсын тағылып, металмен ұшталған жебе берен сауытты тесіп өтетін көбебұзарға айналды.

Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі тайпалары ойлап тапқан тағы бір технологиялық жаңалық – қылыш. Оның оқтай түзу немесе иілген жүзі – ерекше белгісі. Бұл қару ең маңызды әрі кең таралған соғыс құралына айналды.

Сарбаз бен оның мінген атын қорғауға арналған сауытты да алғаш рет біздің бабаларымыз жасаған. Еуразия көшпенділерінің айрықша маңызды әскери жаңалығына баланған мұздай темір құрсанған атты әскер осылайша пайда болды. Отты қару пайда болып, жаппай қолданысқа енгенге дейін атты әскердің дамуы біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдық пен біздің дәуіріміздің I ғасыры арасында көшпенділердің ұзақ уақыт бойы бұрын-соңды болмаған жауынгерлік үстемдік орнатуын қамтамасыз еткен жасақтың ерекше түрі – айбарлы атты әскердің қалыптасуына ықпал етті.

2. Ұлы даладағы ежелгі металлургия

Металл өндірудің амал-тәсілдерін табу тарихтың жаңа кезеңіне жол ашып, адамзат дамуының барысын түбегейлі өзгертті. Сан алуан металл кендеріне бай қазақ жері – металлургия пайда болған алғашқы орталықтардың бірі. Ежелгі заманда-ақ Қазақстанның Орталық, Солтүстік және Шығыс аймақтарында тау-кен өндірісінің ошақтары пайда болып, қола, мыс, мырыш, темір, күміс пен алтын қорытпалары алына бастады.

Ата-бабаларымыз жаңа, неғұрлым берік металдар өндіру ісін дамытып, олардың жедел технологиялық ілгерілеуіне жол ашты. Қазба жұмыстары барысында табылған металл қорытатын пештер мен қолдан жасалған әшекей бұйымдары, ежелгі дәуірдің тұрмыстық заттары мен қару-жарақтары бұл туралы тереңнен сыр шертеді. Осының бәрі ежелгі замандарда біздің жеріміздегі дала өркениеті технологиялық тұрғыдан қаншалықты қарқынды дамығанын көрсетеді.

3. Аң стилі

Біздің ата-бабаларымыз қоршаған ортамен етене өмір сүріп, өздерін табиғаттың ажырамас бөлшегі санаған. Бұл басты тұрмыс қағидаты Ұлы даланы мекендеген халықтардың дүниетанымы мен құндылықтарын қалыптастырды. Өз жазуы мен мифологиясы бар Қазақстанның ежелгі тұрғындарының озық мәдениеті болды.

Олардың мұрасының жарқын көрінісі, көркем болмысы мен рухани байлығының айшықты белгісі – «аң стилі» өнері. Жануарлар бейнесін тұрмыста пайдалану адам мен табиғаттың өзара байланысының символына баланып, көшпенділердің рухани бағдарын айқындап отырған.

Олар жыртқыштардың, негізінен мысық тұқымдас аңдардың суретін көбірек қолданған. Егемен Қазақстанның символдарының бірі – жергілікті жануарлар әлемінде сирек кездесетін тұрпаты текті қар барысы екені кездейсоқ емес.

Бұл ретте, аң стилі бабаларымыздың айрықша жоғары өндірістік тәжірибесі болғанын көрсетеді. Олар оюлап кескіндеуді, металмен жұмыс істеудің техникасын, соның ішінде, мыс пен қоладан балқымалар жасаудың және құймалар құюдың, жайма алтын дайындаудың күрделі әдістерін жақсы меңгерген.

Жалпы, «аң стилі» феномені әлемдік өнердегі биік белестердің бірі саналады.

4. Алтын адам

Біздің түп-тамырымызға жаңаша көзқараспен қарауға жол ашып, әлемдік ғылым үшін сенсация саналған жаңалық – 1969 жылы Қазақстанның Есік қорғанынан табылған, өнертанушы ғалымдар арасында «қазақстандық Тутанхамон» деген атқа ие болған «Алтын адам».

Бұл жауынгер талай тылсым құпияның бетін ашты. Біздің бабаларымыз әлі күнге дейін өзінің асқан көркемдігімен тамсандыратын аса жоғары деңгейдегі көркем дүниелер жасаған. Жауынгердің алтынмен апталған киімдері ежелгі шеберлердің алтын өңдеу техникасын жақсы меңгергенін аңғартады. Сонымен бірге бұл жаңалық Дала өркениетінің зор қуаты мен эстетикасын әйгілейтін бай мифологияны паш етті.

Дала халқы өз көсемдерін осылайша ұлықтап, оның мәртебесін күн секілді құдірет деңгейіне көтеріп асқақтатқан. Қорымдағы сән-салтанатты жасау-жабдықтар ежелгі бабаларымыздың зияткерлік дәстүрлерінен де мол хабар береді. Жауынгердің жанынан табылған күміс кеселердің бірінде ойып жазылған таңбалар бар. Бұл – Орталық Азия аумағынан бұрын-соңды табылған жазу атаулының ішіндегі ең көнесі.

5. Түркі әлемінің бесігі

Қазақтардың және Еуразияның басқа да халықтарының тарихында Алтайдың алар орны ерекше. Осынау асқар таулар ғасырлар бойы Қазақстан жерінің тәжі ғана емес, күллі түркі әлемінің бесігі саналды. Дәл осы өңірде біздің дәуіріміздің I мыңжылдығының орта шенінде Түркі дүниесі пайда болып, Ұлы дала төсінде жаңа кезең басталды.

Тарих пен география түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттер ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды.

Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұлан-ғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік

сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты. Мәселен, орта ғасырдағы Отырар қаласы әлемдік өркениеттің ұлы ойшылдарының бірі – Әбу Насыр Әл-Фарабиді дүниеге әкелсе, түркі халықтарының рухани көшбасшыларының бірі Қожа Ахмет Ясауи Түркістан қаласында өмір сүріп, ілім таратқан.

6. Ұлы Жібек жолы

Еліміздің географиялық тұрғыдан ұтымды, яғни Еуразия құрлығының кіндігінде орналасуы ежелден әртүрлі мемлекеттер мен өркениеттер арасында транзиттік «дәліздердің» пайда болуына септігін тигізді. Біздің дәуірімізден бастап бұл құрлық жолдары Үлкен Еуразияның Шығысы мен Батысы, Солтүстігі мен Оңтүстігі арасындағы сауда және мәдениет саласындағы байланыстардың трансконтинентальды желісіне – Ұлы Жібек жолы жүйесіне айналды.

Бұл жол халықтар арасындағы жаһандық өзара тауар айналымы мен зияткерлік ынтымақтастықтың қалыптасып, дамуы үшін орнықты платформа болды.

Керуен жолдарын мінсіз ұйымдастырып, қауіпсіздігін қамтамасыз еткен Ұлы дала халқы ежелгі және орта ғасырлардағы аса маңызды сауда қатынасының басты дәнекері саналды. Дала белдеуі Қытай, Үнді, Парсы, Жерорта теңізі, Таяу Шығыс және славян өркениеттерін байланыстырды.

Алғаш пайда болған сәттен бастап, Ұлы Жібек жолы картасы, негізінен, Түрік империяларының аумағын қамтыды. Орталық Еуразияда түркілер үстемдік құрған кезеңде Ұлы Жібек жолы гүлдену шегіне жетіп, халықаралық ауқымда экономиканы өркендетуге және мәдениетті дамытуға септігін тигізді.

7. Қазақстан – алма мен қызғалдақтың отаны

Асқақ Алатаудың баурайы алма мен қызғалдақтың «тарихи отаны» екені ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Қарапайым, бірақ бүкіл әлем үшін өзіндік мән-маңызы зор бұл өсімдіктер осы жерде бүр жарып, жер жүзіне таралған. Қазақстан қазір де әлемдегі алма атаулының арғы атасы – Сиверс алмасының отаны саналады. Дәл осы тұқым ең көп таралған жемісті әлемге тарту етті. Бәріміз білетін алма – біздегі алманың генетикалық бір түрі. Ол Қазақстан

аумағындағы Іле Алатауы баурайынан Ұлы Жібек жолының көне бағыты арқылы алғашқыда Жерорта теңізіне, кейіннен бүкіл әлемге таралған. Осы танымал жемістің терең тарихының символы ретінде еліміздің оңтүстігіндегі ең әсем қалалардың бірі Алматы деп аталды.

Қазақстан аумағындағы Шу, Іле тауларының етегінен әлі күнге дейін жергілікті өсімдіктер әлемінің жауһары саналатын Регель қызғалдақтарын бастапқы күйінде кездестіруге болады. Бұл әсем өсімдіктер біздің жерімізде Тянь-Шань тауларының етегі мен шөлейт даланың түйісер тұсында пайда болған. Қазақ топырағындағы осынау қарапайым, сондай-ақ ерекше гүлдер өз әдемілігімен көптеген халықтың жүрегін жаулап, біртіндеп бүкіл әлемге тарады.

Бүгінде жер жүзінде қызғалдақтың 3 мыңнан астам түрі бар, олардың басым көпшілігі – біздің дала қызғалдағының «ұрпағы». Қазір Қазақстанда қызғалдақтың 35 түрі өседі.

***

II. ТАРИХИ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ

Көтерілген мәселелер жан-жақты ой елегінен өткізіп, терең зерделеуді талап етеді. Сондай-ақ біздің дүниетанымымыздың, халқымыздың өткені мен бүгінінің және болашағының іргелі негіздеріне тікелей қатысты.

Бұл жұмысты бірнеше ірі жобалар арқылы бастауға болады деп ойлаймын.

1. Архив – 2025

Тәуелсіздік жылдарында халқымыздың өткенін зерттеуге қатысты ауқымды жұмыстар атқарылды. Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтаңдақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды. Бірақ, бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ. Олар әлемнің бүкіл архивтерінде өз іздеушісі мен зерттеушісін күтіп жатыр.

Сондықтан ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін **«Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын** жасауымыз қажет деп санаймын.

Бұл жобаны жүзеге асыру барысында тарихшылардан, деректанушылар мен мәдениеттанушылардан құрылған арнайы топтардың отандық және шетелдік ірі архивтермен өзара жүйелі әрі ұзақ мерзімді ықпалдастықта болып, іздеу-зерттеу жұмыстарын жүргізуіне баса мән беру керек.

Қай жағынан болсын, бұл маңызды жұмыс мемлекет есебінен атқарылатын «*академиялық туризмге*» айналмауға тиіс. Архив деректерін тек жинақтап қана қоймай, барлық мүдделі зерттеушілер мен қалың жұртшылыққа қолжетімді болуы үшін оларды белсенді түрде цифрлық форматқа көшіру қажет.

Өз тарихына деген мақтаныш сезімін ұялатып, отаншылдық тәрбие беру мектеп қабырғасынан басталуға тиіс. Сондықтан мектептер мен барлық өңірлердегі өлкетану музейлерінің жанынан **тарихи-археологиялық қозғалыстар құру** маңызды. Ұлт тарихын санаға сіңіру барша қазақстандықтардың бойында өз бастауларына деген ортақтық сезімін қалыптастырады.

2. Ұлы даланың ұлы есімдері

Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғалаңдыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады.

Мысалы, өткен дәуірлердегі Тутанхамон, Конфуций, Ескендір Зұлқарнайын, Шекспир, Гете, Пушкин және Джордж Вашингтон сияқты дүние жүзіне белгілі тұлғалар бүгінде «өз мемлекеттерінің» баға жетпес символдық капиталы саналады әрі сол елдердің халықаралық аренада тиімді ілгерілеуіне септігін тигізіп отыр.

Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Өз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді.

Сондықтан біз біріншіден, атақты тарихи тұлғаларымыз бен олардың жетістіктерінің құрметіне ашық аспан астында ескерткіш-мүсіндер қойылатын «**Ұлы даланың ұлы есімдері**» атты оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын ашуымыз керек.

Екіншіден, мақсатты мемлекеттік тапсырыс ұйымдастыру арқылы қазіргі әдебиеттегі, музыка мен театр

саласындағы және бейнелеу өнеріндегі ұлы ойшылдар, ақындар және ел билеген тұлғалар *бейнесінің маңызды галереясын* жасауды қолға алу қажет.

Сондай-ақ бұл жерде классикалық қалыптан тыс, баламалы жастар өнерінің креативті әлеуетін де пайдаланудың мәні зор. Осыған орай, бұл іске тек отандық қана емес, сонымен бірге, шетелдік шеберлер мен шығармашылық ұжымдарды да тартқан жөн.

Үшіншіден, еліміздің тарихи кезеңдерін кеңінен қамти отырып, **«Ұлы Дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік серияларды** шығарып, тарату жұмыстарын жүйелендіру және жандандыру қажет.

Бұл бағытта қазақстандық ғалымдармен қатар шетелдік мамандар да тартылатын халықаралық көпбейінді ұжым құруға болады. Нәтижесінде, біздің қаһармандарымыздың өмірі мен қызметі жөнінде тек еліміздегілер ғана емес, сондай-ақ шет елдегілер де білетін болады.

3. Түркі әлемінің генезисі

Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті «Қара шаңырағы». Бүгінгі қазақтың сайын даласынан әлемнің әр түкпіріне тараған түркі тектес тайпалар мен халықтар басқа елдер мен өңірлердің тарихи үдерістеріне елеулі үлес қосты.

Осыған байланысты, **«Түркі өркениеті: түп тамырынан қазіргі заманға дейін» атты жобаны** қолға алу қажет. Бұл жоба аясында 2019 жылы Астанада **Түркологтардың дүниежүзілік конгресін** және әртүрлі елдер музейлерінің экспозицияларына ежелгі түркі жәдігерлері қойылатын **Түркі халықтарының мәдени күндерін** ұйымдастыру керек. Сондай-ақ, Википедияның үлгісінде Қазақстанның модераторлығымен Түркі халықтарына ортақ туындылардың бірыңғай онлайн кітапханасын ашу да маңызды.

Сонымен қатар жаңа облыс орталығы ретінде Түркістанды дамыту барысында оның халықаралық аренадағы беделін жүйелі түрде арттыру қажет.

Қазақстанның ежелгі астанасы халқымыздың рухани орталығы ғана емес, сондай-ақ, бүкіл түркі әлемі үшін киелі орын болып саналады.

4. Ұлы даланың ежелгі өнер және технологиялар музейі

«Ұлы дала» атты ежелгі өнер және технологиялар музейін ашуға толық мүмкіндігіміз бар. Оған озық өнер мен технология үлгілерін – аң стилінде жасалған бұйымдарды, «Алтын адамның» жарақтарын, жылқыны қолға үйрету, металлургияны дамыту, қару-жарақ, сауыт-сайман дайындау үдерісін көрсететін заттарды және басқа да жәдігерлерді жинақтауға болады. Онда Қазақстан жерінен табылған құнды археологиялық ескерткіштер мен археологиялық кешендердің экспозициялары қойылады. Бұл заттар тарихи дәуірлердің қандай да бір кезеңіндегі әртүрлі шаруашылық салаларының даму үдерісін көрсетеді.

Сонымен қатар «Ұлы даланың ұлы өркениеттері» атты жалпыұлттық тарихи реконструкциялар клубын құрып, соның негізінде Астанада және Қазақстанның өзге де өңірлерінде ежелгі сақтар, ғұндар, ұлы түркі қағандарының дәуірі және басқа да тақырыптар бойынша фестивальдар өткізуге болады. Бұған қызығушылық білдірген адамдарды тарта отырып, осы тақырыптар аясындағы жұмыстарды бір мезгілде жүргізуге болады.

Ежелгі Отырар қаласының бірқатар нысандарын – үйлері мен көшелерін, қоғамдық орындарын, су құбырларын, қала қамалының қабырғалары мен тағы да басқа жерлерін ішінара қалпына келтіретін **туристік жоба** да қызықты болмақ.

Осының негізінде білімді дәріптеуге және туризмді дамытуға баса мән берілуі қажет.

5. Дала фольклоры мен музыкасының мың жылы

Бұл жоба аясында бізге «**Дала фольклорының антологиясын**» жасау керек. Мұнда Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілері – ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостары жинақталады.

Сонымен қатар қазақтың қобыз, домбыра, сыбызғы, сазсырнай және басқа да дәстүрлі музыкалық аспаптарымен орындауға арналған маңызды туындылар топтамасын – «**Ұлы даланың көне сарындары**» жинағын басып шығару қажет.

Ұлы Даланың фольклоры мен әуендері заманауи

цифрлық форматта «жаңа тыныс» алуға тиіс. Бұл жобаларды жүзеге асыру үшін көшпенділердің бай мұрасын жүйелеуге қабілетті ғана емес, сондай-ақ оның өзектілігін арттыра алатын отандық және шетелдік кәсіби мамандарды тарту маңызды.

Біздің мәдениетіміздің негізгі сюжеттерінде, кейіпкерлері мен сарындарында шекара болмайды, сол себепті оны жүйелі зерттеп, бүкіл Орталық Еуразия кеңістігі мен барша әлемде дәріптеуге тиіспіз.

Ауызша және музыкалық дәстүрді жаңғырту қазіргі заманғы аудиторияға жақын әрі түсінікті форматта болуы керек.

Атап айтқанда, көнерген сөздер мен мәтіндерді суреттерімен қоса беруге, айқын видеоматериалдар формасында ұсынуға болады. Музыкалық дыбыстар мен әуендер табиғи аспаптармен ғана емес, олардың заманауи электронды нұсқалары арқылы да шығарылады.

Сонымен қатар фольклорлық дәстүрдің ортақ тарихи негіздерін іздеу үшін Қазақстанның түрлі өңірлері мен өзге елдерге **бірнеше іздеу-зерттеу экспедицияларын** ұйымдастыру қажет.

6. Тарихтың кино өнері мен телевизиядағы көрінісі

Қазіргі замандағы халықтардың тарихи таным-түйсігінде кино өнері ерекше орын алады. Жалпы халықтың санасында фильмдердегі жарқын кинообраздар іргелі ғылыми монографиялардағы деректі портреттерден гөрі маңыздырақ рөл атқарады.

Сондықтан тез арада Қазақстанның өркениет тарихының үздіксіз дамуын көрсететін **деректі-қойылымдық фильмдердің, телевизиялық сериалдар мен толықметражды көркем картиналардың арнайы циклін** өндіріске енгізу керек.

Аталған жобалар кең халықаралық ынтымақтастық аясында отандық және шетелдік үздік сценаристерді, режиссерлерді, актерлерді, продюсерлерді және заманауи кино өндірісінің басқа да мамандарын тарту арқылы жүзеге асырылуға тиіс.

Қызықты әрі мелодрамалық сарындармен қатар, көрермендер үшін танымал фэнтези және шытырман оқиғалы блокбастерлердің элементтерін қоса отырып, жаңа

тарихи теле-кино туындылардың жанрларын барынша кеңейту қажет.

Осы мақсатпен Ұлы даланың бай мифологиялық және фольклорлық материалдарын пайдалануға болады.

Ұлт қаһармандарын үлгі тұту үрдісін қалыптастыруға жол ашатын сапалы балалар фильмдері мен мультипликациялық сериалдарды аса қажет ететін өскелең ұрпақтың да талғамына ерекше назар аудару керек.

Біздің даңқты батырларымыз, ойшылдарымыз бен ел билеушілеріміз – тек Қазақстан ғана емес, сондай-ақ бүкіл әлем бойынша еліктеуге лайықты тұлғалар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осыдан бір жарым жыл бұрын менің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақалам жарыққа шықты.

Жоғарыда аталған жобаларды «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы ретінде қарастырамын.

«Рухани жаңғыру» жалпыұлттық бағдарламасының жаңа компоненттері ата-бабаларымыздың көп ғасырлық мұрасының цифрлық өркениет жағдайында түсінікті әрі сұранысқа ие болуын қамтамасыз ете отырып, оны жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы.

BÜYÜK BOZKIR'IN YEDİ YÖNÜ

Nursultan NAZARBAYEV

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

Büyük Bozkır'ın Yedi Yönü*

Nursultan NAZARBAYEV**

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

Mekân her şeyin, zaman ise tüm vakaların ölçüsüdür. Mekân ile zaman birleştiği çağda ulusun tarihi başlar. Bu sıradan bir özdeyiş olarak değerlendirilecek tespit değildir.

Gerçekten de Almanların, İtalyanların veya Hint halklarının yıllıklarına baktığımızda bu milletlerin binlerce yıllık tarihlerindeki büyük başarıların önemli bir kısmının mekân tuttıkları bölgelerle bağlantısı meselesi akla gelmektedir. Elbette kadim Roma demek bugünkü İtalya demek değildir, lakin İtalyalılar tarihî kökleriyle övünebilmektedir. Bu övünç, yersiz değildir. Bunun gibi eski Gotlar ile bugünkü Almanlar da aynı ulus değildir, fakat onlar da Almanya'nın zengin tarihî geçmişinin bir parçasıdır. Çok uluslu zengin bir kültüre sahip eski Hindistan ile bugünkü Hint halkını tarihî süreçte kesintisiz gelişmesini sürdüren tek bir medeniyet olarak kabul etmek mümkündür.

Bu, tarihe doğru bakabilmenin sonucudur. Zira bu şekilde köklerimizi bilme, derinlemesine eğilerek millî tarihimizin karmaşık sorunlarını çözmeye imkânı doğmaktadır.

Kazakistan tarihi de parça parça ele alındığında değil ancak çağcıl bilim penceresinden bir bütün olarak bakıldığında anlaşılacaktır. Bunun için gerekli dayanaklarımız da mevcuttur.

Birinci olarak, yaptıkları katkılar aşağıda ele alınacak ilk devlet örgütlenmelerin tamamı Kazakistan bölgesinde kurulmuş ve Kazak etnik kimliğinin başlıca unsurlarını meydana getirmiştir.

---

* Makalenin özgün biçimi için bk. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy
Yazı Türkçeye Aşur Özdemir tarafından çevrilmiştir.

** Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı

İkinci olarak, söz konusu ettiğimiz büyük kültürel başarılar dışarıdan getirilip önümüze hazır biçimde konmamıştır, bilakis bunların büyük kısmı bu uçsuz bucaksız ülkede medyana gelmiş, sonra da Batı'ya, Doğu'ya, Kuzey'e ve Güney'e yayılmıştır.

Üçüncü olarak, son yıllarda ele geçen tarihî buluntular, atalarımızın kendi devirlerindeki en gelişmiş ve en ileri teknolojik yeniliklerle doğrudan ilgili olduğunu ispat etmektedir. Bu buluntular, Büyük Bozkır'ın dünya tarihindeki yerine yeni bir bakış açısıyla bakma imkânı vermektedir.

Esasen bazı Kazak boy ve uyruklarının adları “Kazak” adından asırlarca önce mevcuttu. Bu da bizim millî tarihimizin köklerinin bugüne değin ifade edilen çağlardan çok öncelere dayandığını göstermektedir. Avrupalı bakış açısı Sakalar, Hunlar gibi bugünkü Türk halklarının tarihî ataları sayılan etnik toplulukların, tarihî teşekkülümüzün ayrılmaz parçaları olduğu gerçeğini görmemize engel oldu.

Diğer yandan uzun yıllardan beri bu topraklarda yaşayagelen etnik unsurlar için de ortak bir Kazakistan tarihi kavramın varlığından söz etmek lazımdır. Bu, çeşitli etnik unsurların birçok büyük şahsiyeti vasıtasıyla kendi katkılarını yaptıkları bütün halkımızın ortak tarihidir.

Bugün tarihimize doğru ve dikkatli bakmamız gerek. Ancak herhangi bir tarihî vakayı yalnızca seçici ve topludurumluk (konjonktürel) açıdan değerlendirmek doğru değildir. Ak ile kara birbirinden ayrılmaz kavramlardır. Bunlar birleştikleri zaman kişilerin de toplumların da hayatlarına benzersiz renkler katarlar. Bizim tarihimizde acılı devirler ile üzücü olaylar, kanlı savaşlar ile çarpışmalar, toplum açısından tehlikeli sınavlar ile siyasi ovuşturma ve sürgünler az değildir. Bunları unutmaya hakkımız yok. Çok yönlü ve geniş tarihimizi doğru anlayarak olduğu gibi kabul etmemiz gerektir.

Biz başka ulusların rollerini küçülterek kendi büyüklüğümüzü göstermek çabasında değiliz. Tam tersine sağlam bilimlik belge ve bilgilere dayanarak dünya tarihindeki rolümüzü dikkatli ve doğru biçimde tespit etmek zorundayız.

Büyük Bozkır'ın yedi yüzü, yedi yönü üzerinde duralım.

I. Ulus Tarihinde Mekân ve Zaman

Bizim ülkemiz birçok maddi kültürün unsurunun ortaya çıktığı toprak ve başladığı yerdir dersek mübalağa etmiş olmayız. Bugünkü toplumun vazgeçilmezleri hâline gelen birçok eşya, vaktiyle bizim ülkemizde icat edilmiştir. Büyük Bozkır'ı mekân tutan eski insanlar nice teknik şeyler icat etmişler, o vakte değin görülmemiş yeni araç ve gereçler yapmışlardır. Günümüzde insanoğlu, dünyanın dört köşesinde hâlâ kullanmaktadır. Eski yıllıklar, bugünkü Kazakların atalarının geniş Avrasya kıtasında siyasi ve iktisadi tarihin gidişatını defalarca kökünden değiştirdiğini ortaya koymaktadır.

1 Ata Binme Kültürü

Ata binme kültürü ve at yetiştiriciliğinin yeryüzüne Büyük Bozkır'dan yayıldığını tarih belirtmektedir.

Ülkemizin kuzeyinde bulunan Bakır Çağı'na ait Botay adlı yerleşim yerinde yapılan kazı çalışmaları atın ilk kez bugünkü Kazakistan topraklarında evcilleştirildiğini göstermektedir.

Atı evcilleştirme sayesinde atalarımız kendi dönemlerinde tarifi imkânsız bir üstünlüğe sahip oldular. Atın evcilleştirilmesi dünya çapında ise tarım ve askerlik alanlarında olağanüstü bir devrimin önünü açtı.

Atın ehlileştirilmesi ata binme kültürünün de temellerini attı. Tepeden tırnağa silahlanarak çıplak ata binmiş heybetli askerlerin kurduğu göçebe imparatorlukları, tarih sahnesine çıktıkları devrin simgesi hâline geldiler.

Bayrak taşıyan atlı asker tasviri, kahramanlar döneminin en tanınmış simgesi, aynı zamanda atlı askerlerin ortaya çıkmasıyla teşekkül eden göçebe dünyasının “kültürel kodları”nın önemli bir unsurudur.

Motorlu taşıtların gücü günümüzde bile hâlâ atın gücüyle ölçülmektedir. Bu gelenek ise yeryüzüne çıplak atlıların hâkim olduğu büyük devre gösterilen hürmetin ifadesidir.

Dünyanın her yerine kadim Kazak topraklarından yayılan

---

bu büyük teknolojik devrimin meyvesini insanoğlunun on dokuzuncu yüzyıla değin yediğini unutmamalıyız.

Bugünkü giyim tarzının temel bileşenlerinin kökleri, Bozkır Medeniyeti'nin ilk dönemlerine değin uzanmaktadır. Ata binme kültürü, atlı askerin derli toplu giyiniş tarzını doğurdu. At üstünde rahat ve kullanışlı olması için atalarımız ilk kez giyimi alt ve üst olmak üzere ikiye ayırdılar. Böylece malum pantolonun ilk örneği meydana çıktı.

Bu ise atlı kişilerin at üstüne hüner göstermesine ve çarpışırken rahat hareket etmesine imkân sağladı. Bozkırda yaşayan halk, deri, keçe, kendir, yün ve kenevir pantolon diktiler. Binlerce yıl geçmesine rağmen bu giysi türü hiç değişmedi. Kazı çalışmalarında bulunan eski pantolonların bugünkü pantolonlardan hiçbir farkı yoktur.

Yine bugünkü bütün çizme çeşitleri, göçebelerin ata binerken giydikleri yumuşak ökçeli uzun deri çizmenin "mirasçıları" olduğu açıktır.

At üstünde gezen göçebeler, atlarına erkin binmek ve onları istedikleri gibi denetlemek için yüksek eyer ile üzeniyi icat ettiler. Bu buluş ise binicinin at üstünde çakılı kazık gibi sağlam oturmasına, ayrıca elindeki silahını da kolay ve verimli kullanmasına imkân sağladı.

Atalarımız çapmakta olan atın üstünde iken yay kullanmayı olabildiğince geliştirdiler. Buna bağlı olarak bu silahın yapısı da değişmiş, gittikçe daha karmaşık, kullanışlı ve güçlü olmaya başlamıştır. Arkasına kuş tüyü takılan demir uçlu ok, çelik zırhı delen bir silah hâline gelmiştir.

Kazakistan bölgesinde yaşamış Türk boylarının icat ettiği diğer bir teknoloji ise kılıçtır. Bu kılıçların düz ve eğik ağızlı türleri vardı. Bu silah daha sonra en önemli ve yaygın savaş aracına dönüştü.

Süvariye ve bindiği atı korumaya yarayan zırhı da ilk yapan bizim atalarımızdır. Avrasya göçebelerinin olağanüstü askerî gücü teknolojisi olarak kabul edilen tepeden tırnağa demir kuşanmış atlı asker böylece ortaya çıktı. Ateşli silah icat edilip her-

kesçe kullanılmaya başlayınca değin atlı askerliğin gelişmesi, MÖ birinci binyıl ile MS birinci binyıl arasında göçebelerin uzun dönem boyunca tarihte görülmemiş askerî üstünlüğü temin eden asker türü olan süvari birliğinin oluşmasına hizmet etti.

2. Büyük Bozkır'da Madencilik

Maden üretimi yöntem ve tekniklerinin bulunması tarihte yeni bir çağ açtı ve insanlığın gelişme sürecini kökünden değiştirdi. Maden yatakları bakımından enikonu zengin olan Kazak toprakları, madenciliğin ortaya çıktığı ilk merkezlerden biridir. İlk çağlardan beri Kazakistan'ın orta, kuzey ve doğu bölgelerinde maden ocakları açılmış, tunç, bakır, çinko, gümüş ve altın alaşımları elde edilmeye başlamıştır.

Atalarımızın yeni ve dayanıklı madenler üretimini geliştirmesi, teknolojik açıdan hızlı bir şekilde ilerlemesini de sağladı. Kazı sırasında bulunan maden eritme ocakları, el yapımı süs eşyaları, eski çağlara ait ev eşyaları, savaş araç ve gereçleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bütün bunlar eski çağlarda bizim topraklarımızdaki bozkır medeniyetinin teknolojik açıdan ne kadar hızlı geliştiğini göstermektedir.

3. Hayvan Üslubu

Bizim atalarımız doğa ile iç içe yaşamış ve kendilerini tabiatın ayrılmaz bir parçası saymışlardır. Bu temel hayat ilkesi, Büyük Bozkır topluluklarının dünya görüşü ile değerlerini teşekkül ettirdi. Kazakistan'ın kendi yazısı ve mitleri bulunan eski sakinleri ileri bir kültüre sahipti.

Onların mirasının parlak görünüşü, estetik geçmişi ile manevi zenginliğinin sembolü, "hayvan üslubu" sanattır. Hayvan tasvirlerinin gündelik hayatta kullanılması insan-tabiat ilişkisinin simgesi sayılmış ve göçebelerin manevi istikametini de belirlemiştir.

Atalarımız yırtıcıların, bilhassa kedigiller familyasına mensup hayvanların resimlerini çokça çizmişlerdir. Bağımsız Kazakistan'ın simgelerinden birinin de yerli hayvanlar âleminde seyrek rastlanan vakur görünüşlü kar parsı olması da rastlantı değildir.

Bu bağlamda hayvan üslubu, atalarımızın olağanüstü bir sınai tecrübeye sahip olduğunu göstermektedir. Atalarımız oyarak tasvir etmeyi, metali işleme tekniğini, özellikle de bakır ile tunçtan döküm yapma ve altın varak hazırlamanın karmaşık yöntemlerini çok iyi biliyorlardı.

Umumen “hayvan üslubu” olgusu dünya sanatının zirvelerinden biri sayılmaktadır.

4. Altın Adam

Kökenlerimize ve geçmişimize yeni bir bakış açısıyla bakmamızı sağlayan ve bilim dünyasında heyecan uyandıran yenilik, 1969 yılında Kazakistan’ın Esik kurganında bulunan, sanat tarihçilerince “Kazakistanlı Tutanhamun” diye adlandırılan “Altın Adam”dır.

Bu asker, birçok esrarı çözüme kavuşturdu. Bizim atalarımız, bugün bile insanları hayrete düşürebilen, çok yüksek seviyeli sanat eserleri dünyaya getirmişlerdir. Askerin altınla kaplanmış giyimleri, eski ustaların altın işleme tekniklerini çok iyi bildiklerini göstermektedir. Diğer yandan bu yenilik, Bozkır Medeniyeti’nin yüksek gücünü ve estetiğini açığa çıkaran mitolojiyi de gözler önüne serdi.

Bozkır halkı öz önderine böyle tazim etmiş, onu güneş seviyesine çıkararak ululamıştır. Kurgandan çıkan süslü ve işleme li eşyalar, eski atalarımızın bir entelektüellik geleneğine sahip olduğunu da göstermektedir. Askerin yanında bulunan gümüş kâselerin birinin üstünde oyularak yapılmış işaretler mevcuttur. Bu ise Orta Asya bölgesinde o güne değin bulunan en eski yazı örneğidir.

5. Türk Dünyasının Beşiği

Kazakların ve diğer Avrasya halklarının tarihinde Altay çok önemli yere sahiptir. Bu yüce dağlar, asırlar boyunca yalnızca Kazak ülkesinin tacı değil aynı zamanda Türk dünyasının da beşiği sayılmaktadır. İşte tam bu yörede MS birinci binyılın ortalarında Türk dünyası teşekkül etmiş ve Büyük Bozkır’ın bağrında yeni bir dönem başlamıştır.

Tarih ve coğrafya, Türk devletleri ile büyük göçebe impara-

torlukları sürekliliğinin çok özel bir modelini oluşturdu. Bu devletler uzun vakit boyunca birbirinin yerini alarak Orta Çağ Kazakistan'ında silinmez iktisadi, siyasi ve kültürel izler bıraktılar.

Bu büyük coğrafyayı ellerinde tutup yönetmeyi başaran Türkler, uçsuz bucaksız bozkırda göçer ve yerleşik medeniyetin nevi şahsına münhasır örneğini teşkil etmiş; sanat, bilim ve ticaret merkezine dönüşen Orta Çağ şehirlerinin gelişmesinin önünü açmıştır. Mesela Orta Çağ'daki Otırar şehri, evrenlik medeniyetin büyük düşünürlerinden biri olan Ebu Nâsır El-Farabi'yi dünyaya getirirken Türk uluslarının manevi önderlerinden biri olan Hoca Ahmet Yesevi de Türkistan şehrinde yaşamış ve öğretisini yaymıştır.

6. Büyük İpek Yolu

Ülkemizin coğrafi bakımdan çok elverişli bir bölgede yani Avrasya kıtasının merkezinde bulunması, eskiden beri türlü devletler ve medeniyetler arasında dehlizler kurulmasına etki etmiştir. Miladın ilk yıllarından itibaren bu yollar, Büyük Avrasya'nın doğusu ile batısı, kuzeyi ile güneyi arasındaki ticaret ve kültür ilişkilerinin kıtalararası ağına yani Büyük İpek Yolu sistemine dönüştü.

Bu yol, halklar arasındaki ticari mal dolaşımı ile entelektüel iş birliğinin oluşup gelişmesinde daimi bir platform rolü üstlendi.

Kervan yollarını inşa edip emniyetini sağlayan Büyük Bozkır halkı, İlk Çağ ve Orta Çağ'daki çok önemli ticari ilişkilerin de başlıca aracısı sayıldı. Bozkır'ın yüzü Çin, Hint, Fars, Akdeniz, Yakın Doğu ve İslav medeniyetlerini birbiriyle buluşturdu.

İlk ortaya çıktığı andan itibaren Büyük İpek Yolu haritası esasen Türk imparatorluklarının topraklarını içine alıyordu. Orta Asya'ya Türklerin hükümran olduğu dönemde Büyük İpek Yolu, yükselişinin son sınırına ulaşmış, uluslararası iktisadın artmasında ve kültürün gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

7. Elma ve Lalenin Ana Vatanı

Yüce Alataw'ın yamaçlarının elma ve lalenin ana vatanı olduğu ilmî açıdan ispatlanmıştır. Çok sıradan olmasına rağmen

---

bütün dünya için büyük öneme sahip bulunan bu bitkiler burada tomurcuklanıp yeryüzüne yayılmıştır. Kazakistan bugün de dünyadaki bütün elmaların atası sayılan kırmızı elmanın (malus sieversii) ana vatanı olarak bilinmektedir. Bu cins, en yaygın meyve türünü dünyaya armağan etmiştir. Hepimizin bildiği elma, bizdeki elmanın genetik bir cinsidir. Bu cins, Kazakistan bölgesindeki İle Alatawı yamaçlarından Büyük İpek Yolu'nun eski güzergâhı vasıtasıyla ilkin Akdeniz'e, oradan da bütün dünyaya yayılmıştır. Bu tanınmış yemişin derin tarihinin simgesi olarak yurdumuzun güneyindeki en güzel şehirlerden biri Almatı diye adlandırıldı.

Kazakistan sınırları içindeki Şuw ve İle dağlarının eteklerinde bugün hâlâ bitkiler âleminin cevheri sayılan ekin lalesinin (Regel lalesi) ilk türlerine rastlanmaktadır. Bu güzel bitkiler bizim vatanımızda Tanrı Dağları'nın eteği ile yarı çöl bozkırın birleştiği yerde meydan çıkmıştır. Kazak yurdunun bu basit ve özel çiçekleri güzelliği ile birçok ulusun yüreğini fethetmiş ve yavaş yavaş bütün dünyaya yayılmıştır.

Bugün yeryüzünde üç binden artık lale türü vardır ve bunların büyük çoğunluğu bizim bozkır lalelerinin torunlarıdır. Hâlihazırda Kazakistan'da otuz beş tür lale yetişmektedir.

* * *

II. Tarih Bilincini Uyandırmak

Ele alınan meseleler etraflıca düşünmeyi ve derince değerlendirmeyi gerektirmektedir. Ayrıca bu meseleler, bizim dünya görüşümüzle, halkımızın geçmişi, bugünü ve geleceğinin sağlam temelleriyle doğrudan ilgilidir.

Bu işe birkaç büyük tasarı ile başlamak mümkündür diye düşünüyorum.

1. Arşiv-2025

Bağımsızlık yıllarında halkımızın geçmişini araştırmak bağlamında çok büyük işler yapıldı. Yurdumuzun tarihindeki yanlışların düzeltilmesini sağlayan "Mâdeniy Mura" (Kültürel Miras) izlencesi başarılı bir biçimde hayata geçirildi. Lakin atalarımızın hayatı ve olağanüstü medeniyeti hakkındaki birçok belge

henüz bilimlik dönüşüme girmiş değildir. Bu belgeler dünyadaki çeşitli belgeliklerde araştırmacı ve incelemecileri beklemektedir.

Dolayısıyla eski devirlerden günümüze değinki zamanı kapsayan yerli ve yabancı belgeler üstünde derinlemesine araştırma ve incelemeler yapmak için **“Arşiv-2025”** adlı yedi yıllık bir izlençe yapılması gerektiğini düşünüyorum.

Bu tasarının hayata geçirilmesi sürecinde tarih, belge ile kültür araştırmacılarından kurulan hususi heyetlerin yerli ve yabancı büyük arşivlerle sistemli ve uzun süreli ilişki içinde araştırma ve inceleme çalışmalarına özel bir önem vermek gerekir.

Ancak ne olursa olsun bu önemli iş, devlet tarafından ter-tip edilen bir “akademik turizm”e dönüşmemelidir. Yalnızca toplanmakla yetinmeyip bütün araştırmacı ve vatandaşların kolayca ulaşabilmesi için arşiv belgelerini hızlı bir şekilde elektronik ortama aktarmak lazımdır.

Öz tarihiyle övünme duygusunun uyandırılması ve vatanseverlik eğitimi okuldan başlamalıdır. Dolayısıyla okullar ve bölgelerdeki bütün budun betimi müzelerine bağlı **tarihlik-kazıbilimlik hareketler kurmak** çok önemlidir. Ulus tarihini hafızalara yerleştirmek, bütün Kazakistanlılarda kendi geçmişlerine ortak bir bütün olarak bakma duygusunu geliştirecektir.

2. Büyük Bozkır'ın Büyük İsimleri

Kitlelerin bilincinde tarihî süreçlerin esasen kişileştirme özelliği gösterdiği bir gerçektir. Uluslar kendi ülkelerinin elçisi sayılan büyük atalarının isimleriyle övünmektedir.

Sözgelimi geçmiş çağlarda yaşamış Tutanhamun, Konfüçyüs, İskender, Shakspeare, Goethe, Puşkin, Washington gibi dünyaca bilinen şahıslar bugün kendi ülkelerinin paha biçilmez simgelik sermayeleri sayılmakta ve bu ülkelerin uluslararası are-nada başarılı bir biçimde ilerlemesine yardımcı olmaktadır.

Büyük Bozkır Farabi, Yesevi, Kültigin, Baybars, Äz-Tawke, Abılay, Kenesarı ve Abay gibi birçok büyük şahsiyeti dünyaya getirmiştir.

Bundan dolayıdır ki öncelikle meşhur tarihî şahsiyetleri-

---

miz ve onların başarılarının hürmetine açık havada heykel ve anıtlarla donatılmış **“Büyük Bozkır’ın Büyük İsimleri”** adlı bir ansiklopedik eğitim parkı açmamız gerektir.

İkinci olarak, devletin verdiği özel siparişler yoluyla bugün edebiyat, müzik, tiyatro ve resim alanında çalışan önemli kişiler, şairler ile devlet adamlarının tasvirlerinden oluşan bir galeri oluşturmak lazımdır.

Ayrıca burada alışılmış kalıpların dışına çıkarak almasıık gençlik sanatlarının yaratıcı gücünden faydalanmak da çok önemlidir. Bu bağlamda söz konusu çalışmada yalnızca yerli usta ve sanat kuruluşlarından değil aynı zamanda yabancı usta ve sanat kuruluşlarından yararlanmak da yerinde olacaktır.

Üçüncü olarak, ülkemizin tarihî devirlerini genişçe ele alarak **“Büyük Bozkır’ın Büyükleri”** adlı bilimlik ve halklık bir seri yayımlayıp dağıtma işini de sistemleştirerek canlandırmak lazımdır.

Bu amaçla Kazakistanlı bilim insanları yanında yabancı uzmanların da katıldığı uluslararası çok yönlü bir kurum tesis etmek mümkündür. Sonuçta bizim kahramanlarımızın hayatı ve eserlerini yalnızca ülkemiz insanları değil aynı zamanda yabancılar da öğrenecektir.

3. Türk Dünyasının Kökleri

Kazakistan, bütün Türk uluslarının kutlu “baba ocağı”dır. Bugün Kazakların vatani olan engin bozkırdan dünyanın dört bir yanına dağılan Türk soylu boylar ve uluslar, başka uluslar ile ülkelerin tarihî süreçlerinde önemli roller oynamıştır.

Bu bağlamda **“Türk Medeniyeti: Başlangıçtan Günümüze”** adlı tasarımı hayata geçirmek lazımdır. Bu tasarı kapsamında 2019 yılında Astana’da **Dünya Türkiyatçuları Kurultayı**’nı ve türlü ülkelerin müzelerindeki malzemelerin sergilendiği **Türk Ulusları Kültür Günleri**’ni tertip etmek gerektir. Ayrıca Kazakistan’ın düzenleyiciliğinde Wikipedia örnek alınarak Türk uluslarının ortak eserleri için çevrimiçi bir kütüphane açmak da önemlidir.

Diğer yandan yeni vilayet merkezi olarak Türkistan şehri-

ni geliştirmek için onun uluslararası arenadaki itibarını sistemli olarak artırmak lazımdır.

Çünkü Kazakistan'ın eski başşehri yalnızca halkımızın manevi merkezi değil aynı zamanda bütün Türk dünyasının da kutlu yeri sayılmaktadır.

4. Büyük Bozkır'ın Sanat ve Teknoloji Müzesi

“Büyük Bozkır” adlı kadim sanat ve teknoloji müzesini açmak için her türlü imkâna sahibiz. Bu müzede üstün sanat ve teknoloji örnekleri yani hayvan üslubunda yapılmış eşyalar, “Altın Adam”ın silah ve eşyaları; atı evcilleştirme, madenciligi geliştirme, savaş araç gereci üretme süreçlerini gösteren eşya ve aletler gibi birçok şey sergilenebilir. Yine müzeye Kazakistan topraklarında bulunan kazıbilimlik anıtlar ile yapı topluluklarının maket ve modelleri de konabilir. Sergilenen bu eşyalar tarihî çağların herhangi bir dönemine ait türlü çalışma alanlarının gelişme sürecini gözler önüne serecektir.

Diğer yandan **“Büyük Bozkır'ın Büyük Medeniyetleri”** adlı ülke çapında tarihî yeniden kurma kulübünü kurup bu bağlamda Astana'da ve Kazakistan'ın diğer bölgelerinde eski Saka, Hun, Büyük Türk Kağanlığı dönemleriyle ilgili veya başka konularda şenlikler düzenlemek de mümkündür. İlgili ve meraklı kişiler bir araya getirilerek bu konular çerçevesinde eş zamanlı çalışmalar yapılabilir.

Eski Otırar şehrinin bazı yerlerini, sözgelimi evlerini, sokaklarını, sosyal alanlarını, su borularını, kale duvarlarını ve başkaca yerlerini kısım kısım onarılması da turizm açısından faydalı olacaktır.

Bu temelde bilginin yüceltilmesine ve turizmin geliştirilmesine de özel önem verilmelidir.

5. Bozkır Halkbilimi ve Müziğinin Bin Yılı

Bu tasarı kapsamında **“Bozkır Halkbilimi Seçkisi”**ni hazırlamak lazımdır. Bu seçkide Büyük Bozkır mirasçılarının geçen binyıldaki sözlü halk edebiyatının seçkin örnekleri; masalları, efsaneleri, menkıbeleri, kıssaları ve destanları yer alacaktır.

Ayrıca kopuz, dombura, sızızgı, sazısrınay gibi geleneklik müzik aletleriyle icra edilen önemli eserleri “**Büyük Bozkır’ın Kadim Sarınları**”^{1***} adı altında neşretmek lazımdır.

Büyük Bozkır’ın halkbilimi ve ezgisi çağcıl elektronik biçimde yeniden soluk almaya başlamalıdır. Bu tasarıları hayata geçirmek için yalnızca göçebelerin zengin mirasını tasnif ve tertibe yetenekli kişiler değil aynı zamanda bu mirasın güncelliğini de artıracak yerli ve yabancı profesyonel uzmanlardan faydalanmak çok önemlidir.

Bizim kültürümüzün temel konuları, kahramanları ve sarınları sınırsızdır; dolayısıyla bunları sistemli biçimde araştırıp incelemek ve Ortaya Asya bölgesi ile bütün dünyaya tanıtmak zorundayız.

Sözlü edebiyat ve müzik geleneğini canlandırma işi, bugünün anlayışına uygun ve anlaşılır biçimde olmalıdır.

Sözgelimi eskimiş söz ve metinleri resimlerle birlikte vermek veya açık videolarla sunmak mümkündür. Müzikal ses ve ezgiler yalnızca tabii çalgılarla değil aynı zamanda çağcıl elektronik deęişkeleri yoluyla da çıkarılabilir.

Diđer yandan halkbilimlik geleneğin ortak tarihî esaslarını araştırmak için Kazakistan’ın deęişik bölgeleri ile yabancı ülkelere **araştırma ve inceleme gezileri** düzenlenmelidir.

6. Tarihin Sinema Sanatı ve Televizyondaki Görünüşü

Çağdaş halkların tarihî anlayış ve algılarında sinema sanatının önemli bir yeri vardır. Umum halkın bilincinde filmlerdeki açık kahramanlar, büyük bilimlik eserlerdeki belgeli portrelerden daha fazla role sahiptir.

Bundan dolayı hiç vakit kaybetmeden Kazakistan’ın medeniyet tarihinin kesintisiz gelişimini ortaya koyan **belgeli filmlerin, televizyon dizileri ile uzun sanat filmleri** hazırlanması gerektir.

Sözü edilen tasarılar, geniş çaplı uluslararası iş birliği çer-

---

1 *** Sarın sözü “motif” anlamında kullanılmıştır.

çevesinde başarılı yerli ve yabancı senaryocular, yönetmenler, yapımcılar; çağcıl sinema sanayisinin başkaca uzmanlarından yararlanarak hayata geçirilmelidir.

İlgi çekici ve melodramatik sarınlarla birlikte seyircinin aşına olduğu fantezi ve karmaşık vakalı gişe başarısı elde etmiş filmlerin unsurlarını da ekleyerek yeni tarihî televizyon filmlerinin türlerini artırmak lazımdır.

Bu amaca yönelik olarak Büyük Bozkır'ın zengin mitolojik ve folklorik malzemesinden yararlanmak mümkündür.

Millî kahramanları örnek alma geleneğinin oluşturmasını sağlayacak nitelikli çocuk filmleri ile canlandırmalı dizilere ihtiyaç duyan genç kuşağın zevkini de özellikle dikkate almak gerektir.

Bizim ünlü baturlarımız, düşünürlerimiz ve yöneticilerimiz sadece Kazakistan için değil aynı zamanda bütün dünya için örnek alınmaya layık insanlardır.

SONUÇ

Bundan bir buçuk yıl önce “Geleceğe Kılavuz: Manevi Yenilenme” adlı izlencelik makalem yayımlandı.

Yukarıda anılan tasarıları söz konusu “Manevi Yenilenme” izlencesinin bir devamı olarak görüyorum.

“Manevi Yenilenme” millî izlencesinin yeni bileşenleri, atalarımızın binlerce yıllık mirasının sayısal medeniyet şartlarında anlaşılır ve talep edilir olmasını sağlayarak yenilenmesi imkânını vermektedir.

Öz tarihini bilip sayan ve onunla övünen bir halkın geleceğinin parlak olacağına inanıyorum. Geçmişiyile övünüp bugününün değerini bilmek ve geleceğe sağduyu ile bakmak, ülkemizin başarısının teminatıdır.

**БОЛАШАҚҚА БАҒДАР:
*РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ***

Нұрсұлтан Назарбаев
Қазақстан Республикасының Президенті

Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру

Нұрсұлтан Назарбаев

Қазақстан Республикасының Президенті

КІРІСПЕ

Еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты. Мен жыл басындағы халыққа Жолдауымда Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жарияладым.

Осылайша, біз қайта түлеудің айрықша маңызды екі процесі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алдық.

Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу.

Аталған екі жаңғыру процесінің де нақты мақсат-міндеттері, басымдықтары мен оған жеткізетін жолдары бар. Мен көздеген жұмыстарымыздың бәрі дер уақытында және барынша тиімді жүзеге асарына сенімдімін. Бірақ, ойлағанымыз орындалу үшін мұның өзі жеткіліксіз.

Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады.

Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес.

Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық.

2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық.

2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік.

Енді осының бәрінен де ауқымды және іргелі жұмыстарды бастағалы отырмыз.

Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім.

I. XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА ТУРАЛЫ

Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек.

XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Меніңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында. Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кезегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды.

Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды.

Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күнмен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт

жадының тұғырнамасы.

Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын.

Бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап өтер едім.

1. Бәсекелік қабілет

Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады.

Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін.

Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында.

Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.

2. Прагматизм

Қанымызға сіңген көптеген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды өзгертпейінше, біздің толыққанды жаңғыруымыз мүмкін емес.

Төл тарихымызға, бабаларымыздың өмір салтына бір сәт үңіліп көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болады.

Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді, әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді.

Тек өткен ғасырдың ортасында, небәрі бірнеше жыл ішінде миллиондаған гектар даламыз аяусыз жыртылды. Бағзы замандардан бері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келген ұлттық прагматизм санаулы жылда адам танымастай өзгеріп, ас та төк ысырапшылдыққа ұласты. Соның кесірінен, Жер-Ана жаратылғаннан бері шөбінің басы тұлпарлардың тұяғымен ғана тапталған даланың барлық құнары құрдымға кетті. Түгін тартсаң майы шығатын мыңдаған гектар миялы жерлеріміз экологиялық апат аймақтарына, Арал теңізі аңқасы кепкен қу медиен шөлге айналды.

Осының бәрі – жерге аса немқұрайлы қараудың ащы мысалы.

Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек.

Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді.

Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы.

Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі. Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түтілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады.

Өкінішке қарай, тарихта тұтас ұлттардың ешқашан орындалмайтын елес идеологияларға шырмалып, ақыры су түбіне кеткені туралы мысалдар аз емес. Өткен ғасырдың басты үш идеологиясы – коммунизм, фашизм және либерализм біздің көз алдымызда күйреді.

Бүгінде радикалды идеологиялар ғасыры келмекке кетті. Енді айқын, түсінікті және болашаққа жіті көз тіккен бағдарлар керек. Адамның да, тұтас ұлттың да нақты мақсатқа жетуін көздейтін осындай бағдарлар ғана дамудың

көгіне темірқазық бола алады. Ең бастысы, олар елдің мүмкіндіктері мен шама-шарқын мұқият ескеруге тиіс.

Яғни, реализм мен прагматизм ғана таяу онжылдықтардың ұраны болуға жарайды.

3. Ұлттық бірегейлікті сақтау

Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді.

Оның екі қыры бар.

Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту.

Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қандай қатері болуы мүмкін?

Қатер жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру ретінде қарастыруда болып отыр. Алайда, өмірдің өзі бұл пайымның түбірімен қате екенін көрсетіп берді. Іс жүзінде әрбір өңір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда.

Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана.

Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді.

Мысалы, жершілдікті алайық. Әрине, туған жердің тарихын білген және оны мақтан еткен дұрыс. Бірақ, одан да маңыздырақ мәселені – өзіңнің біртұтас ұлы ұлттың перзенті екеніңді ұмытуға әсте болмайды.

Біз әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын меритократиялық қоғам құрып жатырмыз. Бұл жүйе жең ұшынан жалғасқан тамыр-таныстықты көтермейді.

Осының бәрін егжей-тегжейлі айтып отырғандағы мақсатым – бойымыздағы жақсы мен жаманды санамалап, теру емес. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын.

Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды.

Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек.

4. Білімнің салтанат құруы

Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет.

Тәуелсіздік жылдарында қыруар жұмыс жасалды. Біз он мыңдаған жасты әлемнің маңдайалды университеттерінде оқытып, дайындадық. Бұл жұмыс өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында қолға алынған «Болашақ» бағдарламасынан басталды. Елімізде өте жоғары деңгейдегі бірқатар университеттер ашылды, зияткерлік мектептер жүйесі қалыптасты. Басқа да көптеген іс тындырылды.

Дегенмен, білімнің салтанаты жалпыға ортақ болуға тиіс. Оның айқын да, бұлтартпас себептері бар. Технологиялық революцияның беталысына қарасақ, таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып кетеді.

Экономиканың кәсіптік сипаты бұрын-соңды ешбір дәуірде мұншама жедел өзгермеген.

Біз бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді.

Осыны бек түсінгендіктен, біз білімге бөлінетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз.

Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді.

5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы

Биыл Еуразия құрлығының ұлан-ғайыр аумағын астаңкестең еткен 1917 жылдың қазан айындағы оқиғаға 100 жыл толады.

Күллі XX ғасыр революциялық сілкіністерге толы болды. Бұл осы аумақтағы барша ұлттарға мейлінше әсер етіп, бүкіл болмысын өзгертті.

Әрбір жұрт тарихтан өзінше тағылым алады, бұл – әркімнің өз еркіндегі шаруа.

Біреуге өзіннің көзқарасыңды еріксіз таңуға ешқашан болмайды. Бізге тарих туралы өздерінің субъективті пайымдарын тықпалауға да ешкімнің қақысы жоқ.

Өткен XX ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды.

Біріншіден, ұлттық дамудың көнеден жалғасып келе жатқан өзімізге ғана тән жолы біржола күйретіліп, қоғамдық құрылымның бізге жат үлгісі еріксіз таңылды.

Екіншіден, ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері әлі жазылмай келеді.

Үшіншіден, қазақтың тілі мен мәдениеті құрдымға кете жаздады.

Төртіншіден, еліміздің көптеген өңірлері экологиялық апат аймақтарына айналды.

Әрине, тарих тек ақтаңдақтардан тұрмайды.

XX ғасыр Қазақстанға бірқатар игіліктерін де берді.

Индустрияландыруды, әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымдардың құрылуын, жаңа интеллигенцияның қалыптасуын осыған жатқызуға болады.

Бұл кезеңде елімізде белгілі бір жаңғыру болды. Бірақ, бұл – ұлттың емес, аумақтың жаңғыруы еді.

Біз тарихтың сабағын айқын түсінуіміз керек. Революциялар дәуірі әлі біткен жоқ. Тек оның формасы мен мазмұны түбегейлі өзгерді.

Біздің кешегі тарихымыз бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттың өркендеуіне мүмкіндік

беретініне көзімізді жеткізді.

Бұдан сабақ ала білмесек, тағы да тарихтың темір қақпанына түсеміз. Ендеше, эволюциялық даму қағидасы әрбір қазақстандықтың жеке басының дербес бағдарына айналуға тиіс.

Бірақ, қоғамның эволюциялық дамуы қағида ретінде мәңгі тұмшаланудың синонимі емес.

Сол себепті, тарихтың ащы сабағын түсініп қана қоймай, өзіміз күнде көріп жүрген қазіргі құбылыстардан ой түйіп, болашақтың беталысына қарап, пайым жасай білу де айрықша маңызды.

Бүгінде революциялар өңін өзгертіп, ұлттық, діни, мәдени, сепаратистік перде жамылды. Бірақ, бәрі де, түптеп келгенде, қантөгіспен, экономикалық күйреумен аяқталатынын көріп отырмыз.

Сондықтан, әлемдегі оқиғаларды ой елегінен өткізіп, қорытынды жасау – қоғамның да, саяси партиялар мен қозғалыстардың да, білім беру жүйесінің де ауқымды дүниетанымдық, рухани жұмысының бір бөлігі.

6. Сананың ашықтығы

Көптеген проблема әлемнің қарқынды өзгеріп жатқанына қарамастан, бұқаралық сана-сезімнің «от басы, ошақ қасы» аясында қалуынан туындайды.

Бір қарағанда, жер жүзіндегі миллиардтан астам адам өзінің туған тілімен қатар, кәсіби байланыс құралы ретінде жапатармағай оқып жатқан ағылшын тілін біздің де жаппай және жедел үйренуіміз керектігі еш дәлелдеуді қажет етпейтіндей.

Еуропалық Одақтың 400 миллионнан астам тұрғыны ана тілдері – неміс, француз, испан, итальян немесе басқа да тілдерді сыйламай ма? Әлде 100 миллиондаған қытай мен индонезиялықтар, малайлар ағылшын тілін еріккеннен үйреніп жатыр ма?

Бұл – бәзбіреулердің әншейін қалауы емес, жаһандық әлемге еркін кірігіп, жұмыс істеудің басты шарты.

Бірақ, мәселе бұған да тіреліп тұрған жоқ. Сананың ашықтығы зерденің үш ерекшелігін білдіреді.

Біріншіден, ол дүйім дүниеде, Жер шарының өзіңе

қатысты аумағында және өз еліңнің айналасында не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, ол жаңа технологияның ағыны алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу деген сөз. Таяудағы он жылда біздің өмір салтымыз: жұмыс, тұрмыс, демалыс, баспана, адами қатынас тәсілдері, қысқасы, барлығы түбегейлі өзгереді. Біз бұған да дайын болуымыз керек.

Үшіншіден, бұл – өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңіру мүмкіндігі. Азиядағы екі ұлы держава – Жапония мен Қытайдың бүгінгі келбеті – осы мүмкіндіктерді тиімді пайдаланудың нағыз үлгісі.

«Өзімдікі ғана таңсық, өзгенікі – қаңсық» деп кері тартпай, ашық болу, басқалардың ең озық жетістіктерін қабылдай білу, бұл – табыстың кілті, әрі ашық зерденің басты көрсеткіштерінің бірі.

Егер қазақстандықтар жер жүзіне үйден шықпай, терезеден телміріп отырып баға беретін болса, әлемде, құрлықта, тіпті іргедегі елдерде қандай дауыл соғып жатқанын көре алмайды.

Көкжиектің арғы жағында не болып жатқанын да біле алмайды. Тіпті, бірқатар ұстанымдарымызды түбегейлі қайта қарауға мәжбүрлейтін сыртқы ықпалдардың байыбына барып, түсіне де алмай қалады.

II. ТАЯУ ЖЫЛДАРДАҒЫ МІНДЕТТЕР

Қоғамдық сана жаңғырудың негізгі қағидаларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге, біздің заман сынағына лайықты төтеп беруімізге қажетті нақты жобаларды жүзеге асыруымызды да талап етеді.

Осыған байланысты, мен алдағы жылдарда мықтап қолға алу қажет болатын бірнеше жобаны ұсынамын.

Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық.

Қазақ тілінің әліпбиі тым тереңнен тамыр тартатынын білесіздер.

VI-VII ғасырлар – ерте орта ғасыр кезеңі. Бұл уақытта Еуразия құрлығында ғылымға «Орхон-Енисей жазулары»

деген атаумен танылған көне түркілердің руникалық жазуы пайда болып, қолданылды.

Бұл адамзат тарихындағы ең көне әліпбилердің бірі ретінде белгілі.

V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болды.

Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді.

Халқымыз Ислам дінін қабылдаған соң руникалық жазулар біртіндеп ысырылып, араб тілі мен араб әліпбиі тарала бастады.

X ғасырдан XX ғасырға дейін, 900 жыл бойы Қазақстан аумағында араб әліпбиі қолданылды.

1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады.

Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды.

1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды.

Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді.

Мен 2012 жылғы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан-2050» Стратегиясында «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдедім.

Бұл – сол кезден барлық салаларда біз латын қарпіне көшуді бастаймыз деген сөз.

Яғни, 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз.

Ол кезең де таяп қалды, сондықтан біз уақыт ұттырмай, бұл жұмысты осы бастан қолға алуымыз керек. Біз осынау ауқымды жұмысты бастауға қажетті дайындық жұмыстарына қазірден кірісеміз. Үкімет қазақ тілін латын

әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауы керек.

Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты.

Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес.

2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет.

Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс.

Әрине, жаңа әліпбиге бейімделу кезеңінде белгілі бір уақыт кириллица алфавиті де қолданыла тұрады.

Екіншіден, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын қолға аламыз.

Оның мәні мынада:

1. Біз тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша студенттерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасауға тиіспіз. Гуманитарлық зиялы қауым өкілдері еліміздің жоғары оқу орындарындағы гуманитарлық кафедраларды қайта қалпына келтіру арқылы мемлекеттің қолдауына ие болады. Бізге инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар да ауадай қажет.

2. Біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілдерден қазақ тіліне аударып, жастарға дүние жүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасаймыз. 2018-2019 оқу жылының өзінде студенттерді осы оқулықтармен оқыта бастауға тиіспіз.

3. Ол үшін қазіргі аудармамен айналысатын құрылымдар негізінде мемлекеттік емес Ұлттық аударма

бюросын құру керек. Ол Үкіметтің тапсырысы бойынша 2017 жылдың жазынан тиісті жұмыстарға кірісе бергені жөн.

Бұл бағдарлама арқылы неге қол жеткіземіз?

Ең алдымен, жүз мыңдаған студентке жаңа сапалық деңгейде білім бере бастаймыз.

Бұл – білім саласындағы жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген мамандарды даярлау деген сөз.

Оған қоса, жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелік қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша, болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланады.

Біздің әлеуметтік және гуманитарлық біліміміз ұзақ жылдар бойы бір ғана ілімнің аясында шектеліп, дүниеге бір ғана көзқараспен қарауға мәжбүр болдық. Әлемнің үздік 100 оқулығының қазақ тілінде шығуы 5-6 жылдан кейін-ақ жемісін бере бастайды. Сол себепті, уақыт ұттырмай, ең заманауи, таңдаулы үлгілерді алып, олардың қазақ тіліндегі аудармасын жасауымыз керек.

Бұл – мемлекеттің міндеті.

Үкімет мұны аудармашы мамандармен қамтамасыз ету, авторлық құқық, оқу-әдістемелік бағдарламалар мен профессорлық-оқытушылық құрамды белгілеу сияқты жайттарды ескере отырып, кешенді түрде шешуі керек.

Үшіншіден, Қазақ «Туған жерге туыңды тік» деп бекер айтпаған.

Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады.

Сол себепті, мен «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынамын. Оның ауқымы ізінше оп-оңай кеңейіп, «Туған елге» ұласады.

Мәселен, «Ауылым – әнім» атты әнді айтқанда, «Туған жерін сүйе алмаған, сүйе алар ма туған елін» деп шырқайтын едік қой. Бажайлап қарасақ, бұл – мағынасы өте терең сөздер.

Бағдарлама неге «Туған жер» деп аталады? Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, ғажайып сезімнің иесі. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында

еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды.

Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі.

Бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі.

Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ.

Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа Атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті.

Туған жерге деген сүйіспеншілік нені білдіреді, жалпы, бағдарламаның мәні неде?

Бірінші, бұл білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді.

Патриотизмнің ең жақсы үлгісі орта мектепте туған жердің тарихын оқудан көрініс тапса игі.

Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс.

Екінші, басқа аймақтарға көшіп кетсе де туған жерлерін ұмытпай, оған қамқорлық жасағысы келген кәсіпкерлерді, шенеуніктерді, зиялы қауым өкілдері мен жастарды ұйымдастырып, қолдау керек. Бұл – қалыпты және шынайы патриоттық сезім, ол әркімде болуы мүмкін. Оған тыйым салмай, керісінше, ынталандыру керек.

Үшінші, жергілікті билік «Туған жер» бағдарламасын жинақылықпен және жүйелілікпен қолға алуға тиіс.

Бұл жұмысты өз бетімен жіберуге болмайды, мұқият

ойластырып, халыққа дұрыс түсіндіру қажет.

Туған жеріне көмек жасаған жандарды қолдап-құрметтеудің түрлі жолдарын табу керек.

Бұл жерде де көп жұмыс бар.

Осы арқылы қалаларды көгалдандыруға, мектептерді компьютерлендіруге, жергілікті жоғары оқу орындарына демеушілік жасауға, музейлер мен галереялар қорын байыта түсуге болады.

Қысқаша айтқанда, «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналады.

Туған жерге деген сүйіспеншілік Туған елге – Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласады.

Төртіншіден, жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасынан бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек.

Ол үшін «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы керек.

Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі.

Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі.

Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген.

Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз.

Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ.

Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас

кешен ретінде орнықтыруды меңзейді.

Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды.

Біз жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары мен мәдени символдары тұрғанын есте ұстауымыз керек.

Тиісінше, оларға өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз.

Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы.

Ол – ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі. Сондықтан, мыңжылдық тарихымызда біз алғаш рет осындай ауқымды жобаны жасап, жүзеге асыруға тиіспіз.

Биыл Үкімет жұртшылықпен ақылдаса отырып, жобаны әзірлеуі керек. Онда үш мәселе қамтылғаны жөн. Нақтырақ айтқанда:

1. Аталған «Мәдени-географиялық белдеудің» рөлі мен оған енетін орындар туралы әрбір қазақстандық білуі үшін оқу-ағарту дайындығын жүргізу қажет.

2. БАҚ осыдан туындайтын ұлттық ақпараттық жобалармен жүйелі түрде, мықтап айналысуы керек.

3. Ішкі және сыртқы мәдени туризм халқымыздың осы қастерлі мұраларына сүйенуге тиіс. Мәдени маңыздылығы тұрғысынан біздің Түркістан немесе Алтай – ұлттық немесе құрлықтық қана емес, жаһандық ауқымдағы құндылықтар.

Бесіншіден, заманауи әлемдегі бәсекелік қабілет – мәдениеттің де бәсекелік қабілеті деген сөз. АҚШ-тың «қырғи-қабақ соғыс» кезіндегі табысының қомақты бөлігі Голливудтың еншісінде.

Біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербесорныбар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз.

Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі

бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек.

Бұл жоба нені көздейді?

Бірінші, отандық мәдениет БҰҰ-ның алты тілі – ағылшын, орыс, қытай, испан, араб және француз тілдерінде сөйлеуі үшін мақсатты ұстаным болуы шарт.

Екінші, ол бүгінгі қазақстандықтар жасаған және жасап жатқан заманауи мәдениет болуға тиіс.

Үшінші, мәдени қазыналарымызды әлем жұртшылығына таныстырудың мүлдем жаңа тәсілдерін ойластыру керек.

Мәдени өнімдеріміз тек кітап түрінде емес, әртүрлі мультимедиалық тәсілдермен де шыққаны абзал.

Төртінші, бұған ауқымды мемлекеттік қолдау жасалуы қажет. Сыртқы істер, Мәдениет және спорт, Ақпарат және коммуникациялар министрліктері жүйелі түрде, қоян-қолтық жұмыс істеуі керек.

Бесінші, бұл жұмыста шығармашылық зиялы қауым, оның ішінде Жазушылар одағы мен Ғылым академиясы, университеттер мен қоғамдық ұйымдар үлкен рөл атқаруға тиіс.

Біз заманауи мәдениетіміздің қандай өкілдері әлемдік аренаға жол тартуы керектігін анықтап алуымыз керек.

Ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін іріктеп алғаннан кейін шетелдерде оларды таныстыру рәсімдерін өткіземіз.

2017 жыл жер жүзіне мәдениет саласындағы қай жетістіктерімізді көрсете алатынымызды айқындап алу тұрғысынан шешуші жыл болмақ. Содан соң бірегей бағдарламаны 5-7 жылда тыңғылықты жүзеге асырамыз.

Осылайша, мың жылдық тарихымызда төл мәдениетіміз тұңғыш рет әлемнің барлық құрлықтарына жол тартып, басты тілдерінде сөйлейтін болады.

Алтыншыдан, ұлт мақтанышы біздің бұрынғы өткен батыр бабаларымыз, данагөй билеріміз бен жырауларымыз ғана болмауға тиіс.

Мен бүгінгі замандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аударуды ұсынамын.

Бұл идеяны «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы іске асырған жөн.

Еліміздің Тәуелсіздік жылнамасы жазыла бастағанына небәрі 25 жыл болды. Бұл – тарих тұрғысынан қас қағым сәт десек те, еліміз үшін ғасырға бергісіз кезең. Әрине, жасалған жұмыстардың маңызы мен ауқымына ешбір күмән жоқ.

Дегенмен, осы қыруар істі атқарған, ел дамуына зор үлес қосқан азаматтардың өздері мен олардың табысқа жету тарихы әдетте құрғақ фактілер мен цифрлардың тасасында қалып қояды. Шын мәнінде, Қазақстанның әрбір жетістігінің артында алуан түрлі тағдырлар тұр.

«Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы – Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихы.

Жобада нақты адамдардың нақты тағдырлары мен өмірбаяндары арқылы бүгінгі, заманауи Қазақстанның келбеті көрініс табады.

Біз «Жаныңда жүр жақсы адам» деген сөздің байыбына бара бермейміз. Шын мәнінде, Тәуелсіздік дәуірінде өзінің еңбегімен, білімімен, өнерімен озып шыққан қаншама замандастарымыз бар. Олардың жүріп өткен жолдары – кез келген статистикадан артық көрсеткіш.

Сондықтан, оларды телевизиялық деректі туындылардың кейіпкеріне айналдыруымыз керек. Жастар өмірге шынайы көзбен қарап, өз тағдырларына өздері иелік ете алатын азаматтар болуы үшін оларға үлгі ұсынуымыз керек.

Қазіргі медиамәдениетті суырыла сөйлейтін «шешендер» емес, өмірдің өзінен алынған шынайы оқиғалар қалыптастырады. Мұндай оқиғаларды көрсету бұқаралық ақпарат құралдарының басты нысанасына айналуға тиіс.

Бұл жоба үш мәселені шешуге бағытталғаны жөн.

1. Ақылымен, қолымен, дарынымен заманауи Қазақстанды жасап жатқан нақты адамдарды қоғамға таныту.

2. Оларға ақпараттық қолдау жасап, танымал етудің жаңа мультимедиялық алаңын қалыптастыру.

3. «100 жаңа есім» жобасының өңірлік нұсқасын жасау. Ел-жұрт ұлтымыздың алтын қорына енетін тұлғаларды білуге тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек.

Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақпастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр.

Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс.

Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр.

Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін.

Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді.

GELECEĐE BAKIŐ: MANEVİ UYANIŐ

Nursultan NAZARBAYEV

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

Geleceğe Bakış: Manevi Uyanış

Nursultan NAZARBAYEV

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

Kazakistan yeni bir tarihî döneme adım atmış bulunmaktadır.

Sene başında ulusa yaptığım seslenişimde Kazakistan'ın üçüncü modernleşme sürecinin başladığını ilan etmiştim.

Böylece, bizler yenileşmenin iki önemli süreci olan siyasî reform ile ekonomik modernizasyonu ele almıştık.

Amacımız belli, dünyadaki en gelişmiş 30 ülke arasına girmektir.

Söz konusu iki modernizasyon sürecinin de netleşen amaç ile hedefleri, öncelikleri ile ulaşılmasına yardımcı olacak metodları vardır. Hedeflediğimiz tüm çalışmalarımızın zamanında ve azamî derecede etkin biçimde yapılacağından eminim. Fakat tasarladığımız şeylerin yapılması adına bunu yeterli görmüyorum.

Hedefe ulaşmamız için bilincimizin işimizden her zaman önde olması, diğer bir ifadeyle ondan daha önce modernleşmesi ve yenileşmesi gerekir. Bu durumda sadece siyasî ve ekonomik modernizasyonları temin etmekle kalmaz, ayrıca işin temel taşına dönüşür.

Manevî modernizasyon sadece günümüzden itibaren başlayan bir çalışma değildir.

Bizler Bağımsızlık döneminde bu doğrultuda birkaç kapsamlı çalışmaya imza atmış bulunmaktayız.

2004 tarihinde Kültürel Miras Programı kapsamında Kazakistan genelinde bulunan tarihî ve kültürel anıt ile nesnelere yenilettik.

2013 yılında Halkın Tarih Dönüşümünde Programı aracılığıyla dünyanın en önde gelen arşivlerinden millî tarihimiz ile ilgili belgeleri toplayarak inceledik.

Günümüzde ise bundan daha kapsamlı ve köklü çalışmalara imza atmalyız.

Bu sebeple ben, daha güçlü ve sorumluluk duygusu daha üstün Tek Millet olmak için geleceğe doğru nasıl adım atacağımız ve toplumsal bilinci nasıl değiştireceğimiz hakkındaki görüşlerimi aktarmayı arzu ettim.

21. Yüzyıldaki Kamu Bilinci Hakkında

Yeryüzü mutlak manada gözümüzün önünde değişmektedir. Dünyada yönü hala belirsiz olan yeni bir tarihî dönem başlamıştır. Devamlı değişmekte olan gergin bir zaman içinde duygu ile düşüncemize, dünya bakışımıza sinerek kök salmış olan önyargı kaidelerinden arınmadıktan sonra dünya çapında gelişmiş bir ülke haline gelmek ve önde gelen ülkelerle aynı hizada durmak mümkün değildir. Değişmemiz için kendimize ait olan manevî değerlerimize sahip çıkarak zaman akışına ayak uydurmakla yeni dönemin olumlu taraflarından istifade etmemiz gerekir.

20. yüzyılın Batı Modernleşme Modeli'nin günümüzün hayatına uygun olmadığını asıl sebebi nedir? Bence, en büyük eksiklik, Batı'nın kendine has modeli ile tecrübesini diğer halklar ile medeniyetlerin farklılığını göz önünde bulundurmadan herkese mutlak olarak istençsiz bir şekilde dayatmasındadır. Doğal olarak moderneleşen herbir toplum tarihî süreçten beri devam edegelen kültürel ve manevî koda sahiptir.

Modernleşmenin yeni türünün en önemli şartı, söz konusu millî kodunu koruma altına almaktır. Diğer türlü kodsuz modernleşme boş yankıdan ibaret olacaktır.

Fakat millî koduma sahip çıkarım diyerek doğasında bulunan tüm iyi ile kötü hasletlerini, diğer bir ifadeyle insanın geleceğe yönelik inancını güçlendirerek teşvik eden özelliklerini de, duygu ile düşüncesini adeta felç ederek gelişmesine engel olan alışkanlıklarını da millî bilinci ile şuurun altında tutmaması gerektiği aşıkardır.

Yeni modernleşme sürecinin, eskisi gibi tarihî tecrübe ile millî geleneklere karşı kendisini büyük görmemesi gerekir. Aksine, daha önceki dönemlerin eleştirilerinden elenerek günümüze kadar ulaşan en iyi geleneklerin daha verimli modernleşme ve yenileşme sürecinin en önemli ön koşullarına dönüştürülmesi gerekir. Şayet bu süreç milletimizin millî ve manevî derinliğinden istifade etmezse, onun farklı bir yola sapacağı açıktır.

Bununla birlikte, kamu bilincinin yenileşmesi millî şuurun her çeşit uç noktalarını birleştirerek uyum sağlayan gücüyle çok büyük önem taşımaktadır.

Bu ise geçmişimizin, günümüzün ve geleceğin ufuklarını uyumlu bir şekilde birleştiren millî hafızanın platformudur.

Bundan dolayı ben, halkımın ibretli tarihi ile eski zamanlardan devam edegelen millî gelenek ile göreneklerini bundan sonraki medeniyetimizin en sağlam temeli haline getirerek her bir adımının net atılmasını, geleceğe doğru özgüvenle yönelmesini arzu ediyorum.

Bu bağlamda, bütün toplumun ve her bir Kazakistan vatandaşının sahip olan bilincinin modernleşmesinin birkaç yönünü açıklamak isterim.

1. Rekabet Edebilirlik Kabiliyeti

Günümüzde sadece bir insan değil, topyekün halkımız kendi rekabet edebilirlik kabiliyetini yükselttiği zaman ancak kazanabilmektedir.

Rekabet edebilirlik kabiliyeti, milletin bölgesel veya küresel pazardaki değeridir, kalite itibarıyla ötekilerden daha kazançlı ürünü teklif edebilmektir. Bu sadece maddi ürün değil, aynı zamanda eğitim, hizmet, entelektüel ürün veya kaliteli çalışma kaynakları da olabilir.

Gelecekte milletin kazançlı olması onun doğal kaynaklarıyla değil, insanların rekabet edebilirlik kabiliyetiyle ölçülecektir. Dolayısıyla, her bir Kazakistan vatandaşı, söz konusu kabiliyeti aracılığıyla topyekün milletimiz 21. yüzyıla layık niteliğe sahip olmalıdır. Mesela, bilgisayar eğitimi, yabancı dil bilgisi, kültürel açıklık gibi unsurlar her bir insanın ilerlemesi ve gelişmesi adına zarurî olan ön koşullardandır.

İşte bu açıdan, Dijital Kazakistan, Üç Dilde Eğitim, Kültürel ve Dinler Arası Hoşgörü gibi devlet programları, milletimizi, yani tüm Kazakistan vatandaşlarını 21. yüzyılın şartlarına ve taleplerine uygun bireyler olarak hazırlama çalışmalarıdır.

2. Pragmatizm

Karakterimize sinmiş olan birçok alışkanlık ile önyargıyı oluşturan katı kaideleri değiştirmedikçe bizim topyekûn yenileşmemiz mümkün değildir.

Milletimizin tarihine, atalarımızın yaşam tarzına bir anlığına bakacak olursak, gerçek pragmatizmin misallerini bulmak mümkündür.

Halkımız asırlar boyunca doğduğu toprağının doğasını gözbebeği gibi korumuş, zenginliğinden hem hesaplı hem de yerinde faydalanan eşsiz ekolojik yaşam tarzını sürdürmüştür.

Geçmiş yüzyılın ortasında sadece birkaç yıl içinde milyonlarca hektar toprağımız acımasızca işlendi. Eski dönemlerden bu yana nesilden nesile aktarılarak devam eden millî pragmatizm sayılı seneler içinde tanınmayacak derecede değişmiş, akıl almaz savurganlığa mahkum edilmiştir. Neticede Toprak Ana'nın yaratıldığı günden bu yana otları yalnızca atların ayakları altında kalan bozkırın tüm verimliliği ile doğurkânlığı kaybolmuştur. İşleme sonucunda, ekmeğimizi çıkardığımız binlerce hektar toprağımız doğal afet bölgelerine, Aral Gölü ise çekilerek kupkuru çöle dönüşmüştür.

Bunlar, toprağa sorumsuzca davranmanın acı örnekleridir.

Bizlerin, dedelerimizden miras olarak benimsediğimiz, günümüzde de kan damarlarımızda dolaşan iyi hasletleri, müspet yanları, sağduyulu nitelikleri modernleşme yolunda yeniden canlandırmamız gerekir.

Pragmatizm, öz millî ve özel varlığı ile zenginliğini net olarak bilmek, ondan hesaplı olarak faydalanmak, ona bağlı geleceğini iyi planlayabilmek, israf ile savurganlığa, çalım ile gösterişe imkan tanımamaktır esasında. Günümüzün toplumunda yer alan uygunsuz şatafat, yersiz lüks gerçek kültür değildir. Tam aksine, itidal, sadelik, ılımlılık, tutumluluk ile yerinde kullana-

birlik gerçek kültürdür ve bu kültüre ne kadar sahip olursak, o kadar görgülü kalacağımız açıktır.

Hedefe doğru ulaşmaya, eğitim almaya, sağlıklı yaşamaya, profesyonel olarak yetişmeye öncelik vermek ve bu yönde her şeyden verimli bir şekilde faydalanmak, işte ahlakî pragmatizm dediğimiz budur.

Bu ise günümüzün dünyasında en başarılı modeldir. Genelinde millet, özelinde ise insan önüne hedef belirleyerek ulaşmaya çaba sarf etmezse, gelecekte hedefindeki işin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi bir yana, milleti uçuruma götüren popülist fikirlerin oluşması kaçınılmazdır.

Maalesef, tarihte milletlerin asla gerçekleşmeyen gaye-i hayallere doğru tırmanarak eninde sonunda suyun altında kaldıkları hakkında misaller az değildir. Nitekim geçmiş yüzyılın en önemli üç ideolojisi olan komünizm, faşizm ve liberalizmin gözlerimizin önünde yıkıldığına şahit olduk.

Günümüzde de radikal ideolojiler devri bitmiş vaziyettedir. İşte bundan sonra net, açık, anlamlı ve geleceği aydınlatan yön ve bakışa ihtiyaç var. İnsanın da, topyekün milletin de net bir hedefe ulaşmasını sağlayan sadece böyle yönler ile bakışlar gelişme göğünün kutup yıldızı olabilecektir. Her şeyden önce onlar ülkenin imkanları ile kapasitesini dikkatle izlemelidirler.

Diğer bir ifadeyle, sadece realizm ile pragmatizm en yakın on senelik bir dönemin sloganı olmaya yarayacaktır.

3. Millî Kimliği Koruma

Millî yenileşme diye adlandırdığımız kavram millî bilincin olgunluğunu bildirmektedir.

Burada iki konu var.

Bir, millî duygu ile düşüncenin ufkunu genişletmek.

İki, millî varlık ruhu korumakla birlikte onun birkaç vasfını değiştirmek.

Şu anda hükmeden yenileşme modellerinin teşkil ettiği tehlike nedir?

Tehlike şudur, yenileşme sürecini millî gelişme modelinden herkese ortak ve evrensel modele geçiş olarak bakıldığından kaynaklanmaktadır. Fakat hayat tecrübesi bu düşüncenin temel olarak yanlış olduğunu göstermiştir. Gerçekte herbir coğrafya ve herbir devlet kendine has bağımsız gelişme modelini oluşturmaktadır.

Millî gelenek ile göreneklerimiz, dilimiz ile müziğimiz, edebiyatımız ile millî törenlerimiz, diğer bir ifadeyle millî ruhumuz yaşam tarzımız ile gönül dünyamızda ebedi olarak kalmalıdır.

Abay'ın bilgeliği, Avezov'un bilginliği, Jambıl'ın şiirleri ile Kurmangazi'nin ezgileri, asırlarca günümüze ulaşan dedelerimizin sesi ile nefesi, bunlar manevî kültür dünyamızın tek bir parçasıdır.

Bununla birlikte, modernizasyon kavramı oldukça eskimiş olan, küresel dünya ile bağdaşmayan bazı alışkanlıklar ile âdetlerden arınmayı ifade eder.

Mesela, hemşehricilik. Tabi ki, doğduğu toprağın tarihini bilmek ve onunla gurur duymak doğrudur. Fakat ondan daha önemlisi, her bir bireyin bir milletin evladı olduğunu unutmaması gerekir.

Bizler her insanın kişisel olarak bulunduğu katkıları ile profesyonel yetenekleri değerlendirerek dayandığı meritokratik toplum kurmaktayız. Bu sistem ise kayırmacılığı kaldırmaz. Kayırmacılık, gelişmemiş ülkelerin düzenidir.

Bu konuyu teferruatıyla ele almamın maksadı, sahip olduğumuz müspet ile menfi yanları sıralamak değildir. Ben Kazakistan vatandaşlarının hiçbir zaman değişmeyen iki kuralı idrak etmelerini isterim:

Bir, millî kod, millî kültür korunmadığı müddetçe yenileşme söz konusu olamaz.

İki, ilerlememiz için milletin gelişmesine engel olan geçmişin geriye doğru çeken öğelerinden vazgeçmek lazımdır.

4. Eğitimin Yükselmesi

Eğitimli olmak, bilgili olmaya çalışmak, yaratılışımızın vazgeçilmez bir özelliğidir.

Bağımsızlık yılları içinde bu anlamda büyük işler yapılmıştır. Bizler on binlerce gencimizi dünyanın en önde gelen üniversitelerinde eğitim aldirdık, onları geleceğe hazırladık. Bu çalışma geçmiş asrın 90'lı yılları başında ele alınan Bolaşak (Gelecek) programıyla başlamıştır. Ülkemizde yüksek seviyede olan birkaç üniversite açılmış, entelektüel okullar sistemi oluşmuştur. Yine bu bağlamda daha da önemli işler yapılmıştır.

Fakat eğitim kültürü herkes için ortak olmalıdır. Bunun net ve kaçınılmaz sebepleri vardır. Teknolojik devrimin gidişatına baktığımız zaman yakın on yıllık bir gelecekte şu anki mesleklerin yarısının yok olacağını görmekteyiz.

Ekonominin meslekî yanı daha önce hiçbir devirde bu kadar hızlı değişmemiştir.

Demek ki yeni bir döneme adım atmış bulunuyoruz. Böyle bir ortamda ve şartlarda ancak mesleğini zorlanmadan değiştirebilecek yetenekli ve eğitimli insanlar kazanırlar.

İşte bunu idrak ettiğimizden dolayı, bizler eğitim için ayrılan bütçe masraflarının katkı payı açısından dünyada en önde gelen ülkelerden biriyiz.

Her alanda başarılı olmanın en önemli ve temel faktörün eğitim olduğunu herkes çok iyi anlamalıdır. Gençlerimiz ile ilgili öncelik vermemiz gereken en önemli husus, şüphesiz eğitimidir. Çünkü değerler sisteminde ancak eğitimli milletler değer kazanacaktır.

5. Kazakistan'ın Devrimsel Değil, Evrimsel Kalkınması

Bu sene, Avrasya kıtasının en geniş bölgesini darmadağın eden 1917 Ekim olayının 100. yıldönümüdür.

20. yüzyıl tümüyle devrimci sarsıntılarla doluydu. Bu bölgede bulunan tüm milletlerin büyük bir etkiyle varlığını değiştirmiştir.

Herbir millet tarihten kendine göre ders alır. Bu herkesin kendi iradesine bağı olan şey.

Dolayısıyla kimseye kendi görüşünüzü zorla kabul ettiremezsiniz. Ayrıca kimsenin tarih hakkındaki kendi sübjektif düşünce ve değerlendirmelerini de bizlere kabul ettirmeye hakkı yoktur.

Geçmiş 20. yüzyıl halkımız için acı dolu, zorbalık ve zulüm asrı olmuştur.

Evvvela, millî gelişmenin eskiden beri devam edegelen kendimize has yol ve yöntem temelinden yıkılarak toplumsal yapılanmanın milletimize tamamen yabancı olan bir modeli irade dışı kabul ettirilmişştir.

İkinci olarak, milletimize korkunç demografik darbe yapılmıştır. Bir asırdır bu yara hala iyileşmemiştir.

Üçüncü olarak, Kazak dili ve kültürü nerdeyse yok olmaya mahkûm bırakılmıştır.

Dördüncü olarak, ülkemizin birçok yerleri ekolojik afet bölgelerine dönüşmüştür.

Tabi ki, tarih sadece karanlıktan ibaret değildir. 20. yüzyıl Kazakistan'a birçok hayırlara da vesile olmuştur.

Mesela, sanayileşmenin, sosyal ve sanayi altyapısının, yeni aydın kesimin oluşması önemli gelişmelerdir.

O dönemde ülkemizde ciddi manada bir yenileşme yaşanmıştır. Fakat bu yenileşme millî değildi, daha çok bölgeseldi.

Dolayısıyla tarihimizi iyi okumalıyız. Devrimler zamanı henüz bitmiş değildir. Onun ancak şekli ile muhtevası değişmiştir.

Bizim geçmiş tarihimiz besbelli bir gerçeği, yani tek evrimsel gelişmenin milletin büyümesine imkân sağlayacağını göstermiştir.

Eğer bundan ders çıkartamazsak, yine tarihin demir pençesine düşmemiz kaçınılmaz bir gerçek olur. Öyleyse, evrimsel gelişme kaidesi herbir Kazakistan vatandaşının özel ve bağımsız rehberine dönüştürülmelidir.

Fakat toplumun evrimsel gelişmesi prensip olarak ebediyen devam edecek değildir. Bundan dolayı tarihin gerçek dersini çıkartmakla birlikte şahit olduğumuz günlük olup biten şeylerin analizini yapmamıza, geleceğe doğru gidişatın olumlu veya olumsuz olduğunu iyi okumamıza bağlıdır.

Günümüzde devrimler şeklini değiştirerek millî, dinî, kültürel, ayrımcı kisvesine bürünmüş bulunmaktadır. Fakat bütün bunların eninde sonunda katliamla, ekonomik iflaslarla yıkıldığını ve bittiğini görmekteyiz.

Dolayısıyla, dünyada olup biten şeyleri düşünce eleğinden geçirerek sonuca varmak, hem toplumun, hem siyasî partiler ile hareketlerin, hem de eğitim sisteminin dünya görüşünü, manevî olgunluğu belirleyen kapsamlı çalışmaların bir parçasıdır.

6. Bilincin Açıklığı

Birçok problemler, dünyanın hızlı bir şekilde değişmesine rağmen kitle bilincinin “ocak yaptı, ateş yaktı” düzeyinde kalmasından kaynaklanmaktadır.

Yeryüzündeki milyardan fazla insanın başta öz dili olmak üzere meslekî iletişim aracı olarak kullandığı İngilizceyi bizlerin de topyekûn millet olarak ve ivediyle öğrenmemiz gerek. Bunu ispat etmeye gerek yok, sanırım.

Avrupa Birliği'nin 400 milyondan fazla nüfusunun öz dilleri olan Almanca, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca veya diğer dillere hiç mi saygıları yok? Ya da 100 milyondan fazla Çinli ile Endonezyalılar, Malaylar İngilizceyi öylesine mi öğreniyorlar?

Bu, falancının isteği değil, küresel dünyayla rahatlıkla entegre olup iş yapabilmenin ön koşuludur.

Fakat konu bununla bitmiyor. Bilincin açıklığı zihniyetin üç özelliğini göstermektedir.

Birinci olarak, dünyada, yeryüzünün kendisiyle ilgili olan bölgede ve kendi ülkesinin çevresinde neler olup bittiğini anlamaya imkân verir.

İkinci olarak, yeni teknoloji düzeninin getireceği değişikliklerin hepsine hazır olmak demektir. Yakın gelecekte bizim

---

yaşam tarzımız: işimiz, hayatımız, tatilimiz, evimiz, insanlar arasındaki ilişkilerimiz, yani herşey değişecektir. Bizler bu değişikliğe hazır bulunmalıyız.

Üçüncü olarak, ötekilerin tecrübesinden faydalanarak en başarılı yanlarına sahip çıkmak. Karakterin derinliği haline getirmek. Asya kıtasındaki iki büyük devlet olan Japonya ile Çin'in günümüzdeki durumu budur. Onlar bu imkânlardan çok iyi faydalanmakla iyi bir örneklerdir.

“İyisi benim, kötüsü senin” diye aksülamele başvurmadan açık olmak, başkalarının başarılarını kabullenebilmek, işte bu kazanmanın yoludur, açık zihniyetin göstergelerinden biridir.

Eğer Kazakistan vatandaşları dünyaya evlerinden çıkmadan, pencerelerinden bakarak değerlendirmeye kalkıştırlarsa, dünyada, kıtada, hatta komşu ülkelerinde neler olup bittiğini net görememiş olurlar.

Üstelik ufkun öbür ucunda nelerin döndüğünü bilemezler. Ayrıca, birçok prensiplerimizi kökten yeniden değerlendirme süzgecinden geçirmeye mecbur kılan dış etkilerin derinliğine inmeden idrak edemezler.

Yakın Gelecekteki Yıllara Yönelik Yapılması Gerekenler

Kamu bilinci sadece yenileşmenin temel prensiplerini oluşturmak değil, zamanın sınavından başarıyla geçirecek projeleri gerçekleştirmemizi de talep ediyor.

Bu bağlamda, önümüzdeki yıllarda ele alınması gereken birkaç projeyi teklif etmek isterim.

Birinci olarak, Kazak dilinde kademe kademe Latin alfabesine geçme çalışmalarını başlatmamız gerekir. Bizler bu konuya hassasiyetle yaklaşarak dikkatlice ele aldık ve Bağımsızlığı elde ettikten sonra bu doğrultuda hazırlık çalışmalarını yürüttük.

Kazak dilinin alfabesi derin köklere sahiptir.

6. ve 7. yüzyıllar, eski Orta çağ dönemidir. Bu dönemde Avrasya kıtasında tarihe Orhun-Yenisey Yazıtları ismiyle geçen eski Türk boylarının runik yazıları kullanılmıştır.

Bu yazılar insanlık tarihinde en eski alfabelerden biri olarak bilinir.

5. ve 15. yüzyıllar arasında Türk dili, Avrasya kıtasının alabildiğince kapsamlı bir bölgede milletlerarası iletişim dili olmuştur.

Mesela, Altın Orda Devleti'nin tüm resmî belgeleri ile uluslararası haberleşme yazıları aslında Orta çağın Türk dilinde yazılmıştır.

Halkımız İslam dinini kabul ettikten sonra runik yazılar zamanla kullanımdan çıkarak Arap dili ile Arap alfabesi yaygınlaşmıştır.

10. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar 900 sene Kazakistan coğrafyasında Arap alfabesi kullanılmıştır.

7 Ağustos 1929 tarihinde SSCB Merkez İcra Kurulu ile Kazakistan SCB Halk Komiserler Konseyi'nin Başkanlık Heyeti latinleşen yeni alfabe olan Tek Türk Alfabesi'nin getirilmesi ile ilgili kararı kabul etmiştir.

Latin alfabesine göre yapılan yazı nüshası 1929 yılından 1940 yılına kadar kullanılarak sonra Kiril alfabesine geçilmiştir.

13 Kasım 1940 tarihinde Kazak yazısını Latin alfabesinden Rus grafiğine göre hazırlanmış yeni alfabeğe geçme ile ilgili kanun kabul edilmiştir.

Böylece Kazak dili alfabesinin değişme tarihi aslında siyasî nedenlerle belirlenmiştir.

Ben Aralık 2012 tarihinde ilan ettiğim Kazakistan-2050 Stratejisi'nde 2025 tarihinden itibaren Latin alfabesine geçmeye başlamamız gerektiğini söylemişim.

Bu ise o günden tüm alanlarda Latin harfine geçmeye başlayacağız demektir. Diğer bir ifadeyle, 2025 tarihine doğru evrakları, periodik basını, ders kitaplarını, hepsini Latin alfabesiyle yayınlamamız gerekir.

İşte bu dönem yaklaştığından dolayı bizler zaman geçirmeden bu bağlamdaki çalışmaya şimdiden başlamamız gerek. Bizler böylesi kapsamlı çalışmayı başlatmak için gereken hazır-

---

lıkları şimdiden yapmaya girişiyoruz. Hükümet'in Kazak dilinde Latin alfabesine geçme ile ilgili net bir çizelgeyi yapması gerek.

Latin alfabesine geçişin derin bir mantığı var. Zira bu günümüzün teknolojik ortamının, iletişimin, ayrıca 21. yüzyıldaki ilim ve eğitim sürecinin farklılıklarına bağlıdır.

Okullarda çocuklarımız İngilizce öğrenmekle zaten Latin harflerini de öğrenmiş bulunuyorlar. Dolayısıyla, genç kuşak için hiçbir zorluğu yoktur.

2017 yılının sonuna kadar bilim adamlarının destekleriyle tüm sivil toplum örgütleri temsilcileriyle danışarak Kazak alfabesinin yeni grafiğinin tek standardı kabul edilmelidir. 2018 yılından itibaren yeni alfabeği öğretene uzmanları ve okullara yönelik ders kitaplarını hazırlamamız gerekir.

Önümüzdeki 2 senede organize ve metodolojik çalışmalar yapılmalıdır.

Tabi ki, yeni alfabeğe ayak uydurma sürecinde belli bir zaman diliminde Kiril alfabesi kullanılacaktır.

İkinci olarak, sosyal ve beşeri ilimler ile ilgili “Yeni Sosyal Eğitim. Kazak Dilindeki 100 Yeni Ders Kitabı” projesini ele alacağız.

Bunun anlamı şudur:

1. Bizlerin tarih, siyâsî bilimler, beşeri bilimler, felsefe, psikoloji, kültür bilimleri ve filoloji bilimleri ile ilgili öğrencilere iyi bir eğitim verilmesi adına gereken katkıyı sağlamamız gerekir. Sosyal aydın kesimin temsilcileri ülkemizin yükseköğretim kurulumdaki sosyal bölümlerini yeniden yapılandırmakla devletin desteğini görecekler. Bizim sadece mühendisler ile doktorlar değil, günümüzü ve geleceği derin bir şekilde algılayabilecek eğitimli insanlara ihtiyacımız vardır.

2. Bizler önümüzdeki birkaç sene içinde sosyal eğitimin tüm yönleriyle ilgili dünyadaki en kaliteli 100 ders kitabını her türlü dillerden Kazak diline tercüme ettirerek gençlerimize dünyadaki seçme eserlerden eğitim almaya imkân sağlayacağız. 2018-2019 eğitim yılından itibaren öğrencilerimize bu kitapları okutmalıyız.

3. Bunun için şu anda tercüme ile ilgilenen kurumlara dayalı devlet değil, Milli Tercüme Bürosu kurulmalıdır. Bu kurum Hükümet'in talimatı doğrultusunda 2017 yılının yaz mevsiminden itibaren çalışmalara başlamalıdır.

Şimdi bu programla neyi elde edeceğiz?

Evvela, yüz binlerce öğrenciye yeni ve kaliteli seviyede eğitim vereceğiz.

Bu ise eğitim alanındaki küresel rekabet edebilirliğe adapte olabilecek uzmanları hazırlamak demektir.

Bununla birlikte, yeni uzmanlar açıklık, pragmatizm ve rekabet edebilirlik gibi bilinç modernleşmesinin temel prensiplerini toplumda yerleştiren asıl güce dönüşecektir. Bu durumda geleceğin temeli eğitim kurumlarının sınıflarında atılacaktır.

Bizim sosyal eğitimimiz uzun yıllardır sadece bir tek ilmin kapsamında kalarak dünyaya bir tek görüşle bakmaya mecbur kalmıştık. Dünyanın en önde gelen 100 ders kitabının Kazak dilinde yayınlanması 5-6 sene sonra meyvesini verecektir. Bundan dolayı, zaman geçirmeden, modern, seçmeli modelleri alarak onların Kazak dilindeki tercümelerini yapmamız gerekir.

Bu, devletin sorumluluğudur.

Hükümet bu konuyu tercüman uzmanlarıyla sağlamak, telif hakkı, öğretim ve metodolojik müfredatları ile profesör ve eğitimci bileşimini belirlemek gibi durumları önemseyerek bütüncül bir yaklaşımla çözmelidir.

Üçüncü olarak, Kazaklar "Anavatana bayrağını dik!" diye boşuna söylememişler.

Vatanseverlik doğduğun toprağına, büyüdüğün memleketine, şehrine ve kentine, diğer bir ifade ile ana vatanına olan sevgiden başlar.

Bundandır ki, ben Ana Toprak Programını ele almayı teklif ederim. Bu programın kapsamı zamanla genişleyerek Ana Vatan'a ulaşacaktır.

Mesela, "Köyüm, türküm" adlı türküyü söylerken, "Ana toprağını sevemeyen, sever mi hiç Ana vatanını" diye seslendirmez miydik? Gerçeğinde, bu derin manalar içeren sözlerdir.

Neden program “Ana Toprak” olarak adlandırılır? İnsanoğlu, sadece sınırsız düşüncenin değil, fevkalade bir duygunun sahibidir. Ana toprak, herkesin doğarak üzerine cemre gibi düştüğü, bağrında süründüğü, ayaklarıyla bastığı kutsal mekandır, nicelerinin ebediyen yaşadığı yurdudur. İnsan nerede bulunursa bulunsun, ona gözbebeği gibi bakar.

Ana toprağın kültürü ile geleneklerine aşk ve şevkle katkıda bulunmak, gerçek vatanseverliğin önemli bir neticesidir.

Bu ise halkları öylesine birleştiren toplum değil, gerçek manasıyla millet olarak bina eden kültürel ve genetik kodun temelidir.

Dedelerimiz asırlarca sadece uçsuz bucaksız bozkırı korumadılar. Onlar milletin geleceğini, gelecek nesilleri, bizleri korudular. Dışarıdan gelen yabancı milletlere Atayurt’un bir avuç toprağını vermeden sonraki nesillere miras olarak bıraktılar.

Ana toprağa olan sevgi neyi gösterir, genel manada programın amacı nedir?

Birinci olarak, bu program eğitim alanında kapsamlı ülkeyi tanıtan çalışmaları sürdürmeyi, ekolojiyi iyileştirmeyi ve kentleri güzelleştirerek önemsemeyi, yerel düzeydeki tarihi anıtlar ile kültürel nesnelere yeni yapılandırmayı hedeflemektedir.

Vatanseverliğin en iyi modeli, okullarda ana toprağın tarihini öğretmekle başlarsa, amacına ulaşacaktır.

Ana toprağın herbir deresi ile deryası, dağı ile ırmağı tarihi anımsatmaktadır. Herbir yerin ismi hakkında nice efsaneler ile hikâyeler vardır. Herbir bölgenin milletine sahip çıkan, isimleri halkın hafızasında kalan önderleri vardır. İşte bunları yeni nesil öğrenmelidir.

İkinci olarak, başka bölgelere göç etmiş olsa da, ana vatanlarını unutmayan, vatanına her zaman destek vermek isteyen iş adamları, memurları, aydınları ile gençleri bir araya getirerek destek verilmelidir. Bu, gerçek ve değişmeyen vatanseverlik duygusudur, herkes bu duyguyu taşıyabilir. Bunu yasaklamadan, tam tersine teşvik edilmelidir.

Üçüncü olarak, yerel yönetim Ana Toprak Programını sistematik bir şekilde ele almalıdır.

Bu çalışma kendiliğinden asla gitmez, dolayısıyla dikkatlice istişare ederek halka inilerek anlatılmalıdır.

Ana toprağına yardım edenlere destek vermenin ve ilgi göstermenin yollarını bulmak lazım.

Bu konuda yapılması gereken iş çoktur.

Bununla kentleri yeşillendirmeye, okulları bilgisayarlarla donatmaya, yerel yükseköğretim kurumlarına sponsorluk yapmaya, müzeler ile galerileri zenginleştirmeye yönelik çalışmalar yapılabilir.

Kıscacası, Ana Toprak Programı millet çapında vatanseverliğin temel taşına dönüşecektir.

Böylece Ana toprağına olan sevgi Ana vatana, Kazakistan'a olan yüksek duyguya ulaşacaktır.

Dördüncü olarak, yerel nesnelere yerleşimlere yönelik Ana Toprak Programından farklı olarak bizler, halkımızın bilincine bundan daha önemli olan millî kutsal yerler kavramını yerleştirmeliyiz.

Bu bağlamda, Kazakistan'ın Kutsal Manevî Değerleri veya Kazakistan'ın Kutsal Topraklarının Coğrafyası projesi yapılandırılmalıdır.

Herbir halkın, her bir medeniyetin insanın ortak paydasından ortak kutsal toprakları olduğu bilinir ve her bir vatandaş bunu bilmektedir.

Bu konu, manevî geleneğin temellerinden biridir.

Bizler, engin toprağı olan, manevî tarihi zengin olan ülküz. Ulu Bozkır'ın alabildiğince geniş toprağı tarihte her türlü rolü üstlenmiştir. Fakat bu kadar manevî coğrafyaya sahip olan halkın içindeki kardeşlik ilişkileri hiçbir zaman kesilmemiştir.

Ayrıca, bizler tarihimizde bu kadar derin, manevî ve mukaddes olan kutsal yerlerimizi tek bir alana çevirememiştir.

Mevzu ülkemizdeki anıtların, binalar ile eski şehirlerin restorasyonu değildir.

Asıl düşünce, Ulıtav (Uludağ) etrafındaki tarihi kompleks, Hoca Ahmet Yesevî Türbesi'ni, Taraz'ın (Talas) eski anıtlarını, Beket Ata Türbesi'ni, Altay'daki eski kompleksler ile Yedisu'yun kutsal yerlerini ve diğer yerleri birbirine bağlayarak milletin hafızasında kalacak olan tek bir millî külliye olarak algılanmasıdır.

Bütün bunlar halkımızın millî birlik ve beraberliğinin yıkılmaz temel taşını oluşturmaktadırlar.

Söz konusu yabancı ideolojilerin etkisi ise, onların arkasında diğer halkların değerleri ile kültürel sembollerin bulunduğunu hatırd tutmalıyız.

Dolayısıyla, yabancı fikirlere karşı ancak kendi millî değerlerimizle durabiliriz.

Kazakistan'ın kutsal yerlerinin kültürel ve coğrafi çizgisi, asırların geçmesine rağmen bizleri her türlü manevî zaafiyeten koruyarak kurtaracak olan sembolik zırhımız ve millî onurumuzun kaynağıdır.

Bu ise, millî birliğin en önemli unsurlarından biridir. Dolayısıyla, bin yıllık tarihimizde bizler ilk defa böylesi kapsamlı projeye imza atarak gerçekleştirmek zorundayız.

Bu sene Hükümet milletimizle danışarak projeyi hazırlamalı. Bu projede üç hususa önem verilmelidir.

1. Söz konusu Kültürel ve Coğrafi Çizgi'nin rolü ile buna eklenen yerler hakkında herbir Kazakistan vatandaşının bilmesi için eğitim görmelidir.

2. Medya bundan oluşan millî bilgi projeleriyle düzenli bir şekilde ilgilenmelidir.

3. İç ve dış kültürel turizm halkımızın saygı gösterdiği manevî mirasa dayanmak zorundadır. Kültürel önem açısından Türkistan veya Altay, sadece millî veya bölgesel değil, küresel çaptaki değerlerdir.

Beşinci olarak, günümüzün dünyasında rekabet edebilirlik, kültürün de rekabet edebilirliği demektir. ABD'nin soğuk savaşı dönemindeki başarının çoğunluğu Hollywood'un sayesinde dedir.

Eğer bizler 21. yüzyılın küresel haritasında kimseye benzemeyen, eşsiz ve bağımsız bir millet olmayı arzu ediyorsak, Küresel Çağdaş Kazakistan Kültürü projesini gerçekleştirmek zorundayız.

Dünya bizi kara altınla veya dış politikadaki insiyatiflerimizle değil, kültürel başarılarımızla tanınmalıdır.

Bu proje neyi gözlemlemektedir?

Birinci olarak, ulusal kültürümüz BM'nin altı dili olan İngilizce, Rusça, Çince, İspanyolca, Arapça ve Fransızca konuşabilmesi için amaçlı prensip olması lazımdır.

İkinci olarak, bu günümüzün Kazakistan vatandaşlarının yaptığı çağdaş kültür olmalıdır.

Üçüncü olarak, kültürel hazinelerimizi dünya halklarına tanıtmanın yepyeni yol ve yöntemlerini bulmak lazımdır.

Kültürel ürünlerimizin sadece kitap olarak değil, her çeşit multimedya yoluyla çıkması elzemdir.

Dördüncü olarak, bu proje devlet tarafından desteklenmelidir. Dış İşleri, Kültür ve Spor, Enformasyon ve İletişim Bakanlıkları sistematik bir şekilde bu amaçta içli dışlı çalışmalıdır.

Beşinci olarak, bu çalışmada aydın kesim, özellikle Kazakistan Yazarlar Birliği ile İlimler Akademisi, üniversiteler ile toplumsal kurumlar yer almalıdırlar.

Bizler çağdaş kültürümüzün hangi temsilcileriyle dünya arenasına çıkmaları gerektiğine karar vermeliyiz.

Millî kültürümüz en iyi modellerini seçtikten sonra yurt dışında tanıtma törenlerini düzenleriz.

Dolayısıyla 2017 yılı, dünyaya kültür alanındaki hangi başarılarımızı gösterebileceğimizi netleştirme açısından çözücü yıl olacaktır. Ondan sonra ortak programı 5-7 sene içinde gerçekleştireceğiz.

Bu şekilde bin yıllık tarihimizde kendi kültürümüz ilk defa dünyanın tüm kıtalarına ulaşarak en önemli dillerde konuşacaktır.

Altıncı olarak, millî onurumuz, sadece eski babayiğit dedelerimiz, ulu ozanlarımız ile mütefekkirlerimiz olmamalıdır.

Ben günümüzün çağdaş vatandaşlarımızın birçok başarılı çalışmalarına önem verilmesi gerektiğine inanıyorum.

Bu düşünceyi Kazakistan'daki 100 Yeni İsim projesi ile gerçekleştirmek lazımdır.

Ülkemizin Bağımsızlık tarihinin yazılmaya başlamasına 25 sene geçti. Bu ise, tarihî açıdan baktığımızda bir andır, fakat ona rağmen bir asırlık önem taşımaktadır. Tabi ki, yapılan çalışmaların önemi ile büyüklüğüne hiçbir şüphemiz yoktur.

Fakat bu büyük çalışmaya imza atan, ülkenin gelişmesine büyük katkı sağlayan vatandaşlarımızın kendileri ile onların başarıyı elde ettikleri tarih genelde kuru bir bilgiler ile sayıların gölgesinde kalmaktadır. Doğrusu, Kazakistan'ın attığı her bir başarılı adımın arkasında çok çeşitli kaderler vardır.

Kazakistan'daki 100 Yeni İsim projesi, Bağımsızlık yıllarında başarıyı elde eden, ülkemizin her bölgesinde oturan her türlü yaştaki çeşitli etnik grupları temsil edenlerin tarihidir.

Projede insanların kaderleri ile özgeçmişleri aracılığıyla günümüzün, çağdaş Kazakistan'ın şekli şemali görünecektir.

Bizler genelde “Yanında bulunuyor iyi insan” sözünü pek anlamıyoruz. Gerçekten, Bağımsızlık döneminde alın teriyle, eğitim seviyesiyle, sanatıyla önde gelen nice çağdaş insanımız var. Onların yürüdüğü yollar, herhangi istatistik bilgilerden daha değerlidir.

Dolayısıyla, onları televizyon belgeselinin kahramanlarına dönüştürmeliyiz. Gençlerimizin hayatı gerçek bir gözle izleyerek kendi kaderlerine kendileri sahip çıkabilecek vatandaş olmaları için onlara modeller sunmalıyız.

Günümüzün medya kültürünü hitabeti güçlü hatipler değil, hayatın gerçek olayları oluşturmaktadır. Medya bunu önemsemelidir.

Bu proje üç meseleyi çözümlemesi için yönlendirilmelidir.

1. Akıl yoluyla, eliyle, kabiliyetiyle çağdaş Kazakistan'ı oluşturan insanları topluma tanıtmak lazımdır.

2. Onlara bilgi desteği vererek tanıtmanın yeni multimedya zeminini oluşturmak lazımdır.

3. 100 Yeni İsim projesinin yerel nüshasını hazırlamak. Milletimiz millî altın fonuna giren insanları tanımalıdır.

SONUÇ

Devlet ile millet, kurşundan heykelleştirilen ve değişmeyen bir dünya değildir. Her zaman gelişen sağ beden uzvu gibidir. Onun yaşaması için zaman akışına bilinçli bir şekilde adapte olabilmek gerekir.

Yeni küresel süreçler kimseye sormadan, kapıyı çalmadan birdenbire önümüze geçti. Dolayısıyla, zamana uygun modernleşme sorumluluğu tüm devletlerin önünde durmaktadır.

Hızlı bir şekilde akan zaman kimseyi beklemez. Yenileşme de, tıpkı tarih gibi devam eden bir süreçtir.

İki devrin omuz omuza geldiği geçici bir dönemde Kazakistan'a köklü yenileşme ile mefkûreler aracılığıyla geleceğini ebedileştirmenin eşsiz tarihî imkânı sunulmaktadır.

Ben tüm Kazakistan vatandaşlarının, özellikle genç neslin modernleşme hakkında yapılan tekliflerin önemini iyi anlayacaklarını düşünüyorum.

Yeni dönemde modernleşmeye karşı olan gayret, gelişmemizin asıl prensibidir. Yaşamak için değişebilmek lazımdır. Bunu kabul etmeyenler tarihin tozlu sayfalarında yok olup gideceklerdir.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ ОРНЫ

Проф. Др. Мехмет Сейфеттин Эрол

Қазақстанның түркі әлеміндегі орны

Мехмет Сейфеттин Эрол*

Кіріспе

Еуразия құрлығын зерделеген кезде, Қазақстанның дәл ортасында орналасқандығы көзге түседі. Осы тұрғыдан, Роберт Каплан да Қазақстан үшін Халфорд Ж. Макиндердің «Еуразияның Жүрегі» деген сөзін қолданады.¹ Бұл сөз, тек Еуразия құрлығы үшін ғана емес түркі әлемі үшін де орынды. Басқалай айтқанда, Қазақстан геосаяси тұрғыдан алып қарағанда түркі әлемінің жүрегі сияқты.² Бұл әсіресе Түркия тарапынан жиі қолданылатын «Атажұрт» ұғымымен де қуатталады. «Атажұрт» ұғымын түсіну үшін түркі халықтарының тарихи көштерін зерттеу орынды болар еді.

Түркілер; Балқан тауларынан Байқал көліне, Оңтүстік Азиядан Сібірге дейінгі кең байтақ жерді мекендеген. Тарих бойы түркі әлемінің орталығынан сыртқа қарай үнемі көштер болып тұрған. Осылайша түркілер; шығыста Қытай, оңтүстікте Иран, Араб және Үндістан, батыста Еуропа өркениетімен көрші болған. Бұл көштер ғасырлар бойы жалғасқан. Шекаралас аймақтарда орналасқан түркілер көрші өркениеттердің де ықпалымен күшті және бай өркениет қалыптастырған. Басқаша айтқанда, түркі өркениетінің ең керемет мысалдары осы әр түрлі мәдениеттердің бірлесуінен пайда болған.

Бұл жерде нақтылап айта кету керек; ұлы даланың ортасында өмір сүрген көшпенділер түркі өркениетінің таза қалпын сақтай алған. Бәлкім ұлы даладағы түркілер, өздерінің мәдениеті мен болмысын сақтап қалғандығы үшін шекаралас аймақтардағы түркілер бір кездері арттарында

---

* Проф. Др., Анкара Қажы Байрам Уәли Университеті Экономика және Басқару Факультетінің Халықаралық Қатынастар Кафедрасы Оқытушысы, Анкара Дағдарыс және Саяси Зерттеу Орталығының (АНКАСАМ) Төрағасы, эл-пошта: mserol@gmail.com.

1 Роберт Д. Каплан, *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*, Random House, New York 2012, 131-6.

2 Мехмет Сейфеттин Эрол, “Түрк Дүниасы Йүзйылы”, Абзал Сапарбекұлы, Астана Улу Бозкыр Башкенті, Деловой Мир Астана, Анкара 2018, 71-б.

қалдырып кеткен бұл аймақтарға «Атажұрт» деген болар. Қазақстан еш күмәнсіз осы «Атажұрт» түсінігіне сай жер және географиялық, мәдени, тарихи себептер сияқты «тарихи миссиясы» тұрғысындағы ұстанымы да маңызды болып табылады.

Ұлы дала

Қазақтар ұлы даланың тұрғыны ретінде танылады. Ұлы далада аман қалу үшін күшті болу керек және «Түрік» сөзі бір жағынан «күшті» деген мағына береді. Алайда мұндағы «күшті болу»; табиғатты билеуді емес, табиғатпен үйлесімді болуды білдіреді. Еуразияның соңғы көшпенділері болған қазақтар да өмірлері табиғатпен тығыз байланысты болғандықтан оны «Табиғат Ана», «Жер Ана», «Су Ана» деп қабылдаған. Бәрімізге белгілі Орхон жазбаларында «Жер-Су» ұғымы «Тәңір» сөзімен қатар қолданылады. Бұдан көшпенділер үшін табиғаттың қаншалықты маңызды екендігі байқалады. Олар бүкіл дүниеде керемет тепе-теңдіктің бар екенін біле отырып әрекет еткен. Бұл тұрғыда қажетінен артық жануар өлтіру мен ормандарды жою бұл тепе-теңдіктің бұзылуына жол ашқан. Қысқасы, көшпенділер өздерін табиғаттан бөлек ойлап көрмеген, керісінше өздерін осы керемет дүниенің бір бөлігі, тіпті балалары секілді көрген және табиғатты аналарындай қорғаған. Бұл түсінікті қазақтың ақыны Құлар Көмек былайша жеткізеді:

Мен даланың ұлымын, құшағы кең,

Құшағымда Жер-Ана құшамын мен.

Сонан кейін от алып өздеріңнен,

Туған жерге құс болып ұшамын мен.

Мен даланың ұлымын, Ұмай анам,

Құшағынан жаралған Түркі Бабам.

Уызынан Ұмайдың Ұлы болып,

Жалғастырған ұрпағын бүкіл далам.³

Қазақтардың тарихи кезеңде түркі әлемінің орталығындағы қала өркениетінен алыста өмір сүрулері, олардың өзге мәдениеттердің ықпалына аз ұшырауына

---

3 “Қазақтар – Еуразияның соңғы көшпенділері”, ТРТ Қазақша, 6 наурыз 2015, <http://www.trt.net.tr/kazakh/k-azak-ieli-turki-orkienietinin-biesighi/2015/03/06/k-azak-tar-ieuraziyanyn-son-g-y-koshpiendilieri-249300>, (09.11.2018ж. алынды).

себеп болған. Қазақтар мен дәстүрлі түркі өркениетінің көршісі болған ұйғырлар бар. Былайша айтқанда ұйғырлар, қазақ мәдениеті мен қытай арасындағы көпір болған. Қазақтар мен араб-парсы өркениеті арасында өзбектер болған. Сондықтан өзбектер қазақтарды мәдени тұрғыдан араб және парсы мәдениеттеріне еліктеуден сақтап қалған. Еуропа мен орыс өркениеті мен қазақтар арасында татарлар болған. Осы жағынан татарлар, географиялақ орнына байланысты қазақтарды Еуропа мен орыстардың ықпалынан қорғап қалған және әлі де қорғап келеді. Бұл қазақтар басқа мәдениеттермен қарым-қатынаста болмаған дегенді білдірмейді. Мысалы, 11. ғасырда Қытайды билеген Лианг Әулеті, бүгін қазақтардың найман руының ішінде «қытай» деген атпен өмір сүріп жатыр. Қазақ тілінде де өзге түркі тілдеріндегідей арабша және парсыша сөздер бар. Алайда бұл сөздер қазақшада елдің оңтүстігіндегі өзбекшеге қарағанда азырақ кездеседі. Сондай-ақ қазақтар, орыс тілі мен мәдениетінің де ықпалында қалған. Бірақ бұл ықпалдастық татарларға қарағанда едәуір аз.

Осы мысалдарда айтылғандай «Ұлы Дала», түркі әлемінің стратегиялық тереңдігін қалыптастыруда. Бұл дала қазақ мәдениетінің, жалпы мағынада түркі өркениетінің негізін құрайды. Ұлы даланың символына айналған Астана қаласы, географиялық орнына байланысты түркі әлемінің астанасы⁴ және Қазақстан да түркілердің «Атажұрты» саналады.

Мәдени ерекшеліктер

Географиялық жағдай өмір сүру салтына, өмір сүру салты мәдениетке өз әсерін тигізеді. Қазақ мәдениетінің түркі өркениетінің таза күйін сақтап қалуына әсер еткен негізгі фактор; қазақтардың көшпелі өмір салты. Қазақтар, Кеңес Одағы (КСРО) кезінде күшпен отырықшылыққа көшірілсе де көшпенділердің дүниетанымын сақтап қалған. Осы себепті, түркі өркениетін түсіну үшін алдымен қазақтардың дүниетанымын зерттеу керек. Қазақстанның тау-тасы, ұшы-қиыры жоқ кең даласы, қазақтарға аталарын еске салады. Сондықтан бұрынғы түркілер мен бүгінгі қазақтар арасындағы мәдени жалғастық әлі күнге дейін сақталып келген.

---

4 Муса Йылдыз, “Модерн Бир Түрк Башкенті”, Абзал Сапарбекұлы, Астана Улу Бозкыр Башкенті, Деловой Мир Астана, Анкара 2018, 45-б.

Кеңес Одағы кезеңінде қазақтар, негізінен үлкен қалаларда емес, ауылдарда өмір сүрген. Қазақстанның қалаларында орыс мәдениеті басым болса, шалғайда қазақ мәдениеті өзін сақтап қалған. Басқаша айтар болсақ, ауыл қазақтың ұлттық болмысы мен мәдениетінің қорғанына айналған. Осындай кезең, Түркия Республикасының құрылу кезінде де орын алған. Ағылшын тарихшысы Бернард Льюистің Модерн Түркиенин Доғушу (Қазіргі Түркияның құрылуы) атты кітабында бұл жағдай былай баяндалады:

«Османлы мемлекетінің қалаларында араб-парсы-грек-армян мәдениеті яғни космополит мәдениет басым еді. Қалалардың сыртында, ауылдық жерлерде таза түрік мәдениеті болатын. Османлының түріктенуі ауылдардан қалаларға көшіп келген түріктердің арқасында жүзеге асты. Ең соңында Османлы мемлекетінің Түркия Республикасына айналуы; астанасының космополит Стамбулдан шеткері орналасқан, Анадолыдағы Анкараға ауысуымен қуаттала түсті.»⁵

Қазақтардың көбіне ауылдық жерлерде өмір сүрулері және басқа түркі халықтарына қарағанда отырықшы өмірге ең соңында көшулері, олардың түркілік болмысын нығайтып, Қазақстанды «Атажұрт» еткен негізгі фактор болатын. Алайда бұлардан да маңыздысы; аталмыш халықтың өздерін «жер» мен «ру» арқылы танытулары мен дәстүрлі түркі шежіре салтын сақтап қалулары.

Белгілі болғанындай, бүгінгі қазақтар «Ұлы жүз», «Орта жүз» және «Кіші жүз» деп аталатын үш жүзден тұрады. Бұл жүздер өз ішінде руларға бөлінеді. Негізінен бұл рулар қыпшақ, дулат және керей сынды түркі тарихындағы көне тайпалардың аттарымен аталады. Қазақ рулары өз ішінде тағы тармақтарға, аталарға бөлінеді. Әр қазақ өзінің жүзін, руын және жеті атасын білуге тиісті. Әсіресе, жеті ата маңызды. Себебі, қазақ дәстүрі бойынша жетінші атадан тарағандардың бәрі туыс болып саналады және бір-бірімен үйленулеріне мүлде болмайды. Басқа мәдениеттер және ислам мәдениетінің ықпалымен өзге түркі халықтарында ұмыт болған бұл дәстүр, түркілердің «ұрпақ тазалығына» қаншалықты мән беретіндігінің көрінісі болып табылады. Проф. Др. Ибрахим Кафесоғлу осылай үйленуді «экзогамия» деп атайды.⁶ Қазақтардың руы мен аталарын

---

5 Бернард Льюис, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 1968, 10-б.

6 Ибрахим Кафесоғлу, Түрк Милли Күлтүрү, 34-ші басылым, Өтүкен, Стамбул

білу міндеттілігі, дәстүрлі түркі қоғамының көшпелі ортада қаншалықты сақталғанын көрсетуде.

Қазақтардың шежіре дәстүрі, екі тұрғыдан Қазақстанды түркі әлемінің орталығы етуде. Біріншіден қазақтар түркі тайпаларының аттарын әлі де сақтап келеді. Мысалы, 14-15. ғасырларда Бағдатта билік жүргізген Жалайыр тайпасы, қазір қазақтардың ұлы жүз руы ретінде өз аттарын сақтап қалған. Сондай-ақ қазақтардың рулардың таңбаларын әлі де қолданатындығы да маңызды болып табылады. Екіншіден, қазақтар арасында рудың сақталуы және Шыңғыс тұқымына мән берілуі, елдің бұрынғы түркілердің мемлекеттілігін әлі де жалғастырып келе жатқандығының көрінісі.

«Түркі мемлекеті» түсінігі

Қазақстан Республикасы, Кенес Одағы құлағаннан кейін түркілердің атажұрты және барлық түркілердің түп тамыры тараған ұлы далада құрылған ең соңғы мемлекет. Сондықтан Қазақстан, өзін өте айқын түрде түркі мемлекеттілігіне сай көрсетуде және мемлекеттің түркілік болмысы табиғи, шынайы және қазақтардың шежіре дәстүрінде өзінің өміршеңдігін сақтаған болмыс. Қазақстан, өзін тарихтағы барлық түркі мемлекеттерінің жалғасы ретінде көреді. Осы тұрғыдан алғанда ғұндар мен сақтарды өз тарихының бастауы ретінде қабылдайды. Осы себепті; Алматы маңынан табылған Алтын Адам, Қазақстан тәуелсіздігінің символына айналған. Сақтар мен ғұндар, өркениетіміз тұрғысынан үлкен маңызға ие. Алайда, бүкіл Еуразия аймағына өзінің үстемдігін жүргізген және осының арқасында Қытай, Рим мен Иран арасында маңызды стратегиялық рөл ойнаған мемлекет Түркі Қағанаты еді. Сол себепті Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев, «Тәуелсіздік белестері» деген кітабындағы «Мемлекетіміздің тарихи кезеңдері» атты мақаласында Түркі қағанатын, Алтын орданы және Қазақ хандығын алдыңғы қатарға қояды. Осы үш мемлекет, түркі мемлекеттілігінің ең маңызды кезеңдерін құрайды.⁷

Өздерінен бұрынғы сақтар мен ғұндардан кейін өзіндік мемлекет басқару жүйесін қалыптастырған Түркі қағанаты, Ғұн мемлекетінің «Мәңгі ел» немесе «Бенгү Ил» яғни «Мәңгілік ел» ұғымын да дамыта түскен. Махмұт Қашқари өзінің сөздігінде «ил/ел» сөзінің әрі «мемлекет»

2012, s. 220-б.

7 Нұрсұлтан Назарбаев, Стратегия Независимости, Атамұра, Алматы 2003, 201-б.

әрі «бейбітшілік» деген мағына беретінін айтқан. Осыны негізге ала отырып, Зия Гөкальп «ил/ел» сөзінің алдымен «бейбітшілік», одан кейін «мемлекет» деген мағына білдіретінін алға тартады.⁸ Бұл мемлекет болу үшін алдымен бейбітшілік пен тыныштық орнату керек дегенді білдіреді. Сондықтан Түркі қағанаты, аймақта және әлемде қауіпсіздік орнату мақсатында құрылған.

Қазақстанның түркілік болмысы, қазақтардың дала мәдениетінен шыққан дүниетанымынан көрінеді. Бүгін қазақ ұлтын қалыптастыратын рулар, өздерінің шежірелерін сақ-ғұн-түркі кезеңдерінен бастайды.⁹ Осы жерде рулық құрылымның түркі мемлекеттілігінің негізін қалайтынын айта кеткен жөн. Тарихи кезеңдерде өмір сүрген барлық түркі мемлекеттері рулардан (тайпалардан) құралған. Проф. Др. Зікірия Жандарбектің пікірінше, ең бастапқыда Оғыз Қаған құрған түркі мемлекетінің құрылымы киіз үй тәрізді еді. Бұл құрылымдағы шаңырақ - қағанды, уықтар - рубасыларды, кереге - халықты білдіреді. Киіз үйді бірге ұстап тұрған шаңырақ секілді, мемлекетті де ұстап тұрған қаған. Қаған мемлекеттің бірлігінің символы. Алайда қаған, абсолюттік күшке ие емес. Қағанды қаған қылып тұрған бұл – рулар. Билеуші мен халық арасында тығыз байланыс бар.¹⁰ Міне, түркі мемлекетін Парсы, Рим және Қытай өркениетінен өзгеше қылатын ерекшелік осы. Түркі қағандары қоғамда абсолюттік билікке ие емес және халық қағанға шексіз бас имейді. Сол кезеңдерде түркілер өмір сүрген жерлерге саяхат жасаған өзге адамдар бұл жағдай жайлы «Түркілер шешімді кеңес арқылы қабылдайды» деп айтқан.

Түркі қағанаты құлағаннан кейін құрылған мемлекеттер, түркілердің мемлекеттік дәстүріне сай құрылған. Алайда уақыт өте келе өзге өркениеттермен ықпалдасқан түркілердің өзге мемлекеттердің дәстүрлерін қолдана бастағаны да шындық. Мысалы, шығыстағы ұйғырлар Будда дінінің әсерімен қытайдың мемлекеттілік дәстүрін, оңтүстіктегі селчуктар араб-парсы мемлекеттілік дәстүрін және батыстағы Хазар қағанаты болса Мусеви мемлекеттілік дәстүрін қабылдаған. Ұлы даладағы түркілер болса өздерінің дәстүрлерін жалғастырған.

---

8 Зия Гөкальп, Түрк Мединети Тарихи, Күлтүр Баканлығы Баспасы, Стамбул 1976, 23-б.

9 Нұрсұлтан Назарбаев, В Истоки Историй, Атамұра, Алматы 2003, 178-б.

10 Зікірия Жандарбек, Ясауи Жолы және Қазақ Қоғамы, Ел-шежіре, Алматы 2006, 35-б.

Түркі мемлекеттілігін дәстүрлі жүйесі бойынша қайта қалыптастырған Шыңғыс хан болатын. Ұлы қаған, өз мемлекетіне түркі қағанаты сынды «мәңгі ел» деген атау берген. Бүгінде «маңғол», «монғол» және түрікше «моғол» деп этникалық атау ретінде қолданылып жүрген сөз бастапқыда саяси термин ретінде пайда болған. Шыңғыс хан, мемлекетін төрт ұлына бөліп берген. Шағатай мен Үгедейдің жері, араб-парсы мемлекеттілік дәстүрінің ықпалында қалған және кейіннен Әмір Темірдің империясына қосылған. Қаншалықты Әмір Темір өзін Шыңғыс ханның мұрагері деп санаса да Әлішер Науаи Мұхакеметұл-Лұғатейн яғни «Екі тілдің (парысша-түркіше) салыстарылуы» атты еңбегінде көрсеткеніндей Тимур Мемлекеті парсы мәдениетінің үстемдігін жеңе алмаған. Шыңғыс ханның Төле деген ұлынан тараған немересі Құбылай болса астанасын Пекинге көшіргеннен кейін түркі мемлекеті ретінде емес, Юан Әулеті ретінде қытай мемлекетінің жалғасы секілді болып кеткен.

Түркі мемлекеттілігін жалғастырғандар Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тараған ұрпақтары болатын. Бату құрған Алтын Орда мемлекеті, түркі мемлекетінің шын мәніндегі мұрагері. Алтын орда халқы, тарихының шырқау шегі болып саналатын Өзбек хан кезеңінде 92 тайпадан тұрған. Негізінде Өзбек хан жасаған реформа, ислам діні мен түркі мәдениетінен құралған Ясауи жолының мемлекеттік идеология дәрежесіндегі қалпы болатын. Ясауи түсінігінің ерекшелігі түркілер енді ислам дінін қабылдаған кезде өздерінің өркениеттерінен, мемлекеттілік дәстүрінен, яғни мемлекеттің тайпалардан құрылу ерекшелігінен бас тартуға мәжбүр болмаған. Түркі мемлекеттілігі Ясауи жолы арқылы ислам өркениетімен үйлесе білген.¹¹

Алтын Орда құлар тұста өздерін Өзбек ханның мемлекет дәстүріне берік деп санаған түркілер, өзбек атауын алып ұлы далада Өзбек хандығын құрды. Алайда мемлекеттің оңтүстікке Мәуеренахрға қарай бет алуымен ұлы даладағы түркі мемлекеттілігі мен отырықшы парсы мемлекеттілігі бір-біріне қайшы келді. Әбілхайыр хан, өзінен бұрын солтүстіктен оңтүстікке қарай көшкен Селчуклылар мен Хорезмшахтар секілді қала мәдениетін таңдайды. Бұған қарсы шыққан Керей мен Жәнібек хандар, Өзбек ханның дәстүрін қолдайтын тайпалармен бірге Ясауи жолына сүйене отырып, Қазақ хандығын құрады. Шынында да «қазақ» сөзі;

11 Зікірия Жандарбек, 43-б.

өзге қысымды қабылдамаған, өзге мәдениеттердің ықпалына қарсы шыққан, өзін, болмысын, мәдениетін, тілін және ең бастысы мемлекеттілігін сақтаған деген мағынаны білдіреді.

Қазақ хандарының Шыңғыс ханның ұрпағынан таңдалуы, қазақтардың Шыңғыс ханның заңдарына және түркі мемлекеттілігіне бағынғанын көрсетеді. Бүгін де аталмыш халықтың өздерін руларымен танытулары, олардың дәстүрлі қоғамдық құрылымы мен дүниетанымының көрінісі. Сондай-ақ қазақтардың Шыңғыс ханның ұрпақтарына «төре» деулері де назар аударарлық жайт. Себебі, төре сөзі мен түрік сөзі арасында бір байланыс бары байқалады. Төрелер бұрынғы түркі қағанатындағы секілді мемлекетті сипаттайды.

Махмұт Қашқаридің Диуани Лұғатит-Түрк кітабындағы «ел қалар, төре қалмас» деген мақал, мемлекет құласа да мемлекетті ұстап тұрған құндылықтардың жоғалмайтынын айтуда. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасы, теориялық және практикалық жағынан түркі мемлекетінің жалғасы болып есептеледі және қазақ мемлекетінің ұлттық рәміздерінен бастап «Ұлы дала» және «Мәңгілік ел» сынды ресми атауларына¹² дейін түркі мемлекеттілігінің көрінісі.

Қазақстанның түркі әлеміне қатысты саясаты

Қазақстанның түркілік болмысы, Астананың түркі әлемінде белсенді болуын қажет етеді. Бұл тек қана сыртқы саясаттағы тепе-теңдікпен емес, сонымен қатар қазақ ұлттық болмысының қалыптасуымен де байланысты болғандықтан түркі әлемі саясаты Қазақстан үшін стратегиялық бағыт болып табылады.¹³ Астананың түркі мәдениеті мен болмысына ие болуы тек Қазақстанды түркі әлемінің орталығына айналдырумен қалмайды, сонымен бірге түркілердің келешекке деген үміттері де артады. Осы тұрғыдан Қазақстанның латын әліппесіне көшуі және «Оңтүстік Қазақстан» облысының «Түркістан» облысы болып өзгеруі әрі түріктер әрі аймақтық және ғаламдық державалар назардан тыс қалдырмауда.

Қазақ тілінің кирил әліпбиінен латын әліпбиіне көшуі,

---

12 Нұрсұлтан Назарбаев, “Қазақстан Жолы – 2050: Бір мақсат, Бір мүдде, Бір Болашақ”, Ақорда, 17 қаңтар 2014, http://www.akorda.kz/kz/addresses/address-es_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauly-2014-zhylgy-17-kantar, (08.11.2018ж. алынды)

13 Дінмұхаммед Әметбек, “Түркіе-Казакистан Илишкилеринин Стратежик Бойуту”, АНКАСАМ, 13 қыркүйек 2018, <https://ankasam.org/10154/turkiye-kazakistan-iliskilerinin-stratejik-boyutu/>, (09.11.2018ж. алынды).

Қазақстанның Мәскеу орталықты Орыс-Слав әлемінен түркі әлеміне өтуін сипаттайтындығы үшін өте маңызды жаңалық болып табылады. Бұл өзгеріс тек Қазақстанның ғана ұлттық болмысын нығайтып қоймайды, түркі әлемінің бірлігі мен ынтымақтастығының да нышаны болып табылады. Осы тұрғыдан қазақ тіл білімі ғалымдарының латын әліпбиін Өзбекстан әліпбиіндегі секілді өзгешеліктермен емес, ортақ түркі әліпбиіне сай етіп дайындауы қажет. Себебі Исмаил Гаспыралы айтқан «тілде, пікірде, істе бірлік» болуы үшін алдымен әліпби бірлігі болу керек. Сондықтан Қазақстанның латын әліпбиіне байланысты ұстанымы түркі интеграциясы үшін маңызды.

2017 жылы Назарбаев бастаған «Рухани Жаңғыру» бағдарламасына сәйкес «Оңтүстік Қазақстан» облысының атауы «Түркістан» болып өзгертілуі Қазақстан үшін де түркі халықтары үшін де түркі-ислам көзқарасын қамтитын ортақ болмыс қалыптастыру және оны нығайту тұрғысынан таптырмас оқиға болып табылады. Өйткені Түркістан мен Қожа Ахмет Ясауидің аты бірге аталғанда, Түркістанның түркі-ислам әлемі үшін маңызы арта түседі. Ресей, Қытай және Иран секілді аймақтық державалардың «Түркістан» атауы мен түркілердің «бірлік» үндеулерін қауіп ретінде көретіндігіне назар аударсақ,¹⁴ елбасының бұл шешімінің шынында да батыл және құрметке лайық екенін көреміз. Осы шешімімен Назарбаев, түркі-ислам әлемінің ақсақалы атағына лайық екенін тағы да дәлелдеді. Дәл солай барша түркілер үшін ортақ Түркістан ұғымының Қазақстандағы бір облысқа берілуі, Астананың түркі әлемінің құндылықтарына үлкен мән беретіндігін көрсетеді.

Қазақстанның ішкі саясатындағы өзгерістер түркі халықтарына үлкен әсер еткені байқалады.¹⁵ Астананың осы бағыттағы сыртқы саясатына келер болсақ, бұл тұрғыдан да маңызды жауапкершіліктер алып отырғандығын көреміз. Осы кезеңде түркі мемлекеттерінің интеграциясымен айналысатын Түркі Кеңесі, Халықаралық Түркі Мәдениеті Ұйымы ТҮРКСОЙ және Түркі Академиясы сынды халықаралық ұйымдардың басында қазақ мемлекет қайраткерлері бар. Бұл Астананың осы үдеріске қаншалықты мән беретіндігінің көрінісі. Қазақстанның түркі

---

14 Мехмет Сейфеттин Эрол, *Хайалден Герчеге Турк Бирлешик Девлетлери*, Ирфан Баспаханасы, Стамбум 1999, 60-б.

15 Мехмет Сейфеттин Эрол, “Бүйүк Казакистан Прожеси ве 2050 Стратежиси”, *Иени Туркие*, 9 т., 54-саны, 1564-б.

әлеміне бағытталған саясатын Назарбаев қысқаша былай деп түсіндіреді:

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған сәттен бастап, түркі әлеміндегі екіжақты байланыстар мен мәдени бірлік мәселелеріне аса мән беруде және мұны халықаралық саясатының бастапқыларының бірі ретінде көреді. Еліміз қазіргі таңда Орталық Азиядағы бауырлас елдермен, Түркиямен, Әзірбайжанмен арадағы ынтымақтастығын жүйелі және жан-жақты дамытып нығайтуда. Татарстан және Башқұртстанмен де экономикалық, мәдени қатынастар орнатуда. Біз өз арамызда күштерімізді біріктіргенде ғана, түркі мәдениетін әлемге таныта аламыз, өзге ұлттармен тең және келешегі кемел ел ретінде, даму арқылы мақсатымыза жете аламыз.¹⁶

Қазақстанның түркі әлеміндегі белсенділігінің Ресей және Қытаймен арадағы ынтымақтастығына көлеңкесін түсірмеу Назарбаевтың жетістігі. Бұл жетістік елбасының тепе-теңдікті сақтай отырып сыртқы саясат жүргізгендігінің нәтижесі. Басқаша айтқанда, Ресей де Қытай да Қазақстанның түркі әлеміндегі белсенділігін өздеріне қауіп ретінде көрмейді. Қазақстанның сыртқы саясаттағы бұл жетістігі өзге түркі мемлекеттері үшін үлгі.

Қорытынды

Қазақстанның түркі әлеміндегі белсенділігінің артуы түркі геосаясаты үшін Анадогы-Түркістан арасындағы қатынастың маңыздылығын тағы бір рет көрсетіп отыр. Осы тұрғыда Назарбаевтың «қазақ даласы ұлы түркі әлемінің атажұрты»¹⁷ деген сөзі маңыздылыққа ие. Назарбаевтың бұл сөзі 1990 жылдардың бас кезінде Түркия тарапынан басталған түркі халықтарының интеграциясының¹⁸ енді өзге түркі халықтары тарапынан қолға алынғанын көрсетеді. Қазақстанның бұл қадамдарын Анкара да қолдайды. Себебі, түркі әлемінің күшеюі Түркияның да күшеюі. Себебі түрік сыртқы саясатының түркі әлемі бағыты Анкараны Еуропа-Батыс саясатына және Таяу Шығыс саясатына қарсы үстем етеді. Осы тұрғыдан Түркия-Қазақстан қатынастары

---

16 Нұрсұлтан Назарбаев, “Түрк Дүниясынын Ики Диреги: Казакистан-Түркие”, *Йени Түркие*, 9 т., 53-саны, 27-б.

17 Нұрсұлтан Назарбаев, *Улу Бозкыр Өгүтлери*, Ахмет Ясауи Университеті, Анкара 2017, 15-б.

18 Мехмет Сейфеттин Эрол, «20. Йүлдөнүмүнде Түркие-Түрк Дүниясы: Сорунлар, Арайышлар ве Гележек», Мехмет Сейфеттин Эрол-Явуз Гүрлер, ТҮРКСАВ Түрк Дүниясы 20. Йылылығы: Тахлиллер, Дегерлендирмелер, Онгөрүлер ве Өзелештірілер, ТҮРКСАВ, Анкара 2011, 45-б.

Анкара үшін түркі әлемі бағыты деуге болады. Назарбаев пен Эрдоған арасындағы достық және ынтымақтастықтың маңызы зор екендігін айта кету керек.

Қазақстан тек Түркия тарапынан емес сондай-ақ өзге түркі елдері тарапынан да маңызды серіктес ретінде қабылданады. Қазақстанның Еуразия аймағындағы ықпалының артуы Әзірбайжан мен Түркістан мемлекеттері үшін оң өзгеріс екені анық. Баку Астананы Еуразиялық Экономикалық Одақ пен Ұжымдық Қауіпсіздік Келісімі Ұйымында Арменияға қарсы тепе-теңдік құралы ретінде көреді. Түркістан елдері үшін Қазақстан орыстардың Орталық Азияға енуіне қарсы бөгет болып есептеледі. Сондықтан, Қазақстанның күшеюі аталмыш аймақтың қауіпсіздігі үшін өте маңызды. Осы тұрғыда Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан секілді түркі мемлекеттері Қазақстанды аймақтың кілті деп есептейді. Әсіресе, Астананың Түркістан аймағының интеграциясы үшін жасап жатқан қадамдары, аймақ халқының қошеметіне ие болып отыр. Соңғы уақыттарда Өзбекстанның да сыртқы саясатта белсенділік таныта бастауы Еуразиядағы түркі геосаясатының күшейетінін көрсетуде. Осы тұрғыда күннен-күнге дамып келе жатқан Қазақстан-Өзбекстан ынтымақтастығы да назар аудартады.

Қазақстан түркі әлемінде стратегиялық тереңдік қалыптастырады. Назарбаевтің біліктілігінің арқасында қалыптасқан бұл тереңдік, сыртқы саясатта оң нәтиже беріп келеді. Көреген көшбасшының 1997 жылы айтқан түркі бірлігі идеясы, түркі әлемінің интеграциясына бағыт беріп келеді:

Түркі әлемінің бірігу идеясына, ағымдағы тарихи кезең тұрғысынан баға беретін болсақ, бірігу идеясының ықпалдастыру және жұмылдыру мүмкіндіктері шамалы ғана сияқты болып көрінуі мүмкін. Бірақ уақыттың кеңірек шеңбері тұрғысынан қарайтын болсақ тарих, әрбір түркі халқының түркілердің мәдени әлеміндегі құрамдас саласы екенін дәлелдеп береді. Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық, саяси рөлінің арта түсуі нәтижесінде мәдени өзгерістер болуы ықтимал. Бір болып әрекет ететін түркі халықтары аймақтың геосаяси өмірінде ынжық элемент ретінде емес, тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады.¹⁹

---

19 Нұрсұлтан Назарбаев, *В Потокe Истoрий*, Атамұра, Алматы 2003, 114-б.

Осы тұрғыда жүргізілген саясат, аймақтық және ғаламдық деңгейде сенім мен ықпалдастыққа негізделген стратегиялық ынтымақтастық ортасын қалыптастыруда. Астананың бұл бастамасының барша түркі-ислам халықтарына тарағанын және алдағы кезеңде оң нәтижелерге жол ашатынын айтуға болады. Түркі әлемінің қайта құрылуы мен жандануы ислам әлемінің қазіргі жағдайы үшін аса қажетті болып табылады. Астана, түркі әлемінің бірігуінің ислам әлемінің бірігуін тездететінін жақсы түсініп отыр. Сондықтан Қазақстанның және елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың саясатын тек Қазақстанның ғана емес, түркі және ислам әлемінің келешегі үшін жасалған маңызды қадамдар деп қарау керек.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Қазақтар – Еуразияның соңғы көшпенділері”, ТРТ Қазақша, 6 наурыз 2015, <http://www.trt.net.tr/kazakh/k-azak-ieli-turki-orkienietinin-biesighi/2015/03/06/k-azak-tar-ieuraziianyn-son-g-y-koshpiendilieri-249300>, (09.11.2018ж. алынды).
2. ӘМЕТБЕК, Дінмұхаммед, “Түркіе-Қазақстан Илишкілеринин Стратежик Бойуту”, АНКАСАМ, 13 қыркүйек 2018, <https://ankasam.org/10154/turkiye-kazakistan-iliskilerinin-stratejik-boyutu/>, (09.11.2018ж. алынды).
3. ЭРОЛ, Мехмет Сейфеттин, «20. Йүлдөнүмүнде Түркіе-Түрк Дүниясы: Сорунлар, Арайышлар ве Гележек», Мехмет Сейфеттин Эрол-Явуз Гүрлер, ТҮРКСАВ Түрк Дүниясы 20. Йылығы: Тахлиллер, Деферлендирмелер, Өнгөрүлер ве Өзелештірілер, ТҮРКСАВ, Анкара 2011, 41-50 б.
4. ЭРОЛ, Мехмет Сейфеттин, “Бүйүк Қазақстан Прожеси ве 2050 Стратежиси”, *Иени Түркіе*, 9 т., 54-саны, 1564-1568 б.
5. ЭРОЛ, Мехмет Сейфеттин, *Хайалден Герчеге Түрк Бирлешик Девлеттері*, Ирфан Баспаханасы, Стамбум 1999.
6. ЭРОЛ Мехмет Сейфеттин, “Түрк Дүниясы Йүзйылы”, Абзал Сапарбекұлы, Астана Улу Бозкыр Башкенті, Деловой Мир Астана, Анкара 2018, 70-71 б.
7. ГӨКАЛЬП, Зия, Түрк Медениети Тарихи, Күлтүр Бакандлығы Баспасы, Стамбул 1976.
8. ЖАНДАРБЕК, Зікірия, Ясауи Жолы және Қазақ Қоғамы, Ел-шежіре, Алматы 2006.
9. КАФЕСОҒЛУ, Ибрахим, Түрк Милли Күлтүрү, 34-ші басылым, Өтүкен, Стамбул 2012.
10. КАПЛАН, Роберт, *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*, Random

House, New York 2012.

11. ЛЬЮИС, Бернард, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 1968.

12. НАЗАРБАЕВ, Нұрсұлтан, “Қазақстан Жолы – 2050: Бір мақсат, Бір мүдде, Бір Болашақ”, *Ақорда*, 17 қаңтар 2014, http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2014-zhylgy-17-kantar, (08.11.2018ж. алынды)

13. НАЗАРБАЕВ, Нұрсұлтан, “Түрк Дүниясынын Ики Диреғи: Казакистан-Түркие”, *Иени Түркие*, 9 т., 53-саны, 25-30 б.

14. НАЗАРБАЕВ, Нұрсұлтан, *Стратегия Независемости*, Атамұра, Алматы 2003.

15. НАЗАРБАЕВ, Нұрсұлтан, *Улу Бозкыр Өгүтлери*, Ахмет Ясауи Университеті, Анкара 2017.

16. НАЗАРБАЕВ, Нұрсұлтан, *В Потоке Историй*, Атамұра, Алматы 2003.

17. ЙЫЛДЫЗ, Муса, “Модерн Бир Түрк Башкенті”, Абзал Сапарбекұлы, Астана Улу Бозкыр Башкенті, Деловой Мир Астана, Анкара 2018, 44-47 б.

KAZAKİSTAN'IN TÜRK DÜNYASI'NDAKİ YERİ

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL

Kazakistan'ın Türk Dünyası'ndaki Yeri

Mehmet Seyfettin EROL*

Giriş

Avrasya kıtası, harita üzerinde incelendiğinde Kazakistan'ın merkezi konumu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Robert Kaplan, Kazakistan için Halford J. Mackinder'in ortaya attığı "Avrasya Kalpgâhı" ifadesini kullanmaktadır.¹ Bu tespit, sadece Avrasya kıtası bağlamında değil, aynı zamanda Türk Dünyası için de geçerlidir. Diğer bir ifadeyle Kazakistan, jeopolitik olarak bakıldığında Türk Dünyası'nın kalpgâhı konumundadır.² Bu konum, özellikle Türkiye tarafından sıkça kullanılan "Atayurt" kavramı ile desteklenmektedir. "Atayurt" kavramını anlamak için ise Türklerin tarihsel süreçteki göç hareketlerini incelemek yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Bilindiği üzere Türkler; Balkan Dağları'ndan Baykal Gölü'ne, Güney Asya'dan Sibiryaya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Tarih boyunca Türk Dünyası'nın merkezinden dışarıya doğru bir göç söz konusu olmuştur. Böylelikle Türkler; doğuda Çin, güneyde İran, Arap ve Hindistan ve son olarak batıda Avrupa medeniyetiyle komşu haline gelmişlerdir. Bu göçler yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Sınır bölgelerine yerleşen Türk boyları, komşu medeniyetleri de içerisinde barındıran daha güçlü-zengin bir medeniyet inşa etmiştir. Bir diğer ifadeyle Türk Medeniyetinin en güzel örnekleri bu farklı kültürlerin sentezinden doğmuştur.

Burada açık olarak belirtilmesi gereken husus şudur ki; Büyük Bozkır'ın ortasında yaşayan konargöçerler, Türk Medeniyete

---

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM) Başkanı.

1 Robert D. Kaplan, *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*, Random House, New York 2012, s. 131.

2 Mehmet Seyfettin Erol, "Türk Dünyası Yüzyılı", Abzal Saparbek, der., *Astana Ulu Bozkır Başkenti*, Delovoi Mir Astana, Ankara 2018, s. 71.

---

tinin saf halini korumayı başarabilmişlerdir. Belki de Bozkır'daki Türkler, öz kültür ve kimliklerini muhafaza ettikleri için sınır bölgesindeki Türkler de bir zamanlar arkalarında bıraktıkları bu bölgeleri "Atayurt" olarak tanımlamışlardır. Kazakistan da kuşkusuz bu "Atayurt" tanımlanmasının içindedir ve sahip olduğu coğrafi, kültürel, tarihsel sebepler kadar, "tarihi misyon anlayışı" çerçevesinde ortaya koyduğu duruş burada önemli bir yere sahiptir.

Büyük Bozkır

Kazaklar, Büyük Bozkır'ın sakinleri olarak bilinmektedir. Bozkırda hayatta kalabilmek için güçlü olmak gerekmektedir ve "Türk" sözcüğü bir yönüyle "güçlü" anlamına gelmektedir. Ancak burada "güçlü olmak"; doğayı hakimiyet altına almayı değil, doğayla uyumlu olmayı ifade etmektedir. Avrasya'nın son göçebeleri olan Kazaklar da doğayla iç içe yaşadıklarından dolayı onu "Tabiat Ana", "Yer Ana", "Su Ana" olarak kabul etmişlerdir. Bilindiği üzere Orhun Yazıtları'nda "Yer-Su" kavramı "Tanrı" sözcüğüyle yan yana kullanılmaktadır. Buradan göçebeler için doğanın ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir. Onlar bütün evrende muhteşem bir denge olduğu bilinciyle hareket etmişlerdir. Bu bağlamda gereğinden fazla hayvan öldürmek ve ormanları yok etmek bu dengenin bozulmasına yol açacaktır. Kısacası, göçebeler kendilerini doğadan ayrı düşünmemiş, bilakis kendilerini bu muazzam evrenin bir parçası, hatta çocukları gibi görmüş ve doğayı tıpkı anaları gibi korumuşlardır. Bu anlayışı Kazak Şair Kural Kömek şöyle ifade etmektedir:³

Men dalanıñ ulımın, quşağı ken,
Quşağımda Jer-Ana quşamın men.
Sonan keyin ot alıp özderiñnen,
Tuwğan jerge qus bolıp uşamın men.
Men dalanıñ ulımın, Umay anam,
Qursağınan jaralğan Türki Babam.
Uwızınan Umaydın Ulı bolıp,
Jalğastırğan urpağın бүkil dalam.

---

3 "Қазақтар – Еуразияның соңғы көшпенділері/Avrasya'nın Son Konargöçerleri Olarak Kazaklar", *TRT Kazakça*, 6 Mart 2015, <http://www.trt.net.tr/kazakh/k-azak-ieli-turki-orkieniietinin-biesighi/2015/03/06/k-azak-tar-ieuraziian-yn-son-g-y-koshpiendilieri-249300>, (Erişim Tarihi: 09.11.2018).

Yani;

Ben bozkırın oğluyum, geniş kucağım,
Kucağımda Yer-Ana kucaklarım.
Ondan sonra hayat bulup sizlerden
Doğduğum yere kuş olarak uçarım.
Ben Bozkırın oğluyum, Umay anamdır.
Neslinden geldiğim Türk babamdır.
Oğuzundan Umay'ın Ulu olarak
Devam ettirdi neslini bütün bozkırım.

Kazakların tarihsel süreçte Türk Dünyası'nın merkezindeki şehir medeniyetinden uzak yaşantısı, onların yabancı kültürlerden daha az etkilenmelerine sebep olmuştur. Kazaklarla geleneksel Türk Medeniyetinin komşusu olan Çin arasında Uygurlar bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle Uygur Türkleri, Kazak kültürü ile Çin Medeniyeti arasında bir tampon bölge olarak bulunmaktadır. Kazaklarla Arap-Fars Medeniyeti arasında ise Özbekler bulunmaktadır. Dolayısıyla Özbekler, Kazakları kültürel anlamda Araplaşmaktan ve Farslaşmaktan korumaktadır. Avrupa ve Rus Medeniyeti ile Kazaklar arasında ise Tatarlar bulunmaktadır. Bu yönüyle Tatarlar, coğrafi konumlarından dolayı Kazakları Avrupa-Rus etkisinden korumuştur ve korumaya da devam etmektedir. Bu tespit, Kazakların başka kültürlerle etkileşim yaşamadığı anlamına gelmemelidir. Örneğin, 11. yüzyılda Çin'i yöneten Liao Hanedanı, bugün Kazakların Nayman Boyu'nun içinde "Qıtay" adıyla yaşamaktadır. Kazak dilinde de diğer Türk dillerinde olduğu gibi Arapça ve Farsça kelimeler bulunmaktadır. Ancak bu kelimelerin Kazakçadaki sıklığı ülkenin güneyinde konuşulan Özbekçe'ye göre çok daha azdır. Aynı şekilde Kazaklar, Rus dili ve kültüründen derin bir şekilde etkilenmiştir. Ancak bu etkilenmenin düzeyi Tatarlara göre daha azdır.

Bu örneklerden görüldüğü üzere "Büyük Bozkır", Türk Dünyası'nın stratejik derinliğini oluşturmaktadır. Bu bozkırlar Kazak kültürünün ve daha geniş anlamda öz Türk Medeniyetinin temelini oluşturmaktadır. Bozkırın simgesi haline gelen Astana şehri, coğrafi konumundan dolayı Türk Dünyası'nın başkenti⁴ ve Kazakistan da Türklerin "Atayurdu" sayılmaktadır.

---

4 Musa Yıldız, "Modern Bir Türk Başkenti", Abzal Saparbek, der., *Astana Ulu Bozkır Başkenti*, Delovoi Mir Astana, Ankara 2018, s. 45.

Kültürel Özellikler

Coğrafi koşullar yaşam tarzını, yaşam tarzı ise kültürü etkilemektedir. Kazak kültürünün Türk Medeniyeti'nin saf halini korumasında etkili olan başlıca unsur; Kazakların konargöçer yaşam tarzıdır. Kazaklar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde zorla yerleşik hayat tarzına geçseler de konargöçerlerin dünya algısını korumuşlardır. Bu nedenle Türk Medeniyeti'ni anlamak için ilk önce Kazakların dünya algısını incelemek gerekmektedir. Kazakistan'ın dağı, taşı ve uçsuz bucaksız bozkırları, Kazaklara ister istemez atalarını anımsatmaktadır. Dolayısıyla, eski Türklerle bugünkü Kazaklar arasındaki kültürel süreklilik, canlılığını halen korumaktadır.

Sovyet döneminde Kazaklar, genel olarak büyük şehirlerde değil "awul" (oba) adı verilen köy ve kasabalarda yaşamaktaydılar. Kazakistan'ın şehirlerinde Rus kültürü üstün iken, taşrada Kazak kültürü kendini korumuştur. Başka bir deyişle "awul", Kazak kimlik ve kültürünün kalesine dönüşmüştür. Aynı süreç, Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşmasında da yaşanmıştır. İngiliz Tarihçi Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* adlı kitabında bu durumu şöyle ifade etmektedir:⁵

"Osmanlı Devleti'nin şehirlerinde Arap-Fars-Rum-Ermeni kültürleri yani kozmopolit kültür üstündü. Şehirlerin dışında ise kırsal bölgelerde temiz Türk kültürü yaşamaktaydı. Osmanlı'nın Türkleşmesi kırsaldan şehre göç eden Türklerin sayesinde gerçekleşti. En sonunda Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşmesi; başkentin kozmopolit İstanbul'dan taşradaki, Anadolu'daki Ankara'ya taşınmasıyla taçlanmış oldu."

Kazakların daha çok kırsal bölgelerde yaşamaları ve diğer Türk boylarına göre yerleşik yaşam tarzına en son geçmeleri, onların Türk kimliğini güçlendiren ve Kazakistan'ı "Atayurt" haline getiren unsurlar olmuştur. Ancak bunlardan daha önemlisi; bahsedilen milletin kendilerini "il" ve "boy" şeklinde tanımlamaları ve geleneksel Türk şecere (soyağacı) kültürünü korumalarıdır.

Bilindiği üzere, bugünkü Kazaklar "Ulu Cüz", "Orta Cüz"

---

5 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 1968, s. 10.

ve “Kişi Cüz” olarak adlandırılan üç büyük boydan oluşmaktadır. Bu büyük boylar kendi içinde “el/il” adı verilen boylardan oluşmaktadır. Genelde bu “el/il” adları, Kıpçak, Dulat ve Kerey gibi Türk tarihindeki eski boy adlarını taşımaktadır. Kazak “el/il”leri kendi içinde yine “ru/uruğ” adı verilen küçük boylara ayrılmaktadır. Her Kazak kendi “eli’ni”, “uruğ’unu” ve yedi atasını bilmek zorundadır. Özellikle de son yedi ata önemlidir. Çünkü Kazak geleneğine göre yedinci atadan türeyen herkes akraba sayılır ve akraba evliliği de kesinlikle yasaktır. Yabancı kültürler ve özellikle İslam’ın etkisiyle diğer Türk boylarında unutulmuş bu gelenek, Türklerin “soy temizliğine” ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu bu şekildeki evlenme tarzına “ekzogami” adını vermektedir.⁶ Kazakların boy ve soylarını bilme zorunluğu, geleneksel Türk toplumu modelinin bozkırlarda ne kadar kalıcı olduğunu göstermektedir.

Kazakların şecere kültürü, iki açıdan Kazakistan’ı Türk Dünyası’nın merkezi yapmaktadır. İlk olarak Kazaklar, Türk boylarının adlarını canlı olarak yaşatmaktadırlar. Örneğin, 14-15. yüzyıllarda Bağdat’ta hakimiyet kuran Celayir Boyu, günümüzde Kazakların Büyük Cüz boyları içerisindeki özgün adlarını korumaktadır. Aynı şekilde Kazakların boy damgalarını hala kullanıyor olmaları da önemlidir. İkinci olarak, Kazakların arasında boy teşkilatının korunması ve özellikle bu yapıda Cengiz Soyuna önem verilmesi, ülkenin eski Türk devlet anlayışını devam ettirdiklerini göstermektedir.

Türk Devlet Anlayışı

Kazakistan Cumhuriyeti, Sovyet Birliği’nin yıkılmasının ardından Türklerin ata yurdu ve bütün Türk Devletleri’nin kaynağı olan bozkırlarda kurulan en son devlettir. Dolayısıyla Kazakistan, kendini çok güçlü bir şekilde Türk devlet anlayışıyla tanımlamaktadır ve devletin Türk kimliği doğal, gerçek ve Kazakların şecere geleneğinde canlılığını koruyan bir kimliktir. Kazakistan, kendisini tarihteki bütün Türk Devletleri’nin devamı olarak görmektedir. Bu bağlamda Hunları ve Sakaları kendi tarihinin başlangıcı olarak kabul etmektedir. Bundan dolayıdır

---

6 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 34. Basım, Ötüken, İstanbul 2012, s. 220.

---

ki; Almatı yakınlarından bulunan “Altın Adam”, Kazakistan bağımsızlığının sembolü haline gelmiştir. Sakalar ve Hunlar, medeniyetimiz açısından büyük önem arz etmektedir. Ancak bütün Avrasya bölgesinde kendi hâkimiyetini kuran ve bu sayede Çin, Roma ve İran arasında stratejik bir role sahip olan devlet Göktürk Kağanlığı’ydı. Bundan dolayı Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, “Bağımsızlık Stratejisi” adlı kitabındaki “Devletimizin Tarihsel Merhaleleri” başlıklı yazısında Göktürkleri, Altın Orda’yı ve Kazak Hanlığı’nı ön plana çıkarmaktadır. Bu üç devlet, Türk devlet geleneğinin en önemli aşamalarını oluşturmuştur.⁷

Kendilerinden önce gelen Sakaların ve Hunların devlet anlayışını kurumsallaştıran Göktürkler, Hun Devleti’nin “Mangi El” ya da “Bengü İl” yani “Ebedi Devlet” kavramını daha da geliştirmiştir. Kaşgarlı Mahmut kendi sözlüğünde ‘il’ sözcüğünün hem “devlet” hem de “barış” anlamına geldiğini belirtmektedir. Buradan hareketle Ziya Gökalp, “il” sözcüğünün öncelikle “barış”, daha sonra ise “devlet” anlamına geldiğini iddia etmektedir.⁸ Buradan anlaşılıyor ki; devlet olmak için önce barış ve huzurun tesis edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Göktürk Devleti, bölgede ve dünyada güvenliği sağlamak amacıyla kurulmuştur.

Kazakistan’ın Türk kimliği, Kazakların bozkır kültürüne dayanan dünya görüşünden belli olmaktadır. Bugün Kazak ulusunu oluşturan boylar, kendi soyağaçlarını Saka-Hun-Türk dönemlerinden başlatmaktadırlar.⁹ Bu noktada, boy teşkilatının Türk devlet anlayışının özünü oluşturduğu belirtilmelidir. Tarihi dönemlerde yaşamış bütün Türk Devletleri boylardan oluşmaktadır. Prof. Dr. Zikiriya Jandarbek’e göre, en başta Oğuz Han’ın kurduğu Türk Devleti’nin yapısı otağ şeklindeydi. Bu yapıda “şańıraq (otağın tepesi)” hakanı, “uwıqlar (oğuk ya da ok, otağın çatısını oluşturan çubuklar)” boy başkanlarını ve “kerege (otağın duvarı)” de halkı temsil etmekteydi. Otağı bir arada tutan şańıraq olduğu gibi devleti bir arada tutan da hakandır. Hakan,

---

7 Nursultan Nazarbayev, *Strategiya Nezavisemosti*, Atamura, Almaty 2003, s. 201.

8 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1976, s. 23.

9 Nursultan Nazarbayev, *V Potoke Istorii*, Atamura, Amaty 2003, s. 178.

devletin birliğinin sembolüdür. Ancak hakan, mutlak güce sahip değildir. Hakanı ayakta tutan boylardır. Yönetimle halk arasında sıkı bir bağ vardır.¹⁰ İşte Türk Devleti'ni Fars, Roma ve Çin medeniyetlerinden ayıran özellik de budur. Türk hakanlarının toplumda mutlak hâkimiyeti ve halkın hakana olan mutlak itaati yoktur. O dönemde Türklerin yaşadığı coğrafyaları ziyaret eden yabancılar bu durumu, "Türkler kararlarını keneşle alırlar." şeklinde ifade etmektedir.

Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra kurulan devletler, Türk devlet geleneğine göre kurulmuşlardır. Ancak zamanla yabancı medeniyetlerin etkisinde kalan Türklerin başka devletlerin geleneklerini kullanmaya başladığı da bir gerçektir. Örneğin, doğudaki Uygurlar Buda dininin etkisinde kalarak Çin devlet geleneğini, güneydeki Selçuklar Arap-Fars devlet geleneğini ve batıdaki Hazarlar ise Musevi devlet geleneklerini benimsemişlerdir. Bozkır'daki Türkler ise kendi geleneklerini sürdürmüşlerdir.

Türk devletinin geleneksel halini yeniden ihya eden Cengiz Han olmuştur. Büyük hakan, kendi devletine Göktürkler gibi "Mangi El" adını vermiştir. Bugün "Manğol", "Mongol" ve Türkçe'de "Moğol" diye etnik bir isim olarak kullanılan sözcük ilk başta siyasal bir terim olarak meydana gelmiştir. Cengiz Han, devletini dört oğlu arasında paylaşmıştır. Çağatay ve Ögedey toprakları, Arap-Fars devlet geleneği etkisinde kalmış ve daha sonra Emir Timur İmparatorluğu'na dâhil edilmiştir. Her ne kadar Emir Timur kendini Cengiz Han'ın varisi olarak gösterse de Ali Şir Nevai'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn* yani "İki Dilin (Farsça-Türkçe) Karşılaştırılması" eserinde gösterdiği gibi Timur Devleti, Fars kültürünün üstünlüğünü yenmeyi başaramamıştır. Cengiz Han'ın Tuluy oğlundan olan torunu Kubilay ise başkentini Pekin'e taşıdıktan sonra Türk Devleti olarak değil, Yuan Hanedanı olarak Çin Devleti'nin devamı haline gelmiştir.

Türk devlet anlayışını devam ettirenler, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'den gelen torunları olmuştur. Batu'nun kurduğu Altın Orda Devleti, Türk Devleti'nin gerçek anlamda bir mirasçısıdır. Altın Orda halkı, tarihinin en parlak dönemini yaşadı-

---

10 Zikiriya Jandarbak, *Yassawi Jolu jane Qazaq Qoğamı*, El-şejire, Almatı 2006, s. 35.

ğı Özbek Han döneminde 92 boydan oluşmuştur. Aslında Özbek Han'ın yaptığı reform, İslam diniyle Türk Medeniyeti'nin sentezini gerçekleştiren Yesevi anlayışını devlet ideolojisi seviyesine çıkarmak olmuştur. Yesevi öğretisinin özelliği şudur ki; Türkler artık İslam'ı kabul ederken aynı zamanda öz medeniyetlerinden, devlet geleneklerinden yani devletin boylardan oluşma özelliğinden vazgeçmek zorunda kalmamışlardır. Türk devlet anlayışı Yesevi öğretisiyle birlikte İslam Medeniyeti'ne uyum sağlayabilmiştir.¹¹

Altın Orda'nın yıkılma sürecinde kendilerini Özbek Han'ın devlet anlayışına bağlı gören Türkler, "Özbek" adını alarak bozkırlarda Özbek Hanlığı'nı kurmuşlardır. Ancak devletin güney istikamette Mâverâünnahir'e doğru yayılmasıyla bozkır Türk devlet anlayışı ile yerleşik Fars devlet anlayışı çatışmaya başlamıştır. Ebul Hayır Han, kendisinden önce kuzeyden güneye doğru göç eden Selçuklular ve Harezmsahlar gibi şehir kültürünü tercih etmiştir. Buna isyan eden Kerey Han ve Canıbek Han, Özbek Han'ın geleneğini savunan boylarla beraber Yesevi öğretilerine dayanarak Kazak Hanlığı'nı kurmuşlardır. Gerçekten de "Kazak" sözcüğü; "başka medeni etkileri kabul etmemiş, yabancı kültürlerin dayatmasına isyan etmiş, özünü, kimliğini, medeniyetini, dilini ve en önemlisi devlet geleneğini korumuş" anlamlarına gelmektedir.

Kazak hanlarının Cengiz soyundan seçilmeleri, Kazakların Cengiz Yasası'na ve dolayısıyla Türk devlet anlayışına bağlılığını göstermektedir. Bugün bile söz konusu milletin kendi kimliklerini boy bağlamında tanımlamaları, onların geleneksel toplum yapısı ve dünya algısını yansıttıklarını göstermektedir. Aynı şekilde Kazakların Cengiz Han soyundan gelenlere "Töre" adını vermeleri de dikkat çekici bir husustur. Zira, Töre sözcüğü ile Türk sözcüğü arasında bir bağlantı olduğu da göze çarpmaktadır. Töreler de eski Göktürk Hanedanı'nda olduğu gibi devleti temsil etmektedir.

Son tahlilde Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lugati't-Türk'te belirttiği "El qalar, Töre qalmas" atasözü; her ne kadar devlet yı-

---

¹¹ Jandarbek, *a.g.e.*, s. 43.

kılsa da o devleti ayakta tutan değerlerin yaşamaya devam edeceğini anlatmaktadır. Bu bakımdan Kazakistan Cumhuriyeti, teorik ve pratik olarak Türk devletlerinin devamı sayılmaktadır ve Kazak Devleti'nin ulusal simgelerinden başlayarak "Ulu Bozkır" ve "Mangilik El" gibi resmi söylemlerine¹² kadar her şeyiyle Türk devlet anlayışını yansıtmaktadır.

Kazakistan'ın Türk Dünyası'na Yönelik Politikası

Kazakistan'ın Türk kimliği, Astana'nın Türk Dünyası'nda etkin olmasını gerektirmektedir. Bu sadece dış politikadaki dengelerle değil, aynı zamanda Kazak ulusal kimliğinin inşasıyla ilgili olduğu için Türk Dünyası politikası Kazakistan için stratejik bir boyut içermektedir.¹³ Astana'nın Türk kültür ve kimliğine sahip çıkması sadece Kazakistan'ı Türk Dünyası'nın merkezine dönüştürmekle kalmayarak aynı zamanda Türklerin geleceğine dair umutları da güçlendirmektedir. Bu çerçevede Kazakistan'ın Latin alfabesine geçiş süreci ve "Güney Kazakistan" ilinin "Türkistan" ili olarak isim değiştirmesi hem Türkler tarafından hem de bölgesel ve küresel güçler tarafından dikkatle takip edilmektedir.

Kazak dilinin Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci, Kazakistan'ın Moskova merkezli Rus-Slav Dünyası'ndan Türk Dünyası'na geçişini simgelediği için çok önemli bir gelişmedir. Bu geçiş sadece Kazakistan'ın ulusal kimliğini güçlendirmekle kalmayacak, Türk halklarının birlik ve beraberliğinin güçlenmesi anlamına da gelecektir. Bu bağlamda Kazak dilbilimcilerinin Özbekistan Latin alfabesi örneğinde olduğu gibi farklılıklara değil, müşterek Türk alfabesine uygun olarak ortaklıklara yönelmesi gerekmektedir. Zira İsmail Gaspıralı'nın deyişiyle "dilde, fikirde ve işte birlik" olması için ilk olarak alfabe birliği olması gerekmektedir. Dolayısıyla Kazakistan'ın Latin Alfabesi konusundaki tutumu Türk bütünleşme süreci açısından belirleyici olacaktır.

---

12 Nursultan Nazarbayev, "Kazakistan Yolu – 2050: Bir Amaç, Bir Hedef, Bir Gelecek", *Ak Orda*, 17 Ocak 2014, http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2014-zhylyg-17-kantar, (Erişim Tarihi: 08.11.2018)

13 Dinmuhammed Ametbek, "Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Stratejik Boyutu", *ANKASAM*, 13 Eylül 2018, <https://ankasam.org/10154/turkiye-kazakistan-iliskilerinin-stratejik-boyutu/>, (Erişim Tarihi: 09.11.2018).

2017 yılında Nazarbayev tarafından başlatılan “Ruhanîy Jañğıruw/Manevî Modernleşme” programı doğrultusunda ülkenin “Güney Kazakistan” ilinin isminin “Türkistan” şeklinde değiştirilmesi hem Kazakistan hem de Türk halkları için Türk-İslam’ı içinde barındıran bir üst kimlik inşası ve bunun pekiştirilmesi noktasında kaçınılmaz bir duruma işaret etmektedir. Zira Türkistan ve Hoca Ahmet Yesevi isimleri bir araya getirildiğinde, Türkistan’ın Türk-İslam dünyası açısından taşıdığı sembolik önem bir kat daha önem kazanmaktadır. Nitekim Rusya, Çin ve İran gibi bölgesel güçlerin “Türkistan” ismini ve Türklerin “birlik” söylemini tehdit olarak algıladığı hesaba katıldığında,¹⁴ Cumhurbaşkanı’nın bu kararının gerçekten cesur ve takdire şayan olduğu anlaşılmaktadır. Bu kararıyla Nazarbayev, “Türk-İslam Dünyası’nın Aksakalı” unvanını ne kadar hak ettiğini bir kez daha kanıtlamıştır. Aynı şekilde bütün Türkler için ortak olan “Türkistan” kavramının Kazakistan topraklarındaki bir vilayete verilmesi, Astana’nın Türk Dünyası’nın değerlerine büyük önem verdiğini gözler önüne sermektedir.

Görüldüğü gibi, Kazakistan’ın iç politikası bağlamında yaşanan gelişmelerin Türk halkları üzerinde derin etkileri olduğu görülmektedir.¹⁵ Astana’nın bu bağlamda yürüttüğü dış politikaya gelince, burada da önemli sorumluluklar üstlendiği ortadadır. Şu aşamada Türk devletleri arasındaki bütünleşmeyle ilgilenen Türk Keneşi, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY) ve Türk Akademisi gibi uluslararası kurumların başında Kazak devlet adamları bulunmaktadır. Bu durum Astana’nın bu sürece ne kadar önem verdiğinin açık bir göstergesidir. Kazakistan’ın Türk Dünyası’na yönelik politikasını Nazarbayev şöyle özetlemektedir:¹⁶

“Kazakistan, bağımsızlığını ilan ettiği andan itibaren, Türk Dünyasındaki karşılıklı etkileşim ve kültürel birlik konuları üzerinde özenle durmakta ve uluslararası politikasının önceliklerinden biri olarak değerlendirmektedir. Ülkemiz şu anda Merkezi Asya’daki kar-

---

14 Mehmet Seyfettin Erol, *Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 60.

15 Mehmet Seyfettin Erol, “Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi”, *Yeni Türkiye*, Cilt: 9, Sayı: 54, s. 1564.

16 Nursultan Nazarbayev, “Türk Dünyasının İki Direği: Kazakistan ve Türkiye”, *Yeni Türkiye*, Cilt: 9, Sayı: 53, s. 27.

deş ülkelerle, Türkiye'yle, Azerbaycan'la olan işbirliklerini sistemli ve çok taraflı olarak geliştirmekte ve güçlendirmektedir. Tataristan ve Başkurdistan'la da ekonomik ve kültürel ilişkileri aktif olarak yürütmektedir. Kanımca biz ancak kendi aramızda bir güç birliği yaptığımızda, Türk Medeniyetini dünyaya tanıtabiliriz, diğer milletlerle eşit ve prestijli büyük güçler olarak, kalkınarak bir yere varabiliriz."

Kazakistan'ın Türk Dünyası'ndaki etkinliğinin Rusya ve Çin arasındaki işbirliğine hiçbir şekilde gölge düşürmemesi Nazarbayev'in başarısıdır. Söz konusu başarı ise Cumhurbaşkanı'nın dengeli bir dış politika yürütmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle ne Rusya ne de Çin, Kazakistan'ın Türk Dünyası'ndaki girişimlerini kendilerine bir tehdit olarak algılamaktadır. Kazakistan dış politikasının bu başarısı, diğer Türk devletleri için de örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak Kazakistan'ın Türk Dünyası'nda artan etkinliği, Türk jeopolitiğinde eksik olan Türkistan sacayağının inşası ile birlikte Anadolu-Türkistan eksenini bir kez daha güçlü bir şekilde ön plana çıkarmaya başlamış bulunmaktadır. Bu bağlamda Nazarbayev'in "Kazak Bozkırları, Yüce Türk Dünyası'nın Atayurdu'dur."¹⁷ açıklaması dikkate değerdir. Nazarbayev'in bu söylemi, 1990'lı yılların başında Türkiye tarafından başlatılan Türk halklarının bütünleşme sürecinin¹⁸ artık diğer Türk devletleri tarafından sahiplenildiği anlamına da gelmektedir. Kazakistan'ın bu girişimlerine Ankara da olumlu bakmaktadır. Zira Türk Dünyası'nın güçlenmesi Türkiye'nin de güçlenmesi anlamına gelmektedir. Çünkü Türk dış politikasının "Türkelî" boyutu, Ankara'nın Avrupa-Batı politikasında ve Ortadoğu politikasında manevra alanını genişletmektedir. Bu bağlamda Türkiye-Kazakistan ilişkileri, Ankara açısından Türk Dünyası eksenini olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede Nazarbayev ile Erdoğan ara-

---

17 Nursultan Nazarbayev, *Ulu Bozkır Ögütleri*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2017, s. 15.

18 Mehmet Seyfettin Erol, "20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Arayışlar ve Gelecek", Mehmet Seyfettin Erol-Yavuz Gürler, der., *TÜRKSAV Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler*, TÜRKSAV, Ankara 2011, s. 45.

---

sında gelişen samimi dostluk ve işbirliğinin önemli olduğunun altı çizilmelidir.

Kazakistan sadece Türkiye tarafından değil, aynı şekilde diğer Türk devletleri tarafından da değerli bir ortak olarak görülmektedir. Nitekim, Kazakistan'ın Avrasya bölgesindeki ağırlığının artması, Azerbaycan ve Türkistan devletleri için olumlu bir gelişme olarak görülmektedir. Bakü, Astana'yı Avrasya Ekonomik Birliği ve Kolektif Güvenlik Anlaşma Örgütü içinde Ermenistan'ı dengeleyen bir ortak olarak görmektedir. Türkistan devletleri açısından ise Kazakistan, Rus yayılmacılığının önündeki "set" veya "tampon ülke" olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla Kazakistan'ın güçlenmesi söz konusu bölgenin güvenliği bakımından hayatidir. Bu bağlamda Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi Türk devletleri söz konusu devleti bölgede "kilit" konumda görmektedir. Özellikle, Astana'nın Türkistan bölgesinin bütünleşmesi için ortaya attığı girişimler, bölge halkı tarafından takdirle karşılanmaktadır. Son dönemde Özbekistan'ın da etkin bir dış politika anlayışına yönelmesiyle Avrasya'daki Türk jeopolitiğinin güçleneceğini öngörmek mümkündür. Bu bağlamda gittikçe artan Kazakistan-Özbekistan işbirliği de dikkat çekmektedir.

Son tahlilde Kazakistan, Türk Dünyası'nda stratejik bir derinlik oluşturmaktadır. Nazarbayev'in bilgeliği sayesinde oluşan bu derinlik, dış politikada olumlu sonuçlar vermektedir. Bilge liderin 1997 yılında ortaya koyduğu Türk Birliği'ne dair vizyonu, Türk Dünyası'nın bütünleşmesine ışık tutmaktadır:¹⁹

"Türk Dünyası'nın birliği fikri, dönemin tarihsel koşulları açısından analiz edildiğinde, birlik fikrinin bütünleştirici ve harekete geçirme potansiyelinin oldukça zayıf olduğu görülebilir. Fakat daha geniş bir zaman diliminden bakıldığında tarih, her Türk halkının Türk kültür dünyasının organik bir parçası olduğunu kanıtlamaktadır. Orta Asya devletlerinin ekonomik ve politik rolünün zamanla artmasıyla kültürel coğrafyanın değişeceği kesindir. Tek bir varlık olarak hareket eden Türk halkı, bölgenin jeopolitiğini pasif bir nesne olarak değil, eşit bir özne olarak etkileyebilir."

---

19 Nursultan Nazarbayev, *V potoke istorii*, Atamura, Almaty 2003, s. 114.

Bu doğrultuda yürütülen politika, bölgesel ve küresel düzeyde güven ve etkileşime dayalı stratejik bir işbirliği ortamı yaratmaktadır. Astana'nın oluşturduğu bu sinerjinin bütün Türk-İslam halklarına yayıldığı ve önümüzdeki süreçte daha etkin sonuçlara yol açabileceği söylenebilir. Zira Türk Dünyasının yeniden inşası İslam Dünyasının içinde bulunduğu çıkmaz açısından bir kez daha kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Astana da şunu bilmektedir ki; Türk Dünyasındaki birlik, İslam Dünyasındaki birlik sürecini de hızlandıracaktır. Bu bağlamda Kazakistan'ın ve lideri Nursultan Nazarbayev'in izlediği vizyoner politikayı, sadece Kazakistan olarak değil, Türk ve İslam dünyasının geleceği adına atılan ve tarihsel misyon anlayışına dayanan güçlü adımlar olarak görmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

“Қазақтар-Еуразияның соңғы көшпенділері/Avrasya'nın Son Konargöçerleri Olarak Kazaklar”, *TRT Kazakça*, 6 Mart 2015, <http://www.trt.net.tr/kazakh/k-azak-ieli-turki-orkienietinin-biesighi/2015/03/06/k-azak-tar-ieuraziianyn-son-g-y-koshpiendilieri-249300>, (Erişim Tarihi: 09.11.2018).

AMETBEK, Dinmuhammed, “Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Stratejik Boyutu”, *ANKASAM*, 13 Eylül 2018, <https://ankasam.org/10154/turkiye-kazakistan-iliskilerinin-stratejik-boyutu/>, (Erişim Tarihi: 09.11.2018).

EROL, Mehmet Seyfettin, “20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Arayışlar ve Gelecek”, Mehmet Seyfettin Erol-Yavuz Gürler, der., *TÜRKSAV Türk Dünyası 20 Yılı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler*, TÜRKSAV Ankara 2011, 41-50

EROL, Mehmet Seyfettin, “Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi”, *Yeni Türkiye*, Cilt: 9, Sayı: 54, s.1564-1568.

EROL, Mehmet Seyfettin, *Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri*, İrfan Yayinevi, İstanbul 1999.

EROL, Mehmet Seyfettin, “Türk Dünyası Yüzyılı”, Abzal Saparbek, der., *Astana Ulu Bozkır Başkenti*, Delovoi Mir Astana, Ankara 2018, s. 70-71.

GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1976.

JANDARBEK, Zikiriya, *Yassawi Joli jane Qazaq Qoğamı*, El-şejire, Almatı 2006.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 34. Basım, Ötüken, İstanbul 2012.

KAPLAN, Robert D., *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*, Random House, New York 2012.

LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 1968.

NAZARBAYEV, Nursultan, “Kazakistan Yolu – 2050: Bir Amaç, Bir Hedef, Bir Gelecek”, *Ak Orda*, 17 Ocak 2014, http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakistan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2014-zhylygy-17-kantar, (Erişim Tarihi: 08.11.2018)

NAZARBAYEV, Nursultan, “Türk Dünyasının İki Direği: Kazakistan ve Türkiye”, *Yeni Türkiye*, Cilt: 9, Sayı: 53, s. 25-30.

NAZARBAYEV, Nursultan, *Strategiya Nezavisemosti*, Atamura, Almaty 2003.

NAZARBAYEV, Nursultan, *Ulu Bozkır Öğütleri*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2017.

NAZARBAYEV, Nursultan, *V Potoke Istorii*, Atamura, Amaty 2003.

YILDIZ, Musa, “Modern Bir Türk Başkenti”, Abzal Saparbek, der., *Astana Ulu Bozkır Başkenti*, Delovoi Mir Astana, Ankara 2018, s. 44-47.

**НҰРСҰЛТАН
НАЗАРБАЕВТЫҢ
КӨШБАСШЫЛЫҚ
ТҰЛҒАСЫ**

Доц. Др. Күршад Зорлу

Нұрсұлтан Назарбаевтың көшбасшылық тұлғасы

Күршад Зорлу*

1. КІРІСПЕ

Көшбасшылық басқарудың өзі пайда болған кезден бері келе жатқан көне, бірақ зерттелуі және жаңа нәтижелері тұрғысынан өзекті әрі күннен күнге маңызы артып отырған ұғым. Бір ұйымда немесе бір елде лидерлік желісінің бар не жоқ болуы жеке секторда да, қоғамдық және мемлекеттік салаларда да табысты басқаруды айқындайтын ең ықпалды факторлардың бірі. Жаңа құралдар арқылы ұдайы жаңарып отыратын, өзгеріп отыратын және қиындай түсетін бәсекелестік жағдайында түрлі деңгейдегі басқарудың табысын күшті көшбасшылық тетігімен түсіндіруге болады. Сонымен қатар, қазіргі басқару үдерістерінде бизнес компаниялары мен мемлекеттік мекемелер арасын бөліп тұратын анық шекаралар жоғалуда, басқарушылықпен айналысатындардың мақсаттары пен талаптары жақындай түсуде. Бұдан былай бір компанияның тұрақтылығын қамтамасыз ететін тұтынушылар мен олармен арадағы байланыстар қалай маңызды болса, қазіргі мемлекеттік жүйеде оның негізгі элементін құрайтын азаматтардың көзқарас пен мақсаттары да сондай маңызды.

Жоғарыда көрсетілген маңыз ұзақ жылдар бойы өміршеңдігін сақтай алған мемлекеттердің мұрат-мақсаты ретінде сақталып келеді. Император, Билеуші, Хан, Сұлтан, Патша, Елбасы т.б. сияқты есімдермен аталған көшбасшылардың шынымен де лидерге тән қасиет ие болып болмағаны олардың ұзақ жылдар бойы атқарған жұмыстарының нәтижесінде, тіпті өздерінен кейінгі дәуірлерде анықталуы мүмкін. Өйткені саяси/басқарушылық деңгейде қабылданған шешімдер мен бұлардың қолданысқа енгізілуі мемлекет жүйесіне ықпал еткенде әртүрлі бағыттармен өтіп, нәтиже береді. Мәселен, Шейх Едебалидің Осман Ғазиге насихат ретінде айтқан «Адамның өмір сүруіне

---

* Доц.Др., Ғылыми қызметкер / Колумнист тілші.

жағдай жаса, мемлекет те өмір сүрсін» деген сөзі Османлы мемлекетінің шамамен 600 жыл бойы дәуірлеуінде маңызды роль ойнады. Абайдың «Қара сөздер» атты туындысында мемлекет пен билеушілерге берген насихаттарының сарыны да осымен тоғысады. Дәл осылай Ескендір Зұлқарнайынның қысқа уақыт ішінде әлемнің үлкен бөлігін жаулап алғанын тек қана әскери жетістікпен байланыстыруға болмайды. Көктүріктердің әлемге екінші рет үстемдік етуінде немесе Білге қағанның Түркі хандығын қайтадан күшейтуінде оның уәзірі Тоныкөктің барынша үлкен қызмет атқарғанын ұмытпауымыз керек. Бұлардың барлығы көшбасшылық қасиеттің таза басқарудан асатын ұғым екендігін көрсетуге үлес қосады. Немесе ғасырлар бұрын «көшбасшы болып қалай қалыптасу керек?» деген сұраққа қатысты Платонға ұстазы Сократтың былай айтқанын еске түсіруге болады: «Не философтар патша болуы керек, немесе патшалар философ болуы тиіс». Осы нақылды жиі-жиі еске алып отырған жөн. Яғни мемлекеттер пайда болғаннан бері тек күш үстемдігіне сүйенудің табысты ел құру үшін жеткілікті емес екендігі дәлелденген.

Көшбасшылық басқарушылық/саяси элемент ретінде алғашқы қауымдық құрылыстан бері жалғасып, заманауи мемлекет құрылған XVI ғасырға дейінгі дәуірде кең ауқымды аумақты басқарушылық/саяси салада көрініс тапты. Бұл кезеңде әртүрлі деңгейдегі басқарушылардың субъективті ерекшеліктері, бұйрық пен қолданыстарына қатысты болып келген көшбасшылық XIX ғасырдан былай қарай нақты теориялық тұрғыдан зерттеле бастады.

Мұндай кең аяға ие көшбасшылық механизмінің ең жарқын үлгісін басқарушылық/саяси жүйенің шыңы саналатын мемлекеттің құрушылары, жоғарғы басшылары, ауыр және күрделі кезеңдерде бой көрсетіп, табыстарға қол жеткізе алған кісілердің көрсететіні анық. Бұл үдерістің соңғы ғасырдағы ең айқын көріністерінің бірі Қазақстанда пайда болған көшбасшылық моделі десе болады. Бұл зерттеуде жалпылама зерделенген көшбасшылық моделі Қазақстан мемлекетін құрған президент Нұрсұлтан Назарбаевқа тиесілі.

2. Көшбасшылықтың теориялық шеңбері

Басқару әрекеті пайда болғаннан бері адамдар «Көшбасшы деген кім?» және «Неліктен көшбасшылар әртүрлі сипатта болады?» деген сұрақтарға жауап іздеуде.

Бұл шеңберде философтардың, саясаттанушылардың және психологтардың көшбасшы мен көшбасшылық мәселелеріне қатысты әртүрлі көзқарастар қалыптастырғандарына қарамастан, көшбасшылықтың әрбір шарттарға толық жауап беретін нақты формуласы жоқ. Сонымен бірге көшбасшылыққа қатысты кейбір көзқарастарды танытудың, оның көшбасшылықпен байланыс күшін сипаттаудың және әртүрлі өзекті теорияларды талдаудың көшбасшылық үдерісін түсінудің бастапқы қадамы ретінде пайдасы зор.

Бұл тұрғыдан көшбасшылық саласында тек XX ғасырдың өзінде ғана 5000-нан аса зерттеу жасалған және көшбасшылыққа қатысты 350-ден астам анықтама берілген. Барынша жалпы алғанда, көшбасшылық бір топтың немесе бір тұлғаның өз мақсаттарына қол жеткізу үшін нақты бір шарттарға сүйеніп, басқа кісілердің әрекеттеріне әсер ету және осы әрекеттерді басқару үдерісі болып табылады. Осы тұрғыда бір мақсатты жүзеге асыру үдерісінде басқа адамдарға ықпал ететін және оларды басқаратын адам – лидер (Кочел, 2013: 569). Көшбасшы – болашаққа бағыт беретін кісі, көшбасшылық болса – басқару механизмі.

Көшбасшылық мәселесіндегі теориялардың дамып-жетілуі басқарудың бұрынғыдай өнер ретінде қалмай, өз алдына бөлек бір пәнге айналуымен жалғасты. Макгрегор айтқандай, көшбасшылық жер бетінде еңкөп зерттелгенімен, ешкім мәнісіне жете қоймаған құбылысты құрайды. Бұл жағдай «жаһандық сипатта ортақ лидерлік теориясы жоқ» деген көзқарасты меңзейді. Ықпалды көшбасшылық үдерісін айқындау үшін алғашқы көшбасшылық теориялары мен өзекті көшбасшылық теорияларын зерделеу әжептәуір маңызды бола түсті.

Алғашқы көшбасшылық теориялары көбінесе табысты көшбасшылардың мінез-құлқы, сипаты мен ұстамдарына қатысты болып келеді. Өзекті көшбасшылық теориялары болса, көшбасшылық үдерісін түсінудегі көшбасшының туа бітті ерекшеліктерін емес, жасаған әрекеттерін назарға алады.

Осылардың бірі, яғни «Ұлы адам» теориясы 1840 жылдары пайда болды және көшбасшылық қасиеттің туа бітті ерекшелік екендігін алға тартты. Тағы біреуі 1930 бен 1940 жылдар арасында жетілдірілген «Ерекшеліктер теориясы» ретінде танымал. Сана, харизма, күш, әуестік, тұрақтылық, батылдық, өзіне сенім сияқты қасиеттер табысты көшбасшыға

қатысты қолданылған ерекшеліктер еді. Алайда мұны зерттеуге деген талпыныс осы ерекшеліктерді айқындауда кемшін түсті. «Мінез-құлық көшбасшылығы теориясының» дамуы 1940 және 1950 жылдарды қамтиды және адамдарды ықпалды көшбасшылыққа баулуға болатынын алға тартады. Огайо штаты мен Мичиган университетінің зерттеулері «Блэйк пен Моутон басқару үлгісі матрицасы» моделі, Макгрегордың «Х және Y теориялары», Ликерттің «4 жүйе» моделі көшбасшының мінез-құлықтарын арқау еткен еңбектерге жатады. 1960 жылдан 1980 жылдарға дейін жалғасқан «Жағдай теорияларына» сәйкес, көшбасшының жеке қасиеттері, мақсаттары мен бақылаушылар ортасымен байланысты қарастырылғанда ғана көшбасшылық сипат айқындалады. Осылайша, ең үйлесімді көшбасшылық түрін анықтаудың шарттары айқындалды. 1900 жылдан 1980 жылдарға дейін жүргізіліп келген осы зерттеулер әдебиет қорына үлкен үлес қосса да, сын тезіне де ұшырап отырды. Осылай заманауи көшбасшылық теориялары пайда болды. Бұлардың ішінен харизмалық, бетбұрысшы, әсерлесуші, қызметкер, түпнұсқа, рухани және көреген, қырағы көшбасшылық сияқты көзқарастарды даралап көрсетуге болады (Шимшек, 2006).

3. Көшбасшылыққа бастар жол...

Мемлекет өмірі үшін қысқа мерзім ішінде Қазақстанның еркін күшке айналып, Еуразия аймағында шарықтау сәтін Түркия бастаған Түркі әлемі маңызды табыс деп бағалайды. Алайда Қазақстандағы өзгерісті егжей-тегжейлі ұғыну үшін тарихи шарттарды мұқият зерделеу қажет. Бұл, сонымен бірге, Назарбаевтың көшбасшылық қасиетті еншілеуіндегі шарттарды да көрсетеді. Тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы жылдары көрініс тапқан қиындықтарға төтеп беріп, келешекке үмітпен қарау сезімі бірте-бірте күшейе бастады. Экономиканың 50%-ға тарылуы, қорлардың жеткіліксіздігі, гиперинфляция мен жоғары жұмыссыздық деңгейі, көмескілік пен келешек қамы уайымды арттыра түссе, жеткіліксіз инфрақұрылым мен артта қалған технологиялық мирас қысқа мерзімде шешім табуды қиындата түсті. Сонымен қатар ішкі конфликт пен шекараны белгілеу қиындықтары елдегі әлеуметтік хаосты айқындай түсті және идеологиялық вакуумның зардабы әр салада терең сезіле бастады. Осындай қиын шарттарға қарап отырып, көптеген мамандар Қазақстанның дербес мемлекет ретінде қалыптасып кетуіне күмән келтіре бастады. Аумағы

тұрғысынан дүние жүзінде 9 орынға орналасқан елдегі қазақтардың саны тұрғындар санының шамамен 45%-ын құрады. Нақты айтқанда, Қазақстан толығымен капиталистік жүйенің аяусыз шындығымен бетпе-бет келді. Міне, осындай жағдайда харизмасы мықты және шынайы көшбасшыға деген мұқтаждық артты. Ол көшбасшы Қарағанды аймағындағы зауытта металлургия инженері болып еңбек етуге кіріскен және осыдан саясат саласына еніп, мұнда да қысқа уақытта биік белесті бағындырған Нұрсұлтан Назарбаевтан басқа ешкім емес еді (Зорлу, 2009). 1984 жылға дейін жұмысшылар мәселесін шешумен де айналысқан Назарбаевтың елдегі индустриализацияның кемшіліктерін өз көзімен көріп, түйсінуі назар аударуға тұрарлық. Бүгінде Назарбаевтың осындай мәселелерге деген көзқарасы елдің даму үдерісіне қатты ықпал етіп отыр. Ол 1984 жылы Қазақстан кеңестік социалистік мемлекетінің Премьер-Министрі болса, 1989 жылы Коммунистік Партияның Бірінші хатшылығына дейін көтерілді. Горбачевтің оған СССР Вице-Президенті лауазымын ұсынуы Н. Назарбаевтың жоғарғы басқару жүйесіндегі белсенді ұстанымын айғақтайды.

4. Назарбаевтың көшбасшылық моделі

Ұлттар тарихының даму және түрлену барысында қол жетпес деп бағаланған мақсаттарды жүзеге асырған, халыққа жол ашқан және келешектің келбетін айқындаған көшбасшылар әр заманда болған. Олардың бірі әскери, бірі саяси/дипломатиялық, біреуі мемлекет тұлғасы ретінде тарихта аттары жазылып қалған. Алайда тарихи үдеріс тұрғысынан әр мемлекеттің қалыптасуында осы аталған қасиеттердің бәрін бір өзіне тоғыстырған адамдар өте аз. Ұлт ретінде қалыптасу және мемлекеттің пайда болуы уақыттың жеткендігінің көрінісі болса да, бұл жағдайдың артында кейде ықпалды көшбасшылық қабілеті жатады. Сонымен бірге Қазақстан аумағы ғасырлар бойы тәуелсіздік жолындағы күрес алаңы болды. Жаулап алу жорықтары, бөліну, ішкі қақтығыстар қазақ халқы ұрпақтар бойы құтыла алмаған қиындықтар ретінде белгілі. Соңғы ғасырдың айқын күресі 1991 жылы нәтижесін берді. Осы уақыттан бері ішкі және сыртқы саясатта, әлеуметтік салада маңызды қадамдар жасалды, үлкен түйткілдер шешімін таба бастады. Қазақстанның Кеңес Одағы құрамында тұрып, жаңа мемлекетті құруды жоспарлаған көшбасшымен қауышуы саяси, басқарушы көшбасшылық тұрғысынан назар аударуға тұрарлық жайт. Құрушы президент

Нұрсұлтан Назарбаев әрі тәуелсіздіктің барынша түйткілсіз және жайлы уақытта жүзеге асуын қадағалады, әрі жас мемлекеттің іргетасын қалады. Қазақстанның көшбасшысы Назарбаевтың көшбасшылық моделі теориялық түрде алуан көшбасшылық түрлерінің қоспасы болып табылады. Оның қолданыстағы нәтижелерін ойлағанда әртүрлі екендігі көрінеді. Осы көшбасшылық моделінің негізгі элементтерін төмендегідей көрсетуге болады: симбиоздық, харизмалық, көреген, бетбұрысшы, үдемелі және білімді лидерлік.

4.1. Симбиоздық көшбасшылық пен айырмашылықтардың ұйыстырылуы

Симбиоз ұғымы биологиялық термин ретінде ағзалардың басқалардың ішінде немесе бір-бірлерімен селбесіп өмір сүруін білдіреді. Бұл бірліктің даму қажеттілігі симбиоздық байланыстың орнауында ең ықпалды себеп болып табылады (Zaccaro and Horn, 2003:770). Нормативті тұрғыдан адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізінде осы қажеттілікпен түсіндіруге болады. Бір-біріне жәрдем беру, ынтымақтастық, қоршаған ортадағы шарттарға бейімделу адамдардың әлеуметтік жүйедегі өмірінің бірнеше бөлігін құрайды. Осында бәсекелестік туса да, бірлік пен үйлесімге сүйеніп, қақтығыстан ада қоғамдық аураны жалғастыру үшін симбиоздық байланыстарды дұрыс қадағалап, бағыттау қажет (Доған, 1996: 42 - 45).

Симбиоздық көшбасшылық қоғамдық жүйе тұрғысынан алғанда, қоғамды құрайтын индивидтердің қоғамға барынша үлес қоса жүріп иеленген, сенімге негізделген ортаның қалыптасу үдерісі болып табылады (Edwards, 1992). Әртүрлі халықтар мен қауымдастықтар тату-тәтті өмір сүріп отырған Қазақстанда осы үдеріс сәтті жүзеге асты. 2009 жылғы халық санағы нәтижелеріне қарағанда, Қазақстанда, жоқ дегенде, саны 10 мыңнан асатын 24 ұлттың тіршілік етіп жатқаны белгілі болды (Қара, 2009). Бұл тұрғыда президент Назарбаев маңызды брэндке айналды. Қазақстанның өзіне тән айырмашылықтарына назар салғанда, діни, этникалық, мәдени және т.б. айырмашылықтардың ұлттық немесе әр аймақта жеке-жеке реттеле алуы өмірлік маңызға ие болып көрінеді. Назарбаевтың ықпалды қос тетікті жетілдіргенін көруге болады. Біріншісі, ортақ мақсаттардың белгіленуі және бұған тұрғындардың жаппай талпынуы, екіншісі, демократия және еркіндік мәселесінде сатылай дамудың орнауы. Қазақстанда

әртүрлі этникалық топтар өз мектептерін ашып, баспасөз саласын қалыптастыра алады және қорлар мен бірлестіктер құра алады. Әсіресе мұндағы әртүрлі қауымдастықтардың бір-бірімен емін-еркін араласып, олардың түйткілдерін жоғарғы басқару деңгейінде шешу үшін Қазақстан халқы ассамблеясы деп аталатын ұйым қызмет етіп келеді.

4.2. Саяси харизманың жетілуі

Көшбасшы мен басшыны бір-бірінен ерекшелейтін негізгі қасиеттердің бірі адамның билікте отырып, өзгеріс жасауға деген қалауының пайда болуы. Өйткені басшы үшін қалыпты жағдайды ұстап тұру немесе күнделікті істерді жасау маңызды болса, көшбасшы үшін ең ауыр шарттарда да өмір ағысын кері бұра алатын күш алдыңғы орында тұрады. Бұл бағытта көшбасшының бойындағы туа бітті «харизма» қасиеті көрініс табады. Харизматик көшбасшы мәселесіндегі зерттеулер Вебердің (1947) ұсынған теориясы арқылы жүйелі сипатқа ие болды. Вебер аумалы-төкпелі және бұлыңғыр кезеңдерде жаңа көшбасшының бой көрсетіп, елді дағдарыстан құтқаруын осы ұғымға телиді. Вебер харизмалық көшбасшылыққа сәйкес, адамдардың көшбасшының ізінен еруі үшін лауазым емес, оның бойында бар таңғажайып қасиеттердің әсері мол болатынын айтқан (House and Baetz, 1979: 399). Сондықтан харизмалық көшбасшы қоғам үмітсіз жағдайға түсіп, келешекке деген сенімі сарқылған кезде пайда болып, әлеуметтің бойында сенім сезімін қайтадан арттыратын қызметті еншілейді.

Харизмалық көшбасшының басқа маңызды қасиеті мәселелердің шешімін уақытында табу қабілетінің жоғары екендігінде жатыр. Дәл уақытында дәл шешім мен тәсілге сүйеніп, істі тура мақсатына бағыттау көшбасшының харизмасынан бастау алатын уақыт сырын түйсіну қасиетімен ұштасады (Vries, 2007: 239-240). Конгер мен Канунгоға (1987) сәйкес, харизмалық көшбасшының бес түпкі ерекшеліктері назар аудартады: айналадағы жағдайға сезімталдық, стратегиялық сұңғылалық, халықтың мұқтаждығына сезімталдық, тәуекелге бел байлауы және ерекше мінез-құлық. Назарбаевтың осы бес түпкі өлшем бойынша көшбасшылық қасиетке ие екендігі көрінеді. Назарбаев әлі Қазақстан тәуелсіздігін жарияламаған кезеңде, яғни 1989 жылы өткен СССР депутаттарының I съезінде былай деген болатын: «Елді демократияландыруға қатысты керемет сөздердің тәтті балына тұншықтырып, бір тілім нан

үшін Еуропаның бай дастарханына телміруге мәжбүр еткен саясатты қабылдай алмаймын. Қазақстан ешкімге кіші бауыр, жұмсақ қарын болмайды, өз жолымен жүреді». Назарбаев СССР дәуірінде Горбачевтен кейінгі екінші күшті адам жағдайына жеткеніне қарамастан, тәуелсіздік үшін тәуекелге бел буып, сатылай даму стратегиясын қолданды. Еуразия Одағы, Орта Азия мемлекеттер одағы және Түркі кеңесі сияқты ынтымақтастық платформаларының пайда болуы оның айрықша пәрменділігімен негізделеді. Назарбаевтың уақыт ағысымен қабылданған харизмасының аймақтық беделге айналуы басқа елдердің ықтимал әрекеттеріне әсер етіп, ынтымақтастық салаларына жол ашты.

4.3 Үйренуші көшбасшы

Бүгінде саяси, басқарушылық қажеттіліктерімен бірге көшбасшылық пен үйрену бір-бірін толықтыратын ұғымдарға айналды. «Шыңдалу үшін көшбасшылық», «Көшбасшылық үшін шыңдалу» мемлекет жүйесінің кемел табысы үшін барынша маңызды. Экономика саласында жергілікті, ұлттық және жаһандық нарықтардағы өзгерістердің жаңаша көзқарастар қалыптастыруға мәжбүрлеуі ұйым мен мүшелерін шабыттандыратын, басқара алатын және оларға осы өзгерістерге бейімделуді үйрететін көшбасшыларға деген мұқтаждықты та көрсетеді (Bass, 2000:19).

Ізінен еруші қауым тұрғысынан тәжірибелі орта қалыптастырған шыңдалған көшбасшылар, білім, қабілет, мінез шоғырымен ұйымның белгілі бір бөлігін жетектеп, кемелдікке қол жеткізу үшін күш жұмсайды. Әсіресе басқарушылар мен олардан тыс қызметкерлердің мүдделеріне жөн көрсететін мәселелерді айқындап, ұйым ішінде білім алуды жеңілдететін факторларды күшейтуді мақсат етіп қояды (Johnson, 2017:1).

Шыңдалған көшбасшы ретінде танылған Назарбаев мемлекеттің құрылу кезеңінде елдің келешегіне жол көрсету үшін әсіресе Сингапур, Оңтүстік Корея, Малайзия мен Түркиядан үлгі алды. Мәселен, Англияның бұрынғы Премьер-Министрі Тони Блэрдің кеңесіне жүгінуі басқа аймақтың моделіне қатысты үйрену үдерісімен байланысты. Назарбаев сонымен бірге экономика, тарих, саясат және әртүрлі ғылымдардағы білімін арттырып, елдің 2030, одан кейін 2050 жылғы келбетін түзген көшбасшы ретіндегі ерекшелігін көрсетті. Жаңа бас қала Астана мен Анкараның

бас қалаға айналуындағы ұқсастықтарды осы көшбасшылық үлгісінің бір көрінісі ретінде қабылдауға болады. Назарбаев әсіресе мемлекет жүйесін үйрену үшін екі маңызды аяны көрсетіп, қолданысқа енгізді. Оның бірі адам ресурсына білім беру және орташа жас мөлшерін азайту, екіншісі болса, жылдам шешім шығара алатын тетіктерді құру. Жастардың шетелдерде білім мен тәжірибелерін арттыруына жол ашқан және әр жылы жүйелі түрде мүлтіксіз іске асырылған «Болашақ» бағдарламасы осы мақсаттан туған жеміс еді.

4.4. Елді көркейткен көшбасшы

1980 жылдан осы кезге дейін ықпалын сақтаған бетбұрысшы көшбасшылық мәселесінде әртүрлі көзқарастар айтылды. Bass (1996) бетбұрысшы көшбасшыларды өз мүдделерін көздемейтін, өзіне құрметті және өзіне деген сенімді жетілдірген, ізіне ерген қауымның алдында жеңілдетуші, баулаушы, білікті мінезін көрсеткен көшбасшылар деп айқындайды. Бетбұрысшы көшбасшыны қалыптастырған ерекшеліктер әлеуметтің көңіліне сенім ұялатуы, олардың қалауларына сәйкес мінезін жетілдіруі және күш-қуатын жалғыз қолданыс құралы ретінде қолданбауы болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, істі дұрыс жасағаннан гөрі дұрыс істер жасауға талпынған кісілер бетбұрысшы көшбасшылар деп аталады (Yukl, 1989: 213).

Бетбұрысшы көшбасшылықтың негізі адамдардың келешек үміттері мен осыны жүзеге асыратын мекемелерді өзгертуінде жатады. Мұндай көшбасшылықта елдің шартарабына таралған жаңару әрекеті әртүрлі уақыт пен кеңістікке әсерін тигізеді. Аймақтық даму деңгейі немесе демографиялық және субмәдениет ерекшеліктері көшбасшының бетбұрысшы әсерінде айқындаушы роль атқарады. Бетбұрысшы көшбасшы шабыт береді, сенім дарытады және өзгерістің кодтарын өзі жазып шығады. Осы тұрғыдан бетбұрысшы көшбасшының мемлекет жүйесі тұрғысынан әлеуметке жауапкершілік жүктеп, өзгерістің себебін қабылдатуы ықпалды мотивацияға жол ашады. Қазақстан мен Орта Азия аймағындағы басқа да елдердің саяси жүйелерін зерделегенде, саясаттың қалай болғанда да, толығымен көшбасшылық механизмінің ықпалында өрбитінін көруге болады. Алайда Қазақстан либералды жүйеге өту мен халықаралық елге айналу мәселесіндегі талпыныстарымен жаңа үдеріске кірісті (Roberts, 2016).

Назарбаев көшбасшылығының бетбұрысшы элементтері 4 сатыда айқындалады. (1) Идеология, (2) Мәдениет (3) Экономика және (3) Мемлекет жүйесі.

4.5. Көреген көшбасшылық және 2050 стратегиясы

Көреген көшбасшылар жеке жорамалдарын басқа адамдармен бөлісіп, ортақ көзқарас платформасын қалыптастырады. Ізіне ергендер әрекет етер кезде қиналмауы үшін; жетілдірген көзқарасын оларға айқын сипатта жеткізеді (Colvin, Cornelius, Taylor, 2014: 567). Озық пікір адамы ретінде танылған көреген көшбасшылар келешекті болжау қабілетіне де ие. Үлкен қиялдардың ізімен жүретін қырағы көшбасшылар әлемдегі қалыптасқан тәртіпті өзгертетін пікірлерін ұсынады. Мінезде тұрақты қырағы көшбасшылар сенім сезімін маңызды санайды. Ізбасарларына шабыт беру, ақылды және батыл болу, халқын кемелдікке жеткізу мақсатымен өздерін әрдайым дамытуға талпынатын ерекшеліктері де бар (Morley, 2015:1).

Назарбаевтың қырағылығын нығайтқан өлшемдердің бірі сыртқы саясаттағы көпвекторлылық принципін дамытуы. Өйткені Еуразия аймағындағы орны мен саяси тұрғыдағы жері Қазақстанды Шығыс пен Батыс арасындағы табиғи құрлық көпіріне айналдырды. Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Азиядағы Ынтымақ пен Сенімді Арттыратын Шаралар Ұйымы, Еуразия Кедендік Одағы, Түркі Кеңесі сияқты халықаралық ұйымдардағы басшылық ролін нығайтқан Қазақстан бұрынғы Совет блогындағы елдер тұрғысынан алғанда, мүмкін емес табыстарға қол жеткізді. Қазақстан ЕБҰ мен Ислам Ынтымақтастығы Ұйымы кезең басшылығымен бірге Дүниежүзілік Ислам Экономикалық Форумы, Қысқы Олимпиада мен Әлемдік Дәстүрлі Діндер Конгресімен аймақтық өлшемнен асып, белсенді мемлекет жағдайын иеленді. Ел ішінде әртүрлі дін мен ұлт өкілдері бірге өмір сүріп жатқан қоғамдық жүйе ұсынған Қазақстан Республикасының демократиялық, адам құқықтары мен заңдардың үстемдігі мәселелерінде өз қалауымен өзгергенін де айта кеткен жөн. Қазақстан таяуда әлемнің маңызды халықаралық ұйымдары арасында көрініс тапқан ЕХРО 2017 ұйымдастыру мәртебесін иеленді және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы мемлекеттері ішінде алғашқы болып, осы ауқымды шараны жүзеге асырды. Қазақстан осы тұрақты көркеюімен бірге Еуразия аймағының және Түркі

әлемінің ең ықпалды елдерінің біріне айналуын жалғастыра береді. Қырағы көшбасшылық өлшемінде назар аударған тағы бір жоба «2030», «2050» стратегиялары және осыларға сәйкес қажеттіліктердің «Халыққа Жолдау» түрінде барлық саяси (бюрократиялық) төменгі жүйелерге жариялануы болып табылады. Мұндай көшбасшылық көзқарасы қуатты өкілдерді біріктірген Президенттің қырағылығын тұрғындардың да білуіне және қарасты мекемелерді тексеру қызметінің сырттай оларға да берілуіне жол ашады.

4.6. Атомдық қарудан бас тартқан көшбасшы

Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның 1200-ден астам құрлықтық баллистикалық зымыранға иелік етіп отырғанын Борис Ельцин өткізген жасырын брифингте білген. Ол кезеңде Қазақстанда сақталған соғыс зымырандарының саны Франция, Британия және Қытайдікінен әлдеқайда көп еді (Айткен, 2010). Мұндай күштен бас тартудың жауапкершілігі өте үлкен еді. Назарбаев осы шешім арқылы, бір жағынан, елдегі «ең ықпалды қаруымызды жоқ қылып жатырмыз» сияқты сарындағы сындарды, екінші жағынан, атом қаруларына ие басқа елдердің жаулығын тоқтатуы керек еді. Алайда ол тағы да қиын және әсері көп жылдан кейін білінетін жолды таңдады.

Қазақстан Кеңес Одағы құлағаннан кейін атомдық қарудан өз қалауымен бас тартқан әлемдегі алғашқы ел болды. 1991 жылы Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың бұйрығымен Атомдық Қарулардан арылу жұмыстары басталды және осы шеңберде 1993 жылы Қазақстан Мәжілісі Атомдық қарулардың алдын алуға бағытталған келіссөз мақұлданды. 1996 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Жалпы Отырысында қабылданған Атомдық сынақтарға тыйым салу келіссөзін белсенді түрде қолдады. Бұл келіссөздер 2009 жылдың 21 наурызында бүкіл Орта Азия аймағында ауқымды түрде қолданыла бастады және Қазақстан 2010 жылы әлемдегі бірқатар елдерді біріктіріп, атомдық соғыс қаупінен құтылу мақсатымен антиатом әрекеттеріне кірісті. Осыдан кейін дүниежүзілік сипаттағы баяндама ұсынылды. Қазақстанның «Халықаралық Атомдық Сынақтарға Қарсы Әрекет Күні» ұсынысын Біріккен Ұлттар Ұйымының Жалпы Мәжілісінің 64-ші отырысында 26 мүше бір ауыздан қабылдады.

Қазақстан осы перспектива бағытында Сеулдегі Атомдық Қауіпсіздік Саммитінен бұрын Президент

Назарбаев тарапынан «Халықаралық Атомдық Отын Банкі» құру ұсынысын алға қойды. Бұл ұсыныс атом қуатын пайдалануды қалайтын бүкіл елдердің бір орталықтан сенімді және заңды түрде қуатпен қамтамасыз етілуін көздейді. Қазақстанның атомдық қарулардан өз қалауымен бас тартуы, аталмыш салада белгілі технологиялық іргетасқа қол жеткізу және уран қорлары тұрғысынан алдыңғы орынға орналасуы осы ұсынысқа теориялық тұрғыдан жол ашты.

4.7. Қолданысы жалғастырыла алатын көшбасшылық

Біріккен Ұлттар Ұйымы «Ортақ келешегіміз: Дүниежүзі Экология және Даму Комиссиясы Баяндамасында» адамзаттың, келешек ұрпақтың өз мұқтаждықтарын өтеу қабілетінен шашаушығармай, бүгінгі мұқтаждықтарымызды өтегеніне көз жеткізу үшін үдемелі көркейту қабілетін еншілегені айтылады (Brundtland Commission, 1987:15). Осылайша баяндамада үдемелі көркею жайлы айтылып, үдемелілік ұғымының дамуына жол ашылды. Әлеуметтік, экологиялық және экономикалық тұрғыдан өлшемдерге салынған үдемелілік ұғымы компаниялардың жұмысында келешектегі жайттар мен қазіргі мұқтаждықтарды анықтау қажеттілігінен осы үдерісте қандай технологиялардың үлес қоса алатынын және серіктестер арасында ұйым жауапкершілігін теңестіру тұрғысында бұлыңғыр күйде қалды (Gimenez vd. 2012, 150'den Akt: Kanters:2013:18).

Үдемелі көшбасшылар басқару қырағылығын ашық түсіндірген, ұзақ кезеңге қатысты мақсаттар қойған, әлеуметке қатысты жауапкершіліктерін білетін, мәдениетті үдемелі даму мақсаттары бағытында қалыптастырған, ортақ жұмыстарға жол көрсеткен, жоғары дәрежеде сенім сезіміне ие көшбасшылар ретінде танылады (Yangil, 2016: 136).

Харгривс пен Финк (2006) үдемелі көшбасшылық жайлы 7 негізгі принципті белгілеген. (1) Моральдық тұрғыдан сырттай тексерілген және анықтала қоймаған білімді иеленудің орнына кең және тұрақты үйренуге жөнелуді мақсат етіп қояды. (2) Тұрақты түрде өрбиді және жылдан-жылға бір көшбасшыдан келесі бір көшбасшыға өмірдің ең маңызды жақтарын сақтай отырып дамытады. (3) Басқаларының көшбасшылықтары бойынша қалыптасқан және кеңейген көшбасшылық қасиеті. (4) Жақын аймағына зиян келтірмейтін, керісінше, дамытатын көшбасшылық стилі. (5) Бір-біріне тәуелді алуандықты қолдайтын сипатта. (6) Материалдық және адам ресурстарын бекерге

сарқымайды; керісінше, дамытады. (7) Тарихтан сабақ алып әлдеқайда жарқын болашаққа ұмтылады.

Назарбаевтың үдемелілік тұрғысынан ең ықпалды қадамдарының бірі елдің саяси/басқару жүйесінде орнатуға тырысқан баланс жүйесі. Президент, парламент және министрлер кабинеті арасындағы құзірет теңдігін белгілі сатылар түрінде өзектендіруі кейінгі кезеңдерге қатысты алуандық жобасы болып табылады. Осы мақсатпен жасалған конституция өзгерістері мен Президентке тиесілі кейбір өкілеттіліктердің басқа мекемелерге берілуі осымен байланысты.

Басқа бір табысты қадам экономикадағы үдемелі инвестиция мен көркеюдің қамтамасыз етілуі. Тәуелсіздік жылдарының арпалысты күндері өткеннен кейін орташа алғанда 6% дамуды көрсеткен Қазақстан Республикасы адам басына ұлттық табысын 700-ден 12 мың долларға өсірді. Мұнай мен табиғи газды қосқанда, елдегі жер асты байлықтары жаһандық баланстар аясында бақыланып, экономикалық көркеюге бет алды және 200 миллиард доллардан астам тікелей сыртқы инвестиция Қазақстан мемлекетіне құйылды. Сонымен қатар елдің өндіріс секторларының әрекетке енгізілуі, ұлттық өнеркәсіптің дамуы және тікелей сыртқы инвестиция тарту бағытындағы жұмыстар күн өткен сайын артуда. Инвесторлардың әртүрлі шығындарының азайтылуы, әртүрлі жеңілдіктер, кедендік одақ, еркін экономикалық аймақтар және т.б. әрекеттермен тұрақтылық пен өсу екіні алдыңғы орынға шықты. Елдегі осы мүмкіндік пен әрекеттерге қарағанда, Қазақстанның шетелдік инвесторлар үшін қажетті шарттарды сақтауға қатысты маңызды шешім қабылдағанын келтіруге болады. Банк пен финанс саласындағы бірігуді сақтау үшін «Самұрық-Қазына» атты ұлттық қорлар біріктіріліп, әлдеқайда күшті қор механизмінің құрылуына жол ашылды. Экономикадағы осы талпыныстармен бірге Қазақстан Дүниежүзілік Экономикалық Форумы тарапынан жарияланған 2016-2017 Дүниежүзілік Баяндамасына сәйкес, Қазақстан «Жаһандық Бәсекелестік Индексінде» 53 орынға көтерілді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл зерттеуде Қазақстанның құрушы президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың көшбасшылық үлгісі жалпы деректер негізінде қарастырылды. Осы мақсатта елдегі өзгерісті және дамуды қамтамасыз еткен маңызды шешімдер

мен тәсілдер көшбасшылық теорияларының аясында зерделенді. Көшбасшылық идеясының ғылыми дамуына назар салғанда, Назарбаевтың көшбасшылық көзқарасының осы теориялардың қоспасы және әсері екендігін айтуға болады. Назарбаев жаңғыртушы, құрушы және келешекті жоспарлаған көзқараспен 6 негізгі көшбасшылық түрін бірдей көрсете алды. Батылдық пен қарапайымдылықтан асып түсетін қабілетімен харизмалық, халықтарды біріктіріп симбиоздық, ұзақ мақсат стратегияларын жүзеге асырып қырағылық, әртүрлі ел мен көшбасшылардың тәжірибелерін қолданып шыңдалған, бірқатар төменгі жүйеде жүзеге асырған жаңартушы қабілетімен бетбұрысшы және осы үдерісті үздіксіз арттыратын қадамдарымен үдемелі көшбасшылық үлгісін толық кейпінде алға жетеледі. Назарбаевтың осы жақтарымен елдік деңгейден асып түсетін көшбасшы ретінде аймақтық, тіпті жаһандық өлшемде қабылданғанын алға тартуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

АЙТКЕН, Ж. (2010) Казакистанын Ефсаневи Лидері Назарбаев, Ыстамбұл: Хайат Баспасы.

БАРРИ Ж. (2017). Principles of learning leadership, 11.11.2018 күні <https://www.trainingjournal.com/blog/principles-learning-leadership adresinden> алынды.

БАСС, Б. М. (2000). The Future of Leadership in Learning Organizations, *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 7(3), 18-38.

Brundtland Commission. (1987). United Nations Our Common Future, Report of the World Commission on Environment and Development. 19/05/2018, [http://www.exteriores.gob.es/Portal/es/PoliticaExteriorCooperacion/Desarrollosostenible/Documents/Informe%20Brundtland%20\(En%20ingl%C3%A9s\).pdf](http://www.exteriores.gob.es/Portal/es/PoliticaExteriorCooperacion/Desarrollosostenible/Documents/Informe%20Brundtland%20(En%20ingl%C3%A9s).pdf).

КОНГЕР, Ж. А. және Каунго, Р. Н. (1987) Toward a behavioral theory of charismatic leadership in organizationoanl settings, *The Acedemy of Management Review*, 12 (4), 637-647.

КОЛВИН, К., Корнеиус, С. Ж., Тайлор, С. М. (2014). Visionary leadership and its relationship to organizational effectiveness, *Leadership & Organization Development Journal*, 35(6), 566-583 б.

ДОҒАН, С. (1996). Йени Бир Йонетим Анлайышы Оларак Кйосей, Веримлилик журналы, 3-саны, 35-52 б.

ЭДУАРДС, Марк Р. (1992) Symbiotic Leadership: A Creative Partnership for Managing Organizational Effectiveness, *Business Horizons*, May-June, 28-33 б.

ХАРГРЕВЕС, А. және Финк, Д. (2006) Sustainable Leadership.

San Francisco: John Wiley & Sons.

ХАУС, Р. Ж. және Баэтз М. (1979) Leadership: some empirical generalizations and new research directions. In *Research in Organizational Behavior*, Vol. 1, Staw BM, Cummings LL (eds). JAI Press: Greenwich, CT; 341–423 б.

КАНТЕРС, Н. (2013) “Sustainable leadership Research on the development of a guideline for sustainable leadership” (Master thesis). University of Humanistic Studies/Critical Organization and Intervention Studies & Education, Utrecht.

ҚАРА, А. (2009) Сон Нұфус Сайымы Ышығында Қазақтарын Демографик Гелишими, 2023 журналы, 101-саны.

КОЧЕЛ, Т. (2013) Ишлетме Йөнетижилиғи, Ыстамбұл: Бета Баспасы.

МакБеаз Ж. және Тоунсенд Т. (2011) Leadership and Learning: Paradox, Paradigms and Principles, *International Handbook of Leadership 1 for Learning*, Springer International Handbooks of Education 25.

МОРЛЕУ, П. (2015). 11 Characteristics of Visionary Leaders, 11.11.2018 tarihinde <http://patrickmorley.com/blog/2015/3/5/11-characteristics-of-visionary-leaders> сайтынан көруге болады.

РОБЕРТС, Р. С. (2016). The Perils of the Autocratic Developmental State: Leadership and Presidential Succession in Kazakhstan, *Georgetown Journal of Asian Affairs*, Winter.

ВРАЙС, М. К. (2007). Лидерлигин Гиземи, (Аударған: З. Дижлели), МЕСС Баспа, №: 525, Ыстамбұл.

ЙАНГИЛ, Ф. М. (2016). Билги Топлумунда Лидерлик, *Сосйал Билимлер журналы*, Сәуір(48), 128-143 б.

ЗАККАРО, S.J. және Зачари Н. Ж. ХОРН (2003) Leadership Theory and Practice: Fostering an Effective Symbiosis, *The Leadership Quarterly*, 14, 769-806 б.

ЗОРЛУ, К. (2012). Назарбаев Лидерлигинде Бағымсыз Қазақстан, 16.11.2018 күні <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/kursad-zorlu/2012/12/16/nazarbayev-liderliginde-bagimsiz-kazakistan> сайтынан алынды.

**BİR LİDER OLARAK
NURSULTAN NAZARBAYEV**

Doç. Dr. Kürşad ZORLU

Bir Lider Olarak Nursultan Nazarbayev Kürşad Zorlu*

1. Giriş

Liderlik, yönetim faaliyetinin ortaya çıkışı kadar eski ancak araştırmaya ve yeni bulgulara dönüklük bakımından güncelliğini koruyan ve önemini giderek artıran bir kavramdır. Bir örgütte ya da bir ülkede Liderlik ağının varlığı/yokluğu özel-kamu sektörü ayrımı gözetmeden yönetimin başarısını belirleyen en etkili değişkenler arasındadır. Her seviyedeki yönetim faaliyetinin başarısı yeni araçlarla sürekli güncellenen, farklılaşan ve ağırlaşan rekabet ortamında güçlü bir liderlik mekanizması ile açıklanabilir durumdadır. Bununla birlikte günümüz yönetim süreçlerinde işletmeler ve kamusal kuruluşlar arasındaki belirgin çizgiler kaybolmakta, yönetim katında oturanların hedef ve beklentileri benzer yönelimler içermektedir. Artık bir işletmenin ayakta kalmasını sağlayacak müşteriler ve onlarla yürütülecek ilişkiler ne kadar önemliyse günümüz devlet sisteminde onun temel bir unsuru olan vatandaşların tutum ve beklentileri o kadar önemli hale gelmiştir.

Belirtilen bu önem uzun yıllar ayakta kalabilen devletlerin uzak hedef ülküsü olarak sürdürülmektedir. İmparator, Hükümdar, Han, Sultan, Padişah, Elbaşı vb. adlarla anılan liderlerin gerçekten birer lider olup olmadıkları uzun yıllar ortaya konulan icraatların neticesinde, hatta kendilerinden sonraki dönemlerde ortaya çıkabilmektedir. Zira siyasal/yönetsel düzlemde alınan kararlar ve bunların uygulamadaki karşılığı söz konusu devlet sistemine etki ederken farklı güzergahlardan geçerek sonuçlanmaktadır. Örneğin Şeyh Edebali'nin, Osman Gazi'ye nasihatini olarak bilinen "İnsanı yaşat ki devlet yaşasın." sözü Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 600 yıl mevcudiyetini korumasında önemli bir referans noktasıdır. Abay'ın "Kara Sözlere" adlı eserinde devlet ve hükümdarlara verdiği nasihatler da böyledir. Aynı şekilde

* Doç. Dr., Akademisyen/Köşe Yazarı.

İskender'in oldukça kısa bir süre içerisinde dünyanın büyük bir kısmını ele geçirebilmiş olmasını sadece askeri başarıya bağlamak mümkün değildir. Göktürklerin ikinci kez dünyaya yön vermesinde veya Bilge Kağan'ın Türk hanlığını yeniden ayağa kaldırmasında Vezir Tonyukuk'un oynadığı öncü rolü unutmamak gerekir. Tüm bunlar liderliğin salt yönetmekten daha fazlası olduğunu göstermesi bakımından katkı sağlayıcıdır. Ya da yüzyıllar önce nasıl lider olunur? sorusuna yönelik olarak Platon'a hocası Sokrates'in söylediği "Ya filozoflar kral olmalı ya da kralar filozof" cümlesini hatırlamak mümkündür. Yani devletlerin ortaya çıkışından itibaren sadece gücün tahakkümü devletin başarısı için yeterli görülmemektedir.

Liderlik bir yönetsel/siyasal unsur olarak tarihi süreç içerisinde ilkel toplumlardan modern devletin kendisini gösterdiği 16.yüzyıla kadar olan dönemde geniş bir yönetsel/siyasal alanda varlığı sürdürmüştür. Bu dönemde farklı düzeydeki yöneticilerin bireysel özellikleri, karar ve uygulamalarına odaklanan liderlik, 19.yüzyıldan itibaren belirli teorik bir alanda incelenmeye başlamıştır.

Böyle geniş bir kapsama sahip liderlik mekanizmasının en büyük yönetsel/siyasal sistem diyebileceğimiz devlet içerisindeki kurucuları, tepe yöneticileri, zor ve çetin dönemlerde ortaya çıkarak belirgin bir başarı öyküsü yazabilen kişileri işaret etmektedir. Bu sürecin son yüzyıldaki en belirgin yansımalarından birisi Kazakistan'da ortaya çıkan liderlik modelidir. Bu çalışmada genel çerçevesiyle ortaya konulan liderlik modeli Kazakistan'ın kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'e aittir.

2. Liderliğin Teorik Çerçevesi

Yönetim faaliyetinin ortaya çıkışından bu yana insanlar liderin kim olduğunu ve neden liderlerin farklı olduklarına yönelik sorulara cevap aramışlardır. Bu çerçevede filozofların, siyaset bilimcilerin ve psikologların liderler ve liderlik konularına yönelik çeşitli yaklaşımlar üretmelerine rağmen, liderliğin her koşulda başarısıyla bütünleşen kesin bir formül yoktur. Bununla birlikte, liderlik ile ilgili görüşlerin bazılarını tanımlamak, liderlik ile arasındaki ilişki gücünü açıklamak ve çeşitli güncel teorile-

ri tartışmak liderlik sürecini anlamada başlangıç noktası olarak fayda sağlayacaktır.

Bu açıdan, Liderlik alanında sadece 20'nci yüzyılda 5000'den fazla çalışma yapılmış ve 350'den fazla liderlik tanımı ortaya konulmuştur. En genel ifadesiyle Liderlik, bir grubun veya bireyin hedeflerini yerine getirmek üzere, belli koşullar altında diğer kişilerin yürüttüğü faaliyetlere tesir etme ve bu faaliyetlerin yönlendirilme sürecidir. Bu yönde bir hedefi gerçekleştirmek için diğerlerini süreç içerisinde etkileyen ve yönlendiren kişi liderdir (Koçel, 2013: 569). Lider geleceği yönlendiren kişi, liderlik ise yönlendirme mekanizmasıdır.

Liderlik konusundaki teorilerin evrilişi yönetimin bir sanat olmaktan çıkıp başlıbaşına bir disiplin haline gelmesiyle birlikte birbirini takip etmiştir. Mc Gregor'un belirttiği gibi, liderlik yeryüzünde en çok incelenen ve en az anlaşılan fenomendir. Bu durum beraberinde, küresel nitelikte bir liderlik teorisi olmadığı görüşüne yaklaşıtır. Etkili liderlik sürecini çözümlenmede ilk liderlik teorileri ve güncel liderlik teorilerini incelemek bir hayli önemlidir.

İlk liderlik teorileri, çoğunlukla başarılı liderlerin karakter, kişilik ve davranışlarına odaklanır. Güncel liderlik teorileri ise, liderlik sürecini anlamada liderin doğuştan getirdiği özelliklere ihtiyaç duymak yerine liderlerin yaptıklarına odaklanırlar.

Bunlardan biri olan Büyük Adam Teorisi, 1840'larda ortaya çıkmıştır ve liderlik özelliklerinin doğuştan geldiğini ileri sürmüştür. Bir diğeri, 1930'lu ve 1940'lı yıllar arasında geliştirilen Özellikler Teorisi'dir Zekâ, karizma, güç, heves, kararlılık, cesaret, kendine güven gibi nitelikler, başarılı lideri tanımlamada kullanılan özellikler olmuştur. Ancak araştırma çabaları, bu özellikleri ayırmada yetersiz kalmıştır. Davranışsal liderlik Teorisi'nin gelişimi, 1940'lı ve 1950'li yılları kapsar ve insanların etkili liderler olarak eğitilebileceğini savunur. Ohio State ve Michigan Üniversitesi çalışmaları, Blake ve Mouton Yönetim Tarzı Matriksi Modeli, Mc Gregor'un X ve Y teorileri, Likert'in Sistem 4 Modeli lider davranışları üzerine odaklanan çalışmalarıdır. 1960'lardan 1980'lere uzanan Durumsallık Teorileri'ne göre;

---

liderin kişisel özellikleri, hedefler ve izleyiciler ortam ile ilintili bir şekilde ele alındığında liderlik ortaya çıkacaktır. Böylelikle en uygun liderlik tarzı koşullara göre belirlenmektedir. 1900'lerden 1980'lere dek uzanan bu araştırmalar, literatüre büyük katkılar sağlasalar da eleştirilmeleri kaçınılmaz olmuştur. Çağdaş liderlik teorileri de böyle ortaya çıkmıştır. Karizmatik, dönüşümcü, etkileşimci, hizmetkâr, otantik, ruhsal ve vizyoner liderlik gibi yaklaşımlar bunlar arasında gösterilebilir (Şimşek, 2006).

3. Liderliğe Giden Yol...

Devlet yaşamında kısa sayılabilecek bu süre içerisinde Kazakistan'ın erkin bir güç olarak Avrasya coğrafyasındaki yükselişi, Türkiye başta olmak üzere Türk Dünyası açısından önemli bir kazanım olarak kabul edilebilir. Ancak Kazakistan'daki değişimin iyi kavranabilmesi için geçmişteki koşulların dikkatlice irdelenmesi gerekir. Bu aynı zamanda Nazarbayev'in liderlik katına yükseldiği koşulları da ortaya koymaktadır. Öyle ki bağımsızlığın elde edildiği ilk yıllarda gün yüzüne çıkan olumsuzluklar karşısında direnmek ve geleceğe umutla bakmak giderek güçleşiyordu. Ekonomideki yaklaşık %50'lik daralma, sermaye yetersizliği, hiper enflasyon ve yüksek orandaki işsizlik, belirsizlik ve gelecek kaygısını derinleştirirken, yetersiz alt yapı ve geri kalmış teknolojik miras kısa vadede çözüm üretilmesini zorlaştırıyordu. Bununla birlikte iç çatışma ve sınır problemlerinin varlığı ülkedeki sosyal kaosu belirginleştiriyor ve her konuda varlığını hissettiren yaygın bir ideolojik boşluk görülüyordu. Bu zor koşullar altında uzmanların pek çoğu Kazakistan'ın bir devlet olarak yaşamını sürdüremeyeceğini ileri sürüyordu. Dünyanın 9. toprak büyüklüğüne sahip ülkesinde Kazak nüfusu toplam nüfusun yaklaşık % 45'ine sahipti. Açıkçası Kazakistan bütünsel anlamda kapitalist sistemin acımasız yüzüyle baş başa kalmıştı. İşte böyle bir ortamda ancak Karizmatik ve gerçek bir Lidere ihtiyaç vardı. O Lider Karaganda bölgesindeki bir fabrikada Metalurji mühendisi olarak çalışma hayatına atılan ve giriştiği siyaset sahnesinde kısa zamanda en tepeye yükselen Nursultan Nazarbayev'den başkası değildi. (Zorlu, 2009). 1984'e kadar işçilerin sorunlarıyla da ilgilenen Nazarbayev ülkedeki endüstrileşmenin eksikliklerini bizzat yaşayarak öğrenmesi dikkat çekicidir. Nazarbayev'İN

bugün benzer konulara yönelik ilgisi ülkenin kalkınma sürecinde ciddi bir etkiye sahiptir. 1984'te Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Başbakanı, 1989'da Komünist Parti Genel Sekreterliğine yükseldi. Gorbaçov'un SSCB Başkan Yardımcılığını teklif etmesi onun bu büyük sistemde geldiği fiili pozisyonunu göstermektedir.

4. Nazarbayev'in Liderlik Modeli

Milletler tarihinin gelişim ve değişim çizgisinde olağanüstü kabul edilen hedefleri yazgıya dönüştüren, kitlelere yön veren ve geleceğin resmini çizen liderler ortaya çıkmıştır. Kimi askeri kimi siyasi/diplomatik kimi de devlet adamlığı ile tarihe adını yazdırmayı başarmıştır. Ancak tarihi süreç açısından her devletin oluşumunda bu özellikleri bir arada toplamayı başaran kişiler oldukça sınırlı sayıdadır. Milletleşmenin vücut bulması ve bununla birlikte devletin oluşumu zamanın ruhunu işaret etse de birçoğunun ardında etkili bir liderlik becerisi bulunmaktadır. Bununla birlikte Kazakistan toprakları asırlar boyunca bağımsızlık mücadelelerine sahne olmuştur. İşgaller, ayrışmalar, iç çatışmalar Kazak halkının nesiller boyunca yüzleştiği olumsuzluklardır. Son yüzyılın belirgin mücadelesi 1991 yılında neticelerini vermiştir. O tarihten bu yana iç ve dış siyasette, sosyal ağ düzeneklerinde önemli adımlar atılmış büyük problemler çözümlenmeye çalışılmıştır. Kazakistan'ın Sovyetler Birliği idaresinde yeni devletin kuruluş aşamasını bizzat planlayan bir liderle buluşması siyasal/yönetsel liderlik açısından kayda değer bir durumdur. Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev hem bağımsızlığın olabildiğince sorunsuz ve uygun zamanda gerçekleşmesine öncülük etmiş hem de genç cumhuriyetin yükselen temellerini atmıştır. Kazakistan Lideri Nazarbayev'in liderlik modeli teorik olarak farklı liderlik türlerinin bir karışımı ve uygulamada verdiği neticelerle düşünüldüğünde çeşitlilik arz etmektedir. Bu liderlik modelinin temel unsurlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Simbiyotik, Karizmatik, Vizyoner, Dönüşümcü, Sürdürülebilir ve Öğrenen Liderlik.

4.1. Simbiyotik Liderlik ve Farklılıkların Uyumlaşması

Simbiyosis kavramı, biyolojik bir terim olup organizmaların bir diğ erinin içinde ya da birbirlerine bađlı yaşayabilmeleri durumudur. Bu birlikteliğ in sürdürülmesi zorunluluđu simbiyotik bir ilişkinin meydana gelmesinde en etkili gerekçedir (Zaccaro and Horn, 2003:770). Normatif açıdan insanlar arasındaki ilişkinin de temeli bu zorunlulukla açıklanabilir. Karşılıklı yardımlaş ma, dayanış ma, çevredeki koşullara göre uyarlanma insanların sosyal sistemde yaş amının birer parçasıdır. Burada bir rekabet olsa da iş birliđ i ve uyum için çatış madan uzak bir toplumsal iklimin sürdürülebilmesi simbiyotik ilişkilerin dođ ru yönetilip, yönlendirilmesiyle mümkündür (Dođ an, 1996: 42-45).

Simbiyotik liderlik, bir toplumsal sistem açısından toplumu oluşturan bireylerin topluma en yüksek katkı sunarak birlikte kazandıkları, güveni esas alan bir iklimin sağ lanması sürecidir (Edwards, 1992). Çeş itli halk ve toplulukların bir arada yaşadığı bir ÷ lke olarak Kazakistan'da bu farklılıkların yönetimi açısından başarılı bir süreç geçirmektedir. 2009 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre Kazakistan'da nüfusu 10 bini geçen en az 24 halk yaşadığı bilinmektedir (Kara, 2009). Bu noktada Cumhurbaşkanı Nazarbayev önemli bir marka haline gelmiştir. Kazakistan'ın kendisine özgü ayrış ma alanları dikkate alındığında dini, etnik, kültürel vb farklılıkların gerek ulusal gerekse her bölgede ayrı ayrı yönetilebilirliđ i hayati bir önem taşımaktadır. Nazarbayev'in iki etkili araç geliştirdiđ i gör÷ lmektedir. Birincisi ortak amaçların belirginleştirilerek vatandaşların buna yoğunlaş ması, ikincisi ise demokrasi ve özgürlükler konusunda aş amalı bir ilerlemenin sağ lanmasıdır. Kazakistan'da farklı etnik gruplar kendi okullarını açabilmekte, medya alanına girebilmekte ve dernek, vakıf kurabilmektedir. Ayrıca bu farklı toplulukların etkileş im kurabilmesi, üst yönetimle birinci elden sorunlarını çözebilmesi için "Kazakistan Halkı Asamblesi" adına bir kurum faaliyet göstermektedir.

4.2. Siyasal Karizmanın Evriliş i

Lider ile yöneticiyi birbirinden ayıran temel özelliklerden biri, yönetim katında meydan okuyabilme iradesinin ortaya çıkı-

şıdır. Çünkü salt bir yönetici için mevcut durumun devamı ya da günlük işlerin yapılması esasen lider açısından en zor koşullar karşısında gidişatı tersine çevirebilme gücü ön plandadır. Bu yönelimde liderin doğuştan getirdiği “karizma” kavramı iç içe geçmektedir. Karizmatik liderlik konusundaki çalışmalar Weber'in (1947) yaklaşımı ile sistemli bir hal kazanmıştır. Weber, çalkantılı ve belirsizliğin yüksek olduğu dönemlerde yeni bir liderin çıkması ve var olan krizi çözmesini bu kavramla ilişkilendirmektedir. Weber karizmatik liderlikte takipçilerin liderin ardından gelmesinde makamın otoritesi yerine liderde bulunduğu düşünülen olağanüstü niteliklerin etkili olduğunu ifade eder (House and Baetz, 1979: 399). Dolayısıyla karizmatik lider, toplumun umutsuz olduğu, gelecek beklentisinin olumsuzlandığı bir durumda ortaya çıkarak kitleleri güven duygusu yeniden artıran bir görev üstlenmektedir.

Karizmatik liderin bir diğer önemli özelliği problemlere çözüm üretmede zamanlama isabetinin yüksekliğidir. Doğru zamanda doğru karar ve uygulama ile işin doğru hedefe yöneltilmesi liderin karizmasından kaynaklanan zamanı iyi okuyabilme becerisiyle ilgilidir (Vries, 2007: 239-240). Conger ve Kanungo'ya (1987) göre Karizmatik liderin beş alt özelliği dikkat çeker: çevredeki duruma hassasiyet, stratejik vizyon, kitlelerin ihtiyaçlarına hassasiyet, kişisel risk alabilmek ve sıradan olmayan davranıştır. Nazarbayev'in bu beş alt boyutta da liderlik sergilediği görülmektedir. Nazarbayev henüz bağımsızlığın resmen ilan edilmediği bir dönemde 1989'da yapılan SSCB Milletvekillerinin 1.Kongresinde şu sözleri aktarmaktadır: “*Ülkeyi demokratikleşme yönündeki güzel sözlerin tatlı şerbetine boğulduğu ve ekmek için zengin Avrupa sofralarına dilenmeye itildiği bir politikayı kabul edemem. Kazakistan kimseye küçük kardeş, kimsenin yumuşak karnı olmayacak, kendi yolunda gidecektir.*” Nazarbayev SSCB döneminde Gorbaçov'dan sonra ikinci güçlü kişi konumuna gelmesine rağmen bağımsızlık süreci için risk almış ve tedrici bir strateji uygulamıştır. Avrasya Birliği, Orta Asya Devletler Birliği ve Türk Konseyi gibi işbirliği alanlarında hızlı oluşumların meydana gelmesi onun sıradan olmayan çıkışlar yapmasıyla temellenmiştir. Nazarbayev'in zaman içerisinde kabul gören karizmasının böl-

---

gesel bir otoriteye dönüşmesi diğer ülkelerin olası adımlarını etkilemekte ve işbirliği alanlarını yönlendirmektedir.

4.3. Öğrenen Lider

Günümüz siyasal/yönetimsel ihtiyaçlarıyla birlikte liderlik ve öğrenme birbirini bütünleyen kavramlar haline gelmektedir. “Öğrenme için liderlik”, “Liderlik için öğrenme” bir devlet sisteminin bütünsel başarısı için oldukça önemlidir. Ekonomik çevrede; yerel, ulusal ve küresel piyasalardaki değişikliklerin yeni bakış açılarını zorunlu kılması, beraberinde örgüt ve üyelerini motive edebilecek, yönetebilecek ve onlara bu değişikliklere uyum sağlamayı öğretebilecek liderlere duyulan ihtiyacı da açığa çıkarır (Bass, 2000:19).

Takipçiler açısından öğrenen merkezli bir çevre oluşturan öğrenen liderler, bilgi, beceri, tutum takımı ile örgütsel kümelemenin belirli bir kısmına öncüllük ederek mükemmel olana ulaşmak için çaba sarf ederler. Ayrıca yöneticiler ve onların dışındaki çalışanların çıktılarını yön veren konular üzerinde durarak örgüt içinde öğrenmeyi kolaylaştıracak etkenleri güçlendirmeyi amaç edinirler (Johnson, 2017:1).

Öğrenen bir liderlik sergileyen Nazarbayev, kuruluş yıllarında ülkenin geleceğine yön vermek için özellikle Singapur, G.Kore, Malezya ve Türkiye örneğinden esinlenmiştir. Örneğin İngiltere eski Başbakanı Tony Blair'den danışmanlık alınması farklı bir coğrafyanın modeline yönelik öğrenme süreciyle ilişkilendirilebilir. Nazarbayev aynı zamanda ekonomi, tarih, siyaset ve farklı bilimlerdeki bilgisini derinleştirerek ülkenin önce 2030, ardından 2050 yılındaki portresini çizen lider olma özelliğini taşımaktadır. Yeni başkent Astana ile Ankara'nın başkent yapılması arasındaki benzerlikler bu liderlik tarzının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Nazarbayev ayrıca devlet sisteminin öğrenebilirliği için de iki önemli çerçeve çizerek uygulamaya koymuştur. Biri insan kaynağının eğitilmesi ve yaş ortalamasının düşürülmesi, diğeri ise hızlı karar alabilecek mekanizmanın kurulmasıdır. Gençlerin yurtdışında bilgi ve görgülerini artırmalarını sağlayan ve her yıl düzenli bir şekilde aksamadan uygulanan “bolaşak” adlı program bu hedefin bir ürünüdür.

4.4. Ülkeyi Dönüştüren Lider

1980'lerden bu yana etkin olan dönüşümcü liderlik konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bass (1996), dönüşümcü liderleri kendi çıkarlarının ötesine geçen, özsaygıyı ve kendine güveni geliştiren, takipçilerinin üzerinde kolaylaştırıcı, eğitici, yetkilendirici bir duruş sergileyen liderler olarak tanımlar. Dönüşümcü lideri öne çıkaran özellikler, kitlelere güven vermesi, onların isteklerine uygun davranışlar geliştirmesi ve gücü tek kullanım aracı olmaktan çıkarmasıdır. Bu yönüyle işleri doğru yapmaktan ziyade doğru işleri yapmaya çalışan kişidir dönüşümcü lider (Yukl, 1989: 213).

Dönüşümcü liderlikte esas olan insanların gelecek beklentilerini ve bunu gerçekleştirecekleri kurumları dönüştürebilmektir. Böyle bir liderlikte ülke sathına yayılmış yenileşme hamlesi farklı zaman ve mekanlarda etkisini hissettirir. Bölgesel gelişmişlik düzeyi ya da demografik ve alt kültür farklılıkları liderin dönüştürücü etkisinde belirleyici rol oynar. Dönüştürücü lider ilham verir, güven tesis eder ve değişimin kodlarını bizzat kendisi yazar. Bu yönüyle dönüştürücü liderin bir devlet sistemi açısından sorumluluğu hedeflenen dönüşümün gerekçesini oluşturduğunda kitlelere kabul ettirmek ve etkili bir motivasyon sağlayabilmektir. Kazakistan'ın da yer aldığı Orta Asya bölgesindeki ülkelerin politik sistemleri incelendiğinde politikanın neredeyse bütünüyle liderlik mekanizmasının etkisinde olduğu söylenebilir. Ancak Kazakistan liberal sisteme geçiş ve uluslararasılaşma konusunda attığı adımlarla yeni bir süreç başlatmıştır (Roberts, 2016). Nazarbayev liderliğinin dönüştürücü unsurları 4 sahada belirginleşmektedir. (1) İdeoloji, (2) Kültür (3) Ekonomi ve (3) Devlet sistemi.

4.5. Vizyoner Liderlik ve 2050 Stratejisi

Vizyoner liderler, kişisel vizyonlarını diğer insanların paylaştığı bir ortak görüş platformuna taşırlar. Takipçilerinin harekete geçmekte zorlanmamaları için; geliştirdikleri vizyonu onlara net bir şekilde iletirler (Colvin, Cornelius, Taylor, 2014: 567). Fikir insanı olarak tanımlanan vizyoner liderler, geleceği öngörme becerisine sahiptirler. Büyük hayallerin peşinden ko-

---

şan vizyonerler, dünyadaki mevcut düzeni değiştirecek fikirleri ortaya koyarlar. İstikrarlı bir duruşları olan vizyoner liderler, güven duygusuna önem verirler. Takipçilerine ilham kaynağı olma, zeki ve azimli olma, takipçilerini mükemmele ulaştırmak amacıyla kendilerini sürekli geliştirme çabası içerisinde olma özelliklerini taşırlar (Morley,2015:1).

Nazarbayev'in vizyonerliğini pekiştiren boyutlardan birisi dış politikadaki çok yönlülük ilkesini sürekli geliştirerek uygulamasıdır. Zira Avrasya coğrafyasındaki konumu ve politik olarak durduğu nokta Kazakistan'ı Doğu ve Batı arasında doğal bir kara köprüsü haline getirmektedir. Şanghay İşbirliği Örgütü, Bağımsız Devletler Topluluğu, Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Teşkilatı, Avrasya Gümrük Birliği, Türk Konseyi gibi uluslararası organizasyonlarda öncülük rolünü pekiştiren Kazakistan, eski Sovyetler blokundaki ülkeler açısından oldukça zor sayılabilecek başarıları elde etmektedir. Kazakistan, AGİT ve İslam İşbirliği Teşkilatı dönem başkanlığının yanı sıra Dünya İslam Ekonomik Forumu, Kış Olimpiyatları ve Dünya Geleneksel ve Semavi Dinler Kongresi ile bölgesel ölçeğin ötesine geçerek girişimci bir devlet konumuna gelmektedir. Ülke içerisinde farklı din ve milletlerden insanların bir araya getirildiği bir toplumsal sistem sunan Kazakistan Cumhuriyeti'nin demokrasi, insan hakları ve yasaların üstünlüğü konusunda kendi isteği ile değişim gösterdiğini de belirtmek gerekir. Kazakistan son olarak dünyanın önemli uluslararası organizasyonları arasında gösterilen EXPO 2017'nin ev sahipliğine hak kazanmış ve Bağımsız Devletler Topluluğu bünyesinde bir ilki gerçekleştirmiştir. Kazakistan bu istikrarlı yükselişiyle birlikte Avrasya bölgesinin ve Türk dünyasının en etkili ülkelerinden birisi olmaya devam edecektir. Vizyoner liderlik boyutunda bir diğer dikkat çeken uygulama "2030", "2050" stratejileri ve bunlara uygun alt gerekliliklerin "ulusa sesleniş" adı altında tüm siyasal(bürokratik alt sisteme ilan edilmesidir. Böyle bir liderlik yaklaşımı güçlü yetkilerin toplandığı Cumhurbaşkanlığı makamının vizyonunun vatandaşlar tarafından da bilinmesini ve ilgili kurumların denetim görevinin zımni olarak onlara verilmesini de sağlamaktadır.

4.6. Nükleer Silahlardan Vazgeçen Lider

Kazakistan'ın 1200'den fazla Kıtalararası Balistik Füze başlığına ev sahipliği yaptığını Nursultan Nazarbayev, Boris Yeltsin tarafından onaylanan bir gizli brifingde öğrenmişti. O dönem Kazakistan'da konuşlanmış bulunan savaş başlıklarının sayısı Fransa, Britanya ve Çin'in toplamından daha fazlaydı (Aitken, 2010). Böyle bir güçten vazgeçmenin sorumluluğu çok büyüktü. Nazarbayev alınacak bu kararla bir yandan ülkenizde getirilen “en etkili silahımızı yok ediyoruz.” Vb eleştirilere, bir yandan da diğer nükleer silaha sahip ülkelerin olası bir düşmanlığını göğüslemek durumundaydı. Ancak o yine zor ve etkisi yıllar sonra hissedilecek yolu tercih etmişti.

Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından nükleer silahlarından kendi iradesi ile vazgeçen dünyadaki ilk ülke olmuştur. 1991 yılında Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in buyruğu ile Nükleer Silahlardan arınma çalışmaları başlatılmış ve bu kapsamda 1993 yılında Kazakistan Meclisi tarafından Nükleer Silahların Önlenmesine yönelik antlaşma (NPT) onaylanmıştır. 1996 yılında da Birleşmiş Milletler Genel Kurulunca kabul edilen Nükleer Testlerin Yasaklanması anlaşmasının aktif bir katılımcısı olmuştur. Bu anlaşmalar 21 Mart 2009'da tüm Orta Asya bölgesinde kapsamlı şekilde yürürlüğe girmiş ve Kazakistan 2010 yılında, dünyada birçok ülkeyi birleştirerek nükleer savaş tehdidinden kurtulmak amacıyla anti-nükleer girişimlere başlamıştır. Hemen ardından evrensel nitelikte bir bildiri ortaya konulmuştur. Kazakistan'ın “Uluslararası Nükleer Denemelere Karşı Eylem Günü” önergesi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 64. Oturumunda 26 üyenin oybirliğiyle kabul edilmiştir.

Kazakistan aynı perspektif doğrultusunda Seul'deki Nükleer Güvenlik Zirvesinden hemen önce bizzat Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından “Uluslararası Nükleer Yakıt Bankası” kurulması teklifini dile getirmiştir. Bu öneri nükleer enerjiden yararlanmak isteyen bütün ülkelerin tek merkezden güvenli ve meşru şekilde enerjiyi temin edebilmesini öngörmektedir. Kazakistan'ın kendi iradesi ile nükleer silahlardan vazgeçmesi, söz konusu alanda belli bir teknolojik alt yapıyı barındırması ve

---

uranyum rezervleri bakımından ilk sıralarda yer alması bu öne-riyi teorik açıdan mümkün kılmaktadır.

4.7. Uygulamada Sürdürülebilir Liderlik

Birleşmiş Milletler Ortak Geleceğimiz: Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu'nda; insanlığın, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme becerisinden ödün vermeden günümüzün ihtiyaçlarını karşıladığından emin olmak için kal-kınmayı sürdürülebilir kılma becerisine sahip olduğu ifade edi-lir (Brundtland Commission, 1987:15). Böylece raporla sürdü-rülebilir kalkınma tanımlanarak; sürdürülebilirlik kavramının gelişmesi sağlanmıştır. Sosyal, çevresel ve ekonomik açıdan bo-yutlara indirgenen sürdürülebilirlik kavramı, işletmelerin işle-yişinde gelecekte olanlarla mevcut ihtiyaçları belirleme zorluğu nedeniyle bu süreçte hangi teknolojilerin katkı sağlayabileceğini ve paydaşlar arasında örgüt sorumluluğunu dengeleme nokta-sında belirsiz kalmıştır (Gimenez vd. 2012, 150'den Akt: Kan-ters:2013:18).

Sürdürülebilir liderler yönetim vizyonunu açıkça ifade eden, uzun döneme ilişkin hedefler koyan, kitlelere karşı sorum-luluklarını bilen, kültürü sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğ-rultusunda şekillendiren, ortak çalışmalara önem veren, yüksek düzeyde güven duygusuna sahip liderler olarak tanımlanır (Yan-gil, 2016: 136).

Hargreaves ve Fink (2006), sürdürülebilir liderlik üzerinde 7 temel ilke belirlemiştir. (1) Ahlaki açıdan dışarıdan denenmiş ve az bilinen bilgiyi edinmek yerine geniş ve kalıcı bir öğrenmeye yöneltmeyi amaç edinir. (2) Devamlılık arz eder ve yıldan yıla bir liderden bir sonraki lidere hayatın en değerli yönlerini muhafaza ederek geliştirir. (3) Diğerlerinin liderlikleri üzerinde teşekkül eden ve genişleyen dağıtılmış bir liderliktir. (4) Yakın çevresine herhangi bir zarar vermeyen aksine geliştiren bir liderlik stildir. (5) Birbirine bağlı bir çeşitliliği destekler niteliktedir. (6) Maddi ve insan kaynaklarını boşa tüketmez; aksine geliştirir. (7) Geç-mişten ders çıkararak daha iyi bir gelecek yaratır.

Nazarbayev'in sürdürülebilirlik açısından en etkili hamle-lerinden biri ülkenin siyasal/yönetimsel sisteminde meydana getir-

meye çalıştığı denge kurgusudur. Cumhurbaşkanı, parlamento ve bakanlar kurulu arasındaki yetki dengesini belirli aşamalar halinde güncellemesi sonraki dönemlere yönelik bir farklılaştırma projesidir. Bu amaçla yapılan anayasa değişiklikleri ve Cumhurbaşkanı'na ait bazı yetkilerin diğer erklerle devredilmesi bununla ilişkilendirilebilir.

Bir diğer başarılı adım ekonomide sürdürülebilir yatırım ve kalkınmanın sağlanmasıdır. Bağımsızlık yıllarının buhranlı günleri atıldıktan sonra ortalama % 6 büyüme kaydeden Kazakistan Cumhuriyeti, kişi başına milli gelirini de 700'den 12 bin dolara yükseltmiştir. Petrol ve doğal gaz başta olmak üzere ülkedeki yer altı kaynakları küresel dengeler çerçevesinde idare edilerek ekonomik kalkınmaya yönlendirilmiş ve 200 milyar dolardan fazla doğrudan dış yatırım Kazakistan topraklarına kazandırılmıştır. Bununla birlikte ülkenin üretim sektörlerinin harekete geçirilebilmesi, milli sanayinin ilerlemesi ve doğrudan dış yatırımın kazandırılması yönündeki çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Yatırımcıların, çeşitli giderlerinin indirime sokulması, çeşitli muafiyet ve istisnalar, gümrük birliği, serbest ekonomik bölgeler vb. düzenlemelerle istikrar ve büyüme vurgusu ön plana çıkarılmaktadır. Ülkedeki bu fırsat ve düzenlemelere bakıldığında Kazakistan'ın yabancı yatırımcılar için gerekli şartları sağlamaya yönelik ciddi bir kararlılık içerisinde olduğu söylenebilir. Bankacılık ve finans alanında kurumsallaşmayı sağlamak üzere "Samruk" ve "Kazina" adlı ulusal fonlar birleştirilerek daha güçlü bir fon mekanizmasının kurulması sağlanmıştır. Ekonomideki bu hamlelerle birlikte Kazakistan Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayımlanan 2016-2017 Dünya Raporuna göre, Kazakistan "Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi"nde 53. sıradadır.

SONUÇ

Bu çalışmada Kazakistan'ın kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in liderlik tarzı genel hatlarıyla irdelenmiştir. Bu amaçla ülkedeki değişimi ve gelişimi simgeleyen belli başlı karar ve uygulamalar odaklanılan liderlik teorileri ile incelenmiştir. Liderlik düşüncesinin bilimsel evrilişi dikkate alındığın-

---

da Nazarbayev'in liderlik yaklaşımının bu teorilerin bir karışımı ve etkileşimi olduğu söylenebilir. Nazarbayev onarıcı, inşa edici ve geleceği planlayan bir yaklaşımla 6 temel liderlik türünü bir arada yürütmeyi başarmıştır. Cesaret ve sıradanlığın dışına çıkma eğilimi ile Karizmatik, halkları uyumlaştırarak Simbiyotik, uzak hedef stratejileri işlevselleştirerek Vizyoner, farklı ülke ve liderlerin uygulamalarını araçsallaştırarak Öğrenen, birçok alt sistemde gerçekleştirdiği yenileştirme ile Dönüşümcü ve bu süreci sürekli kılacak hamlelerle Sürdürülebilir bir liderlik tarzını bir bütün halinde ileriye taşımaktadır. Nazarbayev'in bu yönüyle ülkesini aşan bir lider olarak bölgesel ve hatta küresel ölçekte kabul edilebilirlik alanı meydana getirdiği ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

AITKEN J. (2010) *Kazakistan'ın Efsanevi Lideri Nazarbayev*, İstanbul: Hayat Yayıncılık.

BARRY J. (2017). Principles of learning leadership, 11.11.2018 tarihinde <https://www.trainingjournal.com/blog/principles-learning-leadership> adresinden erişildi.

BASS, B. M. (2000). The Future of Leadership in Learning Organizations, *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 7(3), 18-38.

Brundtland Commission. (1987).United Nations Our Common Future, Report of the World Commission on Environment and Development. 19/05/2018, [http://www.exteriores.gob.es/Portal/es/Politica-ExteriorCooperacion/Desarrollosostenible/Documents/Informe%20Brundtland%20\(En%20ingl%C3%A9s\).pdf](http://www.exteriores.gob.es/Portal/es/Politica-ExteriorCooperacion/Desarrollosostenible/Documents/Informe%20Brundtland%20(En%20ingl%C3%A9s).pdf).

CONGER, J. A. ve Kanungo, R.N (1987) Toward a behavioral theory of charismatic leadership in organizatioanal settings, *The Acedemy of Management Review*, 12 (4), 637-647.

COLVIN, K., Cornelius, C. J., Taylor, C. M. (2014). Visionary leadership and its relationship to organizational effectiveness, *Leadership & Organization Development Journal*, 35(6), 566-583.

DOGAN, Selen (1996) Yeni Bir Yönetim Anlayışı Olarak Kyosei, *Verimlilik Dergisi*, Sayı: 3, 35-52.

EDWARDS, Mark R. (1992) Symbiotic Leadership: A Creative Partnership for Managing Organizational Effectiveness, *Business Horizons*, May-June, s. 28-33

HARGREAVES, A. ve Fink, D. (2006) Sustainable Leadership. San Francisco: John Wiley & Sons.

HOUSE R. J ve Baetz M. (1979) Leadership: some empirical generalizations and new research directions. In *Research in Organizational*

Behavior, Vol. 1, Staw BM, Cummings LL (eds). JAI Press: Greenwich, CT; 341–423.

KANTERS, N (2013) “Sustainable leadership Research on the development of a guideline for sustainable leadership” (Master thesis). University of Humanistic Studies/Critical Organization and Intervention Studies & Education, Utrecht.

KARA, A. (2009) Son Nüfus Sayımı Işığında Kazakların Demografik Gelişimi, *2023 Dergisi*, Sayı:101.

KOÇEL T. (2013) *İşletme Yöneticiliği*, İstanbul: Beta Yayıncılık.

MacBeath J. ve Townsend T. (2011) Leadership and Learning: Paradox, Paradigms and Principles, International Handbook of Leadership 1 for Learning, Springer International Handbooks of Education 25.

MORLEY, P. (2015). 11 Characteristics of Visionary Leaders, 11.11.2018 tarihinde <http://patrickmorley.com/blog/2015/3/5/11-characteristics-of-visionary-leaders> adresinden erişilmiştir.

ROBERTS R. S. (2016). The Perils of the Autocratic Developmental State: Leadership and Presidential Succession in Kazakhstan, *Georgetown Journal of Asian Affairs*, Winter.

VRIES, M.K. (2007) Liderliğin Gizemi, (Çeviren: Z.Dicleli, MESS Yayın, No: 525, İstanbul.

YANGİL, Fulya M. (2016). Bilgi Toplumunda Liderlik: Sürdürülebilir Liderlik, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan (48), 128-143.

ZACCARO, Stephen J. VE Zachary N. J. HORN (2003) Leadership Theory and Practice: Fostering an Effective Symbiosis, *The Leadership Quarterly*, 14, s. 769-806.

ZORLU, K. (2012) Nazarbayev Liderliğinde Bağımsız Kazakistan, 16.11.2018 tarihinde <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/kursad-zorlu/2012/12/16/nazarbayev-liderliginde-bagimsiz-kazakistan> adresinden erişildi.

**ҚАЗАҚСТАН:
БЕЙБІТШІЛІК ПЕН
ТҰРАҚТЫЛЫҚ ЖӘНЕ
ӘЛЕМДІК ДАМУ**

Проф. Др. Хасан Үнал

Қазақстан: бейбітшілік пен тұрақтылық және әлемдік даму

Хасан Ұнал*

Кеңес Одағының ыдырауынан кейін тәуелсіздікке қол жеткізген он бес бұрынғы Кеңес Одағы республикаларының¹ ішінде тұрақты заманға сай дамыған және мемлекет құрылыс үрдісін табысты ұйымдастыра білген, бұл процесстерді аяқтай алған елдердің ең басына Қазақстанды қоюға болады. Көпұлтты әлеуметтік құрылымын зайырлы мемлекеттік және әкімшілік тәртіпке лайықты етіп, Қазақстан өзінің ұлттық дәстүрге сай жаңа басқару тәсілін орнатты.

Тұрақты түрде дамуымен қатар, әлеуметтік қоғамның қалыптасу жолында жылдам бейімделуге қабілетті ел болды. Сыртқы саясаттың ауқымды кеңістігі Еуразия аймағының геосаясатында да маңызды роль атқарады. Дана көшбасшы Нұрсұлтан Назарбаевтың көрегендігі және халықаралық беделі осы жемісті бағытта маңызды фактор болып табылады.

Қазақстан көшбасшысы Назарбаев Түркиямен достық және бауырлас қарым-қатынастарды сақтай отырып, Анкараның Сирия мәселесі жөнінде Мәскеумен орын алған мәселенің шешілуінде сындарлы рөл атқара алады. Атап айтқанда, Түрік ұшақтарының Ресейлік әскери ұшағының құлатуынан (24 қараша 2015) кейін Түркиямен Ресей арасындағы шиеленістің артта қалуына Назарбаев ұстанған бітімгерлік рөлі себеп болды және де бұл назардан тасада қалмады².

---

* Проф. Др., Малтепе Университеті, Саясаттану және Халықаралық Қатынастар Кафедрасы

1 Патшалық Ресейден Кеңес Одағына және Кеңес Одағының құлдырауына Ортаазиялық Түрік республикаларының тәуелсіздігін алу үдерісі туралы ауқымды ақпарат пен талдау үшін қараңыз., Svat Soucek, *A History of Inner Asia* (Cambridge University Press, 2000)

2 Murat Yetkin, *Türk-Rus krizini bitiren gizli diplomasinin öyküsü*, *Hürriyet*, 8 Ağustos 2016 (<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/turk-rus-krizini-bitiren-gizli-diplomasinin-oykusu-40185705>) Және де Сочи келісімінде Назарбаевтың үлестері үшін қараңыз., Hasan Ünal, *Orta Asya'nın Bilge Lideri Nazarbayev Ankara'da idi ve Nazarbayev'in dış politikadaki başarısı*, *Milliyet*, 18-19 Қазан 2018.

Қазақстанның геополитикалық және геостратегиялық жағдайы

Егер Каспий теңізінің жағалауы бір жағына қалдырылса, Қазақстан 2 724,9 мың шаршы километр аумағынды және жерінің көлемімен әлемнің ең үлкен тоғызыншы елі болып саналады³. Жер көлемі жағынан Түркиядан шамамен төрт есе үлкен осы бауырлас елдің жерлерінің басым көпшілігі ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы үшін жарамды аймақ екенін атап өткен жөн. Қазақстанның Кеңес Одағы мен Хрущев кезеңінде «жаңа топырақтарды» ашу саясатының орталығы болғандығы кездейсоқтық емес еді⁴. Ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы үшін қолданылатын жер мөлшері де Түркияның жер көлемінен (846 000 км²) асып түсетін. Қазақстан адам саны жағынан 18 миллионнан асады және шаршы км-ге келетін адам саны бойынша да әлемдегі ең аз халық тығыздығына ие мемлекеттердің бірі⁵.

Энергетикалық сектордың көшбасшылығымен тәуелсіздігінен бері қарқынды дамып келе жатқан Қазақстан, Кеңес Одағы құлағаннан кейін бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде болған экономикалық құлдыраудан тез арада арыла алған мемлекет болды. Мысалы, барлық бұрынғы Кеңес Одағы республикалары секілді, Қазақстан да ХВҚ-дан несие алған болатын, бірақ кейінгі жылдары ол экономикалық даму қарқынын сегіз пайызға ұлғайтып, жеті жыл бұрын ХВҚ-ға барлық қарыздарын төлеп үлгерді⁶. Мұнай бағасының төмендеуіне және бірнеше жылда экономикада орын алған девальвацияға қарамастан Қазақстан өзінің тұрақты дамуын жалғастырып келеді. Ұлттық табыс және басқа да экономикалық көрсеткіштер бойынша Орталық Азиядағы барынша прогресшіл ел болып табылатын Қазақстан, шетелдік инвестицияға қатысты әлемдегі ең көрнекті елдердің бірі болып табылады. Әлемнің 200 елінің ішіндегі инвестициялық мүмкіндіктері бойынша, бірінші елу елге енуіне байланысты Қазақстан қазірдің өзінде, бизнесті жүргізу ыңғайлы елдер арасында жиырма сегізінші орынға көтерілді. Тәуелсіздік алғаннан бері 18 миллион халқы бар Қазақстанға 300 миллиард АҚШ доллары

---

3 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

4 Хрущев кезеңіндегі осы саясат және практикаға қатысты қараңыз. Soucek, аталған әдебиет. 235-237 беттер.

5 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

6 http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4e/entry-4670.html

көлемінде шетелдік инвестициялар тартылғандығын елдегі жер асты және жер үсті ресурстарының кеңдігі мен оның тұрақты басқарылуымен түсіндіруге болады⁷.

Геоэкономикалық және геостратегиялық география бұл бауырлас елді екі жағынан да аса маңызды етеді. Қазақстан, Қытайдан басталатын «Бір Буын Бір Жол» жобасы үшін өте маңызды транзиттік жол және қиылысу нүктелерін құрайды. Қазақстанның мемлекеттік қайраткерлері мен сарапшылары бұл жобаның маңыздылығын түсінеді. Мысалы, бірнеше жыл бойы бағалау комитетінде сарапшы өкіл ретінде қызмет атқарған Қазақстанның ұлттық ғылыми-техникалық орталығына келіп түскен, халықаралық қатынастар, бизнестік және экономикалық логистика саласындағы жобаларды жүзеге асыру өтініштері осының айқын дәлелі⁸.

Тағы бір жағы, Назарбаевтың 2014 жылдың қараша айында жариялаған «Нұрлы жол» бағдарламасы бұған тағы бір мысал деуге болады. Бұл бағдарламаға сәйкес, Қазақстан инфрақұрылым саласын қаржыландыруға ниетті. Мұнай бағасының төмендеуіне байланысты орын алған қаржылық қиындықтарға қарсы, мұнайдан түсетін пайдадан құралған, Ұлттық қор⁹ шара ретінде қолданылады деп күтілуде. Көптеген салаларға, әсіресе ауыл шаруашылығына, мал шаруашылығына және азық-түлік саласына арналған инвестициялар, Қазақстан экономикасын Парсы шығанағы мемлекеттері сияқты бірыңғай өнімге негізделген құрылымға айналдыруы мүмкін деп күтілгенімен, бұл болжамдардың келешекте жүзеге асатындығы екіталай. Бірақ, бұл ықтималдың Қазақстан үкіметін қысқа мерзімді перспективада мазалайтындығына күмән жоқ.

Қазақстанның этникалық-мәдени құрылымын нығаюы бауырлас халықтың және Назарбаевтың ең үлкен жетістіктерінің бірі. Елдің Кеңес Одағында кезеңінде, әсіресе Сталин кезеңіндегі қуғын-сүргін халықтың құрылымына өте қатты әсер етті. Қазақстандағы қуғынға ұшыраған татарлар мен Ахыска түріктері, литвалықтардан поляктарға дейін кең ауқымдағы басқа да топтар Қазақстанның қазіргі этникалық құрылымын қалыптастырудың маңызды факторларының

---

7 http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4e/entry-4670.html

8 Ұнал аталған әдебиет.,, Milliyet

9 <https://astanatimes.com/2014/11/surprise-state-nation-address-kazakh-president-unveils-massive-infrastructure-investments/>

бірі. Тағы бір фактор - Кеңес Одағы Хрущев кезеңінде Қазақстанды «тың игеру» және ғарыштық зерттеулер орталығына айналдыруы болды¹⁰.

Елге тың игеру науқанына және Ғарыштық зерттеулер орталығына айналғандықтан, Ресей мен басқа да славяндық топтар қоныстанды. Мысалы, 1926 жылғы санаққа сәйкес, Қазақстанда үш миллион алты жүз мың (3,6 мың) қазақстандыққа қарағанда, барлығы 1 миллион екі жүз жетпіс бес мың орыс ұлты (1,275,000) тұратын еді. 1970 жылы бұл сурет түбегейлі өзгерді. Қазақстан халқының саны 4 миллионнан асты (4,161,000), бірақ Орталық Азиядағы, әсіресе түрік қоғамдастықтарының арасында айтарлықтай өсім байқалуына қарамастан¹¹ Ресей халқының саны бес жарым миллионға жетті (5 500 000). Сол кезеңде украин текті славяндардың (860,000-дан 930 000-ға дейін) халық саны айтарлықтай өскен жоқ, ал неміс текті халық саны артты. Мысалы, 1926 ж. Санағы бойынша, елу мың (50 000) немістер 1970 жылы шамамен бір миллион адамға (шамамен 840 000) жетті. Неміс халқының ұлғаюы Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін Қазақстанға жіберілген қуғын-сүргін салдары ретінде түсіндіріледі¹².

Қазақстан халқының үлкен өзгерісі 80-ші жылдардың екінші жартысында басталады. 1989 жылы қазақ халқының саны ресейліктермен бірдей болды, тіпті қазақ халқы сәл көбірек болған (қазақ халқының саны 6 500 000-ға жеткенде Ресей халқының саны 6 250 000-ға жетті)¹³. Сол кезеңде Украинаның халқы аз болғанымен, неміс халқы олардан жүз мың астам адаммен бір миллионға (957 мың) жақындап келді. Бұл кезеңде қазақ халқының өсімі, 1986 жылы Желтоқсан оқиғалары және қазақтардың өз жері үшін Геннадий Колбиннің тақтан түсіру көтерілісіне байланысты болды.¹⁴

Кеңес одағы ыдырағаннан және Қазақстан тәуелсіз мемлекетке айналғаннан кейін, Қазақстан халқының түбегейлі өзгерістері мен құрылымындағы ауытқуларды 1999 жылғы халық санағынан анық байқауға болады.

---

10 Soucek, аталған әдебиет., 235-237 беттер.

11 <https://www.kazakhembus.com/content/social-and-demographic-processes-kazakhstan>

12 <https://www.kazakhembus.com/content/social-and-demographic-processes-kazakhstan>

13 <https://www.kazakhembus.com/content/social-and-demographic-processes-kazakhstan>

14 Soucek, аталған әдебиет., 260-262 беттер

Мысалы, 1999 жылғы халық санағына сәйкес, елде сегіз миллион қазақ халқы төрт жарым миллионға азайған орыс халқынан шамамен екі есеге көбейген¹⁵. Бұл кезеңде неміс халқы үште екі мөлшерінде азайып 3 жүз мыңға азайған. Осы жылдар ішінде Қазақстандағы кез-келген этникалық топқа қатысты ешқандай кемсітушілік болмады және ешқандай жанжал, шиеленіс де орын алмаған. Орыс және неміс халқының азаюы, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі жылдары Ресей Федерациясынмен қатар, барлық Кеңес Одағы мемлекеттерінде болған елеулі экономикалық құлдырау мен тіршіліктің төмендеу салдарынан Ресей мен Германияға көшуінің нәтижесі болуы тиіс.

Бүгінгі таңда, Қазақстанда 18 миллионға жуық халық тұрады және бұның шамамен үште екісі қазақтардан құралады. Орыстардың үлесі жиырма үш пайызға төмендеді, ал басқа славяндар (украиндар, беларус, поляктар және басқалар) және түрік халықтарының қоғамдастары қазақтардың пайдасына айтарлықтай өзгерді¹⁶.

Халық құрылымындағы трансформациямен қатар, күнделікті өмірде және ресми тіл ретінде қазақ тілінің ауқымын кеңеюі назар салуға тұрарлық мәселелердің бірі. Латын әліпбиіне көшу үрдісінің басталуы, 2030-шы жылдары Қазақстан толық латын әліпбиіне көшетіндігі, бұл басқа түркітілдес халықтармен жақындасу үшін үлкен үлес қосады. Атап айтқанда, Қазақстан мен Түркия адамдық қарым-қатынастардың тұрғысынан жақсы нәтижелер беруі әбден мүмкін. Мысалы, Түркия түрікшесімен Әзірбайжан түрікшесі бір-біріне өте жақын болғанына қарамастан, тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында Әзірбайжан да кирилл әліпбиін жазбада қолдануларына байланысты түсінуде қиындықтар тудыратын; алайда, латын әліпбиіне ауысуы екі елдің арасындағы жазбаша мәтіндерді оқып, түсіну, зерттеу жұмыстарының өсуіне септігін тигізіп отырғандығын көріп отырмыз. Дәл осындай жағымды даму, қазақ және басқа түркі тілдері арасында орын алуы мүмкін.

Қазақстанның маңызды жетістіктерінің бірі, 131 ұлттан және ең кемінде үш діннен құралатын Қазақстан қоғамын ұлттық және унитарлық конституциямен басқару үдерісін қалыптастыра білуінде. Батыстық Кеңес сарапшылары

---

15 <https://www.kazakhembus.com/content/social-and-demographic-processes-kazakhstan>

16 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

Кеңес Одағы ыдырағанан кейін ұлтаралық және діни-конфессиялық шиеленістер пайда болуы болжаған болатын, өйткені, Кеңес Одағы республикаларының шекараларын Мәскеуде немғұрайлы қарап сызғанын баяндаған еді. Бірақ, батыстық сарапшылардың бұл болжамын көп ұлтты және көп дінді қоғам құрылымын зайырлы мемлекет ретінде қалыптастырған Қазақстан жоққа шығарды.

Қазақстанды жаһандық тұрғыдан маңызды ететін факторлардың бірі сыртқы саясаттағы жетістіктері болса керек. Қазақстан бұрын Ішкі Азия деп аталатын ал қазіргі таңда Еуразия деп аталатын кең құрлықтың маңызды стратегиялық аймағында орналасқан. Мысалы, біз Түркияның стратегиялық маңызын 900-ден астам шақырым Сирия шекарасымен байланыстырып түсіндіреміз. Ирак және Иранмен шекарамыз бар екенін алға тартамыз. Түркияның Еуропамен Азияның көпірі болтын географиялық орналасуын көрсетеміз. Бұлардың барлығы Түркияның геостратегиялық орналасуында шынайы және маңызды элементтер болып табылады.

Қазақстан болса Ресей мен Қытай арасындағы үлкен аумағы бар геостратегиялық маңызға ие. Елдің батысында Каспий теңізінің болу фактісі Қазақстанға қосымша мән береді. Әрбір мемлекет үшін жарамды географияның сыртқы саясатын және қауіпсіздік стратегиясын анықтау қағидасы Қазақстан үшін де жарамды. Қазақстан негізін қалаушы немесе мүше болып табылатын халықаралық ұйымдарда тепе-теңдік құруға негізделген сыртқы саясаттың үлгісі.

Елде Ресеймен жалпы ұзындығы 6,846 шақырым шекарасы болуы, жалпы халықтың төрттен бірі бөлігі саналатын орыс халқының болуы, орыс тілін қазақ тілімен бірге Батыс өркениетіне көпір ретінде пайдалану секілді факторлар Астана мен Мәскеуді бір-біріне ортақ стратегиялық дос және одақтас ел етеді. Қазақстанның Ресеймен аймақтық және ғаламдық көптеген мәселелер бойынша ынтымақтас болуы, оның Ресейдің бір бөлігі немесе ойыншығы болғандықтан емес, оның сенімді серіктесі екендігінің көрінісі.

Ресеймен тығыз қарым-қатынас Қазақстанды сыртқы саясатта тар кеңістікке шектемейді. Мысалы, Қазақстан

Ресей және Беларусьпен бірге Еуразия Кедендік Одақ¹⁷ мүшесі, ал Орталық Азияның басқа елдері Түркия, Иран мен Пәкістанмен бірге Экономикалық ынтымақтастық ұйымының белсенді мүшесі болып табылады. Түркиямен сондай-ақ Батыс елдері және әлемнің басқа да елдерімен жақсы қарым-қатынас орнатуда. Қазақстанмен Түркияның қарым-қатынастарының ерекше сипатқа ие екендігін атап өткен жөн. Астанадағы ең үлкен елшілік ғимараттарының бірінің Түркияға берілуі, Астананың және Қазақстанның дамуына Түрік компанияларының қосқан үлесімен қатар дана көшбасшы Назарбаевтың Түркиямен Ресей арасындағы байланыста үнемі жақындатушы және бітімгершілік рөл атқаруы екі ел арасындағы байланыста маңызы зор болып табылады. Сондай-ақ, Түркияда оқыған көптеген қазақстандықтардың елдерінде маңызды қызметте болуы, Қазақстанда жұмыс істейтін, оқитын немесе тұрақталған / үйленген Түркия азаматтардың сандарының артуы екі ел арасындағы қарым-қатынасқа оң үлесін қосуды жалғастыруда.

Қазақстанның сыртқы саясатындағы өңірлік және жаһандық тепе-теңдіктерге үлкен мән беретін маңызды көрсеткіштерінің бірі дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан елдердің тізімінен аңғаруға болады. Ресеймен жақын дос және серіктес ретінде байланыс орнатқан Қазақстан, Түркияға қоса АҚШ және ЕО елдерімен қатар бүкіл Батыс әлемі, Израиль мен Иран сияқты өзара дұшпандық қарым-қатынастардағы елдермен, Қиыр Шығыстан Қытаймен, Жапония, Корея және тағы басқа елдермен достық қарым-қатынастар орнатты¹⁸.

Мысалы, жер көлемі үлкен, әлем бойынша халқының жетіде біріне ие Қытай тәбеті ашылуы мүмкін және Қазақстан зиялыларының саяси дәстүрінде бұл алаңдаушылықтың белгілі мөлшерде орны болуы ықтимал. Дегенмен, мұндай алаңдаушылық осы ұлы елмен достық қарым-қатынас орнатуда кедергі еместігін Қазақстанның Шанхай ынтымақтастық ұйымының негізін қалаушылардың бірі болып табылатынынан көріп отырмыз¹⁹.

Орталық Азияда Ресей, Қытай және АҚШ арасындағы

---

17 https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief_11_Eurasian_Union.pdf

18 <http://mfa.gov.kz/en>

19 <http://eng.sectesco.org/>

бәсекелестіктің кейде артуы кейде төмендеуіне байланысты Қазақстан стратегиялық және әскери мағынада Ресеймен бірге, сонымен қатар Қытаймен әсіресе экономикалық аймақтарды сақтап қалуға тырысады²⁰. Үндістанның Қытайды теңестіру үшін Орталық Азиядағы саясатына (India's Connect Central Asia Policy) қолдау көрсете бастады²¹. Қысқаша айтқанда, әлеуетті алаңдаушылық Қытаймен қарым-қатынасына әсер етпейді. Керісінше, Қытай мен өңірдің экономикалық алыптары ең үлкен ынтымақтастыққа жол ашады.

Қазақстанның сыртқы саясатта табысқа жету құпиясы идеологиялық емес, прагматикалық тәсілдерге үстемдік жасауында. Түркі әлемінің ақсақалы атанған Назарбаевтың прагматикалық тәсілі Қазақстанды әлемге ашып, шетелдік инвестициялардың келуіне және басқа елдермен ынтымақтастықты жарамды етумен қатар заманауи негіздерге орныққан бір мемлекет құру үрдісіне де көмектесті. Осы ұстанымдар негізінде әрекет етуді жалғастыратын болса, Орталық Азияның Жарқыраған Жұлдызы Қазақстанның түркі әлеміне маңызды үлгі болатындығы күмәнсіз. Әсіресе ұлттық мүддеге негізделген Түркия сыртқы саясатына жан-жақты әрі пайдалы үлгі болуы мүмкін.

---

20 Орталық Азияда Ресей, Қытай және АҚШ арасындағы стратегиялық бәсекелестік жайлы қараңыз., Ainur Nogayeva, *Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin stratejik denge arayışları* (Ankara, 2011).

21 <https://thediplomat.com/2016/12/indias-connect-central-asia-policy-2/>

KAZAKİSTAN: BARIŞ, İSTİKRAR, MODERNLEŞME VE KALKINMA

Prof. Dr. Hasan ÜNAL

Kazakistan: Barış, İstikrar, Modernleşme ve Kalkınma Hasan Ünal*

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını elde eden on beş eski Sovyet cumhuriyeti¹ içinde en istikrarlı bir şekilde modernleşen ve devlet/millet inşa sürecini sürdüren hatta pek çok açıdan bu süreçleri tamamlamış olan cumhuriyetlerin başında Kazakistan gelir. Çok etnili toplumsal yapısını seküler/laik bir devlet ve yönetim düzeni içerisinde harmanlayan Kazakistan, milli/üniter yönetim anlayışını büyük ölçüde yerleştirmiş görünmektedir.

İstikrarlı bir şekilde kalkınarak refah toplumu olma yolunda hızlı adımlarla ilerlerken öte yandan da dış politikasında gerek kendi bölgesinde gerekse daha geniş bir Avrasya jeopolitiğinde önemli roller oynamaktadır. Bilge Lideri Nursultan Nazarbayev'in geniş vizyonu ve uluslararası saygınlığının bu başarılı gidişattaki en önemli unsur olduğu açıktır.

Türkiye ile gayet dostane ve kardeşçe ilişkiler sürdüren Kazakistan lideri Nazarbayev, Ankara'nın Suriye meselesi yüzünden zaman zaman Moskova ile yaşadığı sorunların çözümünde gayet yapıcı bir rol oynayabilmektedir. Özellikle bir Rus savaş uçağının Türk jetleri tarafından düşürülmesinin (24 Kasım 2015) ardından Türkiye ile Rusya arasında yaşanan oldukça sıkıntılı günlerde patlak veren buhranın aşılması sırasında Nazarbayev'in izlediği dikkatli arabuluculuk rolü konuyu yakından

---

* Prof.Dr., Maltepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

1 Çarlık Rusya'dan Sovyetler Birliği'ne ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etme sürecine dair geniş bilgi ve analizler için bkz., Svat Soucek, *A History of Inner Asia* (Cambridge University Press, 2000)

---

izleyenlerin dikkatli gözlemlerinden kaçmamıştır.²

Kazakistan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Konumu:

Hazar Denizi'ne olan kıyıları bir tarafa bırakılacak olursa, 2.724.900 kilometre karelik geniş topraklarıyla dünyanın denizlere kıyısı olmayan en geniş karasal ülkesi olan Kazakistan yüzölçümü itibariyle dünyanın dokuzuncu büyük ülkesidir.³ Türkiye'nin yaklaşık olarak dört misli büyüklüğündeki bu kardeş ülkenin topraklarının büyük bir bölümünün tarım açısından verimli ve hayvancılığa uygun topraklardan oluştuğunu vurgulamak gerekir. Kazakistan'ın Sovyetler Birliği zamanında ve Khruşçev döneminde başlatılan 'bakir topraklar'ı tarıma açma politikasının merkezi konumunda bulunması tesadüf değildi⁴. Tarım ve hayvancılık yapılan arazilerinin toplam büyüklüğü Türkiye'nin yüzölçümünden daha fazla olan (846.000 km2), Kazakistan'ın toplam nüfusu ise 18 milyondan biraz fazla olup, kilometre kare başına dünyanın en az nüfus yoğunluğuna sahip ülkelerinden birisidir.⁵

Enerji sektörünün öncülüğünde bağımsızlıktan bu yana hızlı bir şekilde kalkınan Kazakistan Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından bütün eski Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşanan ekonomik çöküntüden en çabuk çıkan ülke olmuştur. Örneğin o dönemde bütün eski Sovyet Cumhuriyetleri gibi Kazakistan da IMF'ye borçlanmış ama sonraki yıllarda üst üste yüzde sekizlik kalkınma hızıyla toparlanarak IMF'ye olan borçlarının tamamını vadesinden yedi yıl önce ödeme başarısı göstermiştir.⁶ Petrol fiyatlarının düşmesi sebebiyle ekonomide bazı yıllarda görülen daralma ve devalüasyonlara rağmen Kazakistan istikrarlı bir şekilde kalkınmasını sürdürmektedir. Gerek kişi başına

---

2 Murat Yetkin, *Türk-Rus krizini bitiren gizli diplomasinin öyküsü*, **Hürriyet**, 8 Ağustos 2016 (<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/turk-rus-krizini-bitiren-gizli-diplomasinin-oykusu-40185705>). Ayrıca Şoçi Mutabakatı'nda Nazarbayev'in muhtemel katkıları için bkz. Hasan Ünal, *Orta Asya'nın Bilge Lideri Nazarbayev Ankara'da idi ve Nazarbayev'in dış politikadaki başarısı*, **Milliyet**, 18-19 Ekim 2018

3 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

4 Khruşçev zamanındaki bu politikalar ve uygulamaları için bkz. Soucek, *a.g.e.* s. 235-237

5 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

6 Kazakistan ekonomisine dair veriler için bkz. http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4e/entry-4670.html

düşen milli gelir artışı gerekse diğer ekonomik göstergeler itibarıyla Orta Asya'nın tartışmasız en başarılı ülkesi durumundaki Kazakistan'ın, yabancı yatırımlar açısından dünyanın en önde gelen ülkeleri arasına girmiş olması da büyük bir başarıdır. Önce dünyadaki 200 ülke arasında yatırım yapılabilirlik açısından ilk elliye girmeyi başaran Kazakistan şimdilerde iş yapma kolaylığı açısından da 28. sıraya yükseldi. Bağımsızlıktan bu yana 18 milyon nüfusu olan Kazakistan'a 300 milyar dolar civarında yabancı yatırım gelmiş olması hem ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının genişliği hem de istikrarlı bir yönetime sahip olmasıyla açıklanabilir.⁷

Geo-ekonomik ve jeo-stratejik coğrafyası bu kardeş ülkeyi her iki açıdan da fevkalade önemli kılıyor. Kazakistan Çin'den başlayacak 'Bir Kuşak Bir Yol' projesi açısından oldukça önemli transit yolu ve kavşak noktaları oluşturuyor. Kazak yetkililerin ve uzmanların bu konunun önemini kavradığına hiç şüphe yok. Örneğin bazı yıllar değerlendirme komitelerinde danışman/uzman olarak yer aldığım Kazakistan Milli Bilim ve Teknoloji Merkezi'ne uluslararası ilişkiler, işletme ve ekonomi ve lojistik alanlarında çok sayıda proje başvurusu yapılması buna bir örnek.⁸

Öte yandan 2014 yılının Kasım ayında bizzat Nazarbayev tarafından açıklanan Nurlı Jol (Nurlu Yol) projesi ise bir başka örnek. Bu projeye göre Kazakistan yıllar içerisinde özellikle alt yapıya olağanüstü miktarlarda yatırım yapmayı planlıyor. Petrol fiyatlarının düşmesi ile yaşanacak finansal sıkıntılara karşı ise petrol gelirlerinden oluşturulan Milli Fon'un (National Fund) devreye girmesi bekleniyor.⁹ Pek çok sektörde yapılan yatırımlar ve özellikle tarım, hayvancılık alanları ile gıda sektöründeki gelişmeler sayesinde Kazakistan ekonomisinin Körfez Ülkelerindeki gibi tek ürüne dayalı ve hastalıklı bir yapıya sürüklenmesi ihtimali görünebilir bir gelecekte zayıf bir ihtimal gibi görünüyor. Fakat yine de bu ihtimalin Kazak yönetimlerini kısa ve orta vadede meşgul edeceğine hiç şüphe yok.

---

7 http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4e/entry-4670.html

8 Ünal, *a.g.m.*, **Milliyet**

9 Nazarbayev'in Nurlı Jol projesi açıklamaları için bkz. <https://astanatimes.com/2014/11/surprise-state-nation-address-kazakh-president-unveils-massive-infrastructure-investments/>

Kazakistan'ın etnik yapısının yıllar içindeki dönüşümü bu kardeş ülkenin ve Nazarbayev'in en büyük başarılarından birisi olsa gerektir. Ülkenin Sovyetler Birliği zamanında özellikle de Stalin döneminde zorunlu göçler için kullanılmış olması nüfus yapısını oldukça etkilemişti. Kazakistan'a zorunlu göçe tabi tutulan başta Tatarlar ve Ahıska Türkleri olmak üzere Türki topluluklar ve Litvanyalılarından Polonyalıları kadar geniş bir yelpazedeki diğer gruplar Kazakistan'ın bugünkü renkli sosyal yapısının oluşmasındaki önemli faktörlerden birisiydi. Bir diğer faktör ise Kazakistan'ın Sovyetler Birliği zamanında özellikle Khruşçev döneminde Bakir Topraklar Kampanyası ve Uzay araştırmaları merkezi haline getirilmesidir.¹⁰

Gerek Bakir Topraklar Kampanyası gerekse Uzay araştırmaları merkezi haline dönüştürülmesinden dolayı ülkeye ciddi bir Rus ve diğer Slav gruplardan oluşan nüfus yerleşti. Örneğin 1926 nüfus sayımlarına göre Kazakistan'da üç milyon altı yüz bini aşkın (3.600.000) Kazak nüfusa karşılık, toplamda bir milyon iki yüz yetmiş beş bin Rus nüfus yaşamaktaydı (1.275.000). 1970 yılında bu tablo neredeyse kökten değişmiş bulunuyordu. Orta Asya'da ve özellikle Türk toplumları arasında ciddi bir nüfus artışı yaşanmasına rağmen¹¹ Kazak nüfusu dört milyonun biraz üzerine çıkabilmiş (4.161.000); buna karşılık Rus nüfus ise beş buçuk milyona ulaşmıştı (5.500.000). Aynı dönemde Ukrayna kökenli Slavların nüfusunda önemli bir artış görülmezken (860.000'lerden 930.000 civarına), Alman asıllıların nüfusu katlamalı artmıştı. Örneğin 1926 sayımında elli bin (50.000) civarındaki Almanlar 1970 yılına geldiğinde neredeyse bir milyonluk ((840.000 civarı) bir nüfusa ulaşmışlardı. Alman nüfustaki artış İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kazakistan'a yapılan sürgünlerle izah edilebilir.¹²

Kazakistan nüfusundaki büyük dönüşüm 1980'li yılların ikinci yarısında başlar. Öyle ki, 1989 yılına geldiğinde Kazak nüfus toplamda Rus nüfusla eşitlenir hatta Kazak nüfus biraz da

---

10 Soucek, *a.g.e.* s. 235-237.

11 <https://www.kazakhembus.com/content/social-and-demographic-processes-kazakhstan>

12 Aynı yerler

geçer (Kazak nüfus 6.500.00 civarındayken Rus nüfus 6.250.000 civarında kalır).¹³ Aynı dönemde Ukrayna kökenliler aşağı yukarı aynı kalırken, Alman nüfus yüz binden fazla artışla milyona iyice yaklaşır(957.000). Bu dönemde Kazak nüfustaki artış, 1986 Jeltoksan Olayları ve Kazakların kendi cumhuriyetlerine sahip çıkacaklarının anlaşılması, Gorbaçev tarafından Kazakistan'ın başına getirilen Gennadiy Kolbin'in görevden alınarak Nursultan Nazarbayev'in Kazakistan lideri olmasıyla belirli ölçülerde ilgisi olmalıdır¹⁴

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsız devlete dönüşmesinin ardından Kazakistan'ın nüfus yapısında yaşanan hızlı dalgalanmalar ve köklü değişiklikler 1999 yılı nüfus sayımlarında açıkça gözlemlenebiliyor. Örneğin 1999 sayımlarına göre ülkedeki Kazak nüfus sekiz milyona çıkarak dört buçuk milyonun altına inmiş bulunan Rus nüfusu hemen hemen ikiye katlama eğilimi göstermektedir.¹⁵ Aynı dönemde Alman nüfusu da üçte iki oranında azalmış ve üç yüz binli rakamlara inmiştir. Söz konusu yıllarda Kazakistan'da her hangi bir etnik gruba yönelik ayrımcılık yapılmamış ve her hangi bir çatışma yaşanmamıştır. Dolayısıyla Rus nüfusun azalması Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen yıllarda Rusya Federasyonu da dahil olmak üzere bütün eski Sovyet Cumhuriyetlerinde ve Kazakistan'da yaşanan ciddi ekonomik daralma ve geçim sıkıntıları sebebiyle Rus ve Alman nüfusun Rusya ve Almanya'ya göçmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Bugün 18 milyon civarında bulunan Kazakistan nüfusunun yaklaşık olarak üçte ikisi Kazaklardan oluşmaktadır. Rusların oranı yüzde yirmi üçlere düşmüş olup diğer Slavlar (Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Polonyalılar ve diğerleri) ve Türki toplulukların nüfusun içindeki oranları Kazaklar lehine ciddi oranda değişmiş bulunuyor.¹⁶

---

13 <https://www.kazakhembus.com/content/social-and-demographic-processes-kazakhstan>

14 Bu olaylar ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasına giden yolda Kazakistan'da yaşanan gelişmeler için bkz., Soucek, **a.g.e.**, ss. 260-262

15 <https://www.kazakhembus.com/content/social-and-demographic-processes-kazakhstan>

16 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

Nüfus yapısındaki dönüşüme paralel olarak Kazakçanın hem resmi dil olarak hem de gündelik hayatta daha belirgin bir yer edinmesi dikkate değer görünüyor. Bu arada ülkenin alfabe değişikliğine gittiğinin de altını çizmekte yarar var. 2030'lu yıllarda Kazakistan latin alfabesine geçmiş olacak ki, bunun da diğer Türki dilleri konuşan toplumlarla yakınlaşmaya katkısı olacağı açıktır. Özellikle Türkiye-Kazakistan insan ilişkileri açısından olumlu gelişmeler sağlaması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi birbirine çok yakın olmalarına rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında yazı dilinde Kiril alfabesinin kullanılmasından kaynaklanan sorunlar vardı; ancak latin alfabesine geçilmesi ve iki ülke arasında artan gidiş gelişlerin sonucunda insanların birbirlerini anlamaları ve yazılı metinleri okuyup anlamaları konusunda büyük ilerlemeler yaşandığını bizzat gözlemlemiştir. Aynı ölçülerde olmasa da benzeri olumlu ilerlemelerin Kazakça ve diğer Türki diller arasında da yaşanması muhtemeldir.

Kazakistan'ın en önemli başarılarından birisi 131 milletin ve en az üç dinden oluşan Kazakistan toplumunu milli ve üniter bir anayasa ve yönetim anlayışı içerisinde tek bir potada millet inşa sürecine dahil etmiş olmasıdır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasını müteakiben büyük çaplı etnik ve belki dini-mezhebi çatışmalar çıkacağı; çünkü Sovyet Cumhuriyetleri'nin sınırlarının Moskova'da çok keyfi çizildiğine dair Batılı Sovyet uzmanlarının öngörülerini boşa çıkartan en önemli örneklerden birisi çok etnili ve dinli toplum yapısını seküler bir devletleşme sürecinde yürüten Kazakistan'ın başarısıdır.

Kazakistan'ı gerek Türkiye gerekse küresel açıdan önemli kılan konulardan birisi de dış politikasında gösterdiği başarılı performansı olsa gerektir. Kazakistan eskiden iç Asya da denilen şimdilerde Avrasya olarak adlandırılan geniş kıtanın oldukça stratejik bir bölgesinde yer almaktadır. Örneğin bizler Türkiye'nin stratejik önemine vurgu yapmak istediğimiz zaman sıklıkla Suriye ile 900 km'yi aşkın sınırimız olduğundan bahsederiz. Irak ve İran ile olan uzun sınırlarımızı söz konusu ederiz. Türkiye'nin Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan coğrafi konumuna atıfta bulunuruz. Bunların hepsi Türkiye'nin jeo-stratejik konumu açısından doğru ve önemli unsurlardır.

Kazakistan ise Rusya ve Çin arasındaki geniş topraklarıyla jeo-stratejik öneme sahip bir ülkedir. Ayrıca batıda Hazar Denizi'ne kıyısı olması da Kazakistan'a ilave önem kazandırmaktadır. Her ülke açısından geçerli olan coğrafyanın dış politika ve güvenlik stratejilerini belirlemesi ilkesi Kazakistan için de geçerlidir. Kazakistan söz konusu coğrafyanın ve o coğrafyada yürütülen açık ve gizli mücadelelerin hepsini dış politikasındaki dengeler içinde barındırmaktadır. Ayrıca kurucusu veya üyesi olduğu uluslararası örgütler de dengelere dayalı dış politikasının adeta yansıması gibidirler.

Ülkenin Rusya ile 6.846 kilometre sınırları bulunması, toplam nüfusun dörtte üçüne yakın bir Rus nüfusun Kazakistan toplumunun ayrılmaz bir parçası olması, Rusçanın Batı medeniyetine ulaşma aracı olarak Kazakçanın yanında resmi dil olarak kullanılması ve Astana ile Moskova'nın ortak stratejik endişeleri ve çıkarları bu iki ülkeyi yakın bir dost ve müttefik haline getirmektedir. Gerek bölgesel gerekse küresel bir çok konuda Kazakistan'ın Rusya ile birlikte hareket etmesi ülkenin Rusya'nın adeta bir uzantısı veya oyuncağı olmasından değil endişelerinin ve çıkarlarının ortaklığından kaynaklanmaktadır.

Rusya ile olan yakın ilişkiler Kazakistan'ı dış politikasında belli bir dar alana hapsetmiyor. Örneğin Kazakistan Rusya ve Beyaz Rusya ile Avrasya Gümrük Birliği¹⁷ içinde yer alırken diğer Orta Asya ülkeleri, Türkiye, İran ve Pakistan'ın üye olduğu Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün de aktif bir üyesi. Bu arada başta Türkiye ve Batı dünyası olmak üzere dünyanın geniş bir coğrafyası ile de yakın ilişkiler kurabilmektedir. Türkiye ile ilişkilerin özel bir nitelik kazanmış olduğunu vurgulamak gerekir. Başkent Astana'daki en büyük büyükelçilik binalarından birisinin Türkiye'ye tahsis edilmiş olması Astana ve Kazakistan'ın imarında Türk firmalarının aktif bir şekilde yer almış bulunmaları ve Bilge Lider Nazarbayev'in Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde her zaman uzlaştırıcı ve yakınlaştırıcı bir rol üstlenmesi iki ülke arasındaki ilişkilere özel bir önem kazandırmaktadır. Ayrıca Türkiye'de tahsil gören çok sayıda Kazak öğrencinin ülkelerin-

---

17 https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief_11_Eurasian_Union.pdf

---

de önemli görevlerde bulunması, Kazakistan'da çalışan, okuyan veya yerleşmiş/evlenmiş Türkiye vatandaşlarının sayısının sürekli artmakta olması bu ilişkilere olumlu katkı yapmaya devam etmektedir.

Kazakistan'ın dış politikasında bölgesel ve küresel dengelere büyük önem verdiğinin en önemli göstergelerinden birisi diplomatik ilişki içinde olduğu ülkelerin listesinden çıkarılabilir. Rusya ile yakın dost ve müttefik olarak hareket eden Kazakistan Türkiye'ye ilaveten başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere bütün Batı dünyası, İsrail ve İran gibi düşmanca ilişkiler içinde bulunan ülkelerle ve Uzak Doğu'da başta Çin olmak üzere Japonya, Kore ve diğer devletlerle yakın ilişkiler kurmayı başarmış durumdadır.¹⁸

Örneğin geniş yüzölçümü Çin gibi dünya nüfusunun yedide birine sahip bir ülkenin iştahını kabartabilir ve Kazakistan elitinin politik kültürü içerisinde bu endişelerin belli oranda yeri olabilir. Fakat bu tarz endişelerin bu devasa ülke ile yanık ve dostane ilişkiler kurmaya mani olmadığını Kazakistan'ın Şangay İşbirliği Örgütü'nün kurucularından birisi olmasında görebilmekteyiz.¹⁹

Orta Asya'da Rusya, Çin ve ABD arasında zaman zaman artan zaman zaman da azalan tempolarda devam eden rekabette Kazakistan stratejik ve askeri olarak tam manasıyla Rusya ile birlikte hareket ederken, Çin ile özellikle ekonomik alanlarda işbirliğini canlı tutmaya da özen göstermektedir²⁰. Hindistan'ın Çin'i dengelemek adına Orta Asya ülkelerine yönelik olarak başlattığı Orta Asya Bağlantı Politikası (India's Connect Central Asia Policy)'na destek vermektedir.²¹ Kısacası potansiyel endişeler Çin ile ilişkilerini olumsuz etkilemiyor. Tam tersine dünyanın ve bölgenin ekonomik devi durumundaki Çin ile olabildiğince geniş çaplı bir işbirliği yapılabiliyor.

---

18 <http://mfa.gov.kz/en>

19 <http://eng.sectesco.org/>

20 Orta Asya'da Rusya, Çin ve ABD arasında yaşanan stratejik rekabet hakkında bkz. Ainur Nogayeva, **Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin stratejik denge arayışları** (Ankara, 2011).

21 <https://thediplomat.com/2016/12/indias-connect-central-asia-policy-2/>

Kazakistan'ın dış politikasındaki başarının sırrı ideolojik davranmaması ve faydacı yaklaşımların dış politikaya hakim olmasıdır. Türkiye ile ilişkilerde belki sıradan bir faydacı yaklaşımın bir adım ötesine de geçebilecek derecede Türkiye yanlısı politikalar benimseyen Türk Dünyasının Aksakallısı diye de anılan Nazarbayev'in pragmatik yaklaşımı Kazakistan'ı dünyaya açıp, yabancı sermaye gelişine ve diğer ülkelerle işbirliğine uygun hale getirirken aynı zamanda modern temeller üzerinde bir millet ve devlet inşa sürecine de yardımcı olmaktadır. Bu temel parametreler üzerinde hareket etmeye devam etmesi halinde bazen Orta Asya'nın Yükselen Yıldızı olarak da anılan Kazakistan'ın bölgesine, eski Sovyet cumhuriyetlerine ve Türk dünyasına önemli modeller sunmaya devam edeceğine şüphe yoktur. Özellikle dış politikadaki milli çıkar eksenli ve hassas dengelere dayalı yaklaşımı Türkiye'ye de pek çok açıdan faydalı örnekler sunabilecek gibi görünmektedir.

ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БОЛМЫСЫ

Др. Дінмұхаммед Әметбек

Қазақстан-Түркия қатынастарының стратегиялық болмысы*

Дінмұхаммед Әметбек**

КІРІСПЕ

Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев Түркияға алғашқы сапарын 1990 жылдың қазан айында жасаған болатын.¹ Ол кезеңде Кеңес Одағы (КСРО) әлі ыдырамағандығына және Қазақстан тәуелсіздігін жарияламағандығына қарамастан; Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1990 жылы 25 қазанда Қазақстанға КСРО-дан айырылу құқығын беретін «Егемендік Декларациясын» қабылдауы, Назарбаевқа халықаралық саясаттың бір мүшесі ретінде әрекет ету мүмкіндігін берген болатын.² Осылайша тәуелсіздікке бастар жолда маңызды бір қадам болып саналған осы қаулының қабылдануынан кейін Назарбаев алғашқы шетел сапарын Түркияға жасаған еді. Өз кезегінде сол кездегі Түркия Республикасының президенті Тургут Өзал да Назарбаевты мемлекет басшыларын қарсы алу рәсіміне сай қабылдағанын айта кеткен жөн. Бұл сапар кейінгі кезеңдерге де өзінің жақсы ықпалын тигізіп Қазақстан-Түркия қарым-қатынастарының бағытын белгілеп, екіжақты қатынастар стратегиялық тереңдікке ұласқан. 2009 жылы Қазақстан-

---

* Бұл мақала, автордың 13 қыркүйек 2018 жылғы АНКАСАМ сайтында «Түркия-Қазақстан Илишклеринин Стратежик Бойуту» (Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастардың стратегиялық болмысы) деген тақырыпта жарияланған электронды есебі бойынша дайындалған.

** АНКАСАМ Еуразия бөлімі басшысы

1 Нұрсұлтан Назарбаев, На Парогe XXI века, Атамұра, Алматы, 2003, 193-б.

2 Қазақстан Сыртқы Істер Министрлігі, «Декларация о Государственном Суверенитете КазССР», <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/khronika-nezavisimogo-kazakhstana/12-material-orys/650-deklaratsiya-o-gosudarstvennom-suverenitete-kazssr> (04.03.2012 ж. алынды).

Түркия арасындағы қатынастардың стратегиялық болмысы ресми түрде қуатталып тараптар арасында Стратегиялық әріптестік туралы Шартқа қол қойылған.

Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастардың стратегиялық деп көрсетілуінің негізінде тек мемлекет басшыларының саяси еркі мен сырқы саясаттағы қадамдары емес; одан да тереңде жатқан геомәдени, геосаяси және геоэкономикалық себептер бар. Бұл құрылымдық себептерге байланысты Түркиядағы үкіметтің өзгеріп отыруы да екіжақты қарым-қатынастардың ағымына кері әсерін тигізбеген және екіжақты қарым-қатынастар уақыт өткен сайын одан әрі институционалдық көрініс ала бастаған. Тургут Өзалмен басталған Түркияның түркі әлеміне бет бұруы Сүлеймен Демирелдің кезінде де жалғасын тапқан.³ Ахмет Неждет Сезер қанша жерден сыртқы саясатта аса белсенді көрінбесе де 2002 жылы Түркияда «Әділет және Даму» партиясының үкімет басына келуімен елде саяси тұрақтылық орнауы Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастардың дамуын одан әрі жеделдете түсті. Әсіресе 2007 жылдан кейін Абдуллах Гүр негізін қалаған сыртқы саясат түсінігі, екіжақты қарым-қатынастарды тағы бір сатыға жоғарылата түскен. Қазіргі кезде болса, Режеп Тайип Эрдоғанның Нұрсұлтан Назарбаевпен арасындағы жақын достығы, Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастарға серпін беруде.

Дипломатиялық қатынастарының 26-шы жылында Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстар Еуразия құрлығындағы жаңа өзгерістердің ықпалымен бұрынғыдан да маңызды деңгейге жетіп отыр. Аймақтағы өзгерістер екіжақты қарым-қатынастарға әсер етуде және Астана мен Анкара арасындағы пікір бірлігі аймаққа өз ұстанымын көрсетуде. Сондықтан Қазақстан мен Түркия арасындағы қатынасты түсіну аймақтың жағдайын талдаудың кілті болып табылады. Бұл мақалада екі елдің геомәдени, геосаяси және геоэкономикалық ортасының екіжақты қатынасқа

---

³ Мехмет Сейфеттин Эрол, «20. Йүлдөнүмүнде Түркие-Түрк Дүниясы: Сорунлар, Арайышлар ве Гележек», Мехмет Сейфеттин Эрол-Явуз Гүрлер, ТҮРКСАВ Түрк Дүниясы 20. Йылығы: Тахлиллер, Деферлендирмелер, Өнгөрүлер ве Өзелештірілер, ТҮРКСАВ, Анкара 2011, 45-б

әсері қарастырылады.

Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастардың геомәдени тереңдігі

Мәдениет және ұлттық болмыс тақырыбын Қазақстан-Түркия қатынастарының іргетасы деуге болады. Өйткені екі ел арасындағы қарым-қатынастарға стратегиялық тереңдік беріп тұрған ең маңызды жайт – екі тарап арасындағы мәдени байланыстар. Мемлекеттер арасындағы қатынастардың мәдениет саласы бір қарағанда аса көзге түспесе де, шын мәнінде ұзақ мерзімде үлкен ықпалға ие маңызды тақырып. Расында да, соңғы кезеңге дейін, әсіресе, қырғи-қабақ соғыс біткенге дейін халықаралық қатынастар саласында және мемлекеттер арасындағы дипломатиялық қатынастарда мәдениетке көп мән берілмейтін. Ал шын мәнінде, мәдениет адамдардың болмысын, ұстанымын және дүниетанымын қалыптастыратын ең маңызды жайт. Мемлекеттер арасы қатынастарда да алдыңғы қатарлы тақырыптардың бірі ретінде қарастырылуы керек. Халықаралық теориялардың «**Әлеуметтік конструкционизм**» бағытының негізгі түсінігі бойынша; мемлекеттің болмысы, оның сыртқы саясатына да әсер етеді. Сондықтан бір мемлекеттің сыртқы саясатын, сол мемлекеттің ұлттық болмысы мен сол болмысты қалыптастыратын құндылықтардан бөлек ойлау мүмкін емес.

Осы тұрғыдан қарағанда «түркі әлемі» және «түркілік болмыс» ұғымдары Қазақстан-Түркия қарым-қатынастарының геомәдени тереңдігін қалыптастырады. Екі елдің ұлттық болмыстарын мұқият зерттейтін болсақ, түркілік болмыстың маңызды екендігін байқаймыз. Мысалы Түркия Республикасының құрылу кезеңінде ұлт болып қалыптасу тұрғысынан халықтың түркілік, мұсылмандық және еуропалық болмысы алдыңғы орынға шықты. Осы бағытта, Зия Гөкалптың «Түрклешмек, Исламлашмак ве Муасырлышмак» (Түркілену, Исламдану, Заманауиласу) деген еңбегін Түркияның қандай ел болып қалыптаса бастағанын көрсететін маңызды шығарма десек болады. Мемлекет болмысының осы үш аяғы Түркияның сыртқы саясаттағы бағыттарын да қалыптастыруда. Расында да, Түркия бір жағынан Еуропа-Батыс әлемімен, екіншіден Еуразия-Түркі әлемімен және үшінші жағынан Ислам-Араб әлемімен ықпалдастық жүргізіп келеді. Осы тұрғыдан Кеңес Одағының ыдырауы тек Түркияның ықпал аймағын кеңейтіп

қана қоймай, сонымен бірге түркі елдерінің халықаралық аренадағы сенімділігін де күшейткен болатын.

Қазақстанның ұлттық болмысы талқыланғанда, Нұрсұлтан Назарбаевтың Еуразияшылдық ұғымы арқылы елдегі қазақ-орыс тепе-теңдігін, сыртқы саясатта Славян әлемі – Түркі әлемі арасында теңдік орнатуға талпыныс жасап жатқандығын айтуға болады.⁴ Осы жерде Түркия түркі әлемінің ең ірі мемлекеті және түркілік ұғымының орталығы ретінде мәдениет-болмыс тұрғысынан Ресейге қарсы тепе-теңдікті қалыптастырушы рөлге ие.⁵ Назар аударсаңыз, Қазақстанның Ресеймен экономикалық интеграциясы Астананың түркі әлеміндегі белсенділігінің артуымен қатар жүріп келеді. Қазақ ұлтшылдарының көпшілігі елдегі Ресей ықпалын азайту үшін Түркиямен ынтымақтастықты тереңдетуді қолдайды. Өйткені Қазақстанның түркілік дүниетанымының күшеюі қазақы болмыстың нығаюы болып саналады. Осы тұрғыда 2018 жылдың маусым айында, 2017 жылы жарияланған Рухани Жаңғыру бағдарламасына сәйкес, «Оңтүстік Қазақстан» облысының атауы «Түркістан» болып өзгертілуі мен облыс орталығының Шымкент қаласынан Ахмет Ясауидің кесенесі орналасқан Түркістан қаласына ауыстырылуын қазақтар қуанышпен қабылдады. Демек, Қазақстанның түркі әлемі және Түркиямен қарым-қатынасы ұлттық болмыс тұрғысынан стратегиялық маңызды болып есептеледі.

Қазақстан мен Түркияның ұлттық болмыстары және осы болмыс қалыптастырған сыртқы саясаттары екі елді бір-біріне жақындата түсуде. Түркі мәдениеті және түркі әлемі ұғымдары екі елдің де аса мән беретін тақырыптары. Түркі әлемі интеграциясы Түркия-Әзірбайжан-Қазақстан бағытында жүзеге асырылуда. Түркия түркі әлемінің Батысқа ашылған есігі болса, Қазақстан Шығысқа ашылған қақпа болып табылады. Мұнымен қоса түркі мәдениеті ұйымы ТҮРКСОЙ-дың Анкара қаласында орналасуы, ал осы интеграцияға ғылыми тереңдік беретін Халықаралық Түркі

---

4 Дінмұхаммет Әметбек, «Locating Turkey in Kazakhstan's Eurasian Identity», Тауа Шығыс Техникалық Университеті, Әлеуметтік Ғылымдар Институты, Анкара 2016, (Басылмаған докторантуралық диссертация), 311-б.

5 Мехмет Сейфеттин Эрол, «Түрк Дүниасынын Бүтүнлешмесинде Қазақистан ве «Аксакал Фактөрү»», АНКАСАМ, 10 қыркүйек 2018, <https://ankasam.org/turk-dunyasinin-butunlesmesinde-kazakistan-ve-aksakal-faktoru/>, (13.09.2018 ж. алынды).

академиясының Астанада ашылуы екі елдің бұл үдеріске қаншалықты мән беретіндігінің көрсеткіші. Сонымен қатар ТҮРКСОЙ-дың құрылуына байланысты келісімге 1993 жылы Алматыда қол қойылуы да Қазақстан үшін символды маңызға ие. Осы секілді 2008 жылдан бері бұл ұйымды Қазақстандық мемлекет қайраткері Дүйсен Қасейіновтың басқаруы да Астана үшін маңызды. Бұған қосымша 2 қыркүйек 2018 жылы Бішкекте өткен Түркі Кеңесінің 6-шы саммитінде, Бас хатшы болып тәжірибелі қазақ дипломаты Бағдат Әміреевтің тағайындалуы да Қазақстанның түркі әлеміндегі белсенділігін көрсететін маңызды қадам болып табылады.

Ұлттық болмыс тұрғысынан екі ел арасындағы тағы да бір маңызды құндылық, қазақ даласында қалыптасқан түркі-ислам дүниетанымы. Осы тұрғыдан алғанда Қожа Ахмет Ясауи, түркі әлеміне ортақ құндылық болып саналады. Кеңес Одағы кезеңінде атеизм және коммунизм идеологияларына қарсы қазақтардың діни дүниетанымын жоюға тырысса да Ясауи қалыптастырған кішіпейілділік қазақ мәдениетінің маңызды бөлігі бола білген. Сол себепті әр түрлі этникалық топтарды бауырына басқан Қазақстанда ешқандай этникалық қақтығыс орын алмаған. Бұған қарамастан қазақтардың Ахмет Ясауидің дүниетанымын толық меңгергендіктерін айту қиын. Түркия Ахмет Ясауидің түркі-ислам болмысын қалыптастырудағы маңызын түсінгендіктен Түркістан қаласындағы Ахмет Ясауи кесенесіне де көңіл бөліп, қаржы салған. Түркі-ислам іни көзқарасы ретінде қабылдауға болатын Ясауидің дүниетанымы қазіргі таңда да өзінің маңызын сақтап тұр. Әсіресе 2014 жылы арабтардың діни көзқарасы болып есептелетін Сәләфи және Уаһаби ағымдарының ДАИШ сынды терорлық мемлекет құруы, түркі әлемінің және исламның тереңіне жаңадан бойлай бастаған Орталық Азиядағы түркі мемлекеттерінің арабтардан шыққан діни ағымдардың астарын ақтаруына себеп болды. Осы тұрғыдан Түркияда Ясауилік қайта жаңданып, Ислам дінінің арабтануының алдын алатын жол ретінде көрілуде.

Қорыта айтқанда, мәдениет және ұлттық болмыс мәселесі Түркия мен Қазақстанды стратегиялық әріптеске айналдыруда. Мәдениет саласы саясат пен экономика

секілді жылдам өзгермейтін тұрақты сипатта болғандықтан, тараптар арасындағы бұл серіктестік ұзақ мерзімге ұласады деп болжауға болады.

Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастардың геосаяси тереңдігі

Түркияның орналасқан геосаяси ортасы және Қазақстанның геосаяси ортасы екіжақты қарым-қатынастарды қалыптастыратын маңызды факторлардың бірі. Жоғарыда айтылғандай екі ел түркі әлемін басқа аймақтармен байланыстырып тұр. Түркия Еуропа-Батыс әлемімен шектессе, Қазақстан солтүстік және шығыстағы шекараларына байланысты түркі әлемін Ресей және Қытаймен шекараластырады. Осы орайда Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-батыс шекарасы және Түркияның шығыс шекарасы түркі әлемінің ең шалғай жерлеріне жол ашады. Осы тұрғыдан Түркі әлемі өңірі екі ел үшін қауіпсіз артқы шеп болып есептеледі.

Түркияның Батыс әлемімен дағдарыстары оны Еуразия аймағына қарай ығыстыруда. Осы геосаяси бағыт аясында Анкара Ресей, Қытай және Орталық Азия мемлекеттері құрған Шанхай ынтымақтастық ұйымына қызығушылық танытуда. Түркияның сыртқы саясатта бастапқылықты Батыстан Шығысқа ауыстыруы Түркі әлемінің нығаюына жол ашады десек болады. Соңғы кездерде Түркия мен Ресей ынтымақтастығының тереңдеуі Анкараның АҚШ-тың алдындағы позициясын күшейткені белгілі. Сирияда тұрақты бейбітшілік орнату мақсатында жүзеге асырылған Астана үдерісі шеңберінде Түркия-Ресей-Иран ынтымақтастығының дамуы жаңа Еуразиялық бағыттың қалыптасуының белгісі ретінде бағалануда. Бұл ынтымақтастыққа «Астана үдерісі» денілуі геосаяси тұрғыдан «Еуразия» және «Түркі әлемі» ұғымдарының бір-біріне тең екендігін көрсетуде. Қысқаша айтқанда, түркі әлемі Түркияның әлемдегі геосаяси маңыздылығын арттыруды.

Қазақстанның геосаяси орнына қарайтын болсақ, солтүстікте Ресейдің және шығыста Қытайдың ел қауіпсіздігіне қатер төндіріп тұрғанын көруге болады.⁶ Алайда қазақ басшылар мұны ашық түрде айтпаса да геосаяси тұрғыдан Қазақстан қауіп ретінде көретін негізгі

---

6 Мехмет Сейфеттин Эрел, «Бүйүк Казакистан Прожеси ве 2050 Стратежиси», Иени Түркие, 9 т. 54-сан, 1565-б.

ел Қытай болып табылады. Астана бұл қауіптің бетін Ресей арқылы қайтаруға тырысуда. Осы тұрғыда Қазақстан мүше болып кірген орталығы Мәскеу болып табылатын Ұжымдық Қауіпсіздік Келісімі Ұйымы орын алуы мүмкін қауіптің бетін қайтарып тұр. Алайда Қазақстан, Ресейге шартсыз түрде тәуелді болуды да қаламайды. Сол себепті Астана аймақтағы басқа күштермен ынтымақтастық құру арқылы Ресеймен арада теңдік орнатуға тырысуда. Осы ретте Солтүстік Атлантика Шарты Ұйымына (НАТО) мүше Түркия маңызды таңдау болып табылады.

Қауіпсіздік саясатында Түркия және түркі әлемінің Астана тұрғысынан тепе-теңдік құралы екендігіне Қазақстанның ұзақ жылдар бойы Араб елдерінде, кейіннен Түркия мен Иранда елші қызметін атқарған, 3 қыркүйек 2018 жылы өткен Түркі Кеңесінің 6-шы саммитінен кейін Түркі Кеңесінің Бас хатшысы болып тағайындалған Бағдат Әміреев те назар аудартуда: «Егер шынын айтатын болсақ түркі әлемін, түркі мемлекеттері үшін артқы шептегі стратегиялық тереңдік және қауіпсіз аймақ ретінде қарастыруға болады»⁷

Осылайша, Қазақстанның сыртқы саясаты тұрғысынан Түркия геосаяси мағынада тепе-теңдік құралы ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, Түркия да Қазақстанды аймақтағы тепе-теңдік үшін қолданады. Осы өзара қажеттілік екі ел арасындағы стратегиялық әріптестіктің геосаяси тереңдігін құрайды. Осы орайда Қазақстан Түркияның ШЫҰ мүшелігін қолдайды. Себебі Түркияның толық мүшелігі Үндістан мен Пәкістанның ұйымға мүше болуынан кейін ықпалы азайған Ресей мен Қытайтың қысымын одан әрі азайта түседі.

Қауіпсіздік мәселесі тұрғысынан Қазақстан және Орталық Азия мемлекеттері үшін оңтүстіктегі қауіп Ауғаныстан. Бұл қауіпке қарсы аймақтағы мемлекеттер Ресейдің қорғанысына арқа сүйеуімен бірге, Шанхай ұйымы да белігілі бір қауіпсіздік шеңберін жасауда. Осы тұрғыда Шанхай ұйымының Аймақтық лаңкестікке қарсы құрылымының Ташкент орталығы маңызды болып табылады. Терроризм көзге көрініп тұрған қауіп болмауымен қатар

---

7 Тахире Кара, «Казакистан Бүйүкэлчиси Бағдат Әміреев: Жумхурбашканым Бени Түркиеие Евине Гидиурсун Дийерек Гөндерди», Бағдат Әміреев, Дөнемимизде Түркие-Казакистан Илишкилери ве Түрк Дүниясы, Хаят Баспасы, Стамбул 2011, 54-б.

Орталық Азия халықтары арасында да кездесетін жасырын қауіптің бірі. Сондықтан әскери күш пен әскери технология осы қауіппен күресте күтілген нәтижені көрсете алмауда. Сол себепті бұл мәселеде исламның бейбітшіл келбетіне қажеттілік артуда. Бұл тұрғыда ислам әлемінде Түркияның тәжірибелері пайдалы болады деп тұжырымдалуда. Бұған қосымша Түркия және Орталық Азия мұсылмандарының Ханафи-Матруди-Ясауи түсінігіндегі ислами көзқарастқа ие екендігін ойлайтын болсақ Анкараның терроризммен күресте маңызды орынға ие екенін байқауға болады. Жоғарыда Қазақстан мен Түркияның қатынасындағы геомәдени тереңдік тақырыбында айтылғандай, исламның геосаяси тұрғыдан да маңызды екені көрінеді.

Жаһандық геосаясат тұрғысынан түркі әлемінің Ресей-Қытай-АҚШ үштігінің арасында екені баршаға аян. Бұл тұрғыда Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастардың нығаюы, түркі әлемінің әлемдік саясаттағы ықпалын арттырады. Осы орайда түркі-ислам әлемін бір бүтін деп қарасақ, үлкен державалардың ислам әлемімен геосаяси бәсекелестігінің негізінде аймақтағы күштердің әлсіздігінен пайда болғанын айтуға болады. Осыны назарда ұстай отырып, ислам әлемінің бұл деңгейге қалай түскені зерттелсе, соңғы мың жылда исламның негізгі күші, туын көтерушісі болып келген түркілердің әлсіреуінің Еуропа мемлекеттерінің бұл аймақта еркін әрекет етуіне әкеліп соққаны байқалады. Сол себепті түркілердің қайтадан өздеріне келулері, күшеюлері, ислам әлемінің де қайтадан жандануының алғышарты.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес түркі әлемі, екі елдің де геосаяси қадамдарының алаңы болып табылады. Үлкен державалардың қысымы, Түркия мен Қазақстанды ынмақтастық орнатуға мәжбүрлеуде. Екіжақты қатынастардың стратегиялық әріптестігіндегі геосаяси тереңдік, аталмыш бәсекелестек ортасын қалыптастыруда. Сондықтан Түркия, түркі әлемі елдерімен ықтымақтастықты тереңдете түскен сайын, Батыс пен Ресейге қарсы күшейе түседі. Сондай-ақ Қазақстанның да сыртқы саясатында түркі әлеміне көңіл бөлуі, Ресей мен Қытайға қарсы маңызды рөл ойнауын мүмкін қылады.

Үлкен державалар арасындағы орнына байланысты Ресей де, Қытай да, Иран да түркі әлемінің маңызды күшке айлануын қаламайды. Бұдан бөлек түркі әлемі күшейе бастаса үлкен державалардың әр бірі мұны өз

пайдаларына бәсекелестеріне қарсы қолдануға тырысады. Мысалы, АҚШ; Ресей мен Қытайға, тіпті Иранға қарсы түркі әлемінің күшін қолданып көруі мүмкін. Сол себепті Түркия мен Қазақстанның сыртқы саясатта үлкен державалар арасындағы тепе-теңдікті назарларында ұстаулары қажет. Осы орайда Нұрсұлтан Назарбаевтың «Еуразияшылық» және «көп бағытты сыртқы саясат» ұғымдарын құрал ретінде пайдалануға болады. Нәтижеде Түркия мен Қазақстан, ынтымақтастығын тереңдететін қадамдар жасауы қажет. Мысалы 2015 жылы қараша айында болған «Ұшақ дағдарысынан» кейін Түркия мен Ресей арасындағы қатынастардың бұзылуы, барша түркі әлеміне әсер етті. Осы секілді Түркия-Қытай арасындағы қатынастардың бұзылуы да Қазақстан мен Пекин арасындағы қатынасқа ықпал етеді. Осы тұрғыдан түркі әлемі АҚШ, Ресей және Қытай арасындағы теңдік саясатына мән беруі керек.

Қорыта айтқанда, Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынаста геосаяси фактілерді елемеуге болмайды. Өйткені геосаяси жағдай екі елдің ынтымақтастыққа итермелеп отыр. Тіпті Анкара мен Астана, Еуразияның қауіпсіздік кепілі ретінде аймақтық және ғаламдық тепе-теңдікті назарға ала отырып сыртқы саясатын қалыптастыруы керек. Нәтижеде аймақтағы ғаламдық державалар арасындағы геосаяси бәсекелестік екі ел арасындағы стратегиялық әріптестікті нығайтуда.

Қазақстан-Түркия арасындағы қатынастардың геоэкономикалық тереңдігі

Геоэкономика Түркия мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынаста геомәдениет және геосаясат секілді маңызды болып саналады. Еуразия құрлығында орналасқан түркі әлемінің халықаралық саясаттағы орнының төмендеуі Еуропалықтардың құрлықтан өтетін Жібек жолын алмастырған теңіз жолдарын ашуымен тікелей байланысты. Батыс елдерінің әлемдік сауданы өз бақылауларына алуларының нәтижесінде Батыс өркениеті басқаларына қарағанда алдыңғы қатарға шықты, тіпті, бүкіл дүниежүзін отарларына айналдырды. Осы себепті түркі мемлекеттерінің Еуразия құрлығынан өтетін сауда және тасымалдау жолдарына мән берулері керек. Бұл геоэкономикалық тереңдікті, түркі мемлекеттерінің бір-бірімен қарым-қатынасында алдыңғы қатарға шығаруда. Бұл тұрғыдан Түркі әлемінің шығыс қақпасы Қазақстан мен батыс қақпасы

Түркияның ынтымақтастық орнатуы міндетті жағдай.

Еуразиядағы Шығыс-Батыс сауда және тасымалдау маршруттары жобаларында Қытайдың көшбасшылық рөлі байқалады. Пекин, АҚШ-Қытай арасындағы бәсекелестікті назарда ұстай отырып теңіз арқылы жасайтын сауда ағымына Вашингтонның кедергі жасауы мүмкін екендігіне қарсы теңіз жолына балама ретінде құрлықтағы жолдарға да көңіл бөлуде. Қытайдың бұл саясатындағы мақсаты өз тауарларын Еуропаға жеткізу және Таяу Шығыстан өзінің энергетикалық қажеттілігін қамтамасыз ету. Түркі әлемінің географиялық орналасуы Пекиннің жаңа Жібек жолы жобасынан пайда табуға мүмкіндік береді. Мұнда Қазақстанның орны өте маңызды. Қытай президенті Си Цзиньпиннің «Бір белдеу – бір жол» жобасын 2013 жылы Астанада жариялауы тегін емес. Сол сияқты, Түркия да – бұл жобада маңызды орынға ие мемлекет.

Қытай мен Еуропаның арасындағы тасымалды күшейтуге бағытталған «Бір белдеу – бір жол» жобасында солтүстік, оңтүстік және орта болып табылатын үш бағыт бар. Ресей арқылы өтетін солтүстік бағыт Мәскеудің ықпалын арттырып, Қытайды Ресейге тәуелді етіп отыр. Иран арқылы өтетін оңтүстік бағыт болса Иранның стратегиялық маңызын арттыруда. Ал Қытай-Орталық Азия-Каспий-Оңтүстік Кавказ-Түркия арқылы өтетін «орта бағыт» Түркі әлемінің маңыздылығын көрсетуде. Сондықтан бұл жолды «Түркі әлемі жолы» деп айтуға болады. Қытай, Ресейге тәуелділігін азайту және аймақтағы өзінің ықпалын күшейту мақсатында орта және оңтүстік бағыттарға көбірек назар аударуда. Түркі әлемі елдері де өздерінің геэкономикалық маңыздылығына сай саясат жүргізіп отыр. Мысалы, 2017 жылы ашылған Баку-Тбилиси-Карс теміржол желісінің ашылу салтанатына Әзірбайжан президенті Ильхам Алиев пен Түркия президенті Реджеп Тайип Эрдоған, Қазақстан премьер-министрі Бақытжан Сағынтаев және Өзбекстан премьер-министрі Абдулла Ариповтың қатысуы, бұл жобаның түркі әлемі үшін қаншалықты маңызды екенін көрсеткен болатын.

Жібек жолы аясында түркі әлемі бағытының дамуы үшін Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі маңызды мәселе болып табылады. 12 тамыз 2018 жылы Қазақстанның Ақтау қаласында Каспий жағасындағы елдердің саммитінде осы мәселе бойынша конвенцияға қол қойылды. Осыған байланысты Нұрсұлтан Назарбаев 3 қыркүйек 2018 жылы

Бішкекте өткен Түркі Кеңесінің 6-шы саммитінде былай деді:

«Біздің елдеріміз құрлықтың ортасында Батыс пен Шығыстың, Солтүстік пен Оңтүстіктің арасын жалғастырып жатыр. Ақтауда қабылданған Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі жөніндегі конвенция өңіріміздің транзиттік әлеуетін одан әрі дамытуға септігін тигізеді. Сондықтан, Түркі кеңесі көлік және теңіз әкімшілігі министрлерінің кездесуі аясында тариф саясаты мен әкімшілік тәртіптерді жеңілдету жөніндегі жұмыстарды белсенді жүргізуі керек.»⁸

Бұл Қазақстанның Каспий саясатының түркі әлемі көлемінде қолға алынғандығының айқын көрінісі. Осылайша Қазақстан мен Түркия үшін Каспий аймағының геэкономикалық маңызы артуда. Қазақстан әрі Каспий арқылы өзінің энергия экспортын жүзеге асыруда, әрі Қытайдан келген тауарларды Оңтүстік Кавказ бен Түркия арқылы Еуропаға жеткізуде. Түркия болса Баку-Тбилиси-Карс теміржол желісі, Каспий теңізі және Қазақстан арқылы Қытайға шығуда. Сондықтан шығыс пен батыс арасында дамып келе жатқан халықаралық сауда жолдары, Қазақстан-Түркия арасындағы стратегиялық әріптестіктің геэкономикалық тереңдігін қалыптастыруда.

Қазақстан мен Түркия арасындағы экономикалық қарым-қатынастардағы тағы бір маңызды мәселе – энергетикалық ынтымақтастық. Қазақстан мұнай мен табиғи газға бай мемлекет. Ал Түркия шетелден энергия импорттайтын ел. Осылайша Қазақстан мен Түркия экономикалары бір-бірін толықтырады. Бұл тұрғыда Нұрсұлтан Назарбаевтың 2014 жылы Түркияны Еуразиялық экономикалық одаққа мүше болуға шақыруы⁹ өте маңызды қадам болды. Түркияның ЕЭО-қа мүшелігі әрі Түркияның экономикалық күшін арттырады әрі түркі әлемі елдеріндегі Ресейдің ықпалын азайтады.

Қорыта келгенде аймақта орын алып жатқан геээкономикалық жобалар Түркия-Қазақстан арасындағы стратегиялық әріптестікті нығайтуда. Астана мен

---

8 «Қазақстан Президенті Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VI саммитіне қатысты», Ақорда, 3 қыркүйек 2018, http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/kazakstan-prezidenti-turki-tildes-memleketterdin-yntymaktastyk-kenesinin-vi-sammitine-katysty#8, (04.09.2018 ж. алынды).

9 «Аврася Бирлиги Курулду Туркие Бекленийор...», Йеничағ, 22 маусым 2014, <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/avrasya-birligi-kuruldu-turkiye-bekleniyor-98969h.htm>, (10.09.2018 ж. алынды).

Анкара, экономикалық саясаттарының түркі әлемінің интеграциясындағы маңызынан да хабардар. Мұнымен қоса 20. ғасырда болып өткен соғыстарда бір-біріне қарсы болған Германия мен Францияның да экономикалық тұрғыдан бірігуін назарға алсақ, ортақ құндылықтарға ие, геосаяси қауіптері ұқсас және ең маңыздысы экономикалары бір-бірін толықтырып тұрған Түркия мен Қазақстанның да стратегиялық әріптес бола алатындығын айтуға болады. Қазақстан мен Түркияның және жалпы түркі әлемінің халықаралық экономикада маңызды күшке айналар алғышарттарға ие екені белгілі.

ҚОРЫТЫНДЫ

2017 жылы Түркия, Ресей және Иранның кепілдігімен басталған Астана үдерісі ғаламдық саясатта Еуразия құрлығындағы мемлекеттердің инициативаны өз қолдарына ала бастағандығының маңызды көрсеткіші болды. Астана үдерісінің жетістікке жетуі бөлек зерттеу тақырыбы болса да, құрлықтағы бұл оқиғалар Түркі әлемі интеграциясының жаңа деңгейге өтуі керектігінің белгілері болып табылады. Еуразия құрлығындағы мемлекеттердің ынтымақтастығының дамуы Түркі әлеміндегі интеграциялық үрдіске байланысты. Осы тұрғыдан Түркия мен Қазақстанға маңызды міндеттер жүктелуде.

Еуразиядағы геомәдени, геосаяси және геэкономикалық жағдай Астана мен Анкараны ынтымақтасуға мәжбүрлейді. Шындығында, осы зерттеу жұмысында да белгілі болғанындай екіжақты қарым-қатынастың стратегиялық тереңдігі конъюнктуралық болып табылатын ерекшелік емес. Керісінше, тараптар арасындағы қатынастардың тамыры өте тереңде. Осы себепті, қысқа және орта мерзімде ғана емес, Қазақстан-Түркия қарым-қатынастары ұзақ мерзімде де стратегиялық сипатта болып қала береді. Екі елдің тепе-теңдік саясаты тек Түркі әлеміне ғана емес, бүкіл Еуразия құрлығына ықпал етеді. Себебі Астана-Анкара қатынасы аймақтық дағдарыстардың ықпалында қалмай өз жолын жалғастырғаны үшін екі ел «тепе-теңдікті сақтаушы» және «дәнекер» ретінде әрекет етеді. Бұл жағынан Қазақстан мен Түркия қарым-қатынастарын аймақтың қауіпсіздігінің кепілдігі деп атасақ болады. Сондықтан аталмыш елдердің шешім қабылдаушыларының осы жағдайды ескере отырып саяси қадам жасаулары керек.

Еуразияқұрлығы, алдағы кезеңде өте күрделі дағдарысқа

ұшырауы мүмкін. АҚШ-Қытай арасындағы бәсекелестік, АҚШ-Ресей арасындағы тартыстар мен түркі-ислам әлеміндегі дағдарыстарды назарға алар болсақ, аймақтағы қысымның арта түсерін болжауға болады. Сириядағы дағдарысқа тұрақты бейбітшілік орнату талпыныстары оң нәтижесін берсе де, Ауғаныстандағы жағдайдың одан да шиеленісе түсері қазірден сезілуде. Бұл қолайсыздықтың құрлықтың дәл ортасында орналасқан түркі әлеміне де әсер етуі мүмкін. Осыған ұқсас түрде АҚШ-тың Иранға қарсы әрекеті де түркі әлемінің интеграциялану үдерісіне ықпал етеді. Ал Ауғаныстанда ДАИШ пен Талибанның қақтығысу мүмкіндігі мен Кабул мен Талибанның келісімге келе алмауы сияқты жағдайлар да Орталық Азияны қауіпті аймақ етуде. Бұл жағдай, Орталық Азияның геосаяси және геοэкономикалық жағдайына кері әсерін тигізуде.

Жоғарыда аталған дағдарыстар ескерілгенде, Астана мен Анкараның белсендірек болуының аймақтың тыныштығы үшін бір міндет екенін айтуға болады. Осы тұрғыда Түркия мен Қазақстанның геомәдени, геосаяси және геοэкономикалық жағдайлардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып стратегиялық әріптестіктерін тағы бір саты жоғарылатулары керектігін айтуға болады. Бұл жерде екіжақты мәдени қатынастардың жоғары деңгейде екендігін айта отырып геосаяси және геοэкономикалық жағына да көптеп көңіл бөлу керектігіне кеңес беруге болады.

**KAZAKİSTAN-TÜRKiYE
İLİŐKİLERİNİN
STRATEJİK BOYUTU**

Dr. Dinmuhammed AMETBEK

Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Stratejik Boyutu*

Dinmuhammed AMETBEK**

Giriş

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Türkiye'ye yaptığı ilk ziyaret, 1990 yılının Ekim ayında gerçekleşmiştir.¹ Söz konusu dönemde henüz Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dağılmamış ve Kazakistan bağımsızlığını ilan etmemiş olmasına rağmen; Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Meclisi'nin 25 Ekim 1990 tarihinde Kazakistan'a SSCB'den ayrılma hakkı tanıyan "Egemenlik Deklarasyonu"nu kabul etmesi, Nazarbayev'e uluslararası politikanın bir öznesi gibi davranabilme imkanını sunmuştur.² Dolayısıyla bağımsızlığa giden yolda önemli bir aşama olarak kaydedilen bu yasanın kabulünün ardından Nazarbayev, ilk yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır. Bu bağlamda dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal da Nazarbayev'i devlet başkanlarına uygulanan protokol esaslarına göre ağırlamıştır. Bu ziyaret daha sonraki dönemleri de etkileyerek Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin seyrini belirlemiş ve ikili ilişkiler stratejik bir derinlik kazanmıştır. 2009 yılına gelindiğindeyse, Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin stratejik boyutu resmiyete dökülmüş ve taraflar arasında Stratejik Ortaklık Anlaşması imzalanmıştır.

Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin stratejik olarak tanımlan-

---

* Bu çalışma, yazarın 13 Eylül 2018 tarihinde ANKASAM web sitesinde "Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Stratejik Boyutu" adıyla yayımlanan e-raporundan faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., ANKASAM Avrasya Masası Başkanı.

1 Nursultan Nazarbayev, *Na Paroge XXI veka (21. Yüzyıl Kavşağında)*, Atamura, Almaty, 2003, s. 193.

2 Kazakistan Dışişleri Bakanlığı, "Deklaratsiya o Gosudarstvennom Suverenitete KazSSR (Kazak SSR Devlet Egemenliği Deklarasyonu)", <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vnes->

---

masının temelinde sadece devlet başkanlarının siyasi iradeleri veya dış politika eğilimleri değil; daha da derinde yatan jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik nedenler bulunmaktadır. Bu yapısal sebeplerden dolayı Türkiye'deki hükümet değişiklikleri ikili ilişkilerin seyrini olumsuz etkilememiş ve ikili ilişkiler, zaman geçtikçe daha da kurumsal bir boyut kazanmıştır. Nitekim Turgut Özal ile başlayan Türkiye'nin Türk Dünyası açılımı, Süleyman Demirel döneminde de devam etmiştir.³ Her ne kadar Ahmet Necdet Sezer dış politikada daha pasif görülse de 2002 yılında Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarının başlaması ve ülkede siyasal istikrarın kurulması, Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin gelişmesini daha da hızlandırmıştır. Özellikle de 2007 yılı sonrasında Abdullah Gül'ün mimarı olduğu etkin dış politika anlayışı, ikili ilişkileri bir üst seviyeye taşımıştır. Bugün gelinen noktadaysa, Recep Tayyip Erdoğan'ın Nursultan Nazarbayev ile olan yakın dostluğu, Kazakistan-Türkiye ilişkilerine ivme kazandırmaktadır.

Diplomatik ilişkilerin 26. yılında Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, Avrasya kıtasında yaşanan yeni dönüşümlerin etkisiyle daha da önemli hale gelmektedir. Bölgedeki gelişmeler ikili ilişkileri etkilemekte ve Astana ile Ankara arasındaki fikir birlikteliği, bölgeye kendi görüşünü yansıtmaktadır. Dolayısıyla Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin anlaşılması, sağlıklı bir bölge okumasının anahtarı olarak nitelendirilebilir. Bu makalede iki ülkenin bulunduğu jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik ortamların ikili ilişkilere olan etkisi incelenmektedir.

Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Jeokültürel Boyutu

Kültür ve kimlik konusu, Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin temeli olarak nitelendirilebilir. Çünkü iki ülke arasındaki ilişkilere stratejik boyut kazandıran en önemli unsur, taraflar arasındaki kültürel ilişkilere dir. Devletler arası ilişkilerin kültür boyutu, görünürde pek dikkat çekmese de uzun vadede derin et-

---

hnyaya-politika/khronika-nezavisimogo-kazakhstan/12-material-orys/650-deklaratsiya-o-gosudarstvennom-suverenitete-kazssr, (Erişim Tarihi: 04.03.2012).

3 Mehmet Seyfettin Erol, "20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Ara-yışlar ve Gelecek", Mehmet Seyfettin Erol-Yavuz Gürler, der., *TÜRKSAV Türk Dünyası 20 Yılığ: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler*, TÜRKSAV, Ankara 2011, s. 45.

kileri bulunan önemli bir konudur. Oysa son dönemlere kadar, özellikle de Soğuk Savaş'ın bitimine kadar, Uluslararası İlişkiler disiplinde ve ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerde kültürün konumu pek önemsenmemiştir. Halbuki kültür; insanların kimlikleri, davranışları ve algılarını şekillendiren en önemli unsurdur. Devletler arası ilişkilerde de öncelikli bir konu başlığı olarak vurgulanmalıdır. Uluslararası Teorilerin “inşacılık” ekolünün temel anlayışına göre; devletin kimliği, onun dış politikasını etkilemektedir. Dolayısıyla bir ülkenin dış politikası, o ülkenin ulusal kimliği ve o kimliği oluşturan değerlerden bağımsız düşünülemez.

Bu çerçeveden bakıldığında Türk Dünyası söylemi ve Türk kimliği, Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin jeokültürel boyutunu oluşturmaktadır. İki ülkenin ulusal kimliklerini yakından incelediğimizde, Türk kimliğinin önemli olduğu fark edilmektedir. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ulus inşası bağlamında ülkenin Türklük, İslam ve Avrupalı kimlikleri ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda Ziya Gökalp'ın *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* isimli eserinin Türkiye Cumhuriyeti'nin hangi kimliklere sahip olduğunu yansıttığı belirtilebilir. Bu bağlamda ülke kimliğinin bu üç sacayağı, Türkiye'nin dış politika yönelimlerini de şekillendirmektedir. Nitekim Ankara; bir yandan Avrupa-Batı Dünyası, diğer yandan Avrasya-Türk Dünyası ve aynı zamanda da İslam-Arap Dünyası ile etkileşim içerisinde. Bu bakımdan Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkiye'nin sadece nüfuz alanını genişletmekle kalmayıp Türklerin özgüvenini de güçlendirmiştir.

Kazakistan'ın ulusal kimliği ele alındığında, Nursultan Nazarbayev'in Avrasya söylemi üzerinden yurt içinde Kazak-Rus dengesini, dış politikada ise Slav Dünyası-Türk Dünyası dengesini oluşturmaya çalıştığı ifade edilebilir.⁴ Bu bağlamda Türkiye, Türk Dünyası'nın en büyük gücü olarak ve Türklük söyleminin merkezi olması bakımdan kültür-kimlik konularında Rusya'yı dengeleyici bir rol oynamaktadır.⁵ Dikkat edilirse Kazakistan'ın

---

4 Dinmuhammed Ametbek, “Locating Turkey in Kazakhstan's Eurasian Identity”, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 311.

5 Mehmet Seyfettin Erol, “Türk Dünyasının Bütünleşmesinde Kazakistan ve “Ak-

---

Rusya ile ekonomik bütünleşme süreci, Astana'nın Türk Dünyası açılımına paralellik arz etmektedir. Kazakistan'da Kazak milliyetçisi olarak tanınan pek çok insan, ülkedeki Rus etkisini azaltmak için Türkiye ile ilişkilerin daha da derinleştirilmesini istemektedir. Zira Kazakistan'ın Türklük algılayışının güçlenmesi, Kazak kimliğinin güçlenmesi olarak da algılanmaktadır. Bu bağlamda 2018 yılının haziran ayında, 2017 yılında başlatılan Manevi Modernleşme (*Ruhaniy Jañgıruw*) programı doğrultusunda ülkenin "Güney Kazakistan" ilinin isminin "Türkistan" şeklinde değiştirilmesi ve il merkezinin de Şımkent şehrinde Ahmet Yesevi'nin türbesinin bulunduğu Türkistan şehrine taşınması, Kazaklar tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Dolayısıyla Kazakistan'ın Türk Dünyası politikası ve Türkiye ile ilişkileri, ulusal kimlik açısından stratejik bir öneme sahiptir.

Kazakistan ve Türkiye'nin ulusal kimlikleri ve bu kimliklerin şekillendirdiği dış politika anlayışları, iki ülkeyi birbirine yakınlıktır. Burada Türk Medeniyeti ve Türk Dünyası kavramı, iki devletin de önem verdiği konular olarak karşımıza çıkmaktadır. Şu aşamada Türk Dünyası bütünleşme süreci, Türkiye-Azerbaycan-Kazakistan ekseninde yürütülmektedir. Türkiye, Türk Dünyası'nın Batı'ya açılan kapısı; Kazakistan ise doğuya açılan kapısı konumundadır. Bununla birlikte Türk kültürü ve kimliğiyle ilgilenen TÜRKSOY'un Ankara'da ve bu sürece bilimsel derinlik kazandıran Uluslararası Türk Akademisi'nin Astana'da bulunması, Türk Dünyası bütünleşmesi bağlamında Ankara ve Astana'nın rolünü göstermesi nedeniyle son derece önemlidir. Bu arada TÜRKSOY'un kurulmasına ilişkin anlaşmanın 1993 yılında Almatı'da imzalanması da Kazakistan için sembolik bir öneme sahiptir. Benzer bir şekilde 2008 yılından itibaren söz konusu kurumun başında Kazakistanlı devlet adamı Düsen Kaseinov'un bulunması da Astana açısından önemsenmektedir. Tüm bunlara ek olarak 3 Eylül 2018 tarihinde Bişkek'te düzenlenen Türk Keneşi'nin 6. Zirvesi'nde, Genel Sekreterlik görevine tecrübeli Kazak diplomat Bağdat Amreyev'in tayin edilmesi de Kazakistan'ın Türk Dünyası'ndaki etkinliğini gösteren önemli bir

---

sakal Faktörü", ANKASAM, 10 Eylül 2018, <https://ankasam.org/turk-dunyasinin-butunlesmesinde-kazakistan-ve-aksakal-faktoru/>, (Erişim Tarihi: 13.09.2018).

gelişme olarak değerlendirilebilir.

Ulusal kimlik açısından iki ülke arasında bulunan diğer bir önemli değer, Kazak bozkırında şekillenen Türk-İslam anlayışıdır. Bu bağlamda Hoca Ahmet Yesevi, Türk Dünyası'nın ortak bir değeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Sovyetler Birliği döneminde ateizm ve komünizm ideolojilerine paralel bir biçimde Kazakların İslam anlayışı tahrip edilse de Yesevi'nin oluşturduğu hoşgörü anlayışı, Kazak kültürünün önemli bir parçasıdır. Bundan dolayı çeşitli etnik unsurları barındıran Kazakistan'da hiçbir etnik çatışma yaşanmamıştır. Buna rağmen Kazakların Ahmet Yesevi öğretilerinin önemini tam anlamıyla kavramış oldukları da söylenemez. Türkiye, Ahmet Yesevi'nin Türk-İslam kimliğinin oluşmasındaki önemini bilincinde olduğu için Türkistan şehrindeki Ahmet Yesevi Üniversitesi'ne yatırım yapmıştır. Türk-İslam yorumu olarak tanımlayabileceğimiz Yesevi öğretileri, günümüzde de önemini korumaktadır. Özellikle, 2014 yılında İslam'ın Arap yorumu olan Selefi ve Vahabi akımlarının Devlet'ül Irak ve Şam (DEAŞ) gibi bir terör devletini doğurması, Türk Dünyası'nın ve özellikle de İslamiyet'i yeniden keşfetmekte olan Orta Asya Türk devletlerinin Arap Dünyası'ndan sirayet eden yabancı dini akımları sorgulamasına neden olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de de Yesevilik yeniden canlanmakta ve İslam'ın Araplaşmasının panzehri olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, kültür ve kimlik konusu Türkiye ve Kazakistan'ı stratejik ortak haline getirmektedir. Bu alanın politika ve ekonomi gibi hızlı değişime uğramayan sabit karakterde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, taraflar arasındaki ortaklıkların uzun vadeli olacağı öngörülebilir.

Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Jeopolitik Boyutu

Türkiye'nin bulunduğu jeopolitik ortam ve Kazakistan'ın bulunduğu jeopolitik ortam doğal olarak ikili ilişkileri şekillendiren önemli etkenlerden biridir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi iki ülke de Türk Dünyası'nın diğer coğrafyalarla bağlantısını sağlamaktadır. Bu bağlamda Türkiye, Avrupa-Batı Dünyası ile sınırdadır. Kazakistan ise kuzey ve doğu sınırları nedeniyle Türk

---

Dünyası'nın Rusya ve Çin sınırını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan'ın güney ve güney batı sınırları ile Türkiye'nin doğu sınırları, Türk Dünyası'nın derinliklerine açılmaktadır. Böylece Türk Dünyası coğrafyası, iki ülke açısından da güvenli bir arka cephe olarak algılanmaktadır.

Türkiye'nin Batı Dünyası ile sorun yaşaması da onu Avrasya'ya doğru itmektedir. Bu jeopolitik boyut bağlamında Ankara'nın ilgisini Rusya, Çin ve Orta Asya devletlerinin kurduğu Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) çekmektedir. Türkiye'nin dış politika önceliğini batıdan doğuya çevirmesi, Türk Dünyası'nın güçleneceği şeklinde yorumlanabilir. Son dönemde gözlemlediğimiz Türkiye-Rusya işbirliğinin derinleşmesi de Ankara'nın Amerika Birleşik Devletleri (ABD) karşısındaki manevra alanını genişletmektedir. Suriye'de kalıcı barışın sağlanabilmesi amacıyla yürütülen Astana Süreci çerçevesinde gelişen Türkiye-Rusya-İran işbirliği de yeni Avrasya ekseninin oluşumunun sinyali olarak değerlendirilebilir. Bu işbirliğine "Astana Süreci" adının verilmesi jeopolitik olarak "Avrasya" ve "Türk Dünyası" kavramlarının eşdeğer olduğu anlamına gelmektedir. Kısacası Türk Dünyası, Türkiye'nin dünyadaki jeopolitik önemini arttırmaktadır.

Kazakistan'ın jeopolitik konumuna bakıldığında, kuzeyde Rusya'nın ve doğuda da Çin'in ülke güvenliğini tehdit ettiği görülmektedir.⁶ Ancak Kazak yetkililer her ne kadar açık olarak ifade etmeseler de jeopolitik açıdan Kazakistan'ın tehdit mahiyetinde algıladığı başlıca ülke Çin'dir. Astana bu tehdidi, Rusya ile dengelemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan'ın üye olduğu Moskova merkezli Kolektif Güvenlik Anlaşma Örgütü (KGAÖ) olası bir tehdidi etkisiz hale getirmektedir. Ancak Kazakistan, Rusya'ya koşulsuz bir şekilde bağımlı olmayı da istememektedir. Bundan dolayı Astana, diğer bölgesel aktörlerle işbirliği geliştirerek Rusya'yı dengelemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi olan Türkiye, önemli bir seçenek olarak değerlendirilmektedir.

Güvenlik politikalarında Türkiye ve Türk Dünyası'nın As-

---

6 Mehmet Seyfettin Erol, "Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi", *Yeni Türkiye*, Cilt 9, Sayı: 54, s. 1565.

tana açısından dengeleyici unsur olduğuna Kazakistan'ın uzun yıllar Arap ülkelerinde, daha sonra Türkiye ve İran'da büyükelçilik görevinde bulunan ve 3 Eylül 2018 tarihindeki Türk Keneşi 6. Zirvesi sonrası Türk Keneşi Genel Sekreteri olarak tayin edilen Bağdat Amreyev de dikkat çekmektedir: “Gerçekçi olarak konuşursak Türk Dünyası, Türk devletleri için arka cephedeki stratejik derinlik ve güvenli bölge olarak değerlendirilmektedir.”⁷

Görüldüğü gibi Kazak dış politikası açısından Türkiye, jeopolitik anlamda dengeleyici bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu durum aynı şekilde Türkiye için de geçerlidir. Bu karşılıklı gereksinim iki ülke arasındaki stratejik ortaklığın jeopolitik boyutunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin ŞİÖ üyeliği Kazakistan tarafından desteklenmektedir. Çünkü Türkiye'nin tam üyeliği, Hindistan ve Pakistan'ın tam üyelikleriyle tekel durumları zayıflayan Rusya ve Çin'in baskılarını daha da azaltacaktır.

Güvenlik konusu bağlamında Kazakistan ve Orta Asya devletleri için güneyden gelen tehdit Afganistan'dan kaynaklanmaktadır. Bu tehdide karşı bölge devletleri Rusya'nın güvenlik şemsiyesine güvenmekle birlikte, aynı zamanda ŞİÖ de belirli bir güvenlik çemberi oluşturmaktadır. Bu bağlamda ŞİÖ Terörle Mücadele Taşkent Merkezi önemlidir. Ancak terörizm konusu somut bir tehdit olmayıp Orta Asya halklarının arasında da görülebilen soyut bir tehdittir. Dolayısıyla askeri güç ve askeri teknoloji bu tehditle savaşta beklenen sonucu vermemektedir. Böylelikle bu hususta İslam'ın daha barışçıl yorumuna ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konudaysa İslam Dünyası'nda Türkiye'nin sahip olduğu tecrübenin yararlı olduğu düşünülmektedir. Buna ek olarak Türkiye ile Orta Asya Müslümanlarının Hanefi-Maturidi-Yesevi çizgisindeki hoşgörülü İslami yorumu paylaştığı düşünüldüğünde, Ankara'nın terörizmle mücadelede kritik bir rol üstlenebileceği anlaşılmaktadır. Yukarıda Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin jeokültürel boyutunda belirtildiği gibi, İslamiyet'in jeopolitik anlamda da önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

---

7 Tahire Kara, “Kazakistan Büyükelçisi Bağdat Amreyev: Cumhurbaşkanı Beni Türkiye'ye Evine Gidiyorsun Diyerek Gönderdi”, Bağdat Amreyev, der., *Dönemimizde Türkiye-Kazakistan İlişkileri ve Türk Dünyası*, Hayat Yayınları, İstanbul 2011, s. 54.

Küresel jeopolitik bağlamında Türk Dünyası'nın Rusya-Çin-ABD üçgeninin ortasında yer aldığı herkes tarafından bilinmektedir. Bu bağlamda Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin güçlenmesi, Türk Dünyası'nın uluslararası politikada özne olarak ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Burada Türk-İslam Dünyası'nı bir bütün olarak düşünürsek, büyük güçlerin İslam Dünyası üzerindeki jeopolitik rekabetinin aslında bölgedeki güç boşluğundan kaynaklandığını iddia edebiliriz. Bu noktadan hareketle, İslam Dünyası'nın bu duruma nasıl düştüğü incelendiğinde, son bin yılda İslamiyet'in bayraktarlığını yapan Türklerin zayıflamasının ve Avrupalı devletlerin bu bölgede cirit atmaya başlamasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türklerin yeniden toparlanması, İslam Dünyası'nın da yeniden canlanmasının ön koşuludur.

Yukarıda bahsedilenler doğrultusunda Türk Dünyası, her iki ülkenin de jeopolitik açılım alanı mahiyetinde karşımıza çıkmaktadır. Büyük güçlerin baskısı, Türkiye ve Kazakistan'ı işbirliğine zorlamaktadır. İkili ilişkilerin stratejik ortaklığı noktasındaki jeopolitik boyut, bahsedilen rekabet ortamını hazırlamaktadır. Dolayısıyla Türkiye, Türk Dünyası ülkeleriyle işbirliğini derinleştirdikçe, Batı ve Rusya karşısında daha güçlü hale gelecektir. Aynı şekilde Kazakistan'ın da dış politikada Türk Dünyası boyutuna ağırlık vermesi, Rusya ve Çin'in karşısında daha önemli bir aktör haline gelmesini sağlayabilir.

Büyük güçlerin ortasındaki kritik konumundan ötürü ne Rusya ne Çin ne de İran, Türk Dünyası'nın önemli bir güç merkezi olmasına izin vermek istemeyecektir. Ayrıca Türk Dünyası'nın güçlenmeye başladığı durumda, büyük güçlerden her biri bunu kendi çıkarları doğrultusunda rakiplerine karşı kullanmaya çalışacaktır. Örneğin ABD; Rusya ve Çin'e ve hatta İran'a karşı, Türk Dünyası faktörünü kullanmayı deneyebilir. Bu nedenle Türkiye ve Kazakistan'ın dış politikada büyük güçler arasındaki dengelere dikkat etmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Nursultan Nazarbayev'in geliştirdiği "Avrasyacılık" ve "çok yönlü dış politika" kavramları araç olarak kullanılabilir. Neticede Türkiye ve Kazakistan, işbirliği süreçlerini derinleştirecek adımlar atmalıdır. Örneğin 2015 yılının Kasım ayındaki "Uçak Krizi" sonrası-

da Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri bozulması, bütün Türk Dünyası'nı etkilemiştir. Benzer bir şekilde Türkiye-Çin ilişkilerinin bozulması da ister istemez Kazakistan'ın konumunun Pekin nezdinde zayıflamasına sebep olacaktır. Bu çerçevede Türk Dünyası'nın ABD, Rusya ve Çin arasında yürüteceği denge politikasına dikkat etmesi gerekmektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse, Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerde jeopolitik gerçekler göz ardı edilemez. Çünkü bu gerçekler, iki ülkeyi daha sıkı işbirliği yapmaya zorlamaktadır. Bu sebeple Ankara-Astana ekseninin, Avrasya'nın güvenlik garantörü şeklinde bölgesel ve küresel dengeleri göz önünde bulundurarak dış politika üretmesi gerekmektedir. Sonuçta bölgede küresel güçler arasında yaşanan jeopolitik rekabet, iki ülke arasındaki stratejik ortaklığı güçlendirmektedir.

Türkiye-Kazakistan İlişkilerinin Jeoekonomik Boyutu

Jeoekonomi; Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerde jeokültür ve jeopolitik kadar önemli bir faktördür. Zaten Avrasya kıtasının içinde yer alan Türk Dünyası'nın uluslararası politikadaki öneminin azalması, Avrupalıların kıtadan geçen İpek Yolu'nu devre dışı bırakan deniz yollarını keşfetmesiyle başlamıştır. Batılı devletlerin dünya ticaretini ele geçirmesi neticesinde Batı medeniyeti diğerlerine oranla ön plana çıkmış; hatta bütün dünyayı sömürgesi haline getirmiştir. Bu nedenle Türklerin "Dünya Adası" olarak bilinen Avrasya kıtasından geçen ticaret ve ulaştırma yollarına önem vermesi gerekmektedir. Bu da jeoekonomik boyutu, Türk Dünyası ülkelerinin birbirleriyle olan ilişkilerinde ilk sıralara taşımaktadır. Bu bağlamda Türk Dünyası'nın doğuya açılan kapısı olan Kazakistan ile batıya açılan kapısı olan Türkiye'nin işbirliği içerisinde olması kaçınılmazdır.

Avrasya'daki doğu-batı ticaret ve ulaştırma yolları projelerinde Çin'in liderliği göze çarpmaktadır. Pekin, ABD-Çin arasındaki rekabeti göz önünde bulundurarak deniz üzerinden gerçekleştirdiği ticaretin Washington tarafından engelleneceği endişesiyle, deniz yolları bağlamında alternatif olarak kıta içerisinde geçen yollara da öncelik vermektedir. Çin'in bu politi-

---

kadaki amacı bir yandan kendi mallarını Avrupa'ya ulaştırmak diğer yandan da Ortadoğu'dan enerji ihtiyacını karşılamaktır. Türk Dünyası'nın coğrafi konumu, Pekin'in yeni İpek Yolu projesinden istifade edilmesine olanak sağlamaktadır. Bununla birlikte Kazakistan'ın konumu da dikkat çekici düzeyde önemlidir. Zira Çin Devlet Başkanı Şi Cinping'in "Kuşak-Yol Girişimi" projesini, 2013 yılında Astana'da açıklaması tesadüf olarak değerlendirilemez. Aynı şekilde Türkiye'nin de bu projede kritik öneme sahip olduğu görülmektedir.

Çin ile Avrupa arasındaki bağlantıyı kurmayı amaçlayan Kuşak-Yol Projesi'nde kuzey, güney ve orta olmak üzere üç güzergâhın bulunduğu görülmektedir. Rusya topraklarından geçen kuzey güzergâhı, Moskova'nın elini güçlendirmekte ve Çin'i Rusya'ya bağımlı hale getirmektedir. İran üzerinden geçen güney güzergâhı ise İran'ın stratejik önemini arttırmaktadır. Çin-Orta Asya-Hazar Denizi-Güney Kafkasya-Türkiye istikametinde gelişen "Orta Güzergâh" ise Türk Dünyası'nın önemini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu güzergâha "Türk Dünyası Hattı" adını vermek mümkündür. Çin, Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmak ve bu bölgedeki etkisini arttırmak amacıyla orta ve güney güzergâhlara yatırım yapmaktadır. Türk Dünyası ülkeleri de kendilerinin jeoekonomik önemini bilinciyle hareket etmektedir. Örneğin 2017 yılında açılan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın açılışında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile birlikte Kazakistan Başbakanı Bakıtcın Sagintayev ve Özbekistan Başbakanı Abdulla Aripov'un da hazır bulunması, projenin Türk Dünyası için ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermiştir.

İpek Yolu kapsamında Türk Dünyası güzergâhının gelişmesi açısından Hazar Denizi'nin hukuki statüsü önemli bir mesele olarak bilinmektedir. 12 Ağustos 2018 tarihinde Kazakistan'ın Aktau şehrindeki Hazar ülkeleri zirvesinde bu konuda nihai anlaşma imzalanmıştır. Bu çerçevede Nursultan Nazarbayev'in 3 Eylül 2018 tarihinde Bişkek'te düzenlenen Türk Keneşi 6. Zirve-

si'nde yaptığı konuşma dikkat çekicidir:⁸

“Ülkemiz batı ile doğuyu ve kuzey ile güneyi birbirine bağlamaktadır. Aktau'da kabul edilen Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Konvansiyonu, bölgemizin transit potansiyelinin daha da gelişmesine katkıda bulunacaktır. Bu nedenle Türk Keneşi, tarife politikalarını ve idari prosedürleri basitleştirmek için aktif olarak çalışmalıdır.”

Bu açıklama Kazakistan'ın Hazar politikasının Türk Dünyası çerçevesinde ele alındığının en belirgin göstergesidir. Böylece hem Kazakistan hem de Türkiye açısından Hazar bölgesinin jeoekonomik önemi artmaktadır. Kazakistan hem Hazar üzerinden kendi enerji ihracatını yapmakta hem de Çin'den gelen malları Güney Kafkasya ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırmaktadır. Türkiye ise Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı, Hazar Denizi ve Kazakistan üzerinden Çin'e açılmaktadır. Dolayısıyla doğu ile batı arasında gelişmekte olan uluslararası ticaret yolları, Kazakistan-Türkiye stratejik ortaklığının jeoekonomik boyutunu oluşturmaktadır.

Kazakistan-Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler bağlamında diğer bir önemli konu da enerji nakliyatıdır. Bilindiği üzere Kazakistan petrol ve doğalgaz zenginidir. Türkiye ise yurt dışından enerji ithalatında bulunan bir ülkedir. Dolayısıyla Kazakistan ile Türkiye ekonomileri birbirini tamamlamaktadır. Bu bağlamda Nursultan Nazarbayev'in 2014 yılında Türkiye'yi Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) üye olmaya davet etmesi⁹ de son derece önemli bir adımdır. Türkiye'nin AEB'e üye olması, hem Türkiye'nin ekonomik gücünü arttıracak hem de Türk Dünyası ülkeleri üzerindeki Rusya baskısını azaltacaktır.

Sonuç olarak bölgede gelişen jeoekonomik projeler, Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin stratejik ortaklığını güçlendirmekte-

---

8 “Қазақстан Президенті Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VI саммитіне қатысты (Kazakistan Cumhurbaşkanı Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi VI Zirvesi'ne Katıldı)”, *Akorda*, 3 Eylül 2018, http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/kazakistan-prezidenti-turki-tildes-memleketterdin-yntymaktastyk-kenesinin-vi-sammitine-katysty#8, (Erişim Tarihi: 04.09.2018).

9 “Avrasya Birliği Kuruldu Türkiye Bekleniyor...”, *Yeniçağ*, 22 Haziran 2014, <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/avrasya-birligi-kuruldu-turkiye-bekleniyor-98969h.htm>, (Erişim Tarihi: 10.09.2018).

---

dir. Astana ve Ankara, ekonomi politikalarının Türk Dünyası'nın bütünleşmesindeki önemini farkındadır. Üstelik 20. yüzyılda yaşanan dünya savaşlarında karşı karşıya gelmiş olan Almanya ve Fransa'nın ekonomik bütünleşmeyi başardıkları göz önünde bulundurulursa, aynı değerleri paylaşan, benzer jeopolitik tehditleri algılayan ve en önemlisi ekonomileri birbirini tamamlayan Türkiye ve Kazakistan'ın da stratejik ortak olmayı başaraabilecekleri sonucuna ulaşılabilir. Nitekim özelde Kazakistan ile Türkiye'nin ve genelde de Türk Dünyası'nın uluslararası ekonomide önemli aktörlere dönüşebilecek ön koşullara sahip oldukları bilinmektedir.

SONUÇ

2017 yılında Türkiye, Rusya ve İran'ın garantörlüğünde başlayan Astana Süreci, küresel politikada Avrasya kıtası devletlerinin inisiyatif almaya başladığının önemli bir göstergesidir. Bahsi geçen sürecin başarıya ulaşip ulaşmaması ayrı bir konu olsa da kıtadaki bu gelişmeler, Türk Dünyası bütünleşmesinde yeni bir aşamaya geçileceğinin işaretleri olarak yorumlanabilir. Avrasya'daki devletlerin işbirliğinin gelişmesiyle, Türk Dünyası'ndaki bütünleşme sürecine bağlıdır. Bu doğrultuda Türkiye ve Kazakistan'a önemli görevler düşmektedir.

Avrasya'daki jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik gerçekler Astana ve Ankara'yı daha etkin olmaya itmektedir. Nitekim bu çalışmada da görüldüğü üzere ikili ilişkilerin stratejik boyutu, konjonktürel bir özellikte değildir. Aksine taraflar arasındaki ilişkiler, derin yapısal şartlarla şekillenmektedir. Bu nedenle sadece kısa ve orta vadede değil, uzun vadede de Kazakistan-Türkiye ilişkileri stratejik boyutunu koruyacaktır. İki ülkenin dengeli politikası ise sadece Türk Dünyası'nı değil, bütün Avrasya kıtasını etkilemektedir. Zira Astana-Ankara hattı, bölgesel krizlerden etkilenmeden yoluna devam ettiği için her iki taraf da dengeleyici ve arabulucu rolleriyle ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, bölgenin güvenlik sigortası olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla ilgili ülkelerin karar alıcılarının bu gerçeği göz önünde bulunduran politikalar üretmeleri gerekmektedir

Avrasya kıtası, önümüzdeki dönemde önemli risklerle karşı karşıya kalabilir. ABD-Çin arasındaki rekabeti, ABD-Rusya arasındaki gerginliği ve Türk-İslam Dünyası'ndaki krizleri göz önünde bulundurduğumuzda, bölgenin tansiyonunun daha da yükseleceğini tahmin edebiliriz. Nitekim Suriye'deki krizde kalıcı barışa yönelik çabalar başarıyla sonuçlansa bile, Afganistan'daki durumun daha da karmaşık hale geleceği şimdiden hissedilmektedir. Bu gerginliğin kıtanın tam ortasında yer alan Türk Dünyası'na sirayet edeceği de öngörülebilir. Benzer bir biçimde ABD'nin İran'a karşı saldırgan tutumu da Türk Dünyası'ndaki bütünleşme sürecini etkileyecektir. Diğer yandan Afganistan'da DEAŞ ile Taliban'ın çatışması ihtimali ve Kabil ile Taliban'ın uzlaşmaması gibi durumlar da Orta Asya'yı riskli bölge haline getirmektedir. Bu durum, Orta Asya'nın jeopolitik ve jeoekonomik konumunu zedelemektedir.

Yukarıda ifade edilen krizler dikkate alındığında, Astana ve Ankara'nın daha etkin roller üstlenmesinin bölge barışı için bir zorunluluk olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda Türkiye ve Kazakistan'ın jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik ortamların sunduğu fırsatları değerlendirerek stratejik ortaklıklarını bir üst seviyeye çıkarmaları önerilebilir. Burada ikili kültürel ilişkilerin iyi seviyede olduğunu not ederek tarafların jeopolitik ve jeoekonomik konulara daha fazla yönelmelerini tavsiye etmek gerekir.

**ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ
АРАСЫНДА МӘДЕНИЕТ
ЖӘНЕ ӨНЕР
САЛАСЫНДАҒЫ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР**

Проф. Др Фырат Пурташ

Қазақстан-Түркия арасында мәдениет және өнер саласындағы қарым-қатынастар Фырат Пурташ*

КІРІСПЕ

Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдениет және өнер саласындағы қарым-қатынастар әрі екі жақты деңгейде әрі көп жақты ынтымақтастық платформаларында серпінді түрде дамып келе жатқан ынтымақтастық саласы болып табылады. Бұл ынтымақтастық тараптардың өзара мүдделерін жүзеге асырудан бөлек, түркі тілдес халықтардың мәдени серіктестігінің нығаюы мен түркі мемлекеттері арасындағы интеграцияға өз үлесін қосатын көп бағытты және жан-жақты пайдасы бар серіктестік. Түркия мен Қазақстан арасындағы стратегиялық әріптестіктің де негізін қалайтын мәдени және шығармашылық байланыстар қырларынан үлгі болуға лайық.

Қазақстан тәуелсіздігін алған 1991 жылға дейін Түркия мен Қазақстан арасында ешқандай саяси және экономикалық қатынас жоқ еді. Тарихи жағдайларға байланысты қалыптасқан шарттар, Түркия мен Қазақстан арасындағы географиялық қашықтықтың одан сайын ұзай түсуіне себеп болды. Алайда барлық тарихи жағдайларға қарамастан түрік халқы мен қазақ халқы арасындағы мәдени, шығармашылық және қоғамдық байланыстар тарихтың ешбір кезеңінде үзілген емес. Қорқыт ата, Қожа Ахмет Ясауи, Мағжан Жұмабаевтардың салып кеткен тіл, тарих және мәдениет көпірлері бүгінгі таңға дейін жойылған емес. Осылайша, Түркия мен Қазақстан арасында 1991 жылдан бері ұдайы дамып, алға жылжып келе жатқан саяси және экономикалық қатынастардың іргетасы ортақ тіл, тарих және мәдениет болып табылады. Осы жағдай Қазақстан Сыртқы істер министрлігі жариялаған 2014-2020 жылға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасында былай көрініс

---

* Проф. Др., ТҮРКСОЙ Бас хатшысының орынбасары, Анкара Қажы Байрам Уәли Университеті Оқытушысы

тапқан: «Қазақстан Республикасы Түркия Республикасымен екі халықтың тарихи тегі мен мәдени құндылықтарының ортақтығы негізінде жан-жақты ынтымақтастықты нығайтуға баса маңыз береді.»¹

Түркия мен Қазақстан арасындағы ұдайы жалғасып отырған мәдени және шығармашылық байланыстар Қазақстанның тәуелсіздігінен кейін қалыптасқан саяси және экономикалық ынтымақтастықпен қатар дамып, қайтадан жаңдана бастады. Осы кезеңде Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдениет және өнер саласындағы қатынастар қоғамның барлық мүшелерін, барлық өнер салаларын, ресми және қоғамдық бірлестіктерді қамтитын жан-жақты, көп бағытты және өзара мүдделерден да маңызды пайда әкелетін ықпалдастық және өркендеу саласына айналды. Екі ел арасындағы мәдени байланыстары Қазақстанда ұлттық болмыстың қалыптасуына және салт-дәстүрдің өз ерекшелігін сақтай отырып жаңаруына үлес қосқан болса, Түркияда заманауи өнер туралы түсініктің қайта қаралып өнердің ұлттық сипат алуы жолындағы ізденістерге бағыт берді.²

Түркия мен Қазақстан арасында өнерпаздар мен адамдар арасындағы келісім мәдениет-өнер саласындағы ынтымақтастықтың белсенді түрде жүзеге асырылып жатқанын көрсетеді. Қазақстанның әр түрлі аймақтарынан және қалаларынан жыл сайын ондаған шығармашылық ұйым Түркияда әр түрлі фестивалдерге қатысады.³ Түркияда

---

1 The Republic of Kazakhstan attaches great importance to strengthening comprehensive cooperation with the Republic of Turkey, which is based on the common historical roots and cultural values of the two nations. <http://mfa.gov.kz/en/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>

2 Түркияда жергілікті және ұлттық өнер туындыларының қалыптасуына Қазақстандық өнерпаздардың тәжірибесі өте үлкен үлес қосқан. Бір мысал келтірер болсақ; Түркияда дәстүрлі әндерді үлкен диапазонда орындайтын халық аспаптары оркестры жоқ. ТР Мәдениет және туризм министрлігінің қарамағында «Түркі әлемі өнер ұжымдары» құрылуда алға қойылған мақсаттардың бірі осы кемшіліктің орнын толтыру болатын. ТР Мәдениет және туризм министрлігіне қарасты Анкара мен Измирде құрылған «Түркі әлемі музыкалық ансамблі» деген оркестрлар Қазақстан тәжірибесі негізінде құрылған.

3 Бірнеше мысал келтірер болсақ; Анкарада Этимесгут муниципалитеті тарапынан жыл сайын «Анадолы күндері» мәдениет және өнер фестивалі ұйымдастырылады. Жыл сайын ұйымдастырылатын бұл фестивальде бір күн Қазақстаннан келген өнерпаздарға арналады. 2018 жылы осы фестивалдің он бесіншісі ұйымдастырылды. Бұл кешті Қазақстанның Түркиядағы елшісі Абзал Сапарбекұлы ашып берді. Мәдениет және туризм министрлігі Мемлекеттік театрлар бас дирекциясы тарапынан

Қазақстанның бір қаласымен «бауырластық» туралы келісімі жоқ жергілікті басқарма өте аз. Осы байланыс арқылы Түркиядағы көптеген қала мен аудан Қазақстанда өтетін әр түрлі шараларда орын алады. Екі елдің астаналары арасында «Анкара күндері» және «Астана күндері» деген атпен іс-шаралары тұрақты ұйымдастырылады. Астананың 20 жылдық мерейтойы Түркияда салтанатты түрде тойланды. Анкарадағы шетелдік өкілдіктерге қарағанда, Қазақстанның Түркиядағы елшілігі шығармашылық іс-шаралар ұйымдастыруы бойынша едәуір алда. Қазақстанның Түркиядағы елшілігі тарапынан көптеген қазақ жазушының еңбегі түрікшеге аударылып басылып шықты және осы басылымдарға байланысты тұсаукесер жиындары ұйымдастырылды. Қазақтың ұлттық операсы «Біржан-Сара» Түркияның опера және балет театрының репертуарына енген. Қазақстан мен Түркияның ортақ мемлекеттік университеті болып табылатын Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті арқылы екі елдің жоғарғы оқу орындары арасында студенттер мен ұстаздардың тәжірибе алмасу бағдарламалары жүзеге асырылып отыр. Жыл сайын бес жүз мыңға жуық Қазақстан азаматы Түркияның демалыс орындарына келеді. Ұлты қазақ болып табылатын Түркия азаматтары Түркияда шешім қабылдау кезеңдерінде ықпал ететін бір лобби деңгейінде ұйымдасқан.

Жоғарыда аталған айқын мысалдар Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени және өнер саласындағы қарым-қатынастар қаншалықты серпінді дамып келе жатқанын көрсетумен бірге, сондай-ақ, қаншалықты жан-жақты екендігінің де дәлелі. Екі ел арасындағы мәдениет және өнер саласындағы байланыстарды мемлекеттің тікелей тапсырмасымен емес, ресми органдардың көмегі мен

жыл сайын Коньяда «Бір Сес, Бин Нефес» (бір ұн, мың дем) деген атпен Түркітілдес театрлардың халықаралық фестивалі өтеді. 2018 жылы он біріншісі ұйымдастырылған бұл фестивалге Қазақстаннан келген театрлық ұжымдар басынан бері қатысып келеді. Яловада ЙАФЕМ тарапынан 1997 жылдан бері Түркі халықтарының мәдениет фестивалі ұйымдастырылады. Осы жылы жиырма біріншісі өткен фестивалге де жыл сайын Қазақстаннан халық биі ұжымдары мен әр түрлі өнер салаларынан өнерпаздар қатысады. Элазығда 1992 жылдан бері «Хазар жыр кештері» кездесуі өтеді және жыл сайын Қазақстаннан ақындар шақырылады. Түркияның ең беделді кино фестивалі болып табылатын «Анталия алтын портакал» кино фестивальне 2011 жылы Қазақстан құрметті қонақ ретінде шақырылды. Осы бірнеше мысал, басқа да іс-шараларды оқырмандардың есіне түсіретін болады.

қолдауы арқылы жалғасын тауып келе жатқан қатысушысы көп демократиялық сипаты басым шара ретінде көрсетуге болады.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың басқару негізі: Рухани Жаңғыру

Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев, «Ulu Vozkir Ögütleri» деген атпен түрікшеге аударылған шығармасының «Өнердің өрісі кең» деген тарауында өнердің маңызы жайлы ойларын айқын жеткізеді. «Өнер – ұлттың рухани келбеті. Өнер – мемлекеттің мәртебесі мен мерейінің шынайы көрінісі. Өнерлі халықтың өркені де баянды... Халықтың бай мәдениеті мен әдебиетін, өнері мен ғылымын дамыту, салт-дәстүрін құрметтеу, оны жаңа заман талабына сай өркендетіп отыру – мемлекет саясатының ең маңыздысы.»⁴ Назарбаев, осы түсінікпен Қазақстан тәуелсіздігін алған уақыттан бері ішкі және сыртқы саясатта мәдениет пен өнерге ерекше мән береді. Осы ұстаным Қазақстанның ел ішінде де, айналасында да бейбітшілік орнатуы мен оны сақтауында үлкен міндетке ие болған. Қазақстан 140-тан астам этникалық топ өкілдері бейбіт әрі тату-тәтті өмір сүретін ел болумен қатар; Орталық Азияның қауіпсіздігі, Украина және Сирия дағдарыстарының шешімі, Ауғанстанның қайта қалпына келтірілуі, Түркия-Ресей арасындағы сенім мәселесі сынды маңызды мәселелердің шешілуі кезеңіне белсенді үлес қосқан болатын.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2017 жылдың мамыр айында бекіткен «Рухани Жаңғыру» бағдарламасы, негізінде, Назарбаевтың дүниетанымы мен басқару жүйесін жақсы түсіндіреді. Егемен Қазақстан газетінде жарық көрген осы бағдарлама арқылы Назарбаев, саяси және экономикалық жаңғырудан кейін үшінші жаңғыру кезеңінің басталғанын, мұның рухани және мәдени салада болатынын жариялаған еді. 2030-ға дейін әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіру жоспарын қайталаған Назарбаев, бұқаралық сананы дамыта отырып «Біртұтас ұлт» қалыптастыра алмайынша бұл мақсатқа қол жеткізудің бір мәнісі болмайтындығын айтады.⁵

---

4 Нұрсұлтан Назарбаев, Улу Вozкыр Өгүтлери, Түрікшеге ауд.: Ержан Керімбеков, Қазақстан Республикасының Түркиядағы Елшілігі және Ахмет Ясауи Университеті, Анкара, 2017, б. 87, 91

5 Толық мәтінді көру үшін қараңыз. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>

Ұлттық болмыстың сақталуы Назарбаевтың мақаласында арнайы тақырып ретінде қарастырылған. *«Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтың гұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана.»*⁶

Назарбаевтың осы ұстанымы мәдени қатынастардың бөлек тақырып ретінде талқыланып, Қазақстан сыртқы саясатының бастапқы міндеттерінің бірі ретінде қаралып ғаламдық деңгейде мәдени қарым-қатынас орнатылуына жол ашқан.⁷ Осының ең айқын мысалдарының бірі БҰҰ қарамағында, Қазақстанның бастамасымен жасалып жатқан 2013-2022 «Мәдениеттер жақындасуының халықаралық онжылдығы» жобасы. Қазіргі таңда да жалғасын тауып отырған бұл үдеріс Қазақстанның 2007 жылы бастаған әрекетінің нәтижесі. 17 желтоқсан 2007 жылы БҰҰ-да қабылданған № 62/90 «Бейбітшілік үшін әріптестікті қолдау» деген қаулымен 2010 жыл «мәдениеттертің жақындасуының халықаралық жылы» деп жарияланған болатын. Осы бастама оң нәтиже беруіне байланысты 2011 жылдың қараша айында болып өткен ЮНЕСКО-ның 36-шы сессиясында 2013-2022 жылдар **«мәдениеттер жақындасуының халықаралық онжылдығы»** болып бекітілді. Қазақстан, тек **«мәдениеттер жақындасуының халықаралық онжылдығын»** жариялау туралы ұсынысын ЮНЕСКО сессиясының күн тәртібіне көтеріп қана қоймай, **«мәдениеттер жақындасуының халықаралық онжылдығының»** ресми ашылу салтанатын өткізу және осы бастаманың іске асырылуына бағытталған іс-шара жоспарының да орындалуына қаржылай қолдау көрсету арқылы (2012 жылы 150 мың, 2013 жылы 200 мың, 2014 жылы 100 мың доллар) өзінің бастамашыл рөлін жалғастырған болатын.

ТҮРКСОЙ-дың Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдениет-өнер саласындағы қарым-қатынастарға қосқан үлесі

Түркі әлемінің ЮНЕСКО-сы қызметін атқаратын ТҮРКСОЙ, ширек ғасырлық тарихында өзінің шараларын

---

6 Жоғарыда аты аталған мақала.

7 Қосымша қараңыз: <http://mfa.gov.kz/en/erevan/content-view/koncepcia-wnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>

негізінен мына мақсаттар бойынша жүзеге асырып келген: түркі тілдес халықтар арасында мәдени және шығармашылық ықпалдастықтың нығайтылуы; ортақ түркі мәдениетінің әлемге танытылуы; саны аз түркі халықтарының жойылып кету қаупі бар тілдерінің және мәдениеттерінің сақталуы. Осылайша ТҮРКСОЙ өзінің шараларымен түркі әлемінің мәдени серіктестігін нығайтуға ат салысуымен қатар түркі халықтарының мәдени байлығының сақталуын да мақсат еткен.

ТҮРКСОЙ-дың өзгермейтін басымдықтарының бірі ұмытыла бастаған мыңдаған жылдық дәстүрлердің жандандырылуы арқылы адамзаттың ортақ мұрасы болып табылатын өркениет элементтерін сақтап қалу болатын. Осы орайда түркі халықтарының материалдық емес мұраларын қорғау ТҮРКСОЙ-дың атқарып жатқан жұмыстарының ішінде маңызды орынға ие. Себебі, тарихтың ұзақ кезеңінде көшпелі халық ретінде өмір сүрген түркі халықтары батырлық жырлары, ертегілері, бесік жырлары, әр түрлі жоралғылары және дәстүрлі мерекелерімен материалдық емес мәдени құндылықтар тұрғысынан өте бай мұраға ие. Осы мұраны заманауи өнер салаларында жандандыру және таныту тұрғысынан көптеген жоба жүзеге асырылды. Ғылыми жиналыстар және жарияланымдармен қатар қазақтың ақындық өнері жайлы «Біржан-Сара» операсы, түркі әлемінің батырлық жырларының ортақ кейіпкері Көроғлуның өмірі жайлы «Көроғлу» операсы осылардың арасындағы ең ауқымды және төл туындылар. Тағы осы тұрғыда түркі халықтарының ортақ мұрасы болып саналатын Наурыз мерекесінің ЮНЕСКО Бас штабында, БҰҰ Бас ассамблеясында және әлемнің маңызды орталықтарында тойлануы да бұл дәстүрдің сақталуы мен танытылуы тұрғысынан табысты шаралар болып табылады. 2016 жылы түркі мемлекеттері тәуелсіздіктерінің 25 жылдығының тойлануы аясында ТҮРКСОЙ Жастар оркестрының Англия және Италияда өткізген концерттері, 5 елден 32 жасөспірімнен тұратын ТҮРКСОЙ Жастар камералық хорының Германияда Вагнер фестиваліне қатысуы сынды жобалар Қазақстанның бастамасымен жасалған **«мәдениеттер жақындасуының халықаралық онжылдығы»** шараларына маңызды үлес қосқан болатын.⁸

---

8 Oğuzhan Aydın, “Bağımsızlıklarının 25. Yılında TÜRKSOY’un Türk Topuluklarına Yapmış Olduğu Katkıları,” *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III Bildiri Kitabı*, Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan

Адамзат пен өркениеттің айырылмас бөлшегіне айналған түркі мәдениетінің ұлы тұлғаларының үлгі боларлық өмірлері мен шығармаларын таныту адамдардың санасында бейбітшілік дәстүрін қалыптастыру және жаңа ұрпақтарға бауырластық түсінігін сезіндіру тұрғысынан өте маңызды болып саналады. Осы ойға сүйене отырып ЮНЕСКО-ның тәжірибесін де пайдаланып ТҮРКСОЙ еске алу және атап өту жылдарын жариялауда; көрнекті тұлғаларға байланысты жарияланымдар мен ғылыми жиналыстар өткізуде. Осы орайда Қожа Ахмет Ясауи, Мағжан Жұмабай, Құрманғазы, Сүйінбай, Дина Нұрпейісова, Мұқан Төлебаев, Олжас Сүлейменов сынды Қазақстанда туып бүкіл адамзатқа ортақ болған, барша түркі әлемінің мақтанышына айналған көрнекті тұлғалар жайлы іс-шаралар өткізген болатын.

ТҮРКСОЙ-дың мәдени жақындасу тұрғысынан керемет мысалдарға сүйене отырып жүзеге асырған істерінің бірі – түркі әлемі мәдени астанасы. Еуропаның мәдени астаналарының мәдени мұраны қорғау мен Еуропа халықтарын бір-біріне жақындастырудағы маңызды рөлінің осыған ұқсас бір түрін ТҮРКСОЙ-дың бастамасымен түркі әлемі мәдени астаналары жүзеге асыруда. 2012 жылы Астанамен басталған осы шара Эскишехир, Қазан, Мерв және Шекиден кейін 2017 жылы Қазақстанның көне қалаларының бірі Түркістанмен жалғасқан болатын. Түркістан; салтанатты ашылуы және жабылуы, түркі әлемі би фестивалі, наурыз театр фестивалі, ТҮРКСОЙ суретшілер фестивалі, түркі әлемі ақындарының айтыстан жарысы, түркі әлемі жазушыларының кездесуі, ТҮРКСОЙ опера күндері, ТҮРКСОЙ-ға мүше елдердің ЮНЕСКО істері бойынша Ұлттық комиссияларының мәжілістері сынды көптеген шаралар өткізіп түркі әлемінің рухани астанасы ретіндегі өз орнын одан әрі нығайта түсті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ноғай ұлтының өкілі болып табылатын Қазақстан азаматы Арсланбек Сұлтанбековтың «Домбыра» деген әнімен Түркияда танымал болуы және жеті жастан жетпіс жасқа дейінгі барша халық танитын өнер адамына айналуы Қазақстанның мәдени саясаты мен Түркия-Қазақстан арасындағы өнер саласындағы ықпалдастық жайлы көп нәрсені түсіндіретін маңызды мысал болып табылады. Қазақстанда 80 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан ұйғыр ұлттық театрының 2018 жылдың күзінде Түркияның Адана, Анкара және Ыстамбұл қалаларындағы гастрольдық сапары да көп жақты пайдасы бар мәдениет-өнер шарасы болып табылады. Дүниежүзі Ахысқа түріктері қауымдастығының басшысы міндетін Қазақстан азаматының атқаруы және бұл тұлғаның сонымен қатар Қазақстан халқы ассамблеясында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың орынбасары болуы Түркия мен Қазақстан қатынастарының барлық бағыттарына ықпалын тигізетін символдық маңызға ие жағдай.

Кеңес Одағы дәуірінде миллиондаған адамы ұжымдастыру қырғынында және қолына қалам ұстаған зиялы қауымы Сталин репрессиясында құрбан болған Қазақстан, тәуелсіздігін алғаннан кейін тек осы елге өз атын берген қазақтардың ғана отыны емес, сонымен қатар күштеп көшіріліп Қазақстанға орналастырылған тілі, діні және мәдениеті әр түрлі көптеген халықтың да отыны болды. Елбасы Назарбаевтың адамды жоғары қоятын прагматикалық саясаттары әр түрлі мәдениеттердің татулықпен бір ортада өмір сүруіне және азаматы болып табылатын Қазақстанды отаным деп сезініп, шын жүректен сүйулеріне жол ашты. Назарбаевтың мәдениетке бағытталған бейбітшіл сыртқы саясаты болса бүкіл әлемде құрметке ие және беделі зор Қазақстан бейнесін қалыптастырды. Қазақстан мен Түркия арасындағы мәдени және шығармашылық байланыстар болса бауырластық түсінігімен жүзеге асырылып, осыдан қалыптасқан пайда барша түркі әлемінің мүддесіне жарайтындығына сеніміміз мол.

**KAZAKİSTAN TÜRKİYE ARASINDA
KÜLTÜR VE SANAT ALANINDAKİ
İLİŐKİLER**

Prof. Dr. Fırat PURTAŐ

Kazakistan Türkiye Arasında Kültür ve Sanat Alanındaki İlişkiler

Fırat Purtaş*

Giriş

Türkiye ile Kazakistan arasındaki kültür ve sanat ilişkileri hem ikili düzeyde hem de çok taraflı işbirliği platformlarında dinamik bir şekilde gelişen işbirliği alanıdır. Bu işbirliği taraflara sağladığı karşılıklı çıkarların ötesinde Türk dili konuşan halkların kültürel ortaklığının güçlenmesine ve Türk cumhuriyetleri arasındaki bütünleşmeye katkı sunan çok yönlü ve çok boyutlu çıktıları olan bir ortaklıktır. Türkiye ile Kazakistan arasında kurulan stratejik ortaklığa da temel teşkil eden kültürel ve sanatsal ilişkiler pek çok açıdan model oluşturabilecek bir niteliktedir.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılına kadar sıfır düzeyindeydi. Tarihin ortaya çıkardığı koşullar, Türkiye ile Kazakistan arasındaki coğrafi mesafenin daha da uzaklaşmasına neden olmuştu. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen Türk halkı ile Kazak halkı arasında kültürel, sanatsal ve toplumsal bağlar tarihin hiçbir döneminde kopmadı. Korku Ata'nın, Hoca Ahmet Yesevi'nin, Mağcan Cumabay'ın ördüğü dil, tarih ve kültür köprüsü hiçbir zaman yıkılmadı. Bu sayede Türkiye ile Kazakistan arasında 1991'den itibaren sürekli gelişme ve ilerleme eğilimi gösteren siyasi ve ekonomik ilişkiler ortak dil, tarih ve kültür temeli üzerinde yükseldi. Bu olgu Kazakistan Dışişleri Bakanlığı tarafından ilan edilen 2014-2020 Dış Politika Konsepti'ne ise şu şekilde yansımıştır: *“Kazakistan Cumhuriyeti Türkiye Cumhuriyeti ile iki ulus arasındaki ortak tarihi kökenler ve kültürel*

---

* Prof., Dr., TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı, AHBVU Öğretim Üyesi

---

değerlere dayalı olan kapsamlı işbirliğinin güçlendirilmesine büyük önem vermektedir.”¹

Türkiye ile Kazakistan arasında süreklilik gösteren kültürel ve sanatsal bağlar Kazakistan’ın bağımsızlığının ardından gelişen siyasi ve ekonomik işbirliğine paralel olarak yeniden canlanma sürecine girmiştir. Bu süreçte Türkiye ile Kazakistan arasındaki kültür sanat ilişkileri toplumun tüm kesimlerini, tüm sanat dallarını, resmi ve sivil kurumları kapsayan çok boyutlu, çok yönlü ve karşılıklı çıkarların ötesinde fayda sağlayan bir etki-leşim ve zenginleşme alanı olarak belirmiştir. İki ülke arasındaki kültür-sanat ilişkileri Kazakistan’da ulusal kimlik inşası ve geleneklerin korunarak modernleşme çabalarına katkı sağlarken, Türkiye’de çağdaş sanatlar konseptinin yeniden gözden geçirilerek sanatın millileşmesi arayışlarına ışık tutmuştur.²

Türkiye ile Kazakistan arasında sanatçı ve insan hareketliliği kültür-sanat alanında işbirliğinin yoğun bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir. Kazakistan’ın farklı bölgelerinden ve şehirlerinden yılda onlarca sanat topluluğu Türkiye’de farklı festivallere katılmaktadır.³ Türkiye’de Kazakistan’ın bir kenti ile

-
- 1 The Republic of Kazakhstan attaches great importance to strengthening comprehensive cooperation with the Republic of Turkey, which is based on the common historical roots and cultural values of the two nations.bkz. <http://mfa.gov.kz/en/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>
  - 2 Türkiye’de yerli ve milli sanat eserlerinin ortaya çıkmasında Kazakistan’lı sanatçıların aktardığı tecrübe son derece önemli katkı sağlamıştır. Bir örnek vermek gerekirse; Türkiye’de geleneksel müziği çok sesli bir formda icra eden halk çalgıları orkestraları bulunmamaktadır. T.C. Kültür ve Turizm bakanlığı bünyesinde kurulan Türk Dünyası Sanat Toplulukları oluşturulurken amaçlanan hedeflerden biri de bu boşluğu doldurmaktır. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Ankara ve İzmir’de kurulan Türk Dünyası Müzik Topluluğu adındaki orkestralar Kazakistan’daki örneklerden mülhem bir şekilde ihdas edilmiştir.
  - 3 Birkaç örnek vermek gerekirse; Ankara’da Etimesgut Belediyesi tarafından her yıl Anadolu Günleri Kültür ve Sanat Festivali düzenlenmektedir. Bu festivalde her yıl bir gün Kazakistan’dan gelen sanatçılara ayrılmaktadır. 2018’de bu festivalin 15. si düzenlenmiştir. Kazakistan gecesinin açılışını Kazakistan’ın Ankara Büyükelçisi Abzal Saparbekuli yapmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü tarafından her yıl Konya’da Bir Ses Bin Nefes Uluslararası Türkçe Tiyatro Yapan Ülkeler Festivali düzenlenmektedir. 2018’de 11. Düzenlenen bu festivale Kazakistan’dan gelen tiyatro grupları başından itibaren katılmaktadır. Yalova’da YAFEM tarafından 1997 tarihinden itibaren Türk Boyları Kültür Şöleni düzenlenmektedir. Bu yıl 21.si düzenlenen festivale her yıl Kazakistan’dan halk dansları toplulukları ve farklı sanat dallarından sanatçılar katılmaktadır. Elazığ’da 1992’den bu yana Hazar Şiir Akşamları buluşması düzenlenmektedir ve her yıl Kazakistan’dan

kardeş şehir ortaklığı bulunmayan yerel yönetim neredeyse yoktur. Bu bağlantı ile Türkiye'den pek çok il ve ilçe Kazakistan'da düzenlenen çeşitli etkinliklere katılmaktadır. İki ülkenin başkentleri arasında Ankara Günleri ve Astana Günleri adı ile karşılıklı tanıtım etkinlikleri düzenlenmektedir. Astana'nın başkent oluşunun 20. yıl dönümü Türkiye'de görkemli bir şekilde kutlanmıştır. Kazakistan büyük elçiliği Ankara'daki yabancı misyon temsilcilikleri arasında düzenlediği sanatsal etkinliklerle tanınırlık bakımından açık ara öndedir. Kazakistan'ın Ankara Büyükelçiliği tarafından çok sayıda Kazak yazarın eserleri Türkçeye aktarılarak yayımlanmış ve bu yayımlara ilişkin tanıtım toplantıları düzenlenmiştir. Kazak milli operası "Bircan ile Sara" Türkiye'nin opera-bale repertuarında yer almaktadır. Kazakistan ile Türkiye'nin ortak devlet üniversitesi olan Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi üniversitesi yanında iki ülke yüksek öğretim kurumları arasında yoğun bir öğrenci ve öğretim üyesi hareketliliği mevcuttur. Her yıl beş yüz bin civarında Kazakistan vatandaşı tatil için Türkiye'yi tercih etmektedir. Kazak asıllı Türk vatandaşları Türkiye'de karar alma süreçlerine etki eden bir lobi düzeyinde örgütlüdürler.

Yukarıda sıralanan somut örnekler Türkiye ile Kazakistan arasındaki kültürel ve sanat alanındaki ilişkilerin ne kadar dinamik bir şekilde ilerlediğini göstermenin yanında aynı zamanda ne kadar çok boyutlu olduğunun ve ademi merkezîyetçi bir anlayışla yürütüldüğünün de kanıtıdır. İki ülke arasındaki kültür-sanat ilişkilerini devlet merkezli olmayan ancak resmi organların teşviki ve desteğiyle sürdürülen son derece geniş katımlı demokratik niteliği ön planda olan bir faaliyet alanı olarak tanımlamak mümkündür.

Kazakistan Elbaşı Nursultan Nazarbayev'in Yönetim Anlayışının Özü: "Manevi Uyanış"

Kazakistan elbaşı Nursultan Nazarbayev, "Ulu Bozkır Öğütleri" olarak Türkçeye çevrilen eserinde "Sanatın sınırı geniş-tir" başlığı altında sanatın önemine ilişkin düşüncesini veciz bir

---

şairler davet edilmektedir. Türkiye'nin en prestijli film festivali olan Antalya Altınportakal film festivaline 2011 yılında Kazakistan onur konuğu ülke olarak davet edilmiştir. Bu birkaç örnek, okuyucuya daha başka etkinlikleri hatırlatacaktır.

şekilde ifade etmektedir. “*Sanat, milletin manevî aynasıdır. Sanat, devletin ikbal ve itibarının tezahürüdür. Sanata yakın olanın gelişimi de güzel olur...Halkın zengin kültürü ile edebiyatını, sanatı ile bilimini geliştirmek, geleneklere saygı duymak, onları yeni şartlara uygun olarak geliştirip canlandırmak, devlet politikasının en önemlilerindedir.*”⁴ Nazarbayev, bu anlayışla Kazakistan’ın bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren iç ve dış politikada kültür ve sanata özel önem atfetmiştir. Bu yaklaşım Kazakistan’ın hem ülke içinde hem de çevresinde barışın tesisi ve korunmasında çok büyük işlev görmüştür. Kazakistan 140’dan fazla etnik grubun barış ve huzur içerisinde yaşadığı bir ülke olmanın ötesinde; Orta Asya’nın güvenliği, Ukrayna ve Suriye krizlerinin çözümü, Afganistan’ın yeniden imarı, Türkiye-Rusya arasında yaşanan güven sorunu gibi ciddi risklerin çözüm süreçlerine aktif bir katkı sağlamıştır.

Kazakistan Elbaşı Nursultan Nazarbayev’in Mayıs 2017’de yürürlüğe koyduğu “manevi uyanış” programı aslında Nazarbayev’in dünya görüşü ve yönetim anlayışını en iyi özetleyen metindir. Egemen Kazakistan Gazetesi’nde bir yazı dizisi olarak yayınlanan bu programla Nazarbayev, siyasi ve ekonomik reformasyonun ardından üçüncü reformasyon döneminin başladığını, bunun manevi ve kültür alanında olacağını ilan etmiştir. 2030’a kadar dünyanın en gelişmiş 30 ülkesi arasına girme hedefini yineleyen Nazarbayev, toplumsal bilinci güçlendirerek “Tek Millet” oluşturulmadığı takdirde bu hedefe ulaşılmasının bir anlamı olmayacağını ifade etmektedir.⁵

Milli kimliğin korunması Nazarbayev’in makalesinde özel bir başlıktır. “*Milli gelenek ile göreneklerimiz, dilimiz ile müziğimiz, edebiyatımız ile millî törenlerimiz, diğer bir ifadeyle millî ruhumuz yaşam tarzımız ile gönül dünyamızda ebedi olarak kalmalıdır. Abay’ın bilgeliği, Avezov’un bilginliği, Jambıl’ın şiirleri ile Kurmangazi’nin ezgileri, asırlarca günümüze ulaşan dedelerimizin sesi ile nefesi, bunlar manevî kültür dünyamızın tek bir parçasıdır.*”⁶

---

4 Nursultan Nazarbayev, **Ulu Bozkır Öğütleri**, Türkçeye Aktaran Yercan Kerimbekov, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği ve Aymet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2017, s.87, 91.

5 Orijinal metin için bkz. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolas-haqqa-baghdar-rukhani-zhanhgyru>

6 Agm.

Nazarbayev'in bu anlayışı kültürel ilişkilerin ayrı bir başlık altında ele alınıp, Kazakistan dış politikasının öncelikli görevleri arasında görülerek küresel düzeyde kültürel diplomasi yürütülmesini beraberinde getirmiştir.⁷ Bunun en somut örneklerinden biri BM çatısı altında Kazakistan'ın öncülüğünde yürütülen "2013-2022 Kültürlerarası Yakınlaşma On yılı" inisiyatifidir. Günümüzde de devam eden bu süreç Kazakistan'ın 2007 yılında başlattığı bir çabanın neticesinde ortaya çıkmıştır. 17 aralık 2007 tarihinde BM Genel Kurulu'nda kabul edilen 62/90 sayılı "Barış için işbirliğini destekleme" başlıklı kararname (resolution) ile 2010 yılı "Kültürlerarası yakınlaşma" yılı olarak ilan edilmiştir. Bu girişimin başarılı neticelerinin görülmesi üzerine Kasım 2011'de düzenlenen 36. UNESCO Genel Konferansı'nda 2013-2022 yıllarının "Kültürler arası Yakınlaşma On Yılı" olarak ilan edilmesi kararlaştırılmıştır. Kazakistan, sadece "Kültürler arası yakınlaşma on yılı" ilan edilmesi teklifini UNESCO Genel Konferansı gündemine getiren ülke olarak kalmamış, hem "kültürlerarası yakınlaşma on yılı"nın resmi açılışına ev sahipliği yaparak hem de bu girişimin hayata geçirilmesine yönelik faaliyet planının uygulanmasına maddi destek sağlayarak (2012'de 150 bin, 2013'de 200 bin, 2014'de 100 bin Dolar) öncü rolünü sürdürmüştür.

Türksoy'un Türkiye ile Kazakistan Arasındaki Kültür-Sanat İlişkilerine Katkıları

Türk dünyasının UNESCO'su işlevini görev TÜRKSOY, çeyrek asırı bulan geçmişi boyunca faaliyetlerini başlıca şu hedefler doğrultusunda sürdürmüştür: Türk dilli halklar arasındaki kültürel ve sanatsal etkileşimin güçlendirilmesi; ortak Türk kültürünün dünyaya tanıtılması; nüfusu az olan Türk topluluklarının tehlike altındaki dilleri ve kültürlerinin korunması. Böylece TÜRKSOY'un etkinlikleriyle bir yandan Türk dünyasının kültürel ortaklığı güçlendirilmeye çalışılırken, bir yandan da Türk halklarının kültürel çeşitliliğinin muhafaza edilmesi hedeflenmiştir.

---

7 Bnz. bkz. <http://mfa.gov.kz/en/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>

TÜRKSOY'un değişmeyen önceliklerinden biri unutulmaya yüz tutmuş binlerce yıllık geleneklerin canlandırılması suretiyle insanlığın ortak mirası niteliğindeki medeniyet unsurlarının yaşatılması olmuştur. Bu çerçevede Türk halklarının somut olmayan kültürel mirasın korunması TÜRKSOY'un çalışmalarında özel bir tutmuştur. Zira tarihin uzun bir döneminde göçebe bir toplum olarak yaşayan Türk halkları destanları, masalları, ninnileri, çeşitli ritüelleri ve geleneksel kutlamaları ile somut olmayan kültürel unsurlar açısından çok zengin bir mirasa sahiptir. Bu mirası çağdaş sanat formlarında yaşatmak ve tanıtmak açısından pek çok proje hayata geçirilmiştir. Bilimsel toplantılar ve yayınlar yanında Kazak ozanlık geleneğini konu alan Bircan ile Sara Operası, Türk dünyasının ortak destan kahramanlarından Köroğlu'nun hayatını konu olan Köroğlu Operası bunlar arasında en büyük çapta ve özgün olanlardır. Yine bu bağlamda Türk halklarının ortak mirası niteliğindeki Nevruz bayramının UNESCO Genel Merkezi'nde, BM Genel Kurulu'nda ve dünyanın önemli sanat merkezlerinde kutlanması da hem geleneğin yaşatılması hem de kültürün tanıtılması açısından başarılı uygulamalar olmuştur. 2016 yılında Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının 25. Yıl dönümü kutlamaları kapsamında TÜRKSOY Gençlik Orkestrası'nın İngiltere ve İtalya'da düzenlediği konserler, 5 ülkeden 32 gençten kurulu TÜRKSOY Gençlik Korosu'nun Almanya'da Wagner Festivali'ne katılması gibi projeler Kazakistan'ın öncülüğünde yürütülen "kültürlerarası yakınlaşma on yılı" faaliyetlerine ciddi katkı sağlamıştır.⁸

İnsanlığa ve medeniyete mal olmuş Türk kültürünün öncü şahsiyetlerinin örnek yaşantıları ve eserleri ile tanıtmak barış kültürünü zihinlerde inşa etmek ve yeni nesillerde kardeşlik bilincini yerleştirmek açısından son derece önemlidir. Bu düşünceden hareketle UNESCO tecrübesinden istifade ederek TÜRKSOY'da anma ve kutlama yılı ilan etmekte; öncü şahsiyetlere ilişkin yayınlar ve bilimsel toplantılar yapmaktadır. Bu kapsamda Hoca Ahmet Yesevi, Mağcan Cumabay, Kurmangazi, Suyunbay,

---

8 Oğuzhan Aydın, "Bağımsızlıklarının 25. Yılında TÜRKSOY'un Türk Topluluklarına Yapmış Olduğu Katkılar," *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III Bildiri Kitabı*, Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan 26-28 Nisam 2017. s.955.

Dina Nurpeisova, Mukan Tölebayev, Olcas Süleymanov gibi Kazakistan'ın yetiştirmiş olduğu ancak insanlığa mal olmuş tüm Türk dünyasının gururu niteliğindeki mümtaz şahsiyetlere ilişkin etkinliklerle düzenlenmiştir.

TÜRKSOY'un kültürel yakınlaşma açısından güzel örneklerden yola çıkarak başlattığı bir başka uygulama da Türk dünyası kültür başkentidir. Avrupa kültür başkentlerinin kültürel mirası koruma ve Avrupa toplumlarını birbirine yakınlaştırmada oynadığı rolün benzerini günümüzde TÜRKSOY'un çatısı altında Türk dünyası kültür başkentleri yerine getirmektedir. 2012'de Astana ile başlayan bu uygulama Eskişehir, Kazan, Merv ve Şeki'nin ardından 2017'de Kazakistan'ın kadim şehirlerinden Türkistan ile devam etmiştir. Türkistan; görkemli açılış ve kapanış törenleri, Türk dünyası dans festivali, Nevruz tiyatro festivali, TÜRKSOY Fotoğrafçılar buluşması, Türk dünyası ozanları arasında atışma yarışması, Türk dünyası yazarlar buluşması, TÜRKSOY Opera günleri, TÜRKSOY'a üye ülkeler UNESCO Milli Komisyonları toplantıları gibi bir çok etkinliğe ev sahipliği yaparak Türk dünyasının manevi başkentliği konumunu daha da güçlendirmiştir.

SONUÇ

Nogay asıllı Kazakistan vatandaşı Aslanbek Sultanbekov'un dombra şarkısıyla Türkiye'de ün kazanması ve yediden yetmişe herkesin tanıdığı bir sanatçı olması Kazakistan'ın kültür politikalarına ve Türkiye-Kazakistan arasındaki sanat alanındaki etkileşime dair pek çok anlamlar içeren bir örnektir. Kazakistan'da 80 yıldan buyana faaliyet gösteren Uygur Milli Tiyatrosu'nun 2018 yılı sonbaharında Türkiye'nin Adana, Ankara ve İstanbul'u kapsayan turnesi de çok boyutlu çıktıkları olan bir kültür-sanat etkinliğidir. Dünya Ahıska Türkleri Birliği'nin başkanlığını bir Kazakistan vatandaşının yürütmesi ve bu şahsın aynı zamanda Kazakistan Halkı Asamblesi'nde Elbaşı Nursultan Nazarbayev'in yardımcısı olması Türkiye ile Kazakistan ilişkilerine tüm yönlerine etki eden sembolik önemi haiz bir olgudur.

Sovyetler Birliği döneminde milyonlarca insanını kolektivistasyon soykırımına ve eli kalem tutan aydınlarını Stalin terö-

---

rüne kurban veren Kazakistan bağımsızlık kazanmasının ardından sadece ülkeye adını veren Kazakların vatani olmamış aynı zamanda zorunlu göçlerle Kazakistan'ı yurt edinmiş dili, dini ve kültürü farklı bir çok halkın da ülkesi olmuştur. Elbaşı Nazarbayev'in insan odaklı pragmatist politikaları farklı kültürlerin barış içerisinde bir arada yaşamasını ve vatandaşı oldukları Kazakistan'a güçlü bir aidiyet duygusu ile bağlanmalarını temin etmiştir. Nazarbayev'in kültür odaklı barışçıl dış politikası ise tüm dünya da saygın ve yüksek bir Kazakistan imajının oluşmasını sağlamıştır. Kazakistan ile Türkiye arasındaki kültürel ve sanatsal ilişkiler ise kardeşlik anlayışıyla yürütülmüş, buradan ortaya çıkan fayda sadece iki ülke halkının değil tüm Türk dünyasının menfaatine olmuştur.

**ҚАЗАҚСТАН МЕН
ТҮРКИЯ АРАСЫНДА
БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ**

Проф. Др. Мұса ЙЫЛДЫЗ

Қазақстан мен Түркия арасында білім саласындағы ынтымақтастық

Мұса ЙЫЛДЫЗ*

Аннотация

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, Түркия Республикасы тарихи және рухани тамырлары бір түркі әлемінің жаңа тәуелсіз мемлекеттермен тікелей байланыс орнату арқылы дамыту мүмкіндігіне ие болды. Өткен ширек ғасыр ішінде екіжақты және көп жақты қарым-қатынастарда едәуір істер атқарылды. Түркиямен қатынастар тұрғысынан, Еуразияның асқақтаған жұлдызы ретінде сипатталатын Қазақстанның ынтымақтастық мүмкіндігін тиімді түрде пайдалану маңызды. Қазіргі таңда Қазақстан мен Түркия қатынастарының деңгейі қуантарлықтай. Көп салалардың ішінде қолға алынып зерттелуі қажет тақырыптардың бірі екі ел арасындағы білім саласында жасалған ынтымақтастық туралы жобалар. Бұл жобалар әрі екіжақты қатынастардың, әрі бүкіл түркі әлемінде ықтымақтастық мүмкіндіктерінің арттырылуы тұрғысынан назар аудартуда.

Кіріспе

Бүгінге дейін Қазақстан мен Қазақстанды бірінші таныған ел болып табылатын Түркия арасында жүзден астам келісімге қол қойылған. Осы келісімдердің ең алғашқысы 2 наурыз 1992 жылы қол қойылған Түркия мен Қазақстан арасында дипломатиялық қатынастар орнату туралы хаттамаға байланысты елшіліктердің ашылуы болатын. Осылардың арасындағы ең маңыздыларының бірі – 1 мамыр 1992 жылы Алматыда қол қойылып, 2 желтоқсан 1993 жылы күшіне енген Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында білім, ғылым, мәдениет және спорт салалары бойынша ынтымақтастық туралы келісім. Осы келісім екі ел арасындағы мәдени және тарихи байланыстар аясында, өзара түсіністік пен достықтың нығайтылуын,

---

* Проф. Др. Ахмет Ясауи университетінің Өкілетті кеңес төрағасы, Анкара / Түркия.

мәдениет, білім және спорт саласындағы байланыстарды реттеу, білім, ғылым және мәдени ынтымақтастықтың дамытылуын көздейді.

Кенес Одағының ыдырауымен бірге Түркияда өзге түркі мемлекеттері және ағайын қауымдастықтармен қоса, мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық бірлестіктер, жеке ұйымдар мен институттар және баспа үйлері авторлық еңбек және аудармалар арқылы қазақ тарихы мен мәдениеті жайлы көптеген басылымдарды жарыққа шығарды. Академиялық салада жазылған магистратуралық және докторантуралық диссертациялар да КСРО-ның ыдырауынан кейін көбейе түскен (Гүлер, 2010: 177). Сонымен қатар екі ел арасындағы ынтымақтастық келісімдері нәтижесінде құрылған ұйымдар мен студенттердің тәжірибе алмасу жобалары екі бауырлас халық арасында ықпалдастықты арттырып, түркі мәдениетінің дамуына үлес қосты.

Қазақстанмен өзара қатынастар және білім саласы

16 желтоқсан 1991 жылы Түркия, Орталық Азияның өзге түркі мемлекеттері сияқты Қазақстанның да тәуелсіздік туралы шешімін таныған алғашқы ел болды (Гүндөғду-Гүлер, 2017: 87). 2 наурыз 1992 жылы екі ел арасында дипломатиялық қатынастар орнатылып, елшіліктер ашылды. Екі ел арасында сауда, саяси, экономикалық, мәдени және білім салаларында келісімдерге қол қойылды. Осы орайда 2009 жылы қол қойылған Стратегиялық әріптестік туралы келісім, қарым-қатынастарды жоғары деңгейге көтеру тұрғысынан өте маңызды қадам болатын. Түркия мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастықтың нығаюында, екі елдің тарих, мәдениет, дін және этникалық құрылымының ортақ болуының да үлкен үлесі бар.

Түркі кеңесіне мүше елдер арасында, жоғары білім беру саласында ынтымақтастық орнату мақсатында құрылған Түркі әлемі университеттерінің одағы; 10 тамыз 2012 жылы Шолпан-Атада өткен Түркі кеңесі білім министрлерінің отырысында және 23 тамыз 2012 жылы Бішкекте өткен Түркі кеңесінің екінші саммитінде алынған шешім нәтижесінде қалыптаса бастайды. 2013 жылдың 28-29 наурыз күндері Ыстамбұлда өткен Түркі кеңесі түркі университеттер одағының құрылуы жайлы дайындық отырысында алынған шешімдер негізінде нұсқаулары дайындалды. Кезең төрағалығы да Ататүрік университетіне берілді. 2016 жылы Эрзурумда өткен II. жалпы жиында

кезең төрағалығы Қырғызстан-Түркия Манас университетіне берілген болатын. Қырғызстан-Манас университеті Түркі университеттер одағының (TürkUniv) кезең төрағалығын, 19 сәуір 2018 жылы Түркі кеңесі түркі университеттер одағы ІІІ. жалпы жиынында Ахмет Яссауи Университетіне тапсырып, кезең төрағалығы Ахмет Яссауи университеті тарапынан жүзеге асырылып отыр.

1990 жылдан бері түркі әлемімен байланысты мәдени және экономикалық байланыстардың нығайтылуы жолында ТҮРКПА (Түркітілдес мемлекеттер паламенттік ассамблеясы), ТҮРКСОЙ, Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі, Түркі іскерлер кеңесі, Халықаралық түркі академиясы, Түркі мәдениеті және мұрасы қоры сияқты ұйымдар мен мекемелер құрылып; кейбір түркі мемлекеттерімен стратегиялық ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды.

Білім саласындағы ең маңызды қадам болса, Нахчиван саммитінен кейін бірнеше ай өткенде 25 мамыр 2010 жылы Халықаралық түркі академиясының Қазақстанның бас қаласы Астанада зерттеу орталығы ретінде құрылып, өз жұмысын бастауы болатын (Қыдырәлі, 2015: 599). Қырғызстанның астанасы Бішкекте 2012 жылдың 22-23 тамыз күндері өткен Түркітілдер мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің ІІ. саммитінде Қазақстан, Түркия, Әзірбайжан және Қырғызстан Түркі академиясына халықаралық мәртебе беру жөніндегі келісімге қол қояды. Түркі академиясы, Түркі кеңесінің қолдауындағы халықаралық мекемеге айналдырылған. Академия, түркі әлемімен байланысты әрі зерттеумен айналысатын, әрі таныту шараларын өткізетін ғалымдардың бір ортада жұмыс жасауларына мүмкіндік берді (Түймебаев, 2012: 10).

Түркия, ортақ тарихи және мәдени құндылықтарға ие дос әрі бауырлас ел Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған 16 желтоқсан 1991 жылынан аз уақыт өткеннен кейін 31 қазан 1992 жылы, білім саласындағы алғашқы нақты қадамын жасап, Түркия мен Қазақстан арасында жасалған халықаралық келісім бойынша Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті құрылды. Университет, Түркияның және түркі әлемінің дербес статусқа ие алғашқы ортақ мемлекеттік оқу орны болып табылады. Университет, Түркия Республикасының ең бірінші шетелдегі жоғары оқу орны ретінде білім саласында маңызды міндет атқарады.

Ең алғаш Қазақстан үкіметі тарапынан берілген 300 гектарлық жерде 332 студентпен өз жұмысын бастаған университет, қазіргі таңда сырттай және күндізгі оқу түрі бойынша, 13 мыңнан астам студентке 180 мың м² жабық алаңда білім беретін, 70 мыңнан астам түлегі бар бір мекемеге айналған. Суденттік өмір мен білім берудің сапалы ортасын қалыптастыру үшін университет кампусының жалпы архитектуралық жобасындағы ғимараттар мен алаңдардың құрылысы 25 жыл ішінде салынып бітті. Халықаралық бір университет болудың жауапкершілігімен әрекет ете отырып, 21 елден 33 әр түрлі түркі және бауырлас қауымдастықтардан келген білімгерлер бір ортада білім алатын, аймақ пен әлемдегі университеттермен білім саласында ықтымақтастық келісімдеріне қол қойған және келісімдерді белсенді түрде жүзеге асыруға ерекше мән беретін білім ордасына айналды.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, түркі мәдениетіне қосқан үлесі мен өзінің салған жолы арқылы бірлестіруші және біріктіруші ретінде түркі халықтарының рухани бірлігін де нығайтады. Түркі мемлекеттері мен ағайын қауымдастықтардан келген студенттер бір шаңырақ астында ортақ тіл, ортақ тарих және ортақ мәдениетте білім алуда. Университеттің арқасында тоғыз ғасырдан кейін Түркістан қайтадан Ахмет Яссауидің алып ерен (шәкірт тәрбиелеу) дәстүрінің ошағына айналды. Университет түркі әлемінен келген жастарды бір шаңырақ астында жинап, ғасырлар бұрынғы Ахмет Яссауидің жолы тармақтарының негізінде оларды тәрбиелеп, елдерінің болашағы үшін пайдалы істер жасауларына септігін тигізуде.

Ахмет Ясауи университеті, құрылған кезінен бері тұрақты дамып, өзі орналасқан аймақтың білім деңгейінің жоғарылауына үлес қосумен қатар, кішігірім жер болған Ясының жүз мыңнан астам халқымен тез дамып келе жатқан Түркістан қаласына айналуына да септігін тигізіп, Түркістан бүгінде облыс орталығы болып жарияланған. Ахмет Ясауидің қалыптастырған түсінігіне сәйкес білім беруді негізгі мақсат еткен университет, осы мақсатына қарай сенімді қадамдармен алға жылжып келеді. Техникалық жабдығы және заманауи инфроқұрылымы жағынан Қазақстанның ең жоғарғы университеттері арасында орналасқан Ахмет Ясауи университеті, білім беру және зерттеу жұмыстары бойынша халықаралық беделге ие, үлгі боларлық мекеме деңгейіне жетті.

2015-2018 жылдары аралығында Түркиядағы университеттерден Ахмет Ясауи Университетінде екі апталық дәріс, семинар және конференциялар беру үшін Түркістанға 200 оқытушы жіберілген. Қазақстаннан да Түркия университеттеріне, біліктілік арттыру мақсатында 50 оқытушы келген.

Исмайыл Гаспыралының ғасырлар бұрын айтып кеткен «Тілде, пікірде, істе бірлік» түсінігімен Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, ұлы даланың ортасында әртүрлі тіл мен мәдениеттерді бір шаңырақ астына жинай отырып студенттерді ортақ мәдениет айналасына бірлестіруде. Түркі мемлекеттері мен бауырлас қауымдастықтар арасында ғылыми және мәдени қатынастардың болашағын қалыптастыратын мықты көпір болу мақсатында, «терең тарихтан баянды болашаққа» деген ұранмен жолға шыққан.

Түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенті (ТИКА) түрік сыртқы саясатының бір тармағы ретінде және Түркияның даму жөніндегі көмектерін үйлестіру мен оны жүзеге асыру мақсатында 1992 жылы құрылды (Бозбей, 2015: 607). Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бауырларымыз болып табылатын өзге түркі мемлекеттеріне қаржылай, білім, экономика, технология, әлеуметтік және сауда салалары және басқа да мәселелерде Түркияның достық, бауырластық және ынтымақтастық көмегі бірдей толқынысты бастан кешкен елдерге жетті. ТИКА мектеп, аурухана, клиника және кітапхана сынды білім беру және денсаулық сақтау мекемелерін салуда және осы мекемелерді қажетті жабдықтар мен техникалармен қамтамасыз ету арқылы серіктес елдердің азаматтарына әлеуметтік қызмет көрсету мүмкіндіктерін дамытуда (Бозбей, 2015: 608). Осы тұрғыда ТИКА, Қазақстанда білім беру саласында университет, орта мектептерден білім беру саласында инвестиция салды.

ТИКА тарапынан, 2012 жылдан бері ТР Ұлттық білім министрлігімен ынтымақтаса отырып Қазақстанмен өзара «Кәсіптік және техникалық білім беруде оқытушылар дайындау бағдарламасы» жүзеге асырылып, бағдарламаға соңғы 5 жылда жалпы 350 қазақ мұғалім мен басқарушы қатысып, оқуларын аяқтап сертификаттарын алған. «Денсаулық сақтау саласында ынтымақтастық жобасы» аясында, 2012 жылдан бері 300-ден астам қазақ денсаулық сақтау саласының қызметкеріне Түркияда білім берілген.

Сонымен қатар, Мемлекеттік басқару академиясына синхронды аударма құрылғысы көмегі, «Құл Қожа Ахмет Ясауи білім және парасат» қоғамдық қоры мектебінің жөндеу жұмыстары, Алматы – Шел тілдер және іскерлік карьера университетінің қосымша қызмет ғимаратын салу сынды көптеген жобалар жүзеге асырылды (ТИКА: 2018).

Қазақстан Республикасы Алматы облысына қарасты Талғар ауданында 16 сынып, 4 зертхана, асхана және 280 орындық жатақханадан тұратын мектеп салынды. ТИКА тарапынан Батыс Қазақстанның Маңғыстау облысында орналасқан Шетпе, Тұщықұдық, Шебір ауылдарындағы мектептерге лингафондық, химия және техникалық сыныптар жасалды. Қазақстанда «Кәсіптік және техникалық білім беруде оқытушылар дайындау бағдарламасының» ТИКА-ның әсіресе Орталық Азия елдеріне бағытталған техникалық әлеуетті арттыруды мақсат ететін жұмыстары жемісті түрде жалғасын табуда. Осы бағдарлама арқылы 310 қазақ оқытушы сертификат алған. Қазақстан Мемлекеттік басқару академиясына қарасты сырттай білім беру орталығы ашылып, тәжірибе алмасу бағдарламалары аясында, академиядан 50-ден астам қызметкер, басқарушы және білімгер Түркияда өткен бағдарламаларға қатысқан.

Юнус Эмре институтының білім беру шаралары, Астана Юнус Эмре институты арқылы жүргізіліп отыр. 2010 жылы өз жұмысын бастаған Астана Юнус Эмре институты тарапынан осы орталықта және орталықтан тыс ұйымдастырылған түрікше курстарына бүгінге дейін жалпы саны 1470 қатысушы қатысып түрікше үйренген (Атепш, 2017: 100). Сонымен қатар, 2014-2015 жылдары аралығында, Қазақстандық түркологтар үшін қызметтік білім беру бағдарламалары ұйымдастырылған. Халықаралық түркі академиясы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Астана ұлттық кітапханасы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және Әл-Фараби қазақ ұлттық университетімен ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылған.

«Түркия Маариф» қорының Қазақстанға жасаған білім беру саласындағы көмегі, Қазақстанның Алматы қаласында орналасқан Талғар лицейінің басқару ісінің «Түркия Маариф» қорына тапсырылуымен басталған болатын. 2017-2018 оқу жылында, 350-і жатып оқитын 500 орындық оқу ғимараты өз жұмысын бастады (Сабах Газеті, 2017).

Діни істер басқармасының қолдауымен, Қазақстанда Алматы – Шет тілдер және іскерлік карьера университетінде Дінтану факультеті ашылып, осы факультеттен 440 студент бакалавр дәрежесін бітіріп шыққан. Сонымен қатар «халықаралық құран курсы жобасы» аясында Қазақстаннан 21 білімгерге білім берілген (Кескин, 2017: 106). Діни және кәсіптік бағытта жан-жақты және сапалы маман жетілдіру мақсатында Діни мамандандыру орталықтарында 76 қазақ білімгер мамандандыру курстарына қатысып сертификат алған.

Түркиядағы Университеттерде білім алушы қазақ білімгерлер

КСРО ыдырағаннан кейін, Түркияның тәуелсіздігін алған түркі мемлекеттерімен байланыстарды нығайту үшін білім саласында қолға алған Үлкен Студент Жобасымен (Büyük Öğrenci Projesi) бірнеше білімгер Түркияда оқу мүмкіндігіне ие болды. Үлкен студент жобасы тәуелсіздігіне жаңа ғана қол жеткізген және экономикалық тұрғыдан әлсіз жағдайда тұрған түркі мемлекеттері үшін де маңызды жоба болатын. Осы жоба арқылы жаңадан құрылған егеменді елдерге қажет білікті мамандарды даярлауға үлес қосу мақсат етілген болатын (Гүндөған, 2017: 91). Үлкен студент жобасының ауқымы 2012 жылы кеңейтіліп, «Түркия шәкіртақылары» (Türkiye Bursları) деген атпен білімгерлерді қабылдауды жалғастырады (Аскер, 2014: 152). Түркия шәкіртақылары аясында «Шетелдік түркілер және бауырлас қауымдастықтар басшылығының» дәнекерлігімен көптеген қазақ білімгер елімізде білім алу мүмкіндігіне қауышты. Жасалған жағдайлар нәтижесінде соңғы жылдарда халықаралық студенттердің саны көбеюімен қатар қазақ білімгерлердің де саны төрт жылда шамамен екі есеге артқан. 2013-2014 жылдары университеттерде білім алушы қазақ студенттердің саны 1306 болса, 2017-2018 оқу жылында дайындық, бакалавриат және магистратура мен докторантура оқитын қазақ білімгерлердің саны 3000-ға жақындаған.

Түркияда білім алған қазақ студенттері, Түркия мен Қазақстан арасындағы қатынастарға маңызды үлес қосатын мүмкіндікке ие. Сонымен қатар осы студенттердің Түркияның да Қазақстанның да білікті маман қажеттілігін толықтырулары, әрі түркі мәдениетін, тарихын және тілін дамытатындығы сөзсіз. Ширек ғасырлық осы кезең

ішінде өзара қатынастардың нығайтылуы тұрғысынан білім саласындағы саясаттың қаншалықты маңызды екенін айта кетуіміз қажет. Себебі кешегі студенттер бүгінгі таңда әлеуметтік және экономикалық өмірдің әр алуан салаларында, жеке кәсіпкерлікте және білім беру мекемелерінде маңызды орындардан табылуда. «Түркия түлектері» (Türkiye Mezunları) деген атпен белгілі осы потенциалдың Түркия мен түркі мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастардың нығайтылуы тұрғысынан маңызды екеніне назар аудару керек. «Шетелдік түркілер және бауырлас қауымдастықтар басшылығы» түлектермен арадағы байланыстың тек қана олардың оқыған жылдарымен шектеліп қалмауы үшін түлектерге қатысты кездесу бағдарламалары ұйымдастырылып, тұрақты байланыстар орнатылды. (Гүрдоған, 2017: 92).

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті кеңес басшылығы тарапынан жоғары білімнен кейінгі, докторантура, медицина саласында жоғары білім алу, кәсіптік біліктілікті арттыру үшін оқуға келген Қазақстандық білімгерлерге оқулары аяқталғанға дейін шәкіртақы берілуде. Осы шәкіртақылар арқылы, 2009-2018 жылдар аралығында 75 магистратура, 265 докторантура, 34 кәсіптік біліктілікті арттыру шәкіртақысы мен 119 білімгерге көмек ретінде шәкіртақы берілген. Сонымен қатар, мәдениет және өнер шараларын қолдау шәкіртақылары негізінде 200 Қазақстандық оқушы шәкіртақы алған.

Қорытынды

1990 жылдан бұрын КСРО-ның саяси басқаруында болған түркі халықтары мен Түркия арасындағы барынша шектеулі қатынастар, 1990 жылдан кейін Кеңес Одағының ыдырауымен бірге түркі мемлекеттерінің тәуелсіздіктерін алуынан кейін жаңа деңгейге көтеріліп, Түркия және тәуелсіздігіне қол жеткізген бес түркі мемлекеті арасында дипломатиялық қатынастар орнатылғаннан кейін мәдени, тарихи, әлеуметтік және экономикалық ынтымақтастықтарды жүзеге асыратын серіктес мекемелер құрыла бастады.

Екіжақты жасалған жобалар іске асырылды. Осы жобалардың ең маңыздылары, 2008 жылы құрылған ТҮРКПА және одан кейін 2009 жылы құрылған Түркі кеңесі. Әсіресе түркі мәдениетін және тілін жаю және таныту, түркі мемлекеттері арасындағы экономикалық, саяси және

құқықтық ынтымақтастықты орнату, білім және ғылым саласында байланысты арттыру мақсатында жұмыс істеп жатқан осы мекемелер Түркия үшін де түркі мемлекеттері үшін де маңызды мүмкіндіктер тудырды. Түркия және түркі мемлекеттері арасындағы ортақ байланыстарды негізге ала отырып қатынастарды нығайтатын ең маңызды құрылымдардың бірі білім саласы.

Осы тұрғыда түркі тілі мен мәдениетін дамыту, түркі мемлекеттері арасында «ортақ қарым-қатынас тілі» мәселесін шешу, түркі тарихына үлес қосатын зерттеулер жасау үшін Түркі университеттер одағы және Халықаралық түркі академиясы сынды білім саласында үйлестіру мен ынтымақтастықты қалыптастыратын мекемелер құрылды. Сонымен қатар, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті сынды ортақ университет құрылу арқылы, түркі мәдениетін және тілін дамыту мақсатында әр түрлі аймақтардан келген студенттердің білім алуларына жағдай жасалып отыр. Білім саласында жасалған ең маңызды жобалардың бірі – Үлкен студент жобасы. 1992 жылы іске асырылған осы жоба, Түркия Республикасының беделді және мәдени тамырлары бірдей адамдармен бірігіп келешекті құру жобасы. Жоба аясында түркі мемлекеттерінен Түркияға бірнеше студент білім ауға келіп, келген студенттердің шығындарын Түркия тарапы көтерді. Қазіргі таңда қолайлы мүмкіндіктермен бірге, жоба аясында Түркияға білім алу мақсатында келген білімгерлердің саны барған сайын артып, елімізге келген қазақ білімгерлердің саны 4 жыл ішінде шамамен екі есеге көбейген. Осымен бірге Түркияда білім алған қазақ білімгерлер, Қазақстан және Түркия қарым-қатынастарын нығайту тұрғысынан маңызды бір мүмкіндікке ие. Себебі осы білімгерлердің істейтін жұмыстары әрі өзара қатынастардың білім саласына және зерттеулерге үлкен үлес қосатыны анық.

Пайдаланылған Әдебиеттер

Аскер, А. (2014). Түрк Жумхурийетлери Арасында Энтегрэйон Сүрежине Илишкин Базы Хусуслар, Ишінде: Түрк Диаспорасы ве Түрк Дүниеси Визйон 2023, ред: Алмагүл Исина, ТАСАМ Баспасы, 2014, 149-152-б.

Атеш, Ш. Бағымсызлыкларынын 25. Йылында Түрк Жумхурийетлери Семпозйуму Билдири Өзетлери, (Редакторлар) Проф. Др. Фырат Пурташ, Доц. Др. М.Акиф Кирешчи, Ахмет Ясауи Университеті Өкілетті Кеңес Басшылығы Баспасы, Анкара, 2017, 100-б.

Бозбей, А. Түрк Жумхурийетлери ве Топлудуклары Йылыгы 2013, (редакторлар) Мурат Йылмаз, Тургут Демиртепе, Ахмет Ясауи Университеті Өкілетті Кеңес Басшылығы Баспасы, Анкара, 2015, 607-608-б.

Гүндөғду, А. және Гүлер, Ж. (2017). Казакистанын Бағымсызлығынын Танынма Сүрежи ве Түрк Камуойунундаки Йанкылары, Тарих Араштырмалары журналы, т. 36, 61-саны, 75-93-б.

Гүндөған, С. (2017). Бағымсызлыкларынын 25. Йылында Түрк Жумхурийетлери Семпозйуму Билдири Өзетлери, (Редакторлар) Проф. Др. Фырат Пурташ, Доц. Др. М.Акиф Кирешчи, Ахмет Ясауи Университеті Өкілетті Кеңес Басшылығы Баспасы, Анкара, 2017, 88-92-б.

Гүлер, Ж. (2010). Түркиеде Казак Күлтүр ве Тарих Хаккындаки Чалышмалара Бир Бакыш, Анкара Университеті Тіл және Тарих – География Факультеті Тарих Кафедрасы, Тарих Араштырмалары журналы, т. 29, 47-саны, 177-196-б.

Кескин, Х. (2017). Бағымсызлыкларынын 25. Йылында Түрк Жумхурийетлери Семпозйуму Билдири Өзетлери, (Редактор) Проф. Др. Фырат Пурташ, Доц. Др. М.Акиф Кирешчи, Ахмет Ясауи Университеті Өкілетті Кеңес Басшылығы Баспасы, Анкара, 2017, 103-105-б.

Қыдырәлі, Д. Түрк Жумхурийетлери ве Топлудуклары Йылыгы 2013, (редакторлар) Мурат Йылмаз, Тургут Демиртепе, Ахмет Ясауи Университеті Өкілетті Кеңес Басшылығы Баспасы, Анкара, 2015, 599-б.

Сабах Газеті, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2017/08/18/maarif-vakfi-ilk-okulunu-kazakistanda-aciyor>

ТИКА, http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_turkiye_tecrubelerini_kazakistan%27a_aktarmaya_devam_ediyor-16678

Түймебаев, Ж. (2012). “Казакистан Түркие Ишбирлигинин 20. Йылы”, Экономик ве Сосйал Араштырмалар журналы:18-саны, 8-13-б.

Йуртдышы Түрклер ве Акраба Топлудуклар Башканлығы, <https://www.ytb.gov.tr/uluslararası-ogrenciler/uluslararası-ogrenci-hareketliliği>.

KAZAKİSTAN VE TÜRKiYE ARASINDA EĐİTİM İŐBİRLİĐİ

Prof. Dr. Musa YILDIZ

Kazakistan ve Türkiye Arasında Eğitim İşbirliği

Musa YILDIZ*

Özet

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve manevi kökleri ile bağlı olduğu Türk dünyasını, bu bölgede meydana gelmiş yeni bağımsız cumhuriyetlerle doğrudan ilişkiler kurarak geliştirme fırsatını kazanmıştır. Geçtiğimiz çeyrek yüzyıl içinde ikili ve çok taraflı ilişkilerde önemli mesafeler kat edilmiştir. Türkiye ile ilişkiler bağlamında, Avrasya'nın yükselen yıldızı olarak nitelendirilen Kazakistan'ın işbirliği potansiyelini verimli bir şekilde kullanmak büyük önem arz etmektedir. Geline nokta Kazakistan ile Türkiye ilişkilerinin düzeyi tatmin edici bir niteliğe sahiptir. Çok boyutlu ilişkiler içinde ele alınıp incelenmesi gereken konulardan birisi de iki ülke arasında eğitim alanında yapılan işbirliği projeleridir. Bu projeler hem ikili ilişkilerin hem de genel olarak Türk dünyasında işbirliği olanaklarının artırılması açısından dikkat çekmektedir.

Giriş

Bugüne kadar Kazakistan ile Kazakistan'ı tanıyan ilk ülke olan Türkiye arasında yüzü aşkın anlaşma imzalanmıştır. Bunlardan ilki 2 Mart 1992 tarihinde Türkiye ile Kazakistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına ilişkin imzalanan protokolle karşılıklı büyükelçiliklerin açılmasıdır. Bunlar arasında en önemlilerinden biri 1 Mayıs 1992 tarihinde Almatı'da imzalanan ve 2 Aralık 1993 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti arasında eğitim, bilim, kültür ve spor alanlarında yapılmış olan işbirliği anlaşmasıdır. Bu anlaşma iki ülke arasındaki kültürel ve tarihi bağları çerçevesinde,

---

* Prof. Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanı, Ankara/Türkiye.

---

karşılıklı anlayış ile dostluğun geliştirilmesi, kültür, bilim, eğitim ve spor alanlarındaki ilişkileri düzenleme, eğitim, bilim ve kültürel işbirliklerinin geliştirilmesini öngörmektedir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte Türkiye’de diğer Türk Devlet ve akraba topluluklarının yanı sıra, Kazak tarihi ve kültürü hakkında gerek resmi kurum ve kuruluşlar, gerekse özel vakıflar ve enstitüler ile yayınevleri telif ve çeviri yoluyla çok sayıda yayın gerçekleştirmişlerdir. Akademik alanda yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri de SSCB’nin dağılmasından sonra artış göstermiştir (Güler, 2010: 177). Ayrıca iki ülke arasındaki işbirliği sonucu kurulan kurumlar ve yapılan öğrenci değişim projeleri iki Türk toplumu arasındaki etkileşimi artırmış ve Türk kültürünün gelişmesine katkı sağlamıştır.

Kazakistan ile İkili İlişkiler ve Eğitim

16 Aralık 1991’de Türkiye, diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri gibi Kazakistan’ın bağımsızlık kararını tanıyan ilk ülke olmuştur (Gündoğdu & Güler, 2017: 87). 2 Mart 1992 tarihinde de iki devlet arasında diplomatik ilişki kurulmuş ve karşılıklı olarak büyükelçilikler açılmıştır. Bu gelişmelerden sonra Kazakistan ve Türkiye ikili ilişkileri, artarak devam etmiştir. İki ülke arasında ticari, siyasi, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarında birçok anlaşma imzalanmıştır. Bu bağlamda 2009 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması, ilişkileri üst seviyeye çıkarması bağlamında çok önemli bir adım olmuştur. Türkiye ve Kazakistan iş birliğinin gelişmesinde, iki ülkenin ortak tarihe, kültüre, dine ve etnik yapıya sahip olmalarının büyük payı vardır.

Türk Keneşi üye ülkeleri arasında, yükseköğretim alanında işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla kurulmuş olan Türk Üniversiteler Birliği; 10 Ağustos 2012 tarihinde Çolpon-Ata’da yapılan Türk Keneşi Eğitim Bakanları Toplantısı ve 23 Ağustos 2012 tarihinde Bişkek’te gerçekleştirilen Türk Keneşi İkinci Zirvesinde alınan kararlar sonucunda şekillenmiştir. 28-29 Mart 2013 tarihleri arasında İstanbul’da yapılan Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği Hazırlık toplantısında alınan kararlar ile yönergesi hazırlanarak kuruluşu gerçekleştirilmiştir.

Dönem başkanlığı da Atatürk Üniversitesine verilmiştir. 2016 yılında Erzurum'da yapılan II. Genel Kurulda dönem başkanlığı Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesine devredilmiştir. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Üniversiteler Birliği (TürkÜnib) Dönem Başkanlığını, 19 Nisan 2018'de Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği III. Genel Kurulu Toplantısıyla Ahmet Yesevi Üniversitesine devretmiş ve dönem başkanlığı Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından yürütülmektedir.

1990 yılından bu yana, Türk dünyasıyla ilgili kültürel ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yolunda TÜRKPA (Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi), TÜRKSOY, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Türk İş Konseyi, Uluslararası Türk Akademisi, Türk Kültür ve Mirası Vakfı gibi kurum ve kuruluşlar oluşturulmuş; bazı Türk Cumhuriyetleriyle de stratejik işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır.

Eğitim alanında atılan en önemli adım ise, Nahçıvan Zirvesinin üzerinden birkaç ay geçtikten sonra 25 Mayıs 2010 tarihinde Uluslararası Türk Akademisi Kazakistan'ın başkenti Astana'da araştırma merkezi olarak kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır (Kıdırali, 2015:599). Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te 22-23 Ağustos 2012 tarihinde düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyinin II. zirvesinde Kazakistan, Türkiye, Azerbaycan ve Kırgızistan Türk Akademisine uluslararası nitelik kazandıran anlaşmayı imzalamışlardır. Türk Akademisi, Türk Keneşinin himayesi altında olan bir uluslararası kuruluş haline getirilmiştir. Akademi, Türk dünyası ile ilgili hem araştırma yapan, hem tanıtma faaliyetlerinde bulunan bilim adamlarının tek çatı altında çalışabilmeleri için imkân tanımıştır (Tüymebayev, 2012: 10).

Türkiye, ortak tarihi ve kültürel değerlere sahip olduğumuz dost ve kardeş ülke Kazakistan'da, Kazakistan'ın 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesinden kısa bir süre sonra 31 Ekim 1992 tarihinde, eğitim alanında ilk somut adımı atarak, Türkiye ile Kazakistan arasında imzalanan uluslararası anlaşma ile Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesini kurmuştur. Üniversite, Türkiye'nin ve Türk dünyasının özerk statüye sahip ilk ortak devlet üniversitesi olma özelliğini

---

taşımaktadır. Üniversite, Türkiye Cumhuriyetinin ilk sınır ötesi yükseköğretim tecrübesi olması nedeniyle bu anlamda önemli bir misyon üstlenmiştir.

İlk olarak Kazakistan Hükümeti tarafından tahsis edilen 300 hektarlık arazi üzerinde 332 öğrenciyle eğitime başlayan Üniversite, bugün örgün ve yaygın eğitim olmak üzere, 13 bini aşan öğrencisine 180 bin m² lik kapalı alanda eğitim veren, 70 binden fazla mezunu olan bir kurum hâline gelmiştir. Kaliteli bir yaşam ve eğitim ortamı sağlanması için üniversite yerleşkesinin genel mimari projesinde yer alan bina ve tesislerin inşası 25 yıllık süreçte tamamlanmıştır. Uluslararası bir üniversite olmanın sorumluluğu ile hareket ederek, 21 ülkeden 33 farklı Türk ve akraba topluluğundan öğrencilerin bir arada eğitim gördüğü, bölge ve dünyadaki üniversiteler ile eğitim alanında işbirliği protokolleri imzalayan ve protokolleri etkin bir şekilde yürütmeye özel bir önem veren bir üniversiteye dönüşmüştür.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türk kültürüne kattığı renkler ve ortaya koyduğu anlayışla birleştirici ve bütünleştirici olarak Türk halklarının bir anlamda manevi bütünlüğünü oluşturmaktadır. Türk devlet ve akraba topluluklarından gelen öğrenciler bir çatı altında ortak dil, ortak tarih ve ortak bir kültürde eğitim almaktadırlar. Üniversite sayesinde Ahmed Yesevi'nin alperen geleneğinin ocağı dokuz asır sonra yeniden Türkistan olmuştur. Üniversite Türk dünyasından gelen gençleri aynı çatı altında bir araya getirerek, tıpkı yüzyıllar öncesinde Ahmed Yesevi'nin yaptığı gibi onları yetiştirip, ülkelerinin geleceği için faydalı olacak işler yapmalarına ön ayak olmaktadır.

Ahmet Yesevi Üniversitesi, eğitim-öğretime başladığı tarihten bu yana istikrarlı bir şekilde gelişmiş, bulunduğu bölgenin eğitim seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmasının yanında, küçük bir yerleşim yeri olan Yesi'den yüz bini aşan nüfusuyla hızla gelişen Türkistan şehrinin oluşmasına vesile olmuş ve Türkistan bugün Eyalet merkezi olarak ilan edilmiştir. Ahmet Yesevi'nin ortaya koyduğu anlayışa uygun bir eğitim oluşturmayı temel amaç edinen Üniversite, bu hedeflerine kararlı adımlarla ilerlemektedir. Teknolojik donanımı ve modern

fiziki alt yapısıyla Kazakistan'ın en iyi üniversiteleri arasında yer alan Ahmet Yesevi Üniversitesi, eğitim-öğretim ve araştırma faaliyetleri açısından uluslararası saygınlıkta, örnek bir kurum olmuştur.

2015-2018 yılları arasında Türkiye üniversitelerinden Ahmet Yesevi Üniversitesinde iki hafta süreyle ders, seminer ve konferanslar vermek üzere Türkistan'da 200 öğretim üyesi görevlendirilmiştir. Kazakistan'dan da Türkiye üniversitelerine, bilgi görgü arttırma eğitimleri için 50 öğretim üyesi görevlendirilmiştir.

Gaspıralı İsmail'in bir asır önce söylediği "Dilde, fikirde, işte birlik" anlayışı ile Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, bozkırın ortasında farklı dil ve kültürleri bir arada yaşatarak öğrencileri ortak bir kültür etrafında birleştirmektedir. Türk devlet ve akraba toplulukları arasında bilimsel ve kültürel ilişkilerin geleceğini şekillendiren güçlü bir köprü olabilmek amacıyla, "köklü geçmişten güçlü geleceğe" sloganı ile bu yola çıkmıştır.

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) Türk Dış Politikasının bir uzantısı olarak ve Türkiye'nin kalkınma yardımlarını koordine etmek ve uygulamak amacıyla 1992 yılında kuruldu (Bozbey, 2015:607). Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra soydaşlarımız olan diğer Türk devletlerine finansal, eğitim, ekonomi, teknoloji, sosyal ve ticari gibi daha birçok konuda Türkiye'nin dostluk, kardeşlik ve işbirliği eli aynı heyecanı taşıdığımız ülkelere ulaşmıştır. TİKA okul, hastane, klinik ve kütüphane gibi eğitim ve sağlık birimleri inşa etmekte ve bu birimleri ilgili ekipman ve makinelerle donatarak partner ülkelerin vatandaşlarına sosyal hizmet sunma imkânlarını geliştirmektedir (Bozbey, 2015:608). Bu anlamda TİKA, Kazakistan'da eğitim alanında faaliyetlerine devam etmektedir. Üniversite ve ortaöğretim kurumları başta olmak üzere birçok konuda Kazakistan'a eğitim konusunda yatırımlar yapmaktadır.

TİKA tarafından, 2012 yılından bu yana T.C. Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğinde Kazakistan'a yönelik "Mesleki ve Teknik Eğitimde Eğitimcilerin Eğitimi Programı» uygulamaya alınmış

---

ve programa, son 5 yılda toplam 350 Kazak öğretmen ve yönetici katılmış ve eğitimlerini tamamlayarak sertifikalarını almıştır. Sağlık Alanında İşbirliği Projesi” kapsamında ise, 2012 yılından bugüne 300’ün üzerinde Kazak sağlık personeline Türkiye’de eğitim verilmiştir. Ayrıca Kamu Yönetimi Akademisi Simültane Tercüme Ekipmanı Desteği, Kul Hoca Ahmet Yesevi İlim ve İrfan Vakfı Anaokulu tadilatı, Almatı - Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi Ek Bina İnşası gibi birçok projeler gerçekleştirilmiştir (TİKA: 2018).

Kazakistan Cumhuriyeti Almatı Vilayetine bağlı Talgar bölgesinde yaptırılan okul 16 derslik, 4 laboratuvar, yemekhane ve 280 öğrenci kapasiteli yurt inşa edilmiştir. TİKA tarafından Batı Kazakistan’ın Mangistau Eyaletinde yer alan Şetpe, Tuşıkuduk, Şebir köylerindeki okullara Lingofon, kimya ve teknoloji sınıfı kurulmuştur. Kazakistan’da Mesleki ve Teknik Eğitimde Eğitimcilerin Eğitimi Programının TİKA’nın özellikle Orta Asya ülkelerine yönelik sürdürdüğü ve teknik kapasiteyi geliştirmeyi amaçlayan çalışmalar başarılı bir şekilde devam etmektedir. Bu programla birlikte 310 Kazak eğitimci sertifika almaya hak kazanmıştır. Kazakistan Kamu Yönetimi Akademisi bünyesinde faaliyet göstermek üzere uzaktan eğitim merkezi açılmış, tecrübe paylaşımı programları kapsamında, akademiden 50 den fazla akademisyen, idareci ve öğrenci Türkiye’de düzenlenen programlara katılmışlardır.

Yunus Emre Enstitüsünün eğitim faaliyetleri, Astana Yunus Emre Enstitüsü aracılığıyla yürütülmektedir. 2010 yılında faaliyete başlayan Astana Yunus Emre Enstitüsü tarafından gerek merkez içi gerek merkez dışında düzenlenen Türkçe kurslarında bugüne kadar toplamda 1470 kursiyer Türkçe öğrenmiştir (Ateş, 2017:100) Ayrıca 2014-2015 tarihleri arasında, Kazakistanlı Türkologlara yönelik hizmet içi eğitim programları düzenlenmiştir. Uluslararası Türk Akademisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Astana Milli Kütüphanesi, L.N. Gumiliyev Avrasya Milli Üniversitesi ve Al-Farabi Devlet Üniversitesi ile işbirliği protokolleri imzalanmıştır.

Türkiye Maarif Vakfının Kazakistan’a eğitim desteği ise, Kazakistan’ın Almatı şehrinde bulunan Talgar Lisesinin

yönetiminin Türkiye Maarif Vakfına devredilmesiyle başlamıştır. 2017-2018 eğitim-öğretim döneminde, 350'si yatılı olmak üzere 500 öğrenci kapasiteli eğitim binasında eğitim faaliyetlerine başlandı (Sabah Gazetesi, 2017).

Diyanet İşleri Başkanlığının desteğiyle, Kazakistan'da Almatı Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılmış ve bu fakülteden 440 öğrenci lisans mezunu olarak eğitimlerini tamamlamıştır. Ayrıca "Uluslararası Kuran Kursu Projesi" kapsamında Kazakistan'dan 21 öğrenciye eğitim verilmiştir (Keskin, 2017:106). Dini ve mesleki yönden donanımlı ve nitelikli insan gücü kazandırılması amacıyla Dini Yüksek İhtisas Merkezlerinde 76 Kazak öğrenci ihtisas kursuna katılarak sertifikalarını almışlardır.

Türkiye'de Üniversitelerde Eğitim Gören Kazak Öğrenciler

SSCB dağıldıktan sonra, Türkiye'nin bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile ilişkileri geliştirme adına eğitim alanında başlattığı Büyük Öğrenci Projesi ile birçok öğrenci Türkiye'de eğitim imkânı bulmuştur. Büyük Öğrenci Projesi bağımsızlığını yeni kazanmış ve ekonomik olarak zayıf durumda olan Türk Cumhuriyetleri için de önemli bir proje olmuştur. Projeye yeni kurulan müstakil devletlerin ihtiyacı olan yetişmiş insan gücünün karşılanmasına katkı sağlaması hedeflenmiştir (Gündoğan, 2017:91) Büyük Öğrenci Projesinin kapsamı 2012 yılında genişletilmiş ve Türkiye Bursları adı altında öğrenci alımlarına devam etmiştir (Asker,2014:152). Türkiye Bursları kapsamında Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı aracılığıyla birçok Kazak asıllı öğrenci de ülkemizde eğitim imkânı bulmuştur. Sağlanan imkânlar ile son yıllarda uluslararası öğrencilerin sayısı artarken Kazak öğrencilerin de sayısı dört yılda yaklaşık iki katına çıkmıştır. 2013-2014 yıllarında üniversitelerde öğretim gören Kazak öğrencilerin sayısı 1306 iken, 2017-2018 öğretim yılında ön lisans, lisans ve lisansüstü öğretim gören Kazak öğrencilerin sayısı 3000'e yaklaşmıştır.

Türkiye'de eğitim alan Kazak öğrenciler, Türkiye ve Kazakistan arasındaki ilişkilere önemli katkı yapabilecek

---

potansiyellerdir. Ayrıca bu öğrencilerden hem Türkiye ve Kazakistan'ın yetişmiş insan gücü açığını kapatmaları, hem de Türk kültürünü, tarihini ve dilini geliştirmeleri beklenmektedir. Çeyrek asırlık bu süreç içerisinde ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından ne kadar önemli bir eğitim politikası olduğunu söylememiz gerekir. Nitekim dünün öğrencileri bugün sosyal ve ekonomik hayatın çok değişik alanlarında, özel sektörlerde ve eğitim kurumlarında önemli mevkilerde bulunmaktadır. "Türkiye Mezunları" kavramıyla tanımlanan bu potansiyel gücün Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığının mezunlarla ilgili çalışmaları kapsamında, sadece eğitim dönemleri ile sınırlı kalmaması için mezunlara yönelik buluşma programları düzenlenerek, kalıcı ilişkiler tesis edilmeye çalışılmaktadır (Gündoğan, 2017:92).

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı tarafından Kazakistanlı lisansüstü, doktora, tıpta uzmanlık, mesleki bilgi ve görgü artırma eğitimi alan öğrenciler için eğitim süreleri boyunca burs verilmektedir. Bu burslar kapsamında, 2009-2018 tarihleri arasında 75 yüksek lisans, 265 doktora, 34 mesleki bilgi ve görgü artırma eğitimi bursu ile 119 öğrenciye eğitim destek bursu verilmiştir. Ayrıca kültür ve sanat faaliyetleri destek bursu çerçevesinde 200 Kazakistanlı öğrenciye destek bursları verilmiştir.

Sonuç

1990 öncesi SSCB'nin siyasi otoritesi altında kalan Türk toplulukları ile Türkiye arasındaki son derece sınırlı ilişkiler, 1990 sonrasında Sovyetlerin dağılması ile birlikte Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanması sonrası yeni bir düzleme geçmiş, Türkiye ve bağımsızlığını kazanan beş Türk Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasından itibaren kültürel, tarihi, sosyal ve ekonomik alanda işbirliğini geliştirecek ortak kurumlar kurulmaya başlanmıştır.

Eşgüdüm halinde oluşturulan projeler faaliyete geçirilmiştir. Bu projelerden en önemlileri olarak, 2008 yılında kurulan TÜRKPA ve ardından 2009 yılında kurulan Türk Keneşi

gelmektedir. Özellikle Türk kültürünü ve dilini yaygınlaştırmak ve tanıtmak, Türk devletleri arasında ekonomik, siyasi ve adli iş birliğini sağlamak, eğitim ve bilim alanında etkileşimi artırmak üzere faaliyet gösteren bu kurumlar hem Türkiye için hem de Türk Cumhuriyetleri için çok önemli bir potansiyel oluşturmaktadır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki ortak bağlardan yola çıkarak ilişkileri güçlendirebilecek en önemli yapı taşlarından birisi eğitimidir.

Bu bağlamda Türk dilini ve kültürünü geliştirmek, Türk devletleri arasında “ortak iletişim dili” sorununu karara bağlamak, Türk tarihine katkı sağlayacak araştırmalar yapmak üzere Türk Üniversiteler Birliği ve Uluslararası Türk Akademisi gibi eğitimde koordinasyonu ve işbirliğini sağlayacak kurumlar oluşturulmuştur. Ayrıca Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi adında ortak bir üniversite hayata geçirilerek, Türk kültürünü ve dilini geliştirmek amacıyla çeşitli bölgelerden öğrencilere eğitim imkânı sunulmuştur. Eğitim alanında gerçekleştirilen en büyük projelerden birisi ise Büyük Öğrenci Projesi'dir. 1992 yılında faaliyete geçirilen bu proje, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir prestij ve kültürel kökenleri aynı olan insanlarla buluşup geleceğini kazanma projesidir. Proje kapsamında Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye birçok öğrenci eğitim amacıyla alınmış, gelen öğrencilerin maliyetleri Türkiye tarafından karşılanmıştır. Günümüzde artan imkânlarla beraber, projeler kapsamında Türkiye'ye eğitim almak amacıyla gelen öğrenci sayıları giderek artmış ve ülkemize gelen Kazak öğrenci sayısı da 4 yıl içinde yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bununla beraber Türkiye'de eğitim gören Kazak öğrenciler, Kazakistan ve Türkiye ilişkilerini geliştirme açısından önemli bir potansiyel olarak görülmelidir. Zira bu öğrencilerin yapacağı çalışmalar hem ikili ilişkilerin eğitim boyutuna ve araştırmalara büyük katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Asker A. (2014). *Türk Cumhuriyetleri Arasında Entegrasyon Sürecine İlişkin Bazı Hususlar*, İçinde: Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023, Editör: Almagül İsina, TASAM Yayınları, 2014, s.149-152.

Ateş Ş. *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri Sempozyumu Bildiri Özetleri*, (Editörler) Prof. Dr. Fırat Purtaş, Doç. Dr. M. Akif Kireççi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s.100.

Bozbey, A. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılığ 2013*,(editörler) Murat Yılmaz, Turgut Demirtepe, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, s.607-608.

Gündoğdu A. ve Güler C. (2017). *Kazakistan'ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci ve Türk Kamuoyundaki Yankıları*, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:36, Sayı:61, s.75-93.

Gündoğan S. (2017) *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri Sempozyumu Bildiri Özetleri*, (Editörler) Prof. Dr. Fırat Purtaş, Doç. Dr. M. Akif Kireççi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 88-92.

Güler C. (2010). *Türkiye'de Kazak Kültür ve Tarih Hakkındaki Çalışmalara Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:29, Sayı:47, s. 177-196.

Keskin H. (2017) *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri Sempozyumu Bildiri Özetleri*, (Editörler) Prof. Dr. Fırat Purtaş, Doç. Dr. M. Akif Kireççi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017,s.103-105.

Kıdırali D. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılığ 2013*,(editörler) Murat Yılmaz, Turgut Demirtepe, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, s.599.

Sabah Gazetesi, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2017/08/18/maarif-vakfi-ilk-okulunu-kazakistanda-aciyor>

TİKA,http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_turkiye_tecrubelerini_kazakistan%27a_aktarmaya_devam_ediyor-16678

Tüymebayev C. (2012). “Kazakistan Türkiye İşbirliğinin 20. Yılı”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:18, s.8-13.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, <https://www.ytb.gov.tr/uluslararasi-ogrenciler/uluslararasi-ogrenci-hareketliliği>.

**ТҮРКИЯ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ
САУДА ҚАРЫМ-
ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ
КЕЛЕШЕГІ**

Проф. Др. Невзат Шимшек
Женгизхан Жаналтай
Проф. Др. Хаял Айча Шимшек

Түркия және Қазақстан арасындағы сауда қарым-қатынастарының қазіргі жағдайы және келешегі

Невзат Шимшек*

Женгизхан Жаналтай**

Хаял Айча Шимшек**

Кіріспе

1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған соң, Түркиямен экономика, саясат және мәдениет салаларынан бастай отырып, бірнеше салада екіжақты берік қарым-қатынас құрған болатын. 1990 жылдардың бас кезеңдерінде, Түркияның аймаққа қатысты саясаты бауырластық, яғни рухани тұрпатта жүргізіліп, 2000-жылдардан бастап екі жақты экономикалық мүддені көбірек көздеген саясаттың жүргізілуі нәтижесінде, екі ел арасында экономика, энергия және әскери салаларда қарым-қатынастар қарқынды дами түсті. 2009 жылы қол қойылған, Стратегиялық Әріптестік Келісімі - Түркия мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастардың динамикалық түрде нығайту жолына шешуші ірге тас қаланды. Сонымен қатар, 2012 жылы Жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастық кеңесінің (ЖДСЫК) құрылуы-екі ел арасындағы стратегиялық қарым-қатынастардың нығаю үшін институционалдық бір тетіктің қалыптасуына септігін тигізді.

Мәдениет және білім беру саласындағы әріптестікке қатысты бастамалар, екі жақты қарым-қатынастардың екінші бір маңызды қанаты болып саналады. Осы пікірмен 1992 жылы құрылған Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, ортақ тіл, тарих және мәдениетті қалыптастыру мақсаты аясында Қазақстанның Түркістан қаласында білім беру ордасы ретінде жұмысын

---

* Проф., Др., Догуз Ейлүл Университеті Экономика және мемлекеттік басқару факультеті, Экономика кафедрасы, Измир/Түркия

** Евразия Ғылыми-Зерттеу Институты, Алматы, Қазақстан

*** Проф., Др., Догуз Ейлүл Университеті Экономика және мемлекеттік басқару факультеті, Қаржы кафедрасы, Измир/Түркия

жалғасытырып келеді. Бұған қоса, дәл осы университет аясында құрылған және аналитикалық орталық (think tank) ретінде жұмыс жасайтын, Евразия Ғылыми-Зерттеулер Институты, 2014 жылы ашылған күнінен бері Қазақстан әрі Түркі тілдес елдерге қатысты жүргізген зерттеулерінде Қазақстан аумағына тиісті бірнеше тақырыпта ортақ пікірлер қалыптастыруға мүмкіндік туғызып отыр. Сонымен қатар, алмасу және стипендиялық бағдарламалар арқылы көптеген білімгерлер Түркия және Қазақстанда білім алды және алады.

Қазақстан және Түркия екі жақты келісімдерден басқа да түрлі аймақтық және халықаралық әріптестіктер аясында әрекет етуде. Бұл әріптестіктердің кейбірі: Біріккен Ұлттар (UN), Экономикалық Ұмтымақтастық Ұйымы (ЕСО), Ислам Ұнтымақтастық Ұйымы (OIC), Европа қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (OSCE), Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесі (CICA), Түрік Кеңесі және басқа да ұйымдар арқылы жүзеге асырылып отыр. Сонымен қатар, ТҮРКСОЙ, ТҮРКПА, Халықаралаық Түрік Академиясы, Түрік Әлемі Университеттер Бірлігі, Халықаралық Түрік Мәдениеті және Мұра қоғамы секілді көп бағытты ұйымдар түрлі жобаларды іске асыра отырып, Түркия және Қазақстан арасындағы байланыстардың нығаюына септігін тигізуде.

Екі жақты қарым-қатынастардың алғашқы жылдарында, екі ел арасындағы іскерлік әлеуетін арттыру мақсатында, 1995 жылы тамыз айында «Қосарланған салық салуды болдырмау келісіміне» қол қойылды. Бұл арқылы екі елдің де іскер адамдары (бизнес өкілдері) үшін тиімді бизнес ортамын қалыптастыра отырып, фирмалардың қосымша бір салық жүгін арқалауына жол берілмейтін мүмкіндік жасалған. Бұған қоса Түркия және Қазақстан арасында екі жақты сауда көлемін арттыру мақсатында, 1996 жылы «Инвестициялардың екі жақты арттырылмасы және қорғалуы» туралы келісім және 1997 жылы «Сауда және экономикалық әріптестік келісімі» қабылданды (Kanbolat, 2011). Қазақстан және Түркия арасындағы екі жақты қарым-қатынасқа тиесілі келесі бір маңызды келісім-2012 жылы қол қойылған «Жаңа Синергия» ортақ экономикалық бағдарламасының іске асырылуына қатысты Іс-шара Жоспары(2012-2015 жылдарға арналған) болып табылады. Бұл бағдарлама түрік фирмаларының Қазақстанға бағытталған инвестицияларының көлемін арттыру мақсатымен жасалған. Бұл келісімге дейін, 2011 жылы қазан

айында Қазақ-Түрік ортақ өндіріс аймағын құру туралы екі ел арасында меморандум жасалған болатын (Sieff, 2016).

Екі ел арасындағы сауда алаңындағы қарым-қатынастар әлеуметтік және мәдени байланыстардың әсерімен жылдар өте келе нығайып, арта түсті.

Түркия мен Қазақстан арасындағы екі жақты сауда қатынастары 1992 жылы 30 млн. доллар көлемінде болған. Бұл көлем 90 жылдарда еселеп артып, 2000 жылы 462 млн. долларға жетті және 2010 жылы 3,28 млрд. доллар деңгейіне жетті. Алайда, жаһандық дағдарыстың әлем экономикасына жасаған теріс әсерінен кейін, 2017 жылы екі ел арасындағы сауда көлемі 2,20 млрд. доллараға төмендеген.

Бұған қоса, екі ел басшыларының 2015 жылы өткізілген Жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастық кеңесінің (ЖДСК) екінші отырысында атап өткендеріндей, екі елдің де негізгі мақсаты екіжақты сауда көлемін 10 млрд. долларға жеткізу. Сонымен қатар, ел Президенттерінің қатысуымен, Қазақстан-Түркия ЖДСК үшінші отырысы 2018 жылы қыркүйектің 12-13 аралығында өткізіліп, жиында экономика, сауда, тасымалдау, қорғаныс, білім және мәдениет секілді маңызды салаларда ынтымақтастықтар тарттыру мүмкіндіктері қарастырылды. Қазақстан-Түркия ЖДСК үшінші отырысында екі ел арасында бес жаңа келісім жасалды. Бұл жаңа келісімдердің ең алдымен экономика саласы және басқа алаңдарда екі ел арасындағы ынтымақтастықтың нығаюы мен дамуына зор үлес қосатынын нақты айтуға болады. Себебі, бұл жиын аясында Түркия-Қазақстан арасында жалпы мөлшері 1,7 млрд. долларды құрайтын және 18-і саудаға қатысты жалпы саны 22 келісім жасалған. Жиналыста Түркияның Ресей мен Қытайдан кейін Қазақстанда шетелдік үлесті фирмаларының саны жағынан үшінші орында екені мәлімделді. Бұл тұрғыда Түркия фирмалары Қазақстан экономикасына негізінен телекоммуникация, құрылыс, қаржы және банкинг салаларында, сонымен қатар, энергетика, әуежай менеджменті, қонақ үй басқаруы, тамақ өнеркәсібі, сауда, дәрі дәрмек және тазалық заттарының өндірісі секілді бернеше саладағы инвестицияларымен екі ел арасындағы байланысты арттыруда (Сыртқы Экономикалық Қатынастыр Кеңесі, 2018).

Бұған қоса, Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған 2050 Стратегиясы аясында іске асырылуы жоспарланып отырған жобаларда Қазақстанның

экономикалық даму жолында қарқынды жылдамдықпен ілгерілеуі үшін инвестиция тарту мақсатында түрлі жеңілдіктер мен преференциялар жасау мәселесінде едәуір жұмыстар жасалғаны анық көрінеді. Бұл Стратегия, Қазақстан экономикасының келешектегі көлемінің үлкендігі мен күшін байқау тұрғысынан жүрілетін жолдың қаншалықты қомақты және кең тармақты екенін айқындап қана қоймай, сонымен қатар елдің екі жақты сауда қатынастарын нығайту мәселесінде негізгі бағыттаушы позицияға ие. Осы орайда, Қазақстанның сыртқы сауданы қолдаушы институттық платформаларды қалыптастыру бағытындағы жұмыстары, Түркия және Қазақстан арасындағы сауда көлемінің арттырылуы мен түрленуі мәселесіне онтайландырушы және бағыттаушы ретінде әсер етеді деп күтілуде.

Бұл мақалада екі елдің арасындағы байланыс сауда тұрғысынан зерделеніп, бұл елдер арасындағы екі жақты сауданың жалпы бағдары айқындалады, сауда әлеуетінің болып болмайтыны талқыланады. Осы орайда, жұмыстың жалғасындағы екінші бөлімде Түркия және Қазақстан арасындағы екі жақты сауда қарым-қатынастарының жағдайы жалпы сауда статистикалары негізінде зерделеніп, үшінші бөлімде болса, екі елдің импорт және экспорт құрылымдарының бір біріне қаншалықты жақын екендігі сауда толықтырушылық индексі арқылы анықталады. Төртінші және бесінші бөлімдерде жалпы талқылаулар мен ұсыныс-пікірлер жазылған.

II. Түркия және Қазақстан арасындағы екі жақты сауда қатынастары

Түркия және Қазақстан сыртқы саудада екі жақты ынтымақтасатық пен әріптестікті күн сайын арттырып келе жатқан екі ел болып табылады. Екі ел арасындағы әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастардың нығаюының арқасында пайда болған сенімді ынтымақтастық, екі елдің экономикалық мүдделеріне де оң әсерін тигізуде.

2.1. Түркия және Қазақстан арасындағы екі жақты сауда көлемі

Түркия және Қазақстан арасында тең дәрежелі бір сауда қарым-қатынасы орнатылған. Бұған дәлел, Қазақстаннан Түркияға экспорт көлемі Түркияның Қазақстанға жасаған экспорт көлемінен тек 1,9 есе ғана көп. Экспорттың сауда қатынастарындағы үлесі тұрғысынан алғанда, Түркияның

Қазақстанға жасаған экспорт көлемі Түркияның жалпы экспортының шаққанда 0,47% мөлшерінде, ал Қазақстанның Түркияға жасаған экспорт көлемі Қазақстанның жалпы экспортына шаққандағы үлесі 3,02% мөлшеріне жетіп отыр. Түркияның Орта Азиядағы басқа да сауда қатынастарына көз салсақ, Қазақстан үшін Түркия экспорт тұрғысынан Түркменістаннан кейінгі екінші орындағы әріптесі және импорт тұрғысынан бірінші орындағы экономикалық серіктесі болып табылады. Сонымен қатар, 2017 жылдың басынан бері тікелей шетелдік инвестицияларды ескеретін болсақ, Қазақстан Түркияға 2 млн. доллар, ал Түркия Қазақстанға 58 млн. доллар көлемінде инвестиция салғаны айқындалып отыр (Төлемдер Деңгейі Статистикасы) (Түркия Республикасы Орталық Банкі, 2018).

Қазіргі таңда, Қазақстан аумағында кең көлемде тамақ өнеркәсібі, құрылыс, қонақ үй менеджменті, өндіріс және дәрі-дәрмек индустриясы салаларында жұмыс жасап жатқан Түркиялық фирмалар жалпылай алғанда 15000 кісіні жұмыспен қамтып отыр. Қазақстандағы қаржылық капиталының көлемі жағынан Түркия инвестиция құюшы ел ретінде 17-орында, ал энергетикадан тыс салалардағы инвестицияларының көлемі жағынан 4-ірі ел болып табылады. Мысалы, Түрік құрылыс фирмалары 2017 жылы жалпы көлемі 656 млн. доллар және 2018 жылдың алғашқы жартысында 285 млн. доллар көлеміндегі түрлі жобаларды іске асырып отыр. Құрылыс саласында Түрік фирмаларының шет елдерде жүргізіп жатқан жобаларының қаржылық көлемі тұрғысынан Қазақстан 6,4% көрсеткішпен бесінші орын алып отыр.

Екі жақты сауда қатынастары аясында Түркияның Қазақстанға ең көп экспорттаған өнімдер: алтын, оптикалық құралдар, текстиль және металл құрылымдар, ал ең көп Қазақстаннан импорттаған өнімдер болса: мыс, табиғи газ, цинк және алюминий болып табылады. Түркиядан Қазақстанға экспортталған өнімдердің көпшілігін қыруар жұмыс күші мен қайталануы қиын технологиялар арқылы жасалған заттар құрайды, ал оған қарсылық Түркия Қазақстаннан негізінен шикізат өнімдерін импорттайды. 2015 жылдан бері, Түркиядан Қазақстанға экспортталған алғашқы 10 өнімнің көлемі жалпы экспорт мөлшеріне шаққандағы үлесі 33% құрап отыр. Бұл мәлімет Түркияның экспорт өнімдерінің Қазақстан-Түркия сауда қатынастарының түрленгенін көрсетеді. Ал импортталған алғашқы 10 өнімнің көлемі

жалпы импорт мөлшеріндегі үлесі 98% құрап отыр.

Түркия мен Қазақстан арасындағы екі жақты сауда қарым-қатнастары 1992 жылы 19,3 млн. доллар көлеміндегі экспорт және 10,5 млн. долларлық мөлшердегі импорт ретінде төмен көрсеткіштермен басталған болатын. Алайда, кейінгі жылдарда (1993-1998) экспорт және импорт көлемдері сәйкесінше 66% және 99% көлемінде қомақты дәрежеде артқан. Бұл мерзімде, экспорт көлемі 11 есе, ал импорт көлемі 29 есе арта отырып, екі ел арасындағы сауда көлемі сәйкесінше 212,8 млн. доллар және 295,5 млн. долларға жеткен. Сонымен қатар, 2017 жылы экспорт пен импорт арасындағы айырмашылық импорт үлесінің экспортқа қарағанда, 1,95 есе артуы арқылы алға шығуымен айқындалған. Бұл көрсеткіш 2008 жылы 2,6 деңгейіне жеткен (UN Comtrade Database, 2018).

1992-2017 жылдар аралығында, Түркияның Қазақстанға жасаған экспорт көлемі орташа есеппен алғанда 26% артқан. 2000-2007 жылдар аралығында экспорт көлемінің артуы ең тұрақты түрде сақталған аралық болып табылады. Бұған қоса, 2009 жылғы жаһандық дағдарыстың әсерінен экспорт көлемі екі жыл бойы төмендеген. Сонымен қатар, Қазақстанның 2010 жылы Кедендік Одаққа мүше болуы екі ел арасындағы сауда көлеміне теріс әсер еткенін де айта аламыз.

Импорт динамикасының да 1992-2017 жылдар аралығында белгілі бір тұрақтылық деңгейінде болмағанын және экспортқа ұқсас бағытта жалғасқанын нақты айтуға болады. 2000-2008 аралығында импорт көлемі 17% мен 123% арасында өзгере отырып 346,3 млн. доллардан 2331,9 млн. долларға жеткен. Импорт көлемінің азаюына негізгі себеп ретінде белгілі бер уақытқа дейін мұнай бағасының арзандауын алуға болады.

2.2. Түркия мен Қазақстанның сауда әріптестігі

Түркия мен Қазақстанның екі жақты сауда серіктестігінің рейтингін алып қарайтын болсақ, экспорт пен импортының динамикасындағы өсу қарқынына сәйкес, Қазақстанның рейтингі 1992-2017 жылдар арасында айтарлықтай өзгерген. 1990 жылдардың бас кезімен салыстырғанда Қазақстанның рейтингі едәуір өскен. Мысалы; 2017 жылы Түркияның экспортының көлемі жоғары елдер рейтингінде Қазақстан 44-ші, импортының көлемі жоғары елдер рейтингінде болса 42-ші орында тұрды.

Кесте1: Түркияның Ең Ірі Экспорт және Импорт Серіктестері 2017 (%-дық үлес)

Экспорт		Импорт	
Германия	9,63	Қытай	10,00
Ұлыбритания	6,12	Германия	9,11
Біріккен Араб Әмірліктері	5,85	Ресей	8,35
Ирак	5,77	АҚШ	5,11
Америка Құрама Штаттары	5,51	Италия	4,83
Италия	5,40	Франция	3,45
Франция	4,20	Иран	3,20
Испания	4,01	Швейцария	2,95
Голландия	2,46	Оңтүстік Корея	2,83
Израиль	2,17	Ұлыбритания	2,80
Алғаш 10 Елдің Жалпы Үлесі	51,12	Алғаш 10 Елдің Жалпы Үлесі	52,64
Қазақстан	0,48	Қазақстан	0,63%

Сілтеме: UN Comtrade.com, <https://comtrade.un.org/> (22.11.2018)

Түркияның алғашқы 10 әріптесінің 6-ы Еуропа елдері. Бұл жағдай, Түркияның Еуропа елдерімен күшті сауда қатынасы бар екендігінің көрінісі. Экспорт бойынша әріптестері арасында Германия мен Англия алдыңғы қатардағы орнын сақтап тұрса, 2016 жылы Біріккен Араб Әмірліктері айтарлықтай өсім көрсетіп жетінші орыннан үшінші орынға орналасып Ирактың алдына шыққан. Германия 2015 жылғы төмендеуден кейін тұрақты түрде өсуін жалғастырса, Англия едәуір төмендеуіне қарамастан екінші орнын сақтап қалған. Израильге жасалатын экспорттағы маңызды өсім, осы елдің 2017 жылы тізімде оныншы орынға кіруін мүмкін қылды.

Түркияның импорттық құрылымы зерттелгенде, импорт аймағы әр түрлі болғанымен, көбінесе үлкен экономикадардан маңызды көлемде импорттайтыны көрінеді. Осылардың арасындағы бес Еуропа еліне қарайтын болсақ, Түркияның экспорт жасайтын елдері болуымен қатар, үлкен мөлшерде импорт жасайтыны да белгілі болып отыр. Мысалы, Германия импорт тұрғысынан да, Түркияның маңызды бір сауда серіктесі. Түркияның Қытайдан импортында 2017 жылы біршама төмендеу байқалса да, бұл жылы Ресейден жасалған импорт 23 %-ға жоғарлаған. Ең көп тауар импортталған алғаш он ел арасында Қытай, Германия

және Ресейден жасалған импорттың көлемі, қалған жеті елден жалпы импорт көлемінің 27,5 %-ына тең.

Кесте2: Қазақстанның Ең Ірі Экспорт және Импорт Әріптестері 2017 (%-дық үлес)

Экспорт		Импорт	
Италия	17,93	Ресей	39,09
Қытай	11,95	Қытай	15,99
Голландия	9,82	Германия	5,06
Ресей	9,34	Америка Құрама Штаттары	4,27
Швейцария	6,41	Италия	3,22
Франция	5,92	Өзбекстан	2,50
Испания	2,99	Түркия	2,49
Өзбекстан	2,59	Оңтүстік Корея	1,93
Түркия	2,37	Франция	1,82
Украина	2,35	Беларусь	1,73
Алғаш 10 Елдің Жалпы Үлесі 71,67		Алғаш 10 Елдің Жалпы Үлесі 78,11	

Сілтеме: UN Comtrade.com, <https://comtrade.un.org/> (22.11.2018)

2015 жылы Қазақстанның экспорт көлемінде белгілі бір төмендеу болғаны көрінеді. Мұның ең басты себебі, мұнай бағасының күрт түсуі, мұнай экспортынан түсетін пайданың азаюына әкеп соқты. 2017 жылы Қазақстанның ең ірі экспорт әріптестері арасында Италия алғашқы орында тұр, Қытай екінші орында және Ресей төртінші орынға орналасқан. Түркия болса тоғызыншы орында (UN Comtrade Database).

Қазақстан үшін маңызды импорт серіктесі болып табылатын Ресей мен Қытай, Қазақстанның жалпы импортының 55 % үлесіне ие. Тізімдегі басқа елдердің Қазақстанның жалпы импорт көлемінің үлесі 23%. 2015 жылдың қаңтар айында Еуразия Экономикалық Одағының құрылуымен қазақ және орыс экономикалары бұрынғыдан да күшті экономикалық қатынастар орнатты. Түркия болса 2017 жылы импорт көлеміндегі төмендеуге қарамастан, екі сатыға көтеріліп 7-ші орынға ілікті.(UN Comtrade Database).

Қорыта келгенде, Түркия және Қазақстан арасындағы өзара сауда қатынастарының әр жыл сайын дамып отырғанын және осы кезеңде Қазақстан Орталық Азия аймағында

Түркияның маңызды сауда әріптесіне айналғанын айтуға болады. 1992 жылдан бері, көптеген экономикалық және стратегиялық ынтымақтастық келісімдеріне қол қойылу арқылы өзара қатынастардың деңгейі үнемі жоғарлаған. Бұған қоса, көп салалы бірлестіктердің болуы, экономикалық және мәдени ынтымақтастықтың нығаюына жағдай жасап, екі ел арасындағы байланыс жолдарының теңдессіз жоғары дәрежеде болуына үлес қосқан. Мұнымен қатар, Қазақстан және Түркия арасында ең ірі сауда әріптестері рейтингінде екі елдің алып отырған орны бойынша маңызды айырмашылықтың болуы, сауда жүйесінің егжей-тегжейлі зерттелуін қажет етеді. Осы мақсатта, келесі бөлімде сауда толықтырушылық индексі есептелген.

III. Сауда Толықтырушылық Индексі (ТСІ)

Бұл бөлімде екі елдің сауда құрылымының бір-бірін толықтырып толықтырмайтындығы сарапталады, осы мақсатта екі елдің қаншалықты «шынайы сауда әріптестері» екендігін көрсетуге болатын, басқаша айтқанда бір елдің импорттық құрылымының екінші елдің экспорттық құрылымымен қаншалықты сәйкес келетінін көрсететін Михаили тарапынан жасалған сауда толықтырушылық индексі (ТСІ)¹ қолданылатын болады. Бұл индекс, 0 мен 1 арасында көрсеткішке ие. Егер индекс 0 болса, бір елдің импорттық құрылымы мен екінші елдің экспорттық құрылымы сәйкес келмейтіндігі және екі елдің бір-біріне бәсекелес екені, бірдей тауарларды өндіріп сатады дегенді білдіреді. 1 болса екі елдің сауда құрылымдарының сауда жасау үшін бір-біріне сәйкестігі, басқаша айтқанда елдердің бір-бірінің толықтырушысы екені белгілі болады. (The World Bank, 2016).

Кесте3: Сауда Толықтырушылық Индексі 1995-2017

Жылдар	Түркия-Қазақстан	Қазақстан-Түркия
1995	0,32	0,42
2000	0,24	0,37
2005	0,26	0,47
2010	0,20	0,49
2015	0,23	0,56
2016	0,22	0,57
2017	0,23	0,58

Сілтеме: SITC Rev.3 from UN Comtrade.com, (<https://comtrade.un.org/> 22.11.2018) қолданылып авторлар тарапынан есептелген

3-ші кестедегі есептеулер 1992-2017 кезеңі үшін жасалған. Түркия-Қазақстан сәйкестендірілуімен Түркияның импорт құралымының Қазақстанның экспорт құрылымына сәйкес келіп келмейтіндігіне қаралады, бұр жерде көрсеткіштер төмен. Мұның мағынасы Түркияның импорттық құрылымының Қазақстанның экспорттаған тауарларына сәйкес келмеуі. Бұл Қазақстанның дәстүрлі экспорт тауарларының Түркияға экспортталуында бөгеттер бар дегенді білдіреді. Бұл жерде энергия экспортында Каспий т.б. мәселелердің шешілуі маңызды.

Негізінде, бұл индекс қандай да бір сауда келісімінен бұрын екі елдің сауда құрылымын көру тұрғысынан маңызды мәліметтер береді. $TCI_{ij} = (1 - \sum(|m_{ik} - x_{ij}| / 2))$. Мұнда x_{ij} j елінің ғаламдық экспортындағы i тауарының үлесін және m_{ik} k елінің барлық импортының ішіндегі i тауарының үлесін көрсетеді (Michaely, The World Bank, 1996).

Қазақстан-Түркия сәйкестендірілуінде де Қазақстанның импорттық құрылымының Түркияның экспорттық құрылымына қаншалықты сәйкес екенін көрсетуде. Белгілі болғандай, көрсеткіштер жоғарырақ. Бұл да Түркия үшін экспорт тауарларының Қазақстан нарығында сатыла алатындығын көрсетуде. Осы тұрғыдан, екі ел толықтырушы жағдайда болып табылып, сауда үшін маңызды мүмкіндіктердің бар екендігін көрсетеді. Қысқасы, Түркия сатқысы келетін тауарларын Қазақстанға сата алады, Қазақстан қажетті тауарларын Түркиядан ала алады.

IV. Қорытынды

Қорыта келе, жылдар бойы Түркия және Қазақстан арасында екіжақты сауда қатынастарының үнемі дамып отырғанын айтуға болады. Бұл тұрғыда, Қазақстан Орталық Азия аймағында Түркияның басты сауда әріптесіне айналған. 1992 жылдан бері, көптеген экономикалық және стратегиялық келісімдерге қол қою арқылы екі ел арасындағы өзара қатынастардың деңгейі үнемі жоғарлап отырған. Екінші жағынан, Түркия және Қазақстанның екіжақты сауданың жеңілдетілуіне және ұлғаюына бағытталған мемлекеттік деңгейде жаңа реттеулер жасаулары үлкен маңызға ие. Осы орайда, әсіресе екі ел арасында инвестициялардың арттырылуына бағытталған ынталандыру жүйелерінің әрі Түркия мен Қазақстан экономикасының, әрі ғаламдық экономиканың дамыған және өзгерген шарттарын назарға ала отырып дамытылуы маңызды болып табылады. Бұған

қосымша, көп бағытты жұмыс жасайтын бірлестіктердің құрылуы, экономикалық және ғаламдық интеграцияның нығаюын қамтамасыз етіп екі ел арасындағы байланыс жолдарын ашқан. Сауда құрылымы негізге алынғанда, Түркияның Қазақстанға үлкен көлемде көп еңбек жұмсалған тауарлар мен жасалуы қиын тауалдар экспорттайтыны және Қазақстаннан үлкен көлемде шикізат және капиталы көп өнімдер импортталады.

Сонымен қатар, Түркияның және Қазақстанның өзара экономикалық мүдделері бар салаларға потенциалды инвестиция мүмкіндіктерінің арттырылуы үшін қажетті экономикалық және саяси реттеулердің жылдам жүзеге асырылуы маңызды. Осы жерде, тікелей инвестициялардан бөлек партфельдік инвестициялардың да әр екі елдің қаржы нарығындағы үлесінің артуы, екі ел арасындағы сауда қатынастарының одан әрі дамытылуы маңызды рөл ойнайды. Сондай-ақ, 2016 жылы Қазақстанның қаржы нарығында жүзеге асқан жалпы 69 миллиард доллар шамасында партфельдік инвестициялардың 40 миллиард доллары АҚШ бағалы қағаздарына салынған. Түркия болса тек 75 миллион доллармен нарықта орын алуда. Сондықтан, Түркия мен Қазақстанның осы салада өзара ынтымақтастықтарын одан әрі арттыратын жұмыстар жасауы керек.

Сауда толықтырушылық индексі Түркия мен Қазақстан сыртқы саудадан маңызды пайда түсіруі мүмкін екенін көрсетіп отыр. Өткен кезеңдер сияқты, келешекте де Түркия, Қазақстанмен қатынастарын елдердің тәуелсіздіктері негізінде және өзара экономикалық пайда шеңберінде дамытуды қалайды. Түркітілдес мемлекеттер кеңесінің 4-ші саммитінде мемлекет басшылары тарапынан тиісті мекемелерге түркітілдес елдер арасында ынтымақтастық бойынша жұмыс істеу міндеті жүктелді. Осы себепті, Түркі Республикалары арасында экономикалық қатынастарды арттыру үшін қатынастардың алдындағы жасанды бөгеттердің алынып тасталуы мақсатында жаңа жобалардың атқарылуы маңызды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Қанболат, Хасан, “Түрк Дыш Политикасында Қазақистанын Йери ве Гележеғи.” Ортадоғы Анализ ОРСАМ, Вол. 3, № 30 (Маусым 2011).

Түркия Республикасы Орталық Банкі, 2016, <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/istatistikler/odemeler+dengesi+ve+ilgili+istatistikler/odemeler+dengesi+istatistikleri> (22.11.2018).

United Nations Comtrade Database, <https://comtrade.un.org/> (22.11.2018).

Michael, Michael, “Indices of Compatibility, Trade Preferential Agreements in Latin America an Ex-Ante Assesment”, The World Bank, 1996, http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/1996/03/01/000009265_3961019193227/Rendered/PDF/multi0page.pdf (02.11.2016)

The World ank, http://wits.worldbank.org/wits/wits/witshelp/Content/Utilities/e1.trade_indicators.htm (02.11. 2016)

Martin Sieff, “Kazakhstan and Turkey Build Partnership for a New Era”, Edge at <http://www.edgekz.com/kazakhstan-turkey-build-partnership-new-era/> (23.11.2016).

Дыш Экономик Илишкилер Курулу, <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-turkiye-ile-kazakistan-10-milyar-dolarlik-ticaret-hacmi-hedefliyor>, (24.11.2018)

TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN'IN TİCARİ İLİŞKİLERİNİN MEVCUT DURUMU VE GELECEĞE YÖNELİK BEKLENTİLER

Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK
Cengizhan CANALTAY
Prof. Dr. Hayal Ayça ŞİMŞEK

Türkiye ve Kazakistan'ın Ticari İlişkilerinin Mevcut Durumu ve Geleceğe Yönelik Beklentiler*

Nevzat ŞİMŞEK**

Cengizhan CANALTAY***

Hayal Ayça ŞİMŞEK****

I. Giriş

1991 yılında Kazakistan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasıyla birlikte Türkiye ve Kazakistan, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlar başta olmak üzere pek çok alanda yakın ikili ilişkiler geliştirmişlerdir. 1990'ların başlarında Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarını daha çok duygusal yaklaşımlar şekillendirirken 2000'li yıllarda ise karşılıklı ekonomik çıkarı daha fazla öne çıkaran politikaların uygulanmasıyla iki ülke arasında ekonomi, enerji ve askeri alanda ilişkiler daha da gelişmiştir. 2009 yılında imzalanan Stratejik İşbirliği Anlaşması, Türkiye ve Kazakistan arasındaki ilişkilerde yaşanan dinamik gelişmenin güçlendirilmesinde bir mihenk taşı olmuştur. Ayrıca, 2012 yılında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin (HLSCC) kurulması, iki ülke arasındaki stratejik ilişkilerin daha fazla geliştirilmesi için kurumsal bir mekanizma oluşturulmasına yardımcı olmuştur.

Kültür ve eğitim alanında iş birliğine yönelik düzenlemeler, ikili ilişkilerdeki diğer bir önemli boyutu oluşturmaktadır. Bu düşünceyle yola çıkılarak 1992 yılında kurulan Hoca Ahmet

---

* Çalışmanın hazırlanmasında, N. Şimşek, C. Canaltay, H. A. Şimşek (2017), "Trade Relations Between Turkey and Kazakhstan on the 25th Anniversary of Kazakhstan's Independence", *Perceptions*, 22(1), ss. 7-28'de yayınlanan makaledeki veriler esas alınmıştır.

** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, İzmir, Türkiye.

*** Uzman Araştırmacı, Avrasya Araştırma Enstitüsü, Almatı, Kazakistan.

**** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, İzmir, Türkiye.

Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, ortak dil, tarih ve kültür oluşturma misyonu çerçevesinde Kazakistan'ın Türkistan şehrinde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Ayrıca yine bu üniversiteye bağlı olarak kurulan ve düşünce kuruluşu gibi faaliyet gösteren Avrasya Araştırma Enstitüsü, faaliyete geçtiği 2014 yılından itibaren hem Kazakistan hem de Türk dili konuşan diğer ülkeler için yapmış olduğu araştırmalarla bölgeye yönelik birçok konu üzerinde ortak düşünceler geliştirme fırsatı yaratmıştır. Ayrıca değişim ve burs programları yoluyla çok sayıda öğrenci Türkiye ve Kazakistan'da öğrenim görmüştür/görmektedir.

Kazakistan ve Türkiye aralarındaki ikili anlaşmaların yanı sıra çeşitli bölgesel ve uluslararası iş birlikleri çerçevesinde birlikte hareket etmektedirler. Birleşmiş Milletler (UN), Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (OSCE), Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (CICA), Türk Konseyi ve diğer örgütler bunlardan bazılarıdır. Buna ek olarak, TÜRKSOY, TÜRK-PA, Uluslararası Türk Akademisi, Türk Dünyası Üniversiteler Birliği, Uluslararası Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi çok taraflı kuruluşlar çeşitli projeler yürütme yoluyla Türkiye ve Kazakistan arasındaki bağların güçlenmesine yardımcı olmaktadır.

İkili ilişkilerin ilk yıllarında, iki ülke arasındaki iş potansiyelinin artırılması için Ağustos 1995'te "Çifte Vergilemeden Kaçınma Anlaşması" imzalanmıştır. Bu yolla her iki ülkenin iş adamları için uygun iş ortamı oluşturacak şekilde şirketlerin ek bir vergi yüküne tabi olmaları engellenmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye ve Kazakistan arasında ikili ticareti artırmak amacıyla 1996'da "Yatırımların Karşılıklı Olarak Artırılması ve Korunması" ve 1997'de "Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır (Kanbolat, 2011). Kazakistan ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilerde bir diğer önemli anlaşma ise 2012'de imzalanan "Yeni Sinerji" ortak ekonomik programının uygulanmasıyla ilgili Eylem Planı (2012-2015)'dir. Bu program Kazakistan'a Türk şirketlerinin daha fazla yatırım yapmasını amaçlamaktadır. Bu anlaşmadan önce her iki ülke de Ekim 2011'de

ortak bir Kazak-Türk sanayi bölgesinin oluşturulmasıyla ilgili bir memorandum kabul etmişlerdir (Sieff, 2016).

İki ülke arasındaki ticari ilişkiler de yoğun sosyal ve kültürel ilişkilerin de etkisiyle yıllar içinde artmıştır. Her ne kadar Türkiye ve Kazakistan arasında ikili ticari ilişkiler 1992 yılında 30 milyon dolar gibi çok düşük bir ticaret hacmi ile başladıysa da 1990'lar boyunca artarak devam etmiş ve 2000 yılında 462 milyon dolara ve 2010 yılında 3,28 milyar dolara çıkmıştır. Ancak küresel krizin dünya ticareti üzerindeki olumsuz sonuçlarının da etkisiyle 2017 yılında 2,20 milyar dolara düşmüştür (UN Comtrade, 2018).

Bununla birlikte devlet başkanlarının 2015 yılında yaptıkları Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin (YDSK) 2. toplantısında ifade ettikleri gibi her iki ülkenin de başlıca hedefi ülkeler arasındaki ikili ticaret hacmini 10 milyar dolara yükseltmektir. Öte yandan devlet başkanlarının Türkiye-Kazakistan YDSK III. Toplantısı 12-13 Eylül 2018 tarihlerinde düzenlenmiş olup ekonomi, ticaret, ulaştırma, savunma, eğitim ve kültür gibi alanlarda iş birliğinin artırılması imkânları görüşülmüştür. Türkiye-Kazakistan YDSK III. Toplantısı'nda 5 yeni anlaşmaya imza atılmıştır. Bu yeni anlaşmaların, başta ekonomi sektörü olmak üzere pek çok alanda iki ülke arasındaki iş birliğinin güçlenmesine önemli katkı sağlayacağı ifade edilebilir. Nitekim, bu kapsamda Türkiye ve Kazakistan arasında 1,7 milyar dolar değerinde, 18'i ticari olmak üzere 22 anlaşma imzalanmıştır. Toplantıda Rusya ve Çin'den sonra Türkiye'nin, Kazakistan'da en fazla yabancı hisseli şirkete sahip üçüncü ülke olduğu ifade edilmiştir. Bu kapsamda Kazakistan ekonomisinde Türk şirketleri özellikle telekomünikasyon, inşaat, bankacılık ve finans sektörü başta olmak üzere enerji, havaalanı işletmeciliği, otel işletmeciliği, gıda sanayi, perakende ticaret, ilaç ve temizlik malzemeleri üretimi gibi pek çok alanda yatırımlarına devam etmektedirler (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2018). Bu yatırımlar, Kazakistan ile Türkiye arasındaki ikili ekonomik ilişkilerin günden güne artarak iyileştiğini göstermektedir.

Bunun yanı sıra Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan

Nazarbayev tarafından ilan edilen Kazakistan 2050 Stratejisi çerçevesinde uygulanması planlanan projelerle Kazakistan'ın ekonomik büyüme yolunda hızla ilerlemek için yabancı sermayeyi teşvik etme konusunda ciddi adımlar attığı görülmektedir. Bu Strateji, Kazakistan ekonomisinin gelecekteki büyüklüğünü ve gücünü göstermesi açısından izlenecek yolun ne kadar kapsamlı ve çok boyutlu olduğunu ortaya koymakla kalmamakta ayrıca ülkenin ikili ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda yön belirleyici olmaktadır. Bu bağlamda, Kazakistan'ın dış ticaretini destekleyici kurumsal çerçevenin oluşturulması yönünde atılan adımların, Türkiye ve Kazakistan arasındaki ticaretin artırılması ve çeşitlendirilmesi konusunda da kolaylaştırıcı ve yön gösterici etkiler oluşturması beklenmektedir.

Bu çalışmada iki ülke arasındaki ticari açıdan mevcut durum analiz edilecek, bu ülkeler arasındaki ikili ticaretin genel eğilimi verilmeye çalışılacak, ticaret potansiyeli olup olmadığı tartışılacaktır. Bu bağlamda takip eden ikinci bölümde Türkiye ve Kazakistan arasındaki ikili ticari ilişkilerin görünümü toplam ticaret verilerinden hareketle analiz edilecek, üçüncü bölümde ise iki ülkenin ihracat ve ithalat yapılarının birbirlerini ne ölçüde tamamlayıcı oldukları ticaret tamamlayıcılık endeksi yardımıyla açıklanmaya çalışılacaktır. Dördüncü ve son bölümde ise genel değerlendirme ve önerilere yer verilecektir.

II. Türkiye ve Kazakistan Arasındaki İkili Ticari İlişkiler

Türkiye ve Kazakistan dış ticarete ikili ilişkilerini gün geçtikçe artıran iki ülke konumundadır. Artan sosyo-kültürel ilişkilerin beraberinde getirdiği sıcak ortam iki ülkenin ekonomik çıkarlarını da olumlu yönde etkilemektedir.

2.1. Türkiye ve Kazakistan İkili Ticaret Hacmi

Türkiye ve Kazakistan arasında dengeli bir ticaret ilişkisi söz konusudur. Nitekim, Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatı, Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatından sadece 1.9 kat fazladır. İhracatın ticaretteki payı açısından, Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatının Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı %0,47 iken

Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatının Kazakistan'ın toplam ihracatı içindeki payı %3,02'dir. Türkiye'nin diğer Orta Asya ülkeleriyle ticaret ilişkilerine baktığımızda Kazakistan'ın Türkmenistan'dan sonra Türkiye'nin 2. en büyük ihracat ortağı ve 1. en büyük ithalat ortağı olduğu görülmektedir. Diğer yandan 2017 yılının başından itibaren doğrudan yabancı yatırımlar değerlendirildiğinde, Kazakistan'ın Türkiye'ye 2 milyon dolar yatırım yaptığı ve Türkiye'nin Kazakistan'daki yatırımlarının 58 milyon dolara ulaştığı görülmektedir (Ödemeler Dengesi İstatistikleri) (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2018).

Günümüzde Kazakistan'da büyük ölçüde gıda, inşaat, otel yönetimi, imalat ve medikasyon-kimya endüstrisinde faaliyet gösteren Türk şirketleri, 15.000'den fazla kişiye istihdam imkânı sağlamaktadır. Türkiye, işletme sermayesi büyüklüğü açısından Kazakistan'da 17. büyük yatırımcı ülke konumundayken enerji dışı sektörlerdeki yatırımları açısından 4. büyük ülke konumundadır. Örneğin, Türk inşaat şirketleri 2017'de toplam değeri 656 milyon dolar olan ve 2018'in ilk yarısında toplam değeri 285 milyon dolar olan çok sayıda proje yürütmüşlerdir. İnşaat sektöründe Türk şirketlerinin yabancı ülkelerde uygulamaya koydukları projelerin hacmi dikkate alındığında Kazakistan %6,4 ile beşinci sırada yer almaktadır.

İkili ticaret ilişkileri çerçevesinde Türkiye'nin Kazakistan'a en fazla ihraç ettiği ürünler altın, optik aletler, tekstil ve metal strüktür iken en fazla ithal ettiği ürünler bakır, petrolgazı, zink ve alüminyumdur. Türkiye'nin ihracat ürünlerinin çoğunluğunu emek yoğun ve taklit edilmesi zor teknoloji ürünleri oluşturmakta, karşılığında ise Türkiye Kazakistan'dan yoğun olarak hammadde yoğun ürünler ithal etmektedir. 2015 yılı itibariyle Türkiye'den Kazakistan'a gönderilen ilk 10 ihracat ürününün toplam ihracat içindeki payı %'33'tür. Bu istatistik, Türkiye'nin ihracat ürünlerinin Kazakistan-Türkiye ticari ilişkilerinde farklılaşmış olduğunu göstermektedir. İlk 10 ithalat ürününün ise toplam ithalat içindeki payı %98'dir.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki ikili ticaret ilişkileri

1992 yılında 19,3 milyon dolarlık ihracat ve 10,5 milyon dolarlık ithalat gibi nispeten düşük bir hacimle başlamıştır. Bununla birlikte, izleyen yıllarda (1993-1998) ihracat ve ithalat hacimleri ihracat için %66 ve ithalat için %99 ortalama artış oranıyla belirgin bir şekilde artmıştır. Bu dönemde, ihracat hacmi 11 kat ve ithalat hacmi 29 kat artarak sırasıyla 212.8 milyon dolara ve 295.9 milyon dolara ulaşmıştır. Ayrıca 2017’de ihracat ve ithalat arasındaki fark ithalat lehine 1.95 kat artış şeklinde değişmiştir. Bu rakam 2008 yılında 2.6 kat ile en yüksek seviyesini görmüştür (UN Comtrade Database, 2018).

1992-2017 döneminde Türkiye’nin Kazakistan’a ihracatı ortalama olarak %26 artmıştır. Ayrıca, 2000-2007 dönemi ihracat hacminin en istikrarlı şekilde arttığı dönem olmuştur. Bununla birlikte, 2009 küresel krizinin etkisiyle ihracat hacminin büyüme oranları iki yıl arka arkaya düşmüştür. Ayrıca, Kazakistan’ın 2010 yılında Gümrük Birliğine girmesinin iki ülkenin ticaret hacmini olumsuz yönde etkilediğini söyleyebiliriz.

İthalat dinamiklerinin de 1992-2017 döneminde daha oynak bir yapıya sahip olmakla birlikte ihracat ile benzer bir trend gösterdiği söylenebilir. 2000-2008 döneminde ithalat hacmi %17 ile %123 arasında değişen oranlarda artarak 346.3 milyon dolardan 2331.9 milyon dolara çıkmıştır. İthalat miktarındaki bu azalışın, belli bir noktaya kadar petrol fiyatlarındaki azalış ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

2.2. Türkiye ve Kazakistan’ın Ticaret Ortaklığı

Türkiye ve Kazakistan’ın yıllar itibariyle ticaret ortaklığı sıralaması açısından değerlendirildiğinde, iki ülke arasındaki ihracat ve ithalat dinamiklerindeki artış oranıyla uyumlu şekilde, Kazakistan’ın sıralaması da 1992-2017 yılları arasında belirgin şekilde değişmiştir. 1990’ların başlarıyla kıyaslandığında Kazakistan’ın sıralaması önemli ölçüde artmıştır. Örneğin; 2017 yılında Türkiye’nin ihracatının yoğun olduğu ülkeler sıralamasında Kazakistan 44., ithalatının yoğun olduğu ülkeler sıralamasında ise 42. sıradadır.

Tablo 1: Türkiye'nin En Büyük İhracat ve İthalat Ortakları 2017 (Yüzdesel Paylar)

İhracat		İthalat	
Almanya	9,63	Çin	10,00
Büyük Britanya	6,12	Almanya	9,11
Birleşik Arap Emirlikleri	5,85	Rusya	8,35
Irak	5,77	Amerika Birleşik Devletleri	5,11
Amerika Birleşik Devletleri	5,51	İtalya	4,83
İtalya	5,40	Fransa	3,45
Fransa	4,20	İran	3,20
İspanya	4,01	İsviçre	2,95
Hollanda	2,46	Güney Kore	2,83
İsrail	2,17	Büyük Britanya	2,80
İlk 10 Ülke Toplamı	51,12	İlk 10 Ülke Toplamı	52,64
Kazakistan	0,48	Kazakistan	0,63%

Kaynak: UN Comtrade.com, <https://comtrade.un.org/> (22.11.2018)

Görüldüğü üzere Türkiye'nin ilk 10 ticaret ortağının 6'sı Avrupa ülkeleridir. Bu durum Türkiye'nin Avrupa ülkeleri ile güçlü ticari ilişkilerinin bulunduğunun bir göstergesidir. İhracat ortakları arasında Almanya ile İngiltere ön sıralardaki yerlerini korurken, 2016'da Birleşik Arap Emirlikleri ciddi bir artış ile yedinci sıradan üçüncü sıraya yerleşerek Irak'ın önüne geçmiştir. Bu noktada, Almanya 2015 yılındaki düşüşün ardından istikrarlı yükselişini devam ettirirken İngiltere ise ciddi bir düşüş yaşamasına rağmen ikinci sıradaki yerini korumuştur. İsrail'e yapılan ihracattaki önemli artış, bu ülkenin 2017'de listeye onuncu sıradan giriş yapmasını mümkün kılmıştır.

Türkiye'nin ithalat yapısı incelendiğinde ise farklı bölgelerden fakat çoğunlukla büyük ekonomilerden önemli miktarda ithalat yaptığı görülmektedir. Bunların arasındaki beş Avrupa ülkesine bakıldığında, Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerden aynı zamanda büyük miktarlarda ithalat yaptığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, Almanya ithalat açısından da Türkiye'nin önemli bir ticaret partneridir. Türkiye'nin Çin'den ithalatında 2017 yılında nispeten bir düşüş gözlemlense de bu yılda Rusya

ile yapılan ithalat %23'lük bir artış göstermiştir. En fazla ithalat yapılan ilk on ülke içinde Çin, Almanya ve Rusya'dan yapılan ithalat hacmi, geri kalan yedi ülkeden daha fazla olup toplam ithalat hacminin %27,5'lik bir bölümüne denk gelmektedir.

Tablo 2: Kazakistan'ın En Büyük İhracat ve İthalat Ortakları 2017 (Yüzdesel Paylar)

İhracat		İthalat	
İtalya	17,93	Rusya	39,09
Çin	11,95	Çin	15,99
Hollanda	9,82	Almanya	5,06
Rusya	9,34	Amerika Birleşik Devletleri	4,27
İsviçre	6,41	İtalya	3,22
Fransa	5,92	Özbekistan	2,50
İspanya	2,99	Türkiye	2,49
Özbekistan	2,59	Güney Kore	1,93
Türkiye	2,37	Fransa	1,82
Ukrayna	2,35	Beyaz Rusya	1,73
İlk 10 Ülke Toplamı	71,67	İlk 10 Ülke Toplamı	78,11

Kaynak: UN Comtrade.com, <https://comtrade.un.org/> (22.11.2018)

2015 yılında Kazakistan'ın ihracat hacminde belirgin bir azalış yaşandığı görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, petrol ihracatından elde edilen gelirlerin azalmasına yol açan petrol fiyatlarındaki keskin düşüştür. 2017 yılında Kazakistan'ın en büyük ihracat ortakları arasında İtalya ilk sırada yer almakta, Çin ikinci sırada ve Rusya dördüncü sırada yer almaktadır. Türkiye ise dokuzuncu sıradadır (UN Comtrade Database).

Kazakistan için önemli ithalat ortakları olan Rusya ve Çin, Kazakistan'ın toplam ithalatı içinde %55 paya sahiptir. Listedeki diğer ülkelerin Kazakistan'ın toplam ithalat hacmi içindeki payı %23'tür. Ocak 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulmasıyla birlikte daha fazla entegre olan Kazak ve Rus ekonomileri, bu sayede daha güçlü ekonomik ilişkiler geliştirmişlerdir. Türkiye ise 2017'de ithalat hacmindeki azalışa rağmen iki sıra yükselerek 7. sıraya yerleşmiştir (UN Comtrade Database).

Sonuç olarak, Türkiye ve Kazakistan arasındaki ikili ticari ilişkilerin yıllar içinde sürekli olarak geliştiği ve bu sürede Kazakistan'ın Orta Asya bölgesinde Türkiye'nin başlıca ticaret ortağı haline geldiği söylenebilir. 1992'den itibaren, çok sayıda ekonomik ve stratejik iş birliği anlaşmalarının imzalanması yoluyla ikili ilişkilerin seviyesi sürekli olarak artmıştır. Buna ek olarak, çok yönlü faaliyet gösteren kurumların varlığı, ekonomik ve kültürel entegrasyonun güçlenmesini sağlayarak iki ülke arasındaki iletişim kanallarının sürekli açık tutulmasına katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, Kazakistan ve Türkiye arasında en büyük ticaret ortakları sıralamasında iki ülkenin yeri itibarıyla önemli bir farkın olması, ticaret yapılarının ayrıntılı olarak incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu amaçla, bir sonraki bölümde ticaret tamamlayıcılık endeksi hesaplanmıştır.

III. Ticaret Tamamlayıcılık Endeksi (TCI)

Bu bölümde iki ülkenin ticaret yapılarının birbirlerini tamamlayıp tamamlamadıkları analiz edilecek, bu amaçla iki ülkenin ne ölçüde “doğal ticaret partnerleri” olduklarını göstermeye yarayan, diğer bir ifadeyle bir ülkenin ithalat yapısının diğer ülkenin ihracat yapısı ile ne ölçüde çakıştığını göstermeye yarayan Michaely tarafından geliştirilen ticaret tamamlayıcılık endeksi (TCI)¹ kullanılacaktır. Bu endeks, 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. Eğer endeks 0 ise, bir ülkenin ithalat yapısı ile diğer ülkenin ihracat yapısının birbirine uymadığı ve iki ülkenin birbirinin rakibi olduğu, aynı malları üretip sattıkları anlamına gelmektedir. 1 ise tam olarak iki ülkenin ticaret yapılarının ticaret yapmak için birbirine uyduğu, diğer bir ifadeyle ülkelerin birbirlerinin tamamlayıcısı oldukları anlaşılacaktır (The World Bank, 2016).

---

1 Aslında, bu endeks herhangi bir ticaret anlaşmasından önce iki ülkenin ticaret yapısını görmek açısından önemli bilgiler vermektedir. $TCI_{ij} = (1 - \sum(|m_{ik} - x_{ij}| / 2))$. Burada x_{ij} , j ülkesinin küresel ihracatında i malının payını ve m_{ik} k ülkesinin tüm ithalatı içinde i malının payını göstermektedir (Michaely, The World Bank, 1996).

Tablo 3: Ticaret Tamamlayıcılık Endeksi 1995-2017

Yıllar	Türkiye-Kazakistan	Kazakistan-Türkiye
1995	0,32	0,42
2000	0,24	0,37
2005	0,26	0,47
2010	0,20	0,49
2015	0,23	0,56
2016	0,22	0,57
2017	0,23	0,58

Kaynak: SITC Rev.3 from UN Comtrade.com, (<https://comtrade.un.org/> 22.11.2018) kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır

Tablo 3'deki hesaplamalar 1992-2017 **dönemi için yapılmıştır**. Türkiye - Kazakistan eşleşmesi ile Türkiye'nin ithalat yapısının Kazakistan'ın ihracat yapısına uyup uymadığına bakılmaktadır ki, burada değerler düşüktür. Bunun anlamı Türkiye'nin ithalat yapısının Kazakistan'ın ihraç ettiği mallara çok uymamasıdır. Bu Kazakistan'ın geleneksel ihraç mallarının Türkiye'ye ihracatı yönünde engeller olduğu anlamına gelmektedir. Burada enerji ihracatında Hazar vb. sorunların çözülmesi önem arz etmektedir.

Kazakistan - Türkiye eşleşmesi de benzer şekilde Kazakistan'ın ithalat yapısının Türkiye'nin ihracat yapısına ne ölçüde uygunluk gösterdiğini ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi, değerler daha yüksektir. Bu da Türkiye'nin ihraç ürünlerinin Kazakistan'da pazar bulduğunu ifade etmektedir. Bu açıdan, iki ülke tamamlayıcı durumda olup ticaret için önemli imkanların mevcut olduğunu göstermektedir. Kısacası, Türkiye satmak istediği malları Kazakistan'a satabilecek, Kazakistan da ihtiyaç duyduğu malları Türkiye'den alabilecektir.

IV. Sonuç

Sonuç olarak, yıllar içinde Türkiye ve Kazakistan arasında iki taraflı ticari ilişkilerin sürekli olarak geliştiği söylenebilir. Bu şartlarda Kazakistan, Orta Asya bölgesinde Türkiye'nin başlıca ticaret ortağı haline gelmiştir. 1992 yılından bu yana, çok sayıda ekonomik ve stratejik ortaklık anlaşmaları imzalanması yoluyla

la iki ülke arasındaki karşılıklı ilişkilerin seviyesi sürekli olarak artmıştır. Diğer yandan, Türkiye ve Kazakistan'ın ikili ticaretin kolaylaştırılmasına ve artırılmasına yönelik olarak ulusal bazda yeni düzenlemeler yapmaları da büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, özellikle iki ülke arasında yatırımların artırılmasına yönelik olarak teşvik sistemlerinin hem Türkiye ve Kazakistan ekonomilerinin hem de küresel ekonominin gelişen ve değişen şartları dikkate alınarak geliştirilmesi önem taşımaktadır. Buna ek olarak, çok yönlü faaliyet gösteren kurumların oluşturulması, ekonomik ve kültürel entegrasyonun daha da güçlenmesini sağlayarak iki ülke arasındaki iletişim kanallarını açık tutmuştur. Ticaretin yapısı dikkate alındığında, Türkiye'nin Kazakistan'a büyük ölçüde emek yoğun mallar ve zor taklit edilebilir mallar ihraç ettiği ve Kazakistan'dan büyük ölçüde hammadde ve sermaye yoğun mallar ithal ettiği görülmektedir.

Dolayısıyla, Türkiye'nin ve Kazakistan'ın karşılıklı ekonomik çıkarının olduğu alanlara yönelik potansiyel yatırım imkanlarının artırılması için gerekli ekonomik ve siyasi düzenlemelerin ivedilikle gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir. Bu noktada, doğrudan yatırımlar yanı sıra portföy yatırımlarının da her iki ülkenin finans piyasalarındaki payının artırılması, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin daha da artırılmasında önemli bir rol oynayacaktır. Nitekim, 2016 yılında Kazakistan'ın finans piyasalarında işlem gören toplam 69 milyar dolara yakın portföy yatırımlarının 40 milyar doları ABD tahvillerine yatırılmış bulunmaktadır. Türkiye ise sadece 75 milyon dolar ile bu piyasada yer almaktadır. Dolayısıyla, Türkiye ve Kazakistan'ın bu alanda karşılıklı ilişkilerini daha fazla artıracak şekilde çalışması gerekmektedir.

Ticaret tamamlayıcılık endeksi göstermektedir ki Türkiye ve Kazakistan dış ticaretinden önemli yarar sağlayabilecektir. Geçmişte olduğu gibi gelecek dönemde de Türkiye, Kazakistan ile ilişkilerini ülkelerin bağımsızlıkları temelinde ve karşılıklı ekonomik fayda çerçevesinde geliştirmek istemektedir. Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyinin 4. Devlet Başkanları zirvesinde devlet başkanları tarafından ilgili kurumlara Türk dili konuşan ülkeler arasında entegrasyon üzerinde çalışmak görevi verilmiş-

---

tir. Bu nedenle Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik ilişkileri arttırmak için ilişkilerin önündeki suni engellerin kaldırılması amaçlı politikaların geliştirilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Kanbolat, Hasan, “Türk Dış Politikasında Kazakistanın Yeri ve Geleceği.” *Ortadoğu Analiz ORSAM*, Vol. 3, No. 30 (June 2011).

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2016, <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/istatistikler/odemeler+dengesi+ve+ilgili+istatistikler/odemeler+dengesi+istatistikleri> (22.11.2018).

United Nations Comtrade Database, <https://comtrade.un.org/> (22.11.2018).

Michael, Michael, “Indices of Compatibility, Trade Preferential Agreements in Latin America an Ex-Ante Assesment”, The World Bank, 1996, http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/1996/03/01/000009265_3961019193227/Rendered/PDF/multi0page.pdf (02.11.2016)

The World Bank, http://wits.worldbank.org/wits/wits/witshelp/Content/Utilities/e1.trade_indicators.htm (02.11. 2016)

Martin Sieff, “Kazakhstan and Turkey Build Partnership for a New Era”, Edge at <http://www.edgekz.com/kazakhstan-turkey-build-partnership-new-era/> (23.11.2016).

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-turkiye-ile-kazakistan-10-milyar-dolarlik-ticaret-hacmi-hedefliyor>, (24.11.2018)

**ТӘУЕЛСІЗДІК
ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ
ӘДЕБИЕТІНІҢ
ТҮРКИЯДАҒЫ МАҢЫЗЫ**

Др. Якуп Өмероғлу

Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиетінің Түркиядағы маңызы

Якуп Өмероғлу*

Қазақстан мен Түркия арасындағы әдеби қатынастардың тарихын тереңнен бастауға болады. Бүгінде кесенесі Түркістан облысында орналасқан Қожа Ахмет Ясауидің ықпалын бұл байланыстардың ең айқын және ең әсерлі мысалы деуге болады. Ахмет Ясауи, қазақ әдебиетінің де, түрік әдебиетінің ең алғашқы сопы ақыны. Оның «хикмет» түрінде жазудағы өзіндік стилін одан кейін келген көптеген ақындар жалғастырған және бүгін де жалғасып келе жатқанын айтуға болады.

Он ғасырлық осы әсерлі ортақтық өте маңызды.

Мен үшін, екі әдебиеттің бір-бірімен байланысы тұрғысындағы әсерлі мысалдардың бірі Қазақ газетінің тарихымен байланысты. Көпшілікке белгілі Қазақ газеті, қазақ тілінде жарық көрген алғашқы баспа құралы және сол кезеңдегі көптеген газеттер секілді ағымдағы жаңалықтар және пікірлермен қоса әдеби материалдар да жарияланып отырған. Мысалы, Мағжанның өлеңдері, Шәкәрімнің жазбалары сияқты кейбір еңбектер қазақ газетінде жарық көрген. Сондықтан қазақ газеті – әдеби баспа құралы.

Көптеген баспа құралдары сияқты қазақ газеті де шыққан алғашқы жылы, желтоқсан санында бір жылдық талқылау жазбасын жариялаған. Бұл, газет шығарыла бастағандағы алға қойған мақсаттары және осылардың қайсыларында қаншалықты жетістікке жеткендіктері немесе жетістікке қол жеткізе алмағандықтары жайлы талқылау жазбасы болатын. Бұл жазбаларда табиғи түрде газеттің жылдық тиражы мен газетке жазылушылардың саны жайлы да айтылады. Міне осы жерде бір сан Қазақстан мен Түркия арасындағы әдеби байланыстар тұрғысынан маған қатты әсер етті. Қазақ газетінің 1913 жылы, сол жылдардағы пошта және байланыс мүмкіндіктерінің қандай болғандығы

---

*Еуразия Жазушылар Одағының Басшысы

жөніндегі пікірді оқырманға қалдырамын, соған қарамастан, Түркиядан 13 адам газетке жазылған.

Бірі он ғасыр, екіншісі бір ғасыр бұрынғы әсерлі мысалдарды еске ала отырып, әлбетте екі әдебиеттің де ең алғашқы жазба мәтіндері болып табылатын Орхон жазба ескерткіштерін ұмытпау керек.

Өткен тарихында осындай мықты байланыстармен байланысып тұрған екі әдебиеттің Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі қатынастарын да, қуана айтқым келеді, осы берік тарихи бауырластыққа жарасатын деңгейде. Әдебиет бір халықтың сөзінің рухы болса, әрине сол рухты жоғары ұстауымыз керек. Қазақ әдебиеті рухының Түркиядағы деңгейі жоғары.

Түбінде берік тарихи тамыр жатқан бұл деңгей, тәуелсіздік кезеңінде Қазақстанның жүргізген сәтті саясатының арқасында.

Әлемде соңғы жылдары кең көлемде қолданылу мүмкіндігіне ие мәдени дипломатия саясатын Қазақстан жемісті түрде қолданып келе жатқан елдердің бірі екенін айта кетуім керек. Мәдени дипломатияның Түркиядағы салаларының бірі қазақ әдебиетінің Түркияда кең таралуы болып табылады.

Жетістігі мол мәдени дипломатияны жүзеге асыру аясында Рухани Жаңғыру бағдарламасы сияқты бір үлгі тұтарлық бағдарламаның орын алуы, Қазақстанның тәуелсіздік кезеңінде мәдени тұрғыдан танытуға қаншалықты жоғары мән беретінін көрсетеді.

Жарияланған кітаптар

Тәуелсіздік дәуіріндегі Қазақстан мен Түркия қатынастарының ең негізгі көрсеткіштерінің бірі әдебиет саласынан аударылып жарияланған кітаптар. Осы бойынша тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Абай, Жамбыл, Мұхтар Әуезов, Мағжан Жұмабаев сынды жазушылар мен ақындардың шығармалары, сондай-ақ Әбіш Кекілбаев, Олжас Сүлейменов сияқты заманауи жазушылары мен ақындардың кітаптары басылып шыққанын көруге болады.

Алғашқы жылдары мемлекеттік ұйымдар арқылы басылып және көбінесе тегін таратылған әдеби еңбектер кейінгі жылдары «Бенгү баспасы» сияқты жеке баспашылар тарапынан да жариялана бастады.

Түркиядағы қазақ әдебиетіне байланысты жұмыстардың көбіне 20. ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті мен оның, ұлтын сүйетін, ұлттық сананы қалыптастыруды мақсат еткен жазушылары мен ақындары жайлы екендігін айтуға болады. «Оян Қазақ» деп жырын жазған Міржақып Дулатовтан Анадолы түріктеріне «Алыстағы Бауырыма» деп үн қатқан Мағжан Жұмабаевтарға дейін ішінде орын алған, тура бір ояну кезеңінің әдебиеті деуге болатын 20. ғасырдың басындағы әдебиет Түркияда ерекше қызығушылыққа ие.

Осы кезеңнен Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайберді, Жүсіпбек Аймауытов, Шоқан Уалиханов, Мұхтар Әуезов, Ыбырай Алтынсарин және біраз алдын айтқан Міржақып Дулатов пен Мағжан Жұмабаев есімдері көпшілікке таныс.

Осы тізімге өзі жайлы зерттеулер жасалған Мұстафа Шоқайды да қосуға болады.

Әлбетте қазіргі қазақ әдебиетінің де маңызды өкілдері болып келетін заманауи жазушы және ақындарының кеудемізде аяныш сезімі оятар өмірлері мен көзқарастары да Түркияда сол жазушы мен оның еңбектеріне деген қызығушылықты арттыруда.

Алаш қозғалысына қатысушы жазушылардың еңбектерінің жариялануымен қатар, баспасөз құралдары тарапынан осы тұлғалар және өмір сүрген кезеңдері туралы жарық көрген академиялық және көпшілікке танымал мақалалар да бар.

Алайда қазақ әдебиетінің ішінде ең көп Абай мен оның шығармалары әртүрлі аудармашылар тарапынан түрік тіліне аударылып жарияланған. Әрине Абайға деген бұл қызығушылық себепсіз емес. Қазақ әдебиетінің осы ұлы ақыны және ойшылы өзінің ойларымен қазіргі таңда да қазақтарға да бүкіл әлемге жаңа ой-өріс берерлік деңгейде. Тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде қазақ әдебиетінен түрік оқырмандарына жеткен ең маңызды құндылықтардың басында Абай Құнанбаев тұр. Абайдың «Қара сөз» деген атпен жарияланған шығармасы әлемдік әдебиеттің классиктері арасына кіруге лайық әдеби мәтін ретінде, түрік оқырмандардың да қызығушылығын тудырды.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетіне деген қызығушылық Махамбет Өтемісұлының шығармаларының жалынды сөздеріне дейін жеткізген. Өлеңдер мен

Махамбеттің өмірі оқырмандардың ықыласына ие болды.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетінің жырлары, ертегілері және халық әңгімелері де маңызды зерттеу тақырыбы болды. Проф.Др. Фикрет Түркмен басшылығымен «Түркі әлемінің жырларының жинақталуы, түрік тіліне аударылуы және жариялануы жобасы» аясында дайындалып, Түрік Тілі Қоғамы тарапынан жыр-дастандар жинақ болып шыққан. Қазақ ауыз әдебиетінің жады болып табылатын ақын, жыршы және жыраулар тарапынан ертегі, аңыз және жыр-дастандар ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған. Осы кітаптарда, әрі батырлық әрі ғашықтық жыр болып табылатын Алпамыс және Қамбар батыр, Ақбөбек, Ақбөпе, Әуез батыр, Базар батыр, Ер Бекзат, Ер Тоқымбет, Ермек батыр, Өтеген батыр, Саурық батыр, Сұраншы батыр, Дүрлігу, Қарашаш қыз бен Мақпал-Сегіз сынды көптеген жыр-дастандар бар.

Көптеген зерттеушінің тер төгуімен жарияланған осы үлкен жыр-дастан жинақтарының, алдағы уақытта әңгіме, роман, кино сценарийлері сияқты жаңа мәтіндерді жазуда пайдаланылатыны шүбәсіз.

Қазақ әдебиетінің тәуелсіздік кезеңінде Неват Көсоғлуның басшылығымен дайындалған «Басынан бастап қазірге дейін Түркияның сыртындағы түркі әдебиетінің антологиясы» деген еңбек еш күмәнсіз Түркиядағы ең маңызды шығарма. Осы еңбектің қазақ әдебиеті тарауы Проф.Др. Мекемтас Мырзахметов тарапынан дайындалған. Бес жүз беттен асатын екі том болып жарияланған еңбекте қазақ ауыз әдебиетінің де үлгілері бар.

Ататүрік Мәдениет Орталығы тарапынан жарияланған «Түркі әлемі әдебиетшілері энциклопедиясы» мен «Түркі әлемі әдеби мәтіндерінің антологиясының» ішіндегі қазақ жазушылар жайлы мәліметтер де жалпылама түрде маңызды таныту міндетін атқаруда.

Түркияның сыртындағы түрік әдебиеттері антологиясы, өмірдегі 25 қазақ жазушының әңгімелерінен тұратын «Сырлас буын» деген кітап пен Өтүкен баспасының «Қазақ әдебиетінде әңгіме» кітабы, Бауырлас қаламдар (Kardeş Kalemler) журналы, Түркі әлемі тіл және әдебиет журналдары сияқты мерзімді басылымдарда жарияланатын шығармаларды назарға алсақ қазақ әңгіме жанрының маңызды өкілдері мен олардың таңдамалы шығармалары

Түркияда жарияланған деуге болады. Әңгіме түріндегі осы жағдай тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетінің Түркияда танытылуындағы үлкен жетістік.

Әңгіме өзге жанрларға қарағанда аударылудағы жеңілдігі және көлемі бойынша тиімділігі жағынан жемісті болған. Алайда, қазақ әдебиетінің ең керемет үлгілері болып саналатын өлеңдер мен романдар үшін де дәл осылай айту мүмкін емес.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ өлеңінің жақсы аудармалары ретінде Али Акбаш тарапынан аударылған Мағжан Жұмабаевтан таңдап алынған өлеңдері және Мехмет Исмайыл тарапынан жасалған әдеби аудармасы Олжас Сүлейменовтың ауыз толтырып айтуға лайық. Ұлықбек Есдәулет, Нұрлан Оразалин, Ғалым Жайлыбай, Мұхтар Шаханов, Есенқұл Жақыпбек сынды ақындардың шығармалары да кітап түрінде түрік оқырмандарына жетті.

Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Бердібек Соқпақбаев, Сәкен Сейфуллиннің шығармалары туралы жұмыстарды да айта аламыз.

Тәуелсіздік жылдарын басынан өткізген Әбіш Кекілбаев, Ілияс Есенберлин, Шерхан Мұртаза, Төлен Әбдік, Ролан Сәрсенбаев, Смағұл Елубай, Рахымжан Отарбаев, Жақсылық Сәмитұлы, Бексұлтан Нұржекеұлы, Мархабат Байғұт, Берік Шаханов, Несіпбек Дәутайұлы және Ғаббас Қабышұлы сынды жазушылардың романдары және басқа да шығармалары кітап ретінде жарияланған және Түркияда қызығушылыққа ие болуда.

Қазақ өлеңі мен романы туралы сияқты әңгіме жанры жайлы егжей-тегжейлі айта алмасақ да, тәуелсіздік кезеңінде осы жанрлардың жариялануы да аз болмаған.

Жақсы және кәсіби жасалған аударма, түрік оқырмандарының қазақ әдебиетіне қызығушылығы арта түседі.

Әдебиет бір халықтың мәдениетін танудың ең тиімді жолдарының бірі. Адамдар әдеби шығармаларды оқу арқылы саяхаттап көргеннен де көп нәрсені үйрене алады. Түрік оқырмандары 1930-шы жылдары Қазақстанда орын алған ашаршылық оқиғаларын, Смағұл Елубайдың романы арқылы танып, білді.

Журналдарда қазақ әдебиеті

Әдеби байланыстардың ең әсерлі құралдарының бірі журналдар. Журнал оқырманы, негізінен әдебиетті бақылап отыратын зиялы қауым болғандықтан әдеби журналдарда жарияланған жазбалар тікелей қызығушыларына жетеді деген сөз.

Қазақ әдебиетінің түрік әдеби журналдарында жариялануы да соңғы жылдары маңызды деңгейге жеткен. Түркі әлемі тіл және әдебиет журналы, Билиг, Түркі әлемі зерттеулері және Бауырлас қаламдар сынды журналдар тәуелсіздік кезеңінде тікелей қазақ әдебиетінен аударылған шығармалар мен әдеби зерттеулерді де жариялап отырған. Бауырлас қаламдар сияқты кейбір журналдар қазақ әдебиетіне деген қызығушылықтарын жариялаған арнайы сандарымен көрсетуде. Сүйінбай Аронұлы, Жамбыл Жабаев, Қасым Аманжолов, Олжас Сүлейменов, Төлен Әбдік, Рахымжан Отарбаев, Шерхан Мұртаза сияқты қазақ әдебиетінің классик және тәуелсіздіктен кейінгі кезеңнің жазушылары мен ақындарының арнайы саны жарияланды.

Зерттеулер және ғылыми жиналыстар

Тәуелсіздік кезеңі Түркияда қазақ мәдениеті мен әдебиетінің танылуы және үйренілуі тұрғысынан ешбір кезеңмен салыстыруға келмейтін жарқын ерекшеліктерге ие.

Түрік университеттері қазақ мәдениеті мен әдебиетінің зерттелуінде тәуелсіздік кезеңінде көп жұмыс атқарған. 1991-2018 жылдар аралығында түрік университеттеріндегі қазақ халқына байланысты магистратуралық және докторантуралық диссертациялардың саны 933. Бұл өте керемет сан. Осы диссертациялардың кейбіреулері тікелей қазақ әдебиетшілерімен байланысты және бұл дипломдық жұмыстар кейінгі кезеңдерде сол автордың еңбектерінің жариялануы және танылуымен нәтижеленген.

Қазақ жазушылары мен ақындарына байланысты еске алу жиындары да қазақ әдебиетінің Түркияда танылуына оң үлесін қосып отыр.

Жасалған осы жұмыстармен Қазақстанның мәдениет және әдебиетіне бағытталған шағаларды бүгінге дейін қалыптасқан тәжірибеге сүйене отырып алдағы жылдары одан сайын арта түсетінін айту көрегендік бола қоймас.

Қорытындылайтын болсақ,

Әрине бұл мақала әдебиетке байланысты барлық мәселелерді қамтымайды. Алайда, тәуелсіздіктен кейін қазақ әдебиетінің Түркияда аударылуы, журнал беттерінде болсын, кітап ретінде болсын жарық көруі тұрғысында үлкен жетістікке қол жеткізілген.

Сонымен қатар, қазақ әдебиеті бұл жетістікке ең төменнен бастап жеткен. Өкінішке орай тәуелсіздіктен бұрын Түркияда жасалған қазақ әдебиетіне байланысты жарияланымдар барынша шектеулі болған.

Өлең, әңгіме және роман сынды әдеби шығармалардың тікелей жариялануымен қоса қазақ әдебиеті және әдебиетшілері туралы жарияланған зерттеу мақалалары мен кітаптары да күн санап артып келеді.

Екі ел әдебиеттері үшін де қуантарлық осы үлкен жетістікте еш күмәнсіз, құрметті Нұрсұлтан Назарбаевтың, Қазақстанның танытылуын мәдениет және әдебиетімен бірге алып жүруді қағидаға айналдыруының рөлі үлкен. Өзге елдердің мәдениет және әдебиет ортасы қызғанышпен бақылап отырған, Рухани Жаңғыру мемлекеттік бағдарламасы сияқты жүйелі мәдени шаралардың жасалуы қазақ әдебиетінің Түркияда кең тарауын жылдамдатты.

Қазақ әдебиетінің Түркияда осыншалықты кең таралуына қарамастан әлі күнге дейін Мағжан Жұмабайдың, Анадолының Чанаккале және Ұлт-азаттық соғысы кезеңдерін бастан кешкен жылдарында жазылған «Алыстағы Бауырыма» деген өлеңі түрік халқының жүрегіндегі теңдессіз орнын алып отыр. Анадолының сол кезеңдегі азабын бөліскен;

«Алыста ауыр азап шеккен бауырым,

Қуарған бәйшешектей кепкен бауырым,

Қамаған қалың жаудың ортасында

Көл қылып көздің жасын төккен бауырым»

деген өлең жолдары бүгін де екі бауырлас халықтың, ең қиын шарттарда да бірге болу ниетінің символы ретінде сипатталады.

Екі бауырлас халықтың бір-бірлерінің әдебиеттерін жақынырақ танулары, елдері және аймақтарында достық пен бейбітшіліктің нығайып кең таралуына үлес қосатын болады.

BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE KAZAK EDEBİYATI

Doç. Dr Yakup ÖMEROĞLU

Bağımsızlık Döneminde Türkiye'de Kazak Edebiyatı

Yakup Ömeroğlu*

Kazakistan Türkiye arasında edebî ilişkilerin tarihini çok eski zamanlara götürmek mümkündür. Bu ilişkilerin en bariz ve en çarpıcı örneği, bugün Türkistan Vilayetinde bulunan Hoca Ahmet Yesevî'nin etkisidir. Ahmet Yesevî, Kazak edebiyatının da Türk edebiyatının da ilk mutasavvıf şairidir. Onun "hikmet" tarzı kendinden sonra gelen pek çok şair tarafından takip edilmiştir ve hatta rahatlıkla söylemek mümkündür ki, bugün de devam etmektedir.

On asırlık bu etkileyici ortaklık çok önemlidir.

Benim için iki edebiyatın birbiri ile ilişkileri konusunda çarpıcı örneklerden biri de Kazak Gazetesinin tarihi ile ilgilidir. Bilindiği gibi Kazak Gazetesi, Kazak Dili ile yayın yapan ilk yayın organlarından ve o dönemde pek çok gazete gibi güncel haber ve yorumların yanında edebî ürünlerde yayınlamaktadır. Örneğin Magcan'ın şiirleri, Şakarim'in yazıları gibi bazı eserler Kazak Gazetesinde yayınlanmaktadır. Dolayısıyla ile Kazak Gazetesi aynı zamanda bir edebî yayın organıdır.

Pek çok yayın organının yaptığı gibi Kazak Gazetesi de yayınlandığı ilk yıl, Aralık sayısında bir yıllık değerlendirme yazısı yayınlamıştır. Gazetenin yayınlanmaya başlarken önüne koyduğu hedefler ve bunların hangilerinde ne kadar başarı elde ettikleri veya edemedikleri hakkında bir değerlendirme yazısıdır, bu. Bu yazıda tabii olarak, Gazetenin yıl içerisinde tirajı ve abonelelerinden de bahsetmektedir. İşte bu noktada Kazakistan Türkiye edebî ilişkileri bakımından beni çok etkileyen bir rakam göze çarpmaktadır: Kazak Gazetesinin 1913 yılında, o yıllarda posta

---

* Dr., Avrasya Yazarlar Birliği Başkanı.

---

ve ulaşım imkânlarının nasıl olduğunu okuyucuya bırakıyorum, Türkiye'den 13 abonesi bulunmaktadır.

Biri 10 asır diğeri bir asır önceki çarpıcı örnekleri hatırlarken elbette her iki edebiyatın da ilk yazılı metinleri olan Orhun Abidelerini unutmamak gerekir.

Geçmişte böyle güçlü bağlarla bağlı iki edebiyatın Kazakistan'ın bağımsızlık dönemindeki ilişkileri de memnuniyetle, ifade etmek isterim ki, bu sağlam tarihî ortaklıklarına yaraşır düzeydedir. Edebiyat bir halkın söz bayrağı ise, elbette o bayrağı daha yukarıya, daha yükseğe çıkarmanın gayretinden vazgeçmemeliyiz ama Kazak edebiyatının Türkiye'de geldiği nokta gayet iyi bir seviyedir.

Sağlam tarihi ortaklıklara dayanan bu başarılı seviye, Bağımsızlık döneminde Kazakistan devletinin uyguladığı başarılı politikalar sayesinde.

Öncelikle ifade etmeliyim ki, dünyada son yıllarda geniş bir uygulama alanı bulan kültürel diplomasi politikalarını Kazakistan başarılı uygulayan devletlerden birisidir. Kültürel diplomasının Türkiye'deki başarılı alanlarından birisi de Kazak edebiyatının Türkiye'de yaygınlaştırılması olmuştur.

Başarılı kültürel diplomasi uygulamaları arasında Manevi Diriliş Programı gibi bir örneğin bulunması, Kazakistan'ın bağımsızlık döneminde kültürel tanıtıma ne kadar yüksek bir önem verdiğini göstermektedir.

Yayınlanan Kitaplar

Bağımsızlık dönemi Kazakistan Türkiye edebi ilişkilerinin en temel göstergelerinden birisi bu edebiyattan çevrilerek yayınlanan kitaplardır. Bu konuda bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren gerek Abay, Jambıl, Muhtar Avezov, Magcan Cumabayev gibi yazar ve şairlerin eserleri gerekse Abiş Kekilbayev, Olcas Süleymanov gibi yaşayan yazar ve şairlerin kitaplarının yayımlandığını görmek mümkündür.

İlk yıllarda devlet kurumları aracılığı ile basılan ve genellikle ücretsiz dağıtılan Kazak edebiyat eserleri sonraki yıllarda Bengü Yayınları başta olmak üzere özel yayıncılar tarafından da basılmaya başlamıştır.

Türkiye'de Kazak edebiyatı ile ilgili yoğunlaşmaların 20. Yüzyıl başlarındaki Kazak edebiyatına ve onun milletini seven, milli uyanış hareketi içinde olan yazar ve şairlere yönelik olduğunu söylemek mümkündür. "Uyan Kazak" diyen Mir Cakıp Duvlatov'dan Türkiye Türklüğüne "Uzaktaki Kardeşime" diye seslenen Magcan Cumbayların da içinde bulunduğu, adeta uyanış dönemi edebiyatı diyebileceğimiz 20 yüzyılın başındaki edebiyat Türkiye'de özel bir ilgi görmüştür.

Bu dönemden Ahmet Baytursinov, Şekerim Kудayberdi, Jüsipbek Aymavitov, Çokan Velihanov, Muhtar Avezov, Ibray Altmsarin ve biraz önce de bahsettiğimiz gibi Mir Cakıp Duvlatov ile Magcan Cumabay en öne çıkan isimler olmuşlardır.

Bu listeye hakkında çalışmalar yapılan Mustafa Çokay'ı da eklemek gerekecektir.

Elbette modern Kazak edebiyatının da önemli temsilcilerinden olan bu dönem yazar ve şairlerinin trajik hayat hikayeleri ve hayat görüşleri de Türkiye'de kendilerine ve eserlerine olan ilgi artırmaktadır.

Hemen hepsi Alaş Hareketi içinde yer alan yazarların müstakil eserlerinin yayınlanmasının yanı sıra yayın organlarında onlar ve yaşadıkları dönem hakkında yazılan akademik ve popüler makaleler de sık göze çarpmaktadır.

Ancak Kazak edebiyatının hakkında en çok yazılan ve eserleri farklı çevirmenlerce Türkçeye aktararak yayınlanan ismi hiç şüphesiz Abay'dır. Elbette Abay'a yönelik bu ilgi sebepsiz değildir. Kazak edebiyatının bu büyük şairi ve düşünürü fikirleriyle bugünde gerek Kazaklara gerekse tüm dünyaya yeni ufuklar açacak bir seviyeye sahiptir. Bağımsızlık sonrası dönemin Kazak edebiyatından Türk okuruna kazandırılan en önemli değerlerin başında Abay Kunanbayev gelmektedir. Abay'ın "Kara Sözler" adıyla yayınladığı denemeleri, dünya edebiyatının klasikleri arasına girecek güçte edebi metinler olarak, Türk okuyucu tarafından da ilgiyle karşılanmaktadır.

Bağımsızlık döneminde Kazak edebiyatına olan ilgi Mahambet Ötyemişulı'nın şiirlerine kadar uzanmıştır. Şiirler Ma-

---

hambet'in hayatı ile birlikte okuyucu tarafından ilgiyle karşılanmaktadır.

Bağımsızlık döneminde Kazak edebiyatının destanları, masalları ve halk hikayeleri de öneli çalışmaların konusu olmuştur. Prof. Dr. Fikret Türkmen başkanlığındaki "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi" kapsamında hazırlanan ve Türk Dil Kurumu tarafından destanlar büyük bir külliyata dönüşmüştür. Kazak sözlü edebiyatının hafızası olan akın, jırşı ve jıravlar tarafından masal, efsane ve destanlar nesilden nesile aktarılmıştır. Bu kitaplarda, hem kahramanlık hem de aşk destanlarının örnekleri Alpamıs ve Kambar Batır, Akböbek, Akböpe, Avez Batır, Bazar Batır, Er Begzat, Er Tokımbet, Ermek Batır, Ötegen Batır, Savrık Batır, Suranşı Batır, Dürliğöv, Karaşay Kız ve Makpal-Segiz gibi pek çok destanlarının metinleri yer almaktadır.

Pek çok araştırmacının emeği ile ortaya çıkan bu büyük destanlar külliyatının, gelecekte hikaye, roman, film senaryoları gibi yeni metinlerde kaynak olarak kullanılarak değerlendirilmeye başlanacağından hiç şüphe yoktur.

Kazak edebiyatının bağımsızlık döneminde Türkiye'de en önemli eserlerinden birisi hiç şüphesiz Nevzat Kösoğlu yönetiminde hazırlanan Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi adlı dev çalışmadır. Çalışmanın Kazak Edebiyatı bölümü Prof.Dr. Mekimtas Mirzahmetuli tarafından hazırlanmıştır. Beş yüzü aşkın sayfalarıyla iki cilt halinde yayınlanan eser ham halk edebiyatı hem de yazılı edebiyat örneklerini içermektedir.

Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayınlanan Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi ve Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi içerisinde yer alan Kazak yazarlara ait bilgiler de kapsayıcı olması bakımında önemli bir tanıtım görevi görmüştür.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Kazak Edebiyatı ciltlerinde yer alanlarla birlikte, Orhan Söylemez'in Çağdaş Kazak Hikaye Antolojisi, yaşayan 25 Kazak yazarın hikayelerinden oluşan Hüzün Kuşağı kitabı ve Ötügen Neşriyatın

Kazak Edebiyatında Hikaye kitabı ile Kardeş Kalemler Dergisi ve Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergileri başta olmak üzere süreli yayınlarda yer alan eserler gözönüne alınırsa Kazak hikayesinin önemli temsilcileri ve bu temsilcilere ait seçme eserler Türkiye'de yayınlanmıştır denilebilir. Hikaye türündeki bu durum bağımsızlık döneminde Kazak edebiyatının Türkiye'de tanıtılmasında çok yüksek bir başarıdır.

Hikaye, diğer türlere göre çevrilme kolaylığı ve hacim bakımından avantajları ile bu başarıyı elde etmiştir. Ancak Kazak edebiyatının en canlı damarları şiir ve roman için aynısını söyleyebilmek maalesef henüz mümkün değildir.

Bağımsızlık döneminde Kazak şiirinin en başarılı çeviri örnekleri Magcan Cumabay'dan seçilmiş şiirlerin Ali Akbaş tarafından çevrilmesi ile Olcas Süleyman'ın Mehmet İsmail tarafından yapılan edebî çevirileri zikredilmeye değerdir. Ulugbek Esdevlet, Nurlan Orazalin, Galım Jaylıbay, Muhtar Şahanov, Esenkul Jakıpbek gibi şairlerin eserleri de kitap halinde Türk okuyucusuna ulaşmıştır.

Gabit Müsirepov, Sabit Mukanov, Berdibay Sokbakbayev, Saken Seyfullin'in eserleri hakkındaki çalışmaları da dile getirmeliyiz.

Bağımsızlık dönemini yaşayan Abiş Kekilbayev, İlyas Esenberlin, Şerhan Murteza, Tölen Abdik, Rolan Seysenbayev, Smagul Elubay, Rahimcan Otarbayev, Jaksılık Samitulı, Beksultan Nurjekulı, Marhabat Baygut, Berik Şahanov, Nesipbek Davtayulı ve Gabbas Gabışulı yazarların romanları ve diğer eserleri kitap halinde yayınlanmıştır ve Türkiye'de ilgi görmektedir.

Kazak şiiri ve romanı için hikaye türü için kullandığımız ifadeleri kullanamasa da bağımsızlık döneminde bu türlerin temsili de hiç küçümsenemeyecek bir durumdadır.

Güzel çeviriler yapıldığı takdirde Türk okuyucusunun Kazak edebiyatına olan ilgisi yüksektir.

Edebiyat bir halkın kültürünü tanıtmının en iyi yollarından birisidir. İnsanlar edebi eserleri okuyarak kendilerinin bizzat seyahat ederek o yerleri görmelerinden daha fazla şey öğre-

---

nebilirler. Türk okuyucusu 1930'lu yıllarda Kazakistan'da yaşanan açlık olaylarını Smagul Elubay'ın romanından öğrenmiştir.

Dergilerde Kazak Edebiyatı

Edebi ilişkilerin en etkili araçlarından birisi de dergilerdir. Dergi okuyucusu, genellikle edebiyatı takip eden aydınlardan oluştuğu için, edebi dergilerde yayınlanan ürünler doğrudan ilgililerine ulaştırılıyor demektir.

Kazak edebiyatının Türk edebiyat dergilerinde yayınlanması da son yıllarda önemli bir aşama kaydetmiştir. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bilig, Türk Dünyası Araştırmaları ve Kardeş Kalemler Dergisi başta olmak üzere bağımsızlık döneminde gerek doğrudan Kazak edebiyatından çevrilmiş eserler gerekse edebiyat araştırmaları yayınlamışlardır Kardeş Kalemler gibi bazı dergiler, Kazak edebiyatına ilgilerini yayınladıkları özel sayılarla da göstermiştir. Süyünbay Aronulu, Jambıl Jabayev, Kasım Amancalov, Olcas Süleymanov, Tölen Abdik, Rahimcan Otarbayev, Şerhan Murteza gibi Kazak edebiyatının hem klasik hem de bağımsızlık sonrası dönem yazar ve şairleri için özel sayılar yayınlamıştır.

Araştırma ve Bilimsel Toplantılar

Bağımsızlık dönemi Türkiye'de Kazak kültür ve edebiyatının öğrenilmesi bakımından hiçbir dönemle mukayese edilemeyecek parlak özellikler taşır.

Türk üniversiteleri Kazak kültür ve edebiyatının araştırılmasında bağımsızlık döneminde yoğun bir çalışma göstermişlerdir. 1991-2018 yılları arasında Türk üniversitelerine Kazak halkıyla ilgili yüksek lisan ve doktora tezlerinin sayısı 933 adettir. Bu muhteşem bir rakamdır. Bu tezlerin arasında bazı çalışmalar doğrudan Kazak edebiyatçıları ile alakalıdır ve bu tezler daha sonraki dönemlerde o yazarın eserlerinin yayınlanması ve kamuoyunda tanınması ile sonuçlanmıştır.

Kazak yazar ve şairleri ile ilgili yapılan anma toplantıları da Kazak edebiyatının Türkiye'de tanınmasına olumlu katkılar yapmaktadır.

Yapılan bu çalışmalarla Kazakistan kültür ve edebiyatına yönelik faaliyetleri bugüne kadar oluşan birikime dayanarak gelecek

yıllarda daha da renkleneceğini söylemek kehanet olmayacaktır.

Sonuç Yerine

Bu makale elbette eksiksiz bir kaynak taraması ideasının dışındadır. Ancak görüleceği gibi bağımsızlıktan sonra Kazak edebiyatının Türkiye'de çevrilmesi, gerek dergi sayfalarında gerekse kitap olarak yayınlanması konusunda büyük bir başarı elde edilmiştir.

Üstelik Kazak edebiyatı bu başarıya sıfır noktasından başlayarak ulaşmıştır. Maalesef bağımsızlık öncesinde Türkiye'de Kazak edebiyatı ile ilgili yapılan yayınlar son derece sınırlı olmuştur.

Şiir, hikaye ve roman gibi edebî ürünlerin doğrudan yayınlanmasının yanı sıra Kazak edebiyatı ve edebiyatçıları hakkında yayınlanan araştırma-inceleme makale ve kitapları da her geçen gün artmaktadır.

İki ülke edebiyatları için de sevindirici olan bu büyük başarının önünde hiç şüphesiz, Sayın Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in, Kazakistan'ın tanıtımını kültür ve edebiyatı ile birlikte sürdürmeyi prensip haline getirmesi önemli rol oynamıştır. Diğer ülkelerdeki edebiyat ve kültür çevrelerinin gıpta ile takip ettikleri Ruhani Jangaru Manevi Diriliş Programı gibi sistemli kültürel çalışmaların yapılması Kazak edebiyatının Türkiye'de yaygınlaşmasına hız vermiştir.

Kazak edebiyatının Türkiye'de bu derece yaygınlaşmasına rağmen hala Magcan Cumabay'ın, Anadolu'nun Çanakkale Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerini yaşadığı zamanlarda kaleme alınan Uzaktaki Kardeşime şiiri Türk halkının gönlünde emsalsiz yerini korumaktadır. Anadolu'nun o dönem acılarını bölüştüğü;

“Uzaklarda azap çeken kardeşim

Lale gibi boyun büken kardeşim

Kuşatılmış zalim düşman içinde

Sel gibi gözyaşı döken kardeşim”

Mısraları bugün de iki kardeş halkın, en zor şartlar altında bile birlikte olma arzularının sembolü gibi değerlendirilmektedir.

İki kardeş halkın birbirlerinin edebiyatlarını daha yakından tanımaları, ülkeleri ve bölgelerinde dostluk ve barışın gelişip yaygınlaşmasına katkı sağlayacaktır.

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ
ӘЛПБИ АУЫСУЛАРЫ
ЖӘНЕ ЛАТЫН
ӘЛПБИІНІҢ
ҚОЛДАНЫЛУЫ**

Др. Ибрахим АТАБЕЙ

Түркі тілдеріндегі әліпби ауысулары және латын әліпбиінің қолданылуы

Ибрахим АТАБЕЙ*

1. Түркі тілінің жазылуында қолданылған әліпбилер

Түркі тілі, тарих бойы шығу тегі, құрылымы және түрі жағынан бір-бірінен өзгеше әліпбилер қолданылу арқылы жазылған: Араб, Брахми, Қытай, Армян, Көктүрік, Ибрани, Кирил, Латын, Мастури-Сурияни, Соғды, Тибет, *Ұйғыр*, *Грек*. Осылардың арасында түркі халықтары ұзақ уақыт және кең қолданғандары Араб, *Көктүрік*, *Кирил* және Латын әліпбилері болған. Қалған әліпбилер болса түркілер тарапынан шектеулі мәтіндер мен сөздердің жазылуында қысқа ғана уақыт қолданылған немесе басқа ұлттар тарапынан түркі мәтіндерін жазу үшін пайдаланылған (Тезжан, 1981: 42-43). Бұл жағдай, түркі тілін өзге тілдер арасында назар аударарлық етіп көрсетуде. Түркілер қолданған әліпбилердің ауысуының екі негізгі себебі бар: Діннің өзгеруі және мәдениет пен өркениет шеңберіндегі өзгеріс.

1.1. Діннің өзгеруі

Түркілердің әліпби ауыстыруының ең маңызды себебі жаңа дінді қабылдау деуге болады. Түркі тілінің қазірге дейін белгілі, көлемді ең алғаш жазба мәтіні болып табылатын Тоңыкөк жазба ескерткіші (726), Күлтегін жазба ескерткіші (732) және Білге Қаған жазба ескерткіші (735) көктүрік әліпбиімен жазылған (Эржиласун, 2016: 351). Бұл мәтіндер тасқа қашалып жазылған кезеңнің түркі мемлекеті Түркі (Көктүрік) қағанаты еді. Бұл мемлекеттің діни сенімі ғұндар заманынан белгілі «Көк Тәңірге» сыйыну болатын (Эржиласун, 2004, 64). Ұйғырлар, 745 жылы Түркі қағанатын құлатады. Ұйғырлар, араларында христиандар болса да негізінен Буддизм мен Манихейзм дініне сенетін. Түркі қағанаты мен ұйғырлар арасындағы діни өзгешелік жазуға

---

* Др. Оқытушы, Анкара Қажы Байрам Уәли Университеті, Қазіргі Түркі Тілдері және Әдебиеттері Кафедрасы, Анкара-Түркия.

да әсер етті. Ұйғырлар, көктүрік әліпбиінен бас тартты және Ирандық бір тайпа болып саналатын соғдылардың жазуын қолдана бастады. Он сегіз әріптен тұратын бұл әліпби, түркілер арасында Ұйғыр әліпбиі деп аталған (Тезжан, 1981: 41). Осы әліпбиімен түркі тілінің маңызды шығармалары арасында кездесетін кітаптар жазылған. Мұнымен қоса Ырк Битиг атты шығарманың көктүрік әліпбиімен жазылуы, әліпби ауысуларының нақты түрде бірден бола қоймағандығын, бірге қолданылу және көшу кезеңдерінің болғандығын көрсетеді.

Түркілер, 751 жылы мұсылман арабтар мен қытайлар арасындағы Талас соғысының себепші болуымен топ-топ болып Ислам дінімен танысты. Осы соғыста мұсылман арабтарға көмектескен және соғыста жеңіске жетулеріне ықпал еткен түркілер арасында және кейінгі кезеңде Ислам дінін қабылдағандар болды. Мұны, 922 жылы Еділ-Волга Бұлғарлары мен 946 жылы Қараханлы билеушісі Сатұқ Буғра Хан жариялады. Құран Кәрім жазылған араб әліпбиі, Ислам дінін қабылдаумен бірге түркілер тарапынан қолданыла бастады. Түркілер, осы өзгеріс арқылы үшінші әліпбилеріне ауысты. Түркі тілінің араб әліпбиімен жазылған алғашқы шығармалары, сондай-ақ көрнекті туындылар ретінде көрсетуге болатын кітаптар еді. Бұларға Құтты Білік, Диуани Лұғатит-Түрк, Атабетүл Хақайықты мысал ретінде көрсетуге болады. Құтты біліктің белгілі үш нұсқасының бірінің ұйғыр әліпбиімен жазылуы, әліпбилер арасындағы көшудің нақты кезеңмен анық көрсетіле алмайтындығының бір басқа мысалы (Эрен, 1991: 7). Түркі тілінің қазірге дейін ең ұзақ қолданған жазуы араб әліпбиі және осы әліпбиімен өте маңызды еңбектер жазылған.

1.2. Мәдениет және өркениет шеңберіндегі өзгеріс

Түркілердің әліпби өзгертулерінде дін сияқты үлкен ықпалға ие болған бір басқа жағдай, тарихтың басқа-басқа кезеңдерінде Азия, Еуропа және Африка құрлықтарын қамтитындай кең географияға тарауларының нәтижесінде бірнеше мәдениет пен өркениетпен бірге өмір сүрулері еді. Бұған 18. ғасырдың екінші жартысынан бастап Османлы мемлекетінің басынан өткендерді мысал ретінде келтіруге болады. Еуропа мәдениеті мен өркениетінің ықпалы мен қысымының Танзимат кезеңімен бірге артуы, Оғыз (Батыс) түркі тілінің алдымен тілдік қорына, кейіннен жазуына әсер етіп, бұл Түркия Республикасы құрылғаннан кейін 1 қараша

1928 жылы араб әліпбиінің орнына латын әліпбиінің қабылдануымен нәтижеленген.

Мәдениет және өркениет шеңберіндегі өзрегiстердiң тiл және сонымен қоса әлiпбиге әсерiне мысал ретiнде, 1917 жылғы Қазан төңкерiсiнен кейiн 1940 жылдары Кеңестiк кезеңнiң тiл саясатының аяқталған көрiнiсi болып табылатын кирил әлiпбиiне көшу үрдiсiн көрсетуге болады. Кеңес Одағының құрамындағы бiр түркi қауымдастығы немесе автономиялық түркi республикасы не кирил әлiпбиiмен не алғаш рет жазу жаза бастаған немесе көпшiлiгiндегi секiлдi қолданып келген араб немесе латын әлiпбиiнiң орнына кириллицаны қолдана бастаған (Толық мәлiмет үшiн қрғз. Эржиласун, 2007).

Түркия Республикасында мәдениет және өркениет шеңберiндегi өзгерiс нәтижесiнде латын әлiпбиiне көшу, iштен сыртқа қарай болған күштеу, қабылдау және қажетсiну нәтижесiнде орын алған. Бұл күштеу, түрiкшенiң iшкi динамикасынан ортаға шыққан болатын. Османлы империясының соңғы ғасырында түрiк ғалымдары мен мемлекет қайраткерлерi арасында, араб әрiптерiнiң түрiкше үшiн жеткiлiксiз екенi, қолайлы еместiгi жөнiнде пiкiр таластырылып; осы бағытта түзету жұмыстары жасалып жатты (Булуч, 1981: 47; Хажыэминоғлу, 1991: 21-22; Коркмаз, 1991: 14-19; Зүлфикар, 1991: 29-39). Түркияда латын әлiпбиiн қабылдағаннан кейiн де «әлiпби» мәселесiндегi дау-дамалай, тартыстар аяқталмаған және араб әрiптерiнiң түрiкшеге сәйкес келiп келмейтiндiгi талқыланып; бұл әлiпби түрiкшеге сәйкес болмағандығынан, түрiкше дұрыс жаза алу үшiн тiптi арабша үйренудiң қажеттiгi айтылған (Тулум, 1991: 24).

Кеңес Одағы құрамындағы түркi қауымдастықтары мен мемлекеттерiнде кирил әлiпбиiнiң қолданылуы, Түркия Республикасына қарағанда керiсiнше, сырттан iшке қарай күштеу және қабылдау нәтижесiнде орын алған. Мұның ең айқын дәлелi, кирил әлiпбиi қолданыла бастаған 1937-1938 жылдары Кеңес Одағы басшылығының түркi халықтарының зиялыларына, жазушы, ақын, дiни қызметкер және педагогтарға жасаған қырғыны (Толық мәлiмет үшiн қрғз. Буран, 2007; Хайит, 1971).

---

2. Түркі тілінің жазылуында қолданылған латын әліпбиі

Түркі тілінің жазылуында латын әліпбиінің қолданылуы 14. ғасырға дейін созылады. 1303 жылы жазылған Кодекс Куманикус деген сөздік, осының ең алғашқы мысалы (Эржиласун, 2004: 386).

2.1. Бірінші бүкілодақтық түркология съезі

Латын әліпбиінің түркілер тарапынан кең қолданылуы 1900-шы жылдары басталады. Кеңес төңкерісінен кейін, Кеңес Одағының шекарасы ішіндегі түркі қауымдастықтары және автономиялық республикаларында араб әліпбиінен латын әліпбиіне көшу кезеңі орын алып, әсіресе 1926 жылғы 26 ақпан – 6 наурыз күндері аралығында Бакуде өткен «Бірінші бүкілодақтық түркология съезінің», латын әліпбиінің қолданылуы жөнінде қабылданған мына қаулымен аяқталуы бұған үлкен әсер еткен:

«1. Съезд, жаңа түркі әліпбиінің араб әліпбиінен және түзетілген араб әліпбиінен техникалық артықшылығын және жаңа әліпбидің мәдени және тарихи салада барған сайын ұлғая түскен маңызын айтып көрсеткеннен кейін жаңа әліпбидің және мұны қолдану әдісінің Түркі-татар аймағында және республикаларында қабылдануын, осы Кеңес ұйымдарының әрқайсысының өз еркіне қалдырады.

2. Съезд сонымен қатар, жаңа түркі әліпбиінің (латын әріптерінің) Әзірбайжанда және бірнеше басқа аймақта және республикада қабылданылуының аса маңызды екенін білдіреді. Съезд, Әзірбайжанның және өзге республикалардың тәжірибелерін және жаңа әліпбиді үйрену әдістерін, алдағы уақытта өз елдерінде де қолдану үшін, үйренулері үшін Түркі-татар халықтарына үндеу тастайды.» (Шимшир, 1991: 19).

Жоғарыдағы қаулыға сәйкес, Кеңес басқарушыларының да жәрдемімен латын әліпбиіне көшу жұмыстары басталады. 1927 жылдың орталарында латын әліпбиі қолданылатын еді. Татарстанда (Қазан) алдымен латын әліпбиіне қарсы шыққандар болған, бірақ бұл кейіннен басылған; Йенелиф (Жаңа әліпби) деген атпен бір газет шығарылған. Солтүстік Кавказияда латын әліпбиі қолданыла бастайды және халық ешқандай қарсылық көрсетпейді. Қырғызстанда, орта мектептерде латын әліпбиімен білім беру басталады; жаңа жазуға көшу 1930-да аяқталады (Толық мәлімет үшін қрғз. Атабей, 2018а; Атабей, 2018б). Башқұртстанда жеткілікті

оқу құралдары болмағандықтан латын әліпбиі таралмаған. Қырымда латын әліпбиін қорғап қалу мақсатында, Йени Дүнья (Жаңа Дүние) газетінің бір беті латын әліпбиімен басылған. Түркіменстанда болса, бұл кезеңде латын әліпбиінің қолданылуына байланысты ешқандай шара жасалмаған. Латын әліпбиіне көшуге байланысты ең сәтті қолданыс, 1922-ден бастап осы әліпбиді қолданған Әзірбайжанда жүзеге асырылған; Йени Йол атты газет шығып; 1926 жылы мектептерде латын әліпбиімен оқыту басталады (Шимшир, 1991: 23-24). Бұған қарамастан 1922-де қолданыла бастаған латын әліпбиі, әдеби Әзірбайжан тілінде жоқ дыбыстарды белгілейтін әріптер де болғандықтан кең тарамаған және қолдануға ыңғайлы болмаған (Ортайлы, 1981: 105).

2.2. Біріктірілген жаңа түркі әліпбиі

Түркі қауымдастық және республикаларында 1926 жылдан бастап қолданыла бастаған латын әліпбиі, түркі тілдеріне қарай өзгешеліктерге ие бола бастады. Осыған байланысты Бекир Чобанзадениң бастамасымен 29-ы латын әліпбиінен, 4-і кирилицадан алынған, 33 әріптен тұратын «біріктірілген жаңа түркі әліпбиі» дайындалды және 1927 жылдың маусым айында жаңа түркі әліпбиі Орталық комитет тарапынан қабылданды. Бұл әріптердің 23-і Түркияның 1928 жылы қабылдаған әліпбиіндегі әріптермен бірдей болуы назар аудартарлық: *a, b, c, ç, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, ş, t, u, v, z* (Шимшир, 1991: 25).

2.3. Түркияның латын әліпбиін қабылдауы

Түркі қауымдастықтары және республикалары латын әліпбиіне көшуге байланысты жұмыстар жасап жатқанда Түркия, 1 қараша 1928 жылы араб әліпбиінің орнына латын графикасын қабылдады және жылдам түрде қолдана бастады. Бұл өзгерістің негізгі мақсаттарының бірі, сөйлеу мен жазу арасындағы айырмашылықты ең аз деңгейге түсіру болатын. Еуропада 18. ғасырдан бастап сөйлеу мен жазу арасындағы айырмашылықты жою туралы түсінік қалыптаса бастады және бұны, өзінің міндетін атқарып болған және ескі әріптерді жазудан алып тастау арқылы жүзеге асырды. Түркияда да осы әдіс қолданылған. Түркияның жылдам және табанды ұстанымы, Кеңес Одағы территориясындағы түркі халықтарына үлгі болды және оларға оң әсер етті (Ортайлы, 1981: 104, 105). 1931 жылы Ленин әліпбиіне өту кезеңі аяқталды. Түркия қабылдаған латын әліпбиіндегі әріптермен «Біріктірілген жаңа түркі әліпбиіндегі» әріптердің көбі бір-

---

біріне сәйкес еді және бұл «жазу бірлігі», «тіл бірлігін» де жасау үшін жүзеге асырылған маңызды қадам (Шимшир, 1991: 28).

2.4. Сталин кезеңінде Кеңес Одағының тіл саясаты

Кеңес Одағы территориясындағы түркі қауымдастықтары және республикалары мен Түркия Республикасы арасында, латын әліпбиі арқылы жазу бірлігінің қалыптасуы, Сталиннен бастап Кеңес басқарушыларының мазасын қашырды. Бұған қоса Түркиядағы латын графикасының сәтті қолданылуы, түркілер өмір сүретін басқа аймақтардағы әртүрлі әріптермен қолданылып жүрген латын әліпбиінде дұрыстаулар жасалуына да себеп болды және бұл, түркі халықтары арасында «жазу бірлігін» қалыптастыруға жол ашты (Ортайлы, 1981: 105). Осы бірлікті бұзу мақсатында 1938-1940 жылдар арасында күштеу және қинау арқылы латын әліпбиінің орнына кирил әліпбиін қолдану міндеттелді. Кеңес Одағындағы түркі халықтары қолдана бастаған кирилицаға негізделген әліпбиде де бірдей дыбыстарды белгілейтін әріптерде өзгешеліктер болғаны үшін түркі тілдері, тәуелсіз мемлекеттердің тілі болғанға дейін осы қиындықты бастан өткізді.

2.5. Түркі республикаларының тәуелсіздігінен кейін латын әліпбиіне көшу кезеңі

1991 жылы Кеңес Одағының ыдырауы және Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан мен Түркіменстанның тәуелсіздіктерін жариялауларынан кейін, ұзақ уақыт бойы талқыланып келген әліпби мәселесі «қолданыс кезеңіне» көшті. Осы талқылаулар мен жұмыстарға Түркиядағы ғалымдар да қатысты және 18-20 қараша 1991 жылы Ыстанбұлда, Мармара университетінде, түркі әлемінің ғалымдары да қатысқан Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумі өтті.¹ Бұл симпозиумнің ең маңызды нәтижесі, латын графикасына негізделген және 34 әріптен тұратын «Ортақ түркі әліпбиінің» қабылдануы болатын. Бұл әліпби, Түркі мемлекет және қауымдастықтары достық, бауырластық және ынтымақтастық қорының (ТҮДЕВ-тің) төмендегі есебінде көрсетілген.

Әліпбиге байланысты жиындар кейін де жалғасып

---

¹ Толық мәлімет үшін қрғз. Миллетдерарасы Чағдаш Түрк Алфабелері Семпозйуму, 18-20 қараша 2018, Мармара Университеті, Түркият Араштырмалары Энститүсү Басп. Ыстамбұл, 1992.

тұрды. Түркі мемлекеттерінің білім министрлері және түркі қауымдастықтары білім саласы өкілдері, 29 қыркүйек - 2 қазан 1992 жылы Қырғызстанда бас қосты. Түрік ынтымақтастығы және үйлестіру агенттігі (ТИКА), 8-10 наурыз 1993 жылы Анкарада «әліпби және жазу» деген тақырыпта конференция ұйымдастырды. Осы мәселеге байланысты маңызды жиындардың біріншісін 21-23 наурыз 1993 жылы «Түркі мемлекет және қауымдастықтары достық, бауырластық және ынтымақтастық құрылтайы» деген атпен Анталияда ұйымдастырған Түркі мемлекет және қауымдастықтары достық, бауырластық және ынтымақтастық қоры (ТҮДЕВ), әліпби мәселесін көтерді. Осы құрылтайда, 34 әріпті «ортақ түркі әліпбиіне» көшудің қолайлылығы туралы қаулылар шығарылды. Жоғарыда аталған жиындар, 1926 жылы Бакуде өткен съезден кейін «ортақ әліпби» мәселесі қаралған алғашқы жиындар ретінде тарихта қалды.

Бірінші түркі мемлекет және қауымдастықтары достық, бауырластық және ынтымақтастық құрылтайының (1993) 14 тармақтан тұратын «Тіл-Әліпби Комиссиясының Есебінде» маңызды деп табылған мәселе әліпби мен жазу бірлігі болды және кейбір тармақтар мынадай:

1. Құрылтай мүшелері, ортақ әліпби ісі бойынша ортақ емленің де қалыптастырылуы керектігін айтып, осы үшін қажетті жұмыстардың жасалуының маңызды екенін көрсетті.

2. Ортақ әліпби жасалғанда, түркі тілдерінде бір-бірімен бірдей дыбыстар үшін бірдей белгі қолдану ережесі қабылдануы керек.

3. Бір дыбыс үшін бір белгімен көрсетілетін әріптік жүйе қабылдануы керек, бір дыбыс үшін екі әріп қолданылмауы керек.

4. Барлық түркі әлемі ортақ түрде қолдана алатын төмендегі 34 әріпті әліпбидің қабылдануына келісілді. Әр түркі республикасы және қауымдастығы, өз әліпбиін осы әріптерден құрауы керек; әріп саны 34-тен аспауы қажет және әріптердің реті төмендегі тәртіпке сай болуы керек: /a/Aa, /b/Bb, /c/Cc, /ç/Çç, /d/Dd, /e/Ee, /el/Ää, /f/Ff, /g/Gg, /ğa/Ğğ, /h/Hh, /ha/Xx, /ı/Iı, /i/İi, /j/Jj, /k/Kk, /ka/Qq, /l/Ll, /me/Mm, /ne/Nn, /ñe/Nñ, /o/Oo, /ö/Öö, /p/Pp, /r/Rr, /s/Ss, /ş/Şş, /t/Tt, /u/Uu, /ü/Üü, /v/Vv, /w/Ww, /y/Yy, /z/Zz." (ТҮДЕВ, 1997: 7-8).

ТҮДЕВ, аталған құрылтайды 1994, 1995 және 1996 жылдары да жинап, «ортақ әліпби» мәселесіне аса мән берген болатын.

2018 жылдың 20-21 қарашасында Ыстанбұлда, Мармара университетінде, П. Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумі өтті. Бұл симпозиумға, 18-20 қараша 1991 жылы ұйымдастырылған біріншісіне қатысқан ғалымдар да шақырылды. Екінші симпозиумнің мәлімдемесі мынадай:

1. 18-20 қараша 1991 жылы өткен «Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумінің» қорытынды мәлімдемесінде ұсынылған латын графикасы негізіндегі түркі әлемі ортақ әліпбиінің қолданылуы, тағы бір рет симпозиум қатысушылары тарапынан бірегей дауыспен құпталып, бекітілді.

2. Өткен жылдар бойы латын әліпбиіне өту жөнінде аз да болса оң өзгерістер болғаны анықталып, бұл жағдай қуанышпен қабылданды. Латын әліпбиіне көшу мәселесіндегі түркі әлемі зиялы қауымының бір-бірімен көбірек байланыста болулары және мүмкіндігінше латын негізді түркі әлемі ортақ әліпбиін негізге ала отырып жұмыстарын жалғастырулары жөнінде ұсыныс айтылды.

3. Симпозиумға қатысқан ғалымдар, тәуелсіз түркі мемлекеттеріндегі секілді, басқа да түркі мемлекет және қауымдастықтарында да латын графикасы негізіндегі түркі әлемі ортақ әліпбиінің қабылдануының, түркі халықтарының бір-бірін түсінуінде және мәдениет бірлігінің нығайында өте маңызды бір жағдай екендігіне баса назар аударды.

4. Симпозиум қатысушылары, латын әліпбиіне көшу туралы шешім қабылдаған Қазақстанның қазақ латын әліпбиінің латын графикасы негізіндегі түркі әлемінің ортақ әліпбиімен сәйкес болуы және осы әліпбидегі символдар орналасқан ISO/IEC 8859-9 латын – 5 символдық жүйесінің ішінен таңдалуы жөніндегі қалаулары мен тілектерін айтты.

5. Латын негізді түркі әлемі ортақ әліпбиінің қолданысқа енгізіле алуы үшін түркі мемлекеттері мен қауымдастықтарында белгілі аралықтарда жиындар ұйымдастырылуы, мұның үшін интернет желісінің құрылуы және осылайша тақырыптың күн тәртібінде ұсталуы ұсынылды.

6. Латын негізді түркі әлемі ортақ әліпбиінің түркі халықтарында қолданысқа енгізілу жұмыстары үшін Түркітілдес елдердің ынтымақтастық кеңесі (Түркі кеңесі) қарамағында бір әліпби комиссиясы құрылуы және 1920 жылдардан бері түркі тілі, түркі әлемі, түркі жазба тілдері және әліпбилері бойынша жүздеген шара өткізіп, еңбектер басылып шыққан түркі әлемі тіл ұйымдарының тәжірибесін пайдалану ұсынылды.

7. Осы симпозиумда алынған ғылыми қарарлардың құзырлы органдарға естіртілуі ұсынылды. 21 қараша 2018, Ыстанбұл.» (www.tdk.gov.tr алынды: 22.11.2018).

Жоғарыдағы тармақтарға қарағанда түркі әлемінің ортақ әліпбиі жайлы баса айтылған және түркі әлемінің ортақ байланыс тілін қалыптастырудың жолы «ортақ «әліпбиден» басталатыны анық.

2.5.1. Әзірбайжан

Әзірбайжан, 1991 жылы латын әліпбиін қолдана бастайды. Бұл әліпби, Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумінде бекітілген 34 әріптік «ортақ түркі әліпбиіне» сәйкес жасалған; тек қана «ä» деген әріптің орнына «ə» әріпі қолданылған:

a, b, c, ç, d, e, ə, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z.

2.5.2. Өзбекстан

Өзбекстан, 1992 жылы латын әліпбиін қолдана бастайды. Бұл әліпби, Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумінде бекітілген 34 әріптік «ортақ түркі әліпбиіне» сәйкес жасалмаған және алдына жұлдызша белгісі (*) қойылған 7 өзгеше әріп пайдаланылған:

a, b, *j (c), *ch (ç), d, *e (e, ye), f, g, *g' (ğ), h, x, i, j, k, q, l, m, n, *ng (ñ), o, *o' (ö), p, r, s, *sh (ş), t, u, v, w, y, z.

2.5.3. Түркіменше

Түркіменстан, 1993 жылы латын әліпбиін қолдана бастайды. Бұл әліпби, Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумінде бекітілген 34 әріптік «ортақ түркі әліпбиіне» сәйкес жасалмаған және алдына жұлдызша белгісі (*) қойылған 7 өзгеше әріп пайдаланылған:

a, b, ç, d, *e (e, ye), ä, f, g, h, i, *j (c), *ž (j), k, l, m, n, *ñ (ñ), o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, *w (v), *y (ı), *ý (y), z.

2.5.4. Қазақстан

Қазақстан, 2017 жылдан бастап, тәжірибе жасау мақсатында латын әліпбиін қолдана бастады. Тәжірибе кезеңінен кейін қажетті түзетулердің жасалатыны және латын әліпбиін қолдануға көшілетіндігі мәлімделді. 2017 жылы жарияланған латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі, Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумінде

бекітілген 34 әріптік «ортақ түркі әліпбиіне» сәйкес жасалмаған және алдына жұлдызша белгісі (*) қойылған 12 өзгеше әріп пайдаланылған:

a, *a' (e,a), b, d, e, f, g, *g' (ğ), *h (h,x), i,*i' (iy,y), *j (c,j), k, l, m, n, *n' (ñ), o, *o' (ö), p, q, r, s, *s' (ş), *c' (ç), t, u, *u' (ü), v, *y (ı), *y'(v, uv), z.

Қазақстандағы «Тіл – қазына» ұлттық, ғылыми-практикалық орталығы, 2018 жылдың қыркүйек айында жоғарыдағы әліпбиден тоғыз әріпті ауыстырды алайда бұл әріптер де «ортақ түркі әліпбиінде» жоқ. (Тіл-Қазына, 2018: 5-6). Жаңа әріптер төменде асты сызылып көрсетілген:

a, *á (e, a), b, d, e, f, g, *ǵ (ğ), *h (h,x), i, *ı (iy, y), *j (c,j), k, l, m, n, *ñ (ñ), o, *ö (ö), p, q, r, s, t, u, *ü (ü), v, *y (ı), *y' (v, uv), z, *sh (ş), *ch (ç).

3. Қорытынды және Талдау²

1. Әліпби ауысуы, түркі әлемінде жалғасып келе жатқан үрдіс. Бұл үрдістің «ортақ әліпби» мен «ортақ байланыс және түсінісу тілі» қалыптастыру негіздері және мақсатына сай бақылауға алынып басқарылуы керек. Ортақ әліпби, түркі әлемі үшін бір қажеттілік. Себебі тәуелсіз бір меклекетке ие болса да болмаса да, араларындағы жақындық және байланыс бұл қажеттілікті тудырып отыр.

2. Түркі әлемінің мүшелері бір-біріне туыс. Бұл туыстықты ұрпақ бірлігі, тарих бірлігі, мәдениет бірлігі және ең маңыздысы тіл бірлігі қалыптастырған. Тіл бірлігінің «ортақ байланыс және түсінісу тілін» қалыптастыра алуы үшін «ортақ» немесе «бірдей» әліпби қажет. Ортақ әліпби, 18-20 қараша 1991 жылдары Ыстанбұлда, Мармара университетінде өткен Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумінде латын әріптері негізге алына отырып дайындалған 34 әріптік әліпби. Түркі тілдері үшін қажеттіліктеріне қарай әріптер таңдалып бір әліпби жасалуы қажет.

3. Түркі тілдерінің бәрінде бірдей дыбыс үшін бірдей әріп қолдану керек. Бір-біріне жақын дыбыстар мағынада өзгеріс тудырмайтын болса бұлар үшін бөлек әріптің қажеті жоқ. Түрік тілінде 1928 жылдан бері сәтті қолданылып келе

---

2 Бұл бөлімде, Проф. Др. А.Б.Эржиласунның 2. Қазіргі түркі әліпбилері халықаралық симпозиумінде (20-21.11.2018) жасаған баяндамасы пайдаланылған.

жатқан және 34 әріптік «ортақ түркі әліпбиінің» ішінен алынған латын әліпбиіндегі дыбыс-әріп теңдігі, басқа түркі тілдері үшін де ыңғайлы үлгі болып табылады. Өзбекстан, Түрікменстан және Қазақстанның 1991 жылдан кейін қабылдаған латын әліпбилері бұған сәйкес жасалмаған. Бұған қарағанда Балқан, Кипр, Ирак, Сирия сияқты аймақтарда өмір сүретін түркі халықтары, түрік тілінің әліпбиін белсенді қолданып отыр.

4. Бір әліпбиді ұзақ уақыт қолданған тілдердің жазуларында әріп-дыбыс теңдігі жоғалуы мүмкін. Себебі Батыс тілдерінде солай болған және “sh”, “ch”, “sch” сияқты қосарлы әріптер бір дыбысты (ш, ч, щ) білдіретін болған. Жаңадан қабылданатын бір әліпбиде, қосарлы әріптердің бір дыбысты білдіруі, әрі тілдердегі «ең аз күш жұмсау» заңдылығын бұзу, әрі кері қарай кету болып табылады. Кейбір тілдерде екі тіпті үш әріптің бір дыбысты білдіруі заманауилық емес, жазбаның өзгермей қалып қойғандығының және ескіліктің көрінісі. Кирил әліпбиіндегі «я» әріпіндегі секілді бір әріптің бірден көп дыбысты білдіруінің де қажеті жоқ. «Ортақ түркі әліпбиінде» әрі «у» (й), әрі «а» (а) әріпі бар және бұлар бірге /ya/ (я) дыбысын береді.

5. Әліпбиде әріптердің реті, барлық түркі тілдерінде бірдей болуы керек; бұл мәселеде де «ортақ түркі әліпбиі» негізге алынуы қажет. Осылайша сөздік, энциклопедия т.б. еңбектердің пайдаланылуы жеңілдетіле түседі.

Пайдаланылган әдебиеттер

АТАБЕЙ, Ибрахим, 2018а, “Кыргыз Айдыны Касым Тыныстанов’ун Совет Ихтилалинин Илк Йылларындаки Дил ве Алфаве Чалышмалары”, 100. *Йылында Совет Ихтилали ве Түрк Дүнийасы*, ХУ Түркияг Араштырмалары Энститүсү Басп., Анкара: 475-484.

АТАБЕЙ, Ибрахим, 2018б, “Касым Тыныстанов’ун Кыргыз Түркчеси Ичин Хазырладыгы Латин Алфабеси”, Түркияг Араштырмалары, ХУ Түркияг Араштырмалары Энститүсү Басп., 28, Көктем: 7-19.

БУЛУЧ, Садеттин, 1981, “Османлылыр Девринде Алфабе Тартышмалары”, Харф девриминин 50. Йылы Семпозйуму, ТТК Басп., Анкара: 45-48.

БУРАН, Ахмет, 2007, Куршынланан Түрколожиги, Манас Басп., Элазыг.

ЭРЖИЛАСУН, Ахмет Бижан, 1996, Өрнеклерле Бүгүнкү Түрк Алфабелери, Күлтүр Баканлыгы Басп., Анкара.

ЭРЖИЛАСУН, Ахмет Бижан, 2004, Башлангычтан Йирминжи Йүзйыла Түрк Дили Тарихиги, Акчаг Басп., Анкара.

ЭРЖИЛАСУН, Ахмет Бижан (ред.), 2007, Түрк Лехчелери Грамери, Акчаг Басп., Анкара.

ЭРЖИЛАСУН, Ахмет Бижан, 2016, Түрк Қағанлыгы ве Түрк Бенгү Ташлары, Дергах Басп., Анкара.

ЭРЕН, Хасан, 1991, “Дилде Бірлік, Йазыда Бірлік”, Дил ве Алфабе Үзериге Гөрүшлер, Ататүрик Күлтүр, Дил ве Тарих Йүксек Куруму Басп., Анкара: 3-10.

ХАЖЫЭМИНОҒЛЫ, Нежеттин, 1991, “Түрк Дили Ичин Арап Алфабесинин Йетерсизлиги”, Дил ве Алфабе Үзериге Гөрүшлер, Ататүрик Күлтүр, Дил ве Тарих Йүксек Куруму Басп., Анкара: 21-22.

ХАЙИТ, Баймырза, 1971, Түркистанда Өлдүрүлен Түрк Шайрлериги, Кардеш Матбаасы, Анкара.

КОРКМАЗ, Зейнеп, 1991, Түрк Дили ве Арап Алфабесиги”, Дил ве Алфабе Үзериге Гөрүшлер, Ататүрик Күлтүр, Дил ве Тарих Йүксек Куруму Басп., Анкара: 11-19.

ОРТАЙЛЫ, Илбер, 1981, “Түрк Харф Девриминин Дыш Үлкелердеки Эткилериге Үзериге”, Харф Девриминин 50. Йылы Семпозйуму, ТТК Басп., Анкара: 103-108.

ШИМШИР, Билал Н., 1991, Азербайжанда Түрк

TÜRKÇEDE ALFABE DEĞİŞİKLİKLERİ VE LATİN ALFABESİNİN KULLANIMI

İbrahim ATABEY

Türkçede Alfabe Değişiklikleri ve Latin Alfabesinin Kullanımı

Dr. İbrahim ATABEY*

1. Türkçenin Yazımında Kullanılan Alfabeler

Türkçe, tarih boyunca köken, yapı ve şekil bakımından birbirinden çok farklı alfabeler kullanılarak yazılmıştır: *Arap, Brahmi, Çin, Ermeni, Göktürk, İbrani, Kiril, Latin, Masturi-Süryani, Soğd, Tibet, Uygur, Yunan*. Bunların içinde Türklerin uzun süreli ve yaygın olarak kullandığı *Arap, Göktürk, Kiril ve Latin* alfabeleri olmuştur. Diğer alfabeler ise ya Türkler tarafından kısıtlı metin ve kelimelerin yazımında kısa süreli kullanılmış ya da diğer milletler tarafından Türkçe metin yazımında kullanılmıştır (Tezcan, 1981: 42-43). Bu durum Türkçeyi, diller arasında dikkat çekici bir konuma getirmiştir. Türklerin kullandığı alfabelerin değişmesinde iki etken öne çıkmaktadır: *Din değişikliği ve kültür ve medeniyet çevresindeki değişiklik*.

1.1. Din değişikliği

Türklerin alfabe değiştirmesindeki en önemli sebebin yeni bir dinin kabulü olduğu söylenebilir. Türkçenin şu ana kadar bilinen, hacimli ilk yazılı eserleri olan *Tunyukuk Bengü Taşı (726)*, *Köl Tigin Bengü Taşı (732)* ve *Bilge Kağan Bengü Taşı (735)* Köktürk alfabesi ile yazılmıştır (Ercilasun, 2016: 351). Bu eserlerin taşta yazılıp dikildiği dönemin Türk devleti, Göktürk Kağanlığı'ydı. Bu devletin inancı ise Hunlarda da varlığı bilinen "Gök Tanrı" inancıydı (Ercilasun, 2004: 64). Uygur Türkleri, 745 yılında Göktürk Kağanlığı'nı yıktı. Uygur Türkleri, aralarında Hristiyan olanlar bulunsa da genel olarak Budizm ve Maniheizm Dini'ne inanıyordu. Göktürkler ve Uygur Türkleri arasındaki din farklılığı yazıya

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye.

---

da yansıdı. Uygur Türkleri, Göktürk alfabesini bıraktı ve İrani bir kavim olan Soğdların alfabesini kullanmaya başladı. On sekiz harften oluşan bu alfabe, Türkler arasında *Uygur alfabesi* olarak adlandırılmıştır (Tezcan, 1981: 41). Bu alfabe ile Türkçenin önemli eserleri içinde yer alan kitaplar yazılmıştır. Bunun yanında *İrk Bitig* adlı eserin Göktürk alfabesi ile yazılmış olması, alfabe değişikliklerinin kesin çizgilerle meydana gelmediğini, birlikte kullanılma ve geçiş sürecinin yaşandığını göstermektedir.

Türkler, 751 yılında Müslüman Araplar ile Çinliler arasında geçen *Talas Savaşı* vesilesiyle kalabalık gruplar hâlinde İslamiyet ile tanıştı. Bu savaşta Müslüman Araplara yardım eden ve savaşı kazanmalarını sağlayan Türkler arasında ve devam eden süreçte İslamiyet'i kabul edenler oldu. Bunun ilanı, 922 yılında İdil-Volga Bulgar Türkleri ve 946 yılında Karahanlı Hükümdarı *Satuk Buğra Han* tarafından yapıldı. Kur'an-ı Kerim'in yazıldığı Arap alfabesi, İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türkler tarafından da kullanılmaya başlandı. Türkler, bu değişikliklerle üçüncü alfabelerine geçmiş oldular. Türkçenin Arap alfabesi ile yazılmış ilk eserleri, aynı zamanda şaheserleri sayılabilecek kitaplardır. Bunlara *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Atabetül-Hakayık* örnek olarak verilebilir. *Kutadgu Bilig*'in bilinen üç nüshasından birinin Uygur alfabesi ile yazılmış olması, alfabeler arası geçişin kesin çizgilerle ayrılmadığının bir başka örneğidir (Eren, 1991: 7). Türkçenin şimdiye kadar en uzun süre kullandığı alfabe Arap alfabesi olmuştur ve bu alfabe ile çok önemli eserler yazılmıştır.

1.2. Kültür ve medeniyet çevresindeki değişiklik

Türklerin alfabe değiştirmesinde din kadar etkili olmuş bir başka olgu, tarihin farklı dönemlerinde Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını içine alacak kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaları sonucu birçok kültür ve medeniyetle birlikte yaşamış olmalarıdır. Buna öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşadığı macera örnek olarak verilebilir. Avrupa kültür ve medeniyetinin etki ve baskısının Tanzimat ile birlikte yoğunlaşması, Oğuz (Batı) Türkçesini önce söz varlığı daha sonra yazı bakımından etkilemiş ve bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, 1 Kasım 1928 tarihinde Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır.

Kültür ve Medeniyet çevresindeki değişikliğin dil ve dolaşısıyla alfabe üzerindeki etkisine, 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali sonrasında 1940 yılına gelindiğinde Sovyet dönemi dil politikasının tamamlanan bir görünümü olan Kiril alfabesine geçiş süreci de örnek olarak gösterilebilir. Sovyetler Birliği bünyesindeki bir Türk topluluğu veya Özerk Türk Cumhuriyeti ya Kiril alfabesi ile ilk defa yazıyı kullanmaya başlamış veya büyük çoğunluğunda olduğu gibi daha önce kullandığı Arap veya Latin alfabesinin yerine Kiril alfabesini kullanmaya başlamıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun, 2007).

Türkiye Cumhuriyeti'nde kültür ve medeniyet çevresindeki değişiklikten kaynaklanan Latin alfabesine geçiş, içten dışa doğru bir zorlama, kabullenme ve ihtiyaç sonucunda gerçekleşmiştir. Zorlama, Türkçenin iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır. Daha Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Türk bilim ve devlet adamları arasında, Arap harflerinin Türkçe için yetersiz kaldığı, uygun olmadığı tartışılıyor; bu yönde ıslahat çalışmaları yapılıyordu (Buluç, 1981: 47; Hacıeminoğlu, 1991: 21-22; Korkmaz, 1991: 14-19; Zülfikar, 1991: 29-39). Türkiye'de Latin alfabesi kabul edildikten sonra "alfabe" konulu tartışmalar sona ermiş ve Arap harflerinin Türkçeye uygun olup olmadığı tartışılabilmiş; bu alfabenin Türkçeye uygun olmamasından dolayı, Türkçeyi doğru yazabilmek için Arapça öğrenilmesinin gerektiği dahi belirtilmiştir (Tulum, 1991: 24).

Sovyetler Birliği bünyesindeki Türk toplulukları ve cumhuriyetlerinde Kiril alfabesinin kullanımı, Türkiye Cumhuriyeti'nin aksine, dıştan içe doğru bir zorlama ve kabullenme sonucu gerçekleşmiştir. Bunun en açık delili, Kiril alfabesinin uygulanmaya başlandığı 1937-1938 yıllarında Sovyet yönetiminin Türk aydın, yazar, şair, din adamı ve eğitimcilere uyguladığı katliamdır (Ayrıntılı bilgi için bk. Buran, 2007; Hayit, 1971).

2. Türkçenin Yazımında Kullanılan Latin Alfabesi

Türkçenin yazımında Latin alfabesinin kullanımı 14. yüzyıla kadar gider. 1303 yılında yazılan bir sözlük olan *Codex Cumanicus*, bunun bilinen ilk örneğidir (Ercilasun, 2004: 386).

2.1. Birinci Uluslararası Türkoloji Kongresi

Latin alfabesinin Türkler tarafından yaygın olarak kullanılması 1900'lü yıllar ile başlamıştır. Sovyet İhtilali'nden sonra, Sovyetler Birliği sınırları içindeki Türk topluluk ve özerk cumhuriyetlerinde Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci yaşanmış ve özellikle 26 Şubat - 6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de toplanan "Birinci Uluslararası Türkoloji Kongresi"nin, Latin alfabesinin kullanılması yönünde alınan şu kararla sonuçlanması bunda etkili olmuştur:

"1. Kongre, yeni Türk alfabesinin Arap alfabesine ve ıslah edilmiş Arap alfabesine teknik üstünlüğünü ve yeni alfabenin kültürel ve tarihsel alanda gittikçe artan önemini belirttikten sonra yeni alfabenin ve bunu uygulama yönteminin Türk-Tatar bölgelerinde ve cumhuriyetlerinde benimsenmesini, bu Sovyet birimlerinin her birinin kendi yetkisine bırakır.

2. Kongre ayrıca, yeni Türk alfabesinin (Latin harflerinin) Azerbaycan'da ve birkaç başka bölgede ve cumhuriyette benimsenmiş olmasının son derece önemli olduğunu da belirtir. Kongre, Azerbaycan'ın ve öteki cumhuriyetlerin deneyimlerini ve yeni alfabeği öğrenme yöntemlerini, ilerde kendi ülkelerinde de uygulamak üzere, öğrenmeleri için Türk-Tatar halklarına çağrıda bulunur." (Şimşir, 1991: 19).

Yukarıdaki karar doğrultusunda, Sovyet yönetiminin desteğiyle Latin alfabesine geçiş çalışmalarına başlandı. 1927 yılının ortalarına gelindiğinde Latin alfabesi artık kullanılır hâle gelmişti. Tataristan'da (Kazan) önce Latin alfabesine direnenler olmuş ama bu direnç kırılmış; *Yenelif* (Yeni alfabe) adıyla bir gazete çıkarılmıştır. Kuzey Kafkasya'da Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış ve halk herhangi bir tepki göstermemiştir. Kırgızistan'da, orta dereceli okullarda Latin alfabesiyle eğitime başlanmış; yeni yazıya geçiş 1930'da tamamlanmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Atabey, 2018a; Atabey, 2018b). Başkurdistan'da yeterli araç gereç bulunmadığı için Latin alfabesi yayılamamıştır. Kırım'da Latin alfabesine karşı direnme olmuş ve *Yeni Dünya* gazetesinin bir sayfası Latin alfabesiyle basılmıştır. Türkmenistan'da ise bu dönemde Latin alfabesinin kullanımıyla ilgili herhangi bir

faaliyet yapılmamıştır. Latin alfabesine geçişle ilgili en başarılı uygulama, 1922'den itibaren bu alfabeyi kullanan Azerbaycan'da yapılmış; *Yeni Yol* adlı gazete yayımlanmış; 1926 yılında okullarda Latin alfabesiyle öğretime geçilmiştir (Şimşir, 1991: 23-24). Buna rağmen 1922'de kullanılmaya başlanan Latin alfabesi, edebî Azerbaycan Türkçesinde yaşama ihtimali bulunmayan sesleri karşılayan harfleri bünyesinde bulundurması sebebiyle yaygınlık ve işleklik kazanamamıştır (Ortaylı, 1981: 105).

2.2. Birleştirilmiş yeni Türk alfabesi

Türk topluluk ve cumhuriyetlerinde 1926'dan itibaren kullanılmaya başlanan Latin alfabesi, Türk lehçelerine göre farklılıklar göstermeye başladı. Bunun üzerine *Bekir Çobanzade*'nin girişimiyle 29'u Latin alfabesinden, 4'ü Kiril alfabesinden alınan, 33 harfli "Birleştirilmiş yeni Türk elifbası (alfabesi)" hazırlandı ve Haziran 1927'de Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi tarafından kabul edildi. Bu harflerden 23 tanesinin Türkiye'nin 1928'de kabul ettiği Latin alfabesindeki harflerle aynı olması dikkat çekicidir: *a, b, c, ç, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, ş, t, u, v, z* (Şimşir, 1991: 25).

2.3. Türkiye'nin Latin alfabesini kabul etmesi

Türk topluluk ve cumhuriyetlerinde Latin alfabesine geçişle ilgili çalışmalar sürerken Türkiye, 1 Kasım 1928 tarihinde Arap alfabesinin yerine Latin harflerini kabul etti ve hızla uygulamaya koydu. Bu değişikliğin asıl amaçlarından biri, konuşma ile yazı arasındaki farkı en aza indirmektir. Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren konuşma ile yazı arasındaki farkı ortadan kaldırma anlayışı yerleşmeye başladı ve bunu, görevini tamamlamış ve arkaik harfleri yazıdan atarak gerçekleştirme yoluna gittiler. Türkiye'de de bu uygulanmıştır. Türkiye'nin hızlı ve kararlı tutumu, Sovyetler Birliği sınırları içindeki Türklere örnek teşkil etti ve onları olumlu etkiledi (Ortaylı, 1981: 104, 105). 1931 yılına gelindiğinde Latin alfabesine geçiş süreci tamamlandı. Türkiye'nin kabul ettiği Latin alfabesindeki harflerle "Birleştirilmiş yeni Türk alfabesi"ndeki harfler büyük oranda örtüşüyordu ve bu "yazı birliği", "Türk dil birliğini" de sağlamak için atılmış önemli bir adımdır (Şimşir 1991: 28).

2.4. Stalin döneminde Sovyet dil politikası

Sovyetler Birliği sınırları içindeki Türk topluluk ve cumhuriyetleri ile Türkiye Cumhuriyeti arasında, Latin alfabesi üzerinden yazı birliğinin sağlanması, başta Stalin olmak üzere Sovyet yöneticilerini rahatsız etti. Üstelik Türkiye'deki başarılı Latin alfabesi uygulaması, Türklerin yaşadığı diğer bölgelerde farklı harflerle kullanılan Latin alfabesinde düzeltmeler yapılmasını da sağladı ve bu, Türkler arasında “yazı birliği”ni oluşturmanın yolunu açtı (Ortaylı, 1981: 105). Bu birliği bozmak amacıyla 1938-1940 yılları arasında tamamlanan bir zorlama ve dayatma ile Latin alfabesinin yerine Kiril alfabesinin kullanılması mecburiyeti getirildi. Sovyetler Birliğindeki Türklerin kullanmaya başladıkları Kiril alfabesi esaslı alfabe de aynı sese karşılık gelen harfler bakımından bir karışıklık ve farklılık olduğu için Türk lehçeleri, bağımsız devletlerin dili oluncaya kadar bu zorlukları yaşadı.

2.5. Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığından sonra Latin alfabesine geçiş süreci

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine, uzun süredir tartışılan alfabe sorununu “uygulama süreci”ne dâhil etti. Bu tartışma ve çalışmaların içinde Türkiye'deki bilim adamları da yer aldı ve 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde İstanbul'da, Marmara Üniversitesinde, Türk dünyasından bilim adamlarının da katıldığı *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu* düzenlendi.¹ Bu Sempozyum'un en önemli sonucu, Latin alfabesine dayanan ve 34 harften oluşan “Ortak Türk Alfabesi”nin belirlenmiş olmasıdır. Bu alfabe, TÜDEV'in aşağıdaki raporunda yer almaktadır.

Alfabeyle ilgili toplantılara daha sonra da devam edildi. Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Toplulukları Eğitim Temsilcileri, 29 Eylül-2 Ekim 1992 tarihlerinde Kırgızistan'da bir araya geldi. Türk İş Birliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), 8-10 Mart 1993 tarihlerinde Ankara'da “alfabe ve imla” konulu konferans düzenledi. Konuyla ilgili önemli toplantılardan birin-

---

1 Ayrıntılı bilgi için bk. *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*, 18-20 Kasım 1991, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul, 1992.

cisini 21-23 Mart 1993'te "Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Kurultayı" adıyla Antalya'da düzenleyen *Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Vakfı* (TÜDEV), alfabe konusunu ele aldı. Bu Kurultay'da, 34 harfli "ortak Türk alfabesi"ne geçişin uygun olduğu yönünde kararlar çıktı. Yukarıda bahsi geçen toplantılar, 1926 yılında Bakü'de düzenlenen Kongre'den sonra "ortak alfabe" konusunun ele alındığı ilk toplantılar olarak tarihe geçti.

Birinci Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Kurultayı'nın (1993) 14 maddelik "Dil-Alfabe Komisyonu Raporu"nda öne çıkan konu alfabe ve yazı birliğidir ve bazı maddeler şu şekildedir:

"1. Kurultay üyeleri, ortak alfabe işine bağlı ortak imlânın da sağlanması gerektiğini belirtmişler ve bunun için gerekli çalışmaların yapılmasının önemine işaret etmişlerdir.

2. Ortak alfabe tespit edilirken, Türk lehçelerinde birbirinin aynı olan sesler için aynı işaretin kullanılması prensibi benimsenmelidir.

3. Bir ses için bir işaretten meydana gelen harf sistemi benimsenmeli, bir ses için iki harf kullanılmamalıdır.

4. Bütün Türk dünyasının ortak olarak faydalanabileceği aşağıdaki 34 harfli çerçeve alfabenin benimsenmesi kabul edilmiştir. Her Türk Cumhuriyet ve Topluluğu, kendi alfabesini bu çerçeve alfabe içinden tespit etmeli; harf sayısı 34'ü geçmemeli ve harflerin sıralanmasında aşağıdaki tertibe uyulmalıdır: /a/Aa, /be/Bb, /ce/Cc, /çe/Çç, /de/Dd, /e/Ee, /e/Ää, /fe/Ff, /ge/Gg, /ğa/Ğğ, /he/Hh, /ha/Xx, /ı/Iı, /i/İi, /je/Jj, /ke/Kk, /ka/Qq, /le/Ll, /me/Mm, /ne/Nn, /ñe/Nn, /o/Oo, /ö/Öö, /pe/Pp, /re/Rr, /se/Ss, /şe/Şş, /te/Tt, /u/Uu, /ü/Üü, /ve/Vv, /we/Ww, /ye/Yy, /ze/Zz." (TÜDEV, 1997: 7-8).

TÜDEV, aynı kurultayı 1994, 1995 ve 1996 yıllarında da toplanmış ve "ortak alfabe" konusuna vurgu yapılmıştır.

20-21 Kasım 2018 tarihlerinde İstanbul'da, Marmara Üniversitesinde, 2. *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu* düzenlendi. Bu Sempozyum'a, 18-20 Kasım 1991 yılında düzenlenen birincisine katılan bilim adamları da davet edildi. İkinci Sempozyum'un sonuç bildirgesi şu şekildedir:

“1. 18-20 Kasım 1991 tarihleri arasında düzenlenmiş olan “Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu”nun Sonuç Bildirgesi’nde tavsiye edilen Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesinin kullanılması, bir kez daha sempozyum katılımcıları tarafından oy birliğiyle tasvip ve tasdik edilmiştir.

2. Geçen yıllar süresince Latin alfabesine geçiş yönünde kısmen de olsa olumlu gelişmeler olduğu tespit edilmiş ve bu durum memnuniyetle karşılanmıştır. Latin alfabesine geçiş hususunda Türk Dünyası aydınlarının birbiriyle daha çok iletişim hâlinde olması ve mümkün oldukça Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesini esas alarak çalışmalarını sürdürmeleri tavsiye ve temenni edilmiştir.

3. Sempozyuma katılan bilim insanları, bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, diğer Türk devlet ve topluluklarında da Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesinin kabulünün, Türk halklarının birbirini anlamasında ve kültür birliğinin pekiştirilmesinde çok önemli bir unsur olduğunu vurgulamışlardır.

4. Sempozyum katılımcıları, Latin alfabesine geçme kararı alan Kazakistan’ın belirlediği Kazak Latin alfabesinin Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesiyle uyumlu olması ve bu alfabedeki karakterlerin yer aldığı ISO/IEC 8859-9 Latin-5 karakter seti içerisinde seçilmesi yönündeki arzu ve temennilerini dile getirmişlerdir.

5. Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesinin uygulamaya geçirilebilmesi için Türk devlet ve topluluklarında belirli aralıklarla toplantılar düzenlenmesi, bunun için internet ağının kurulması ve böylelikle konunun gündemde tutulması tavsiye edilmiştir.

6. Latin esaslı Türk Dünyası ortak alfabesinin Türk halklarında uygulamaya geçirilmesi çalışmaları için Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) bünyesinde bir Alfabe Komisyonunun kurulması ve 1920’li yıllardan itibaren Türk Dili, Türk Dünyası, Türk yazı dilleri ve alfabeleri üzerine yüzlerce faaliyet düzenlemiş, eserler yayımlamış olan Türk Dünyası Dil Kurumlarının tecrübelerinden faydalanılması önerilmiştir.

7. Bu Sempozyumda alınan bilimsel kararların yetkili organlara duyurulması tavsiye edilmiştir. 21 Kasım 2018, İstanbul” (www.tdk.gov.tr Er. 22.11.2018).

Yukarıdaki maddelere bakıldığında “Türk Dünyası Ortak Alfabetesi” üzerinde ısrarla durulmuştur ve Türk dünyasının ortak iletişim dilini oluşturmanın yolunun “ortak alfabe”den geçtiği çok açıktır.

2.5.1. Azerbaycan

Azerbaycan, 1991 yılında Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bu alfabede, *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda belirlenen 34 harfli “Ortak Türk Alfabetesi”ne uyulmuş; sadece “ä” harfi yerine “ə” harfi tercih edilmiştir:

a, b, c, ç, d, e, ə, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z.

2.5.2. Özbekistan

Özbekistan, 1992 yılında Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bu alfabede, *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda belirlenen 34 harfli “Ortak Türk Alfabetesi”ne uyulmamış ve önüne yıldız işareti (*) konmuş olan yedi farklı harf kullanılmıştır:

a, b, *j (c), *ch (ç), d, *e (e, ye), f, g, *g' (ğ), h, x, i, j, k, q, l, m, n, *ng (ñ), o, *o' (ö), p, r, s, *sh (ş), t, u, v, w, y, z.

2.5.3. Türkmenistan

Türkmenistan, 1993 yılında Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bu alfabede, *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda belirlenen 34 harfli “Ortak Türk Alfabetesi”ne uyulmamış ve önüne yıldız işareti (*) konmuş olan yedi farklı harf kullanılmıştır:

a, b, ç, d, *e (e, ye), ä, f, g, h, i, *j (c), *ž (j), k, l, m, n, *ň (ñ), o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, *w (v), *y (ı), *ý (y), z.

2.5.4. Kazakistan

Kazakistan, 2017 yılından itibaren, deneme amaçlı olarak Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Deneme sürecinden sonra gerekli düzenlemelerin yapılacağı ve Latin alfabesinin kullanımına geçileceği belirtilmiştir. 2017 yılında açıklanan Latin alfabesi esaslı Kazak alfabesinde, *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda belirlenen 34 harfli “Ortak Türk Alfa-

besi”ne uyulmamış ve önüne yıldız işareti (*) konmuş olan on iki farklı harf kullanılmıştır:

a, ***a**' (e, a), b, d, e, f, g, ***g**' (ğ), ***h** (h,x), i, ***i**' (iy, y), ***j** (c,j), k, l, m, n, ***n**' (ñ), o, ***o**' (ö), p, q, r, s, ***s**' (ş), ***c**' (ç), t, u, ***u**' (ü), v, ***y** (ı), ***y**' (v, uv), z.

Kazakistan'daki *Til-Kazına Millî, İlmî Uygulama Merkezi*, Eylül 2018'de yukarıdaki alfabeden dokuz harfi değiştirdi ama bu harfler de “Ortak Türk Alfabesi”nde yer almamaktadır (Тіл-Қазына, 2018: 5-6). Yeni harfler aşağıda altı çizilerek gösterilmiştir:

a, *á (e, a), b, d, e, f, g, *ǵ (ğ), ***h** (h,x), i, *ı (iy, y), ***j** (c,j), k, l, m, n, *ñ (ñ), o, *ó (ö), p, q, r, s, t, u, *ú (ü), v, ***y** (ı), *ý (v, uv), z, ***sh** (ş), ***ch** (ç).

3. Sonuç ve Değerlendirme²

1. Alfabe değişikliği, Türk dünyasında devam eden bir süreçtir. Bu sürecin “ortak alfabe”yi ve “ortak iletişim ve anlaşma dili”ni oluşturma esası ve hedefinde takip edilip yönetilmesi gerekir. Ortak alfabe, Türk dünyası için bir ihtiyaçtır. Çünkü bağımsız bir devlet sahibi olsunlar veya olmasınlar, aralarındaki her türlü yakınlık ve bağ bu ihtiyacı doğurmuştur.

2. Türk dünyasının mensupları birbirine akrabadır. Bu akrabalığı soy birliği, tarih birliği, kültür birliği ve en önemlisi dil birliği sağlamıştır. Dil birliğinin “ortak iletişim ve anlaşma dili”ni oluşturabilmesi için de “ortak” veya “aynı” alfabeye ihtiyaç vardır. Ortak alfabe, 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde İstanbul'da, Marmara Üniversitesinde düzenlenen *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda Latin harfleri esas alınarak hazırlanan 34 harfli alfabadir. Türkçenin lehçeleri için ihtiyaca göre harfler seçilerek bir alfabe oluşturulmalıdır.

3. Türkçenin bütün lehçelerinde aynı ses için aynı harf kullanılmalıdır. Birbirine yakın sesler anlam farkı yaratmıyorsa bunlar için ayrı bir harfe ihtiyaç yoktur. Türkiye Türkçesinde 1928'den beri başarıyla uygulanan ve 34 harflik “Ortak Türk

2 Bu bölümde, Prof. Dr. A. B. Ercilasun'un 2. *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*'nda (20-21.11.2018) sunduğu bildiriden faydalanılmıştır.

Alfabetesi” içinde yer alan Latin alfabesindeki ses-harf denkliği, diğer Türk lehçeleri için de uygun bir örnektir. Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan’ın 1991’den sonra belirlediği Latin alfabesinde buna uyulmamıştır. Buna karşılık Balkanlar, Kıbrıs, Irak, Suriye gibi bölgelerde yaşayan Türkler, Türkiye Türkçesi alfabesini başarılı bir şekilde kullanmaktadırlar.

4. Bir alfabeyi uzun süredir kullanan dillerin yazısında harf-ses denkliği kaybolabilir. Nitekim Batı dillerinde böyle olmuş ve “sh”, “ch”, “sch” gibi harf grupları bir sesi (/ş/, /ç/) karşılar hâle gelmiştir. Yeni kabul edilen bir alfabede, harf gruplarının bir sesi karşılması, hem dillerdeki “en az çaba yasası”nı ihlal etmek hem de geriye doğru gitmek demektir. Bazı dillerde iki hatta üç harfte oluşan grupların bir sesi karşılması çağdaşıktan değil, yazının kalıcılığından ve muhafazakârlığından kaynaklanmaktadır. Kiril alfabesindeki “я” (/ya/) harfinde olduğu gibi bir harfin birden fazla sesi karşılmasına gerek yoktur. “Ortak Türk Alfabetesi”nde hem “y” hem “a” harfi vardır ve bunlar birlikte /ya/ sesini karşılmaktadır.

5. Alfabede harflerin sıralanışı, bütün Türk lehçelerinde aynı olmalı; bu konuda da “Ortak Türk Alfabetesi” esas alınmalıdır. Böylece sözlük, ansiklopedi vb. eserlerin kullanımında kolaylık sağlanmış olur.

KAYNAKÇA

ATABEY, İbrahim, 2018a, “Kırgız Aydını Kasım Tınıstanov’un Sovyet İhtilalinin İlk Yıllarındaki Dil ve Alfabe Çalışmaları”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara: 475-484.

ATABEY, İbrahim, 2018b, “Kasım Tınıstanov’un Kırgız Türkçesi İçin Hazırladığı Latin Alfabetesi”, *Türkiyat Araştırmaları*, HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 28, Bahar: 7-19.

BULUÇ, Sadettin, 1981, “Osmanlılar Devrinde Alfabe Tartışmaları”, *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, TTK Yay., Ankara: 45-48.

BURAN, Ahmet, 2007, *Kurşunlanan Türkoloji*, Manas Yay., Elâziğ.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, 1996, *Örneklemlerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, 2004, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (ed.), 2007, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, 2016, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yay., Ankara.

EREN, Hasan, 1991, “Dilde Birlik, Yazıda Birlik”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 3-10.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, 1991, “Türk Dili İçin Arap Alfabesinin Yetersizliği”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 21-22.

HAYİT, Baymirza, 1971, *Türkistan’da Öldürülen Türk Şairleri*, Kardeş Matbaası, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep, 1991, “Türk Dili ve Arap Alfabesi”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 11-19.

ORTAYLI, İlber, 1981, “Türk Harf Devrimi’nin Dış Ülkelerdeki Etkileri Üzerine”, *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, TTK Yay., Ankara: 103-108.

ŞİMŞİR, Bilâl N., 1991, *Azerbaycan’da Türk Alfabesi -Tarihçe-*, TDK Yay., Ankara.

TEZCAN, Semih, 1981, “Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi”, *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, TTK Yay., Ankara: 39-43.

Тіл-Қазына, 2018, Жаңа Әліпби Негізіндегі Қазақ Тілі Емлесінің Ережелері, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Тіл саясаты комитеті, Шайсұлтан Шаяхметов атындағы “Тіл-Қазына” ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана.

TÜDEV, 1997, *Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları Komisyon Rapor ve Sonuç Bildirileri*, İlaveli 2. Baskı, Ankara.

TULUM, Mertol, 1991, “Alfabe ve Eski Alfabemiz Üzerine”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 23-27.

ZÜLFİKAR, Hamza, 1991, “Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara: 29-39.

**ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
БАЙЛАНЫСТАРЫ ҮШІН
КҮН ТӘРТІБІНДЕГІ
ЖАҢА ҰСЫНЫС**

Др. Есен Чағлар

Қазақстан-Түркия экономикалық байланыстары үшін күн тәртібіндегі жаңа ұсыныс

Есен Чағлар*

Бұл мақалада екі дос ел Қазақстан-Түркия арасындағы экономикалық байланыстардың дамытылуы үшін, жаңа үлгі ұсынылады. Мақаланың басты мақсаты – бүгінгі таңда және келешекте де екі ел экономикасының арасында көпір болатын инвесторларға жол көрсету болып табылады. Ал екінші мақсаты – экономикалық байланыстардың нығайту бағытында жұмыс істеп жүрген жауапты тұлғаларға кейбір ұсыныстар жасау.

Қазақстан мен Түркия арасындағы экономикалық байланыстардың түрлендірілуі үшін алдағы кезеңде маңызды мүмкіндіктер жасалып отыр. Бұл мүмкіндіктерді төменде егжей-тегжейлі қарастырмас бұрын, алдымен түрлендірудің не үшін керек екендігін айтқан абзал. Мақаланың алғашқы бөлімінде айтылатынындай, екі ел арасындағы сауда көлемі соңғы жылдары жоғарғы-төменгі деңгейде дамып отырды. Бұның себебі – экономикалық байланыстардың әртүрлілік деңгейінің төмен болуы бір-екі сектордағы ауытқулардың тікелей ықпалына ұшырауы. Сонымен қатар, әртүрлілік деңгейінің шектеулі болғанда жаһандық конъюнктураның дамуы, тауар бағасының ауытқуы, тіпті екі ел экономикасының өсуі өнімділіктің бәсеңдеуі сияқты факторлар экономикалық қатынастар деңгейінде шешуші болуы мүмкін. Экономикалық байланыстарды құрайтын секторлар мен фирмалардың әртүрлілігі артқан сайын осы сияқты элементтер барынша аз шешуші жағдайына айналуы мүмкін. Бұдан басқа экономикалық байланыстардың әртүрлілігі, көбірек фирма мен ондағы жұмысшы үшін мүмкіндіктер жасау деген сөз. Бұл жол арқылы да экономикалық байланыстарды әрі «қамтушы» жағдайына жеткізу мүмкіндігі бар. Осы тұрғыда мақаланың негізгі мақсаты – қарым-қатынастардың «қалай»

---

* Саяси Сараптау Лабораториясы – Басқарушы ортақ 15 қараша 2018 жыл

әртүрлі және қамтушы жағдайға жеткізіле алатындығы және бұл мақсатқа жету үшін қандай іс-шаралар жасалуы керек.

Екіжақты сауда қатынастары ауқымының қазіргі жағдайы және үрдісі

Түркия мен Қазақстан арасындағы жалпы сыртқы сауда көлемі 2012 жылы 3,12 млрд. доллар болып ең жоғары деңгейге жеткен кезде, 2017 жылы 2,21 млрд долларға төмендеген. 2018 жылдың алғашқы 7 айында екі ел арасындағы сыртқы сауда көлемі жалпы 1,3 млрд долларға жеткен. 2017 жылдан бастап Қазақстанның Түркияға экспортының 82%-дық бір бөлігін түсті металдар (1,1 млрд доллар көлемінде) және 14%-ды «мұнай мен табиғи газ» құрайды. Осыған байланысты әртүрлілік деңгейінің төмен болуының және тек қана екі сектордың Қазақстан-Түркия экспортының 96%-дық үлесінде басымдық көрсетіп тұрғанына назар аударуға болады. Қазақстанның Түркияға экспортының секторлық құрылысында соңғы бес жыл ішінде елеулі өзгеріс болмағанымен, көкөніс және жеміс-жидек және кәсіби/ғылыми құрылғылар секторларының жылдам өсуі байқалады.

2017 жылы Түркияның Қазақстанға жасаған жалпы 746 млн долларлық экспортының ішінде алғашқы үш сектордың үлесі тек қана 30%-ды құрайды. Бірінші орында 89 млн долларлық экспортпен «текстиль өнімдері (жіп, мата, жабулар, дайын заттар)», екінші орында 77 млн доллармен «киім мен аксессуарлар, әшекей бұйымдар» және үшінші орында 63 млн долларлық экспортпен «танктер мен әскери көліктер» секторы тұр. 2012-2017 жылдары секторлардың реті аса өзгермесе де, жарық беру құралдары мен ағаш заттар секторындағы артуды атап өту қажет.

2012 мен 2017 жылдары арасында екі ел арасында жалпы сауда көлемінде орын алған төмендеу түсіндірілуді қажет етеді. 2012 мен 2017 жылдары арасында орын алған жалпы 915 млн долларлық төмендеудің 322 млн доллары Түркияның Қазақстанға жасаған экспортының азаюынан, 593 млн доллары Қазақстанның Түркияға жасаған экспортының азаюына тікелей байланысты. Басқа сөзбен айтқанда, талап етілу үрдісін сараптайтын болсақ, екі жақты саудадағы азаюдың 65%-ының Түркия талабының төмендеуімен, 35%-ы болса, Қазақстандағы талаптың төмендеуімен байланысты. Екінші жағынан, талаптың келешегіне қарағанда басқа көрініс шығады. 2012 жылдан 2017 жылға дейін Қазақстанның

Түркияға экспорттау көлемі 28,7%-ға азайса, Қазақстанның әлемге жасаған экспорт көлемі 44%-ға төмендеп, 86 млрд доллардан 48 млрд долларға азайған. Ал Түркияның Қазақстанға экспорты осы кезеңде 43%-ға азайған болса, Түркияның әлемге жасаған жалпы экспорттауы аталмыш кезеңде 3%-ға жоғарылап, 152 млрд доллардан 157 млрд долларға өскен. Сондықтан екі жақты сауданы төмендеуінде жаһандық экономикалық динамика да елеулі әсер етті деп айтуға болады. Себебі дәл осы кезеңде әлемдегі жалпы сауда көлемі 2012 жылы 18,6 трлн доллардан 4,3% -ға төмендеп, 17,8 трлн долларға түскен болатын.

Басқа жағынан алсақ, әртүрлі секторларда орын алған динамикалардың сарапталуы, Қазақстан-Түркия арасындағы сауда көлемінің азаюының себебін көрсетуі мүмкін. 2012-2017 жылдары арасындағы жалпы көлемі 915 млн долларлық төмендеудің 75%-ы үш секторға байланысты болып отыр. Олар: энергия, егін өнімі (астық) және қорғаныс өнеркәсібі (танктер). Бұл секторлардың алғашқы екеуінде Түркия талабының азаюы сауданы төмендеуіне байланысты болса, үшіншісін де, Қазақстан талабының төмендеуіне байланысты болып отыр.

Сыртқы сауда экспортында орын алған азаюға қарамастан, Қазақстанның Түркияға жасаған экспорт көлемін арттырған секторлар ішінде жеміс-жидек саудасы алға шығып тұр. Бұл секторда Қазақстанның Түркияға жасаған экспорты аталмыш кезеңде 0-ден 35 млн долларға артқан. Қорғаныс өнеркәсібінен басқа, Түркияның Қазақстанға жасаған экспортының ең төмендеген секторларының бірі «алғашқы кездегідей болмаған пластик (күбыр, шланг, маңдайша, парақ, күйтабақ, лента, пленка)» (54 млн. долларлық төмендеу), «киім және аксессуарлар» (52 млн. долларлық төмендеу) және «басқа да жалпы өнеркәсіптік техника/құрылғылардың бөлшектері» (25 млн долларлық төмендеу) кездеседі.

Қорыта айтқанда, қалау мен талапқа бағытталған динамикалар екі ел арасындағы сауда көлемінің азаюында маңызды рөл атқарады. Бұл жағдайды өзгерту үшін, секторлардағы үлескерлермен ортақтасып, әр сектор өзіне тән шарттарды сараптауы қажет. Сараптама нәтижесінде, әр сектордағы ерекше және бастапқы қиындықтарды шешуші қадамдардың ұйымдастырылуына байланысты болып отыр.

Инвестиция саласының қазіргі жағдайы және үрдісі

Қазақстан 2002-2018 жылдар кезеңінде Түркиядан тартқан жалпы 590 млн долларлық инвестициясымен Түркияның жалпы сыртқы инвестициясында 1,3%-дық үлеске ие. Осы көрсеткішпен Қазақстан Түркиядан ең көп инвестиция тартқан елдер тізімінде 11-орында тұр. Түркия Республикасы Сыртқы істер министрлігінің жариялаған ағымдағы Ақпараттық нотасына сәйкес, Қазақстанда жұмыс жасайтын шамамен 100 инвесторлық түрік фирмасы бар және бұл инвестициялардың жалпы құны 2 млрд доллар көлемінде екендігі белгілі. Бұл инвестициялардың шикізат, мұнай, фармацевтика-химия өнеркәсібі, құрылыс, қонақүй ісі, денсаулық сақтау және қорғаныс өнеркісібі салаларында басым. Мұнымен қоса, тағы сол ақпараттық нотаға сәйкес, Түркия Қазақстанда энергетикадан тыс секторлардағы инвестициялардың көлемі бойынша 4-орында тұр. Қазақстанда 15 мыңнан астам адамды жұмыспен қамтыған 1600-ден астам түрік фирмалары жұмыс жасап жатыр.

Қазақстанның Түркияның ең көп инвестиция жасаған елдер тізімінде алғашқы 10-дыққа кіруі және Ирландияның деңгейіне жетуі үшін инвестициялардың шамамен 30%-ға артуы және 750 млн долларға көтерілуі қажет. Арадағы 160 млн долларлық инвестиция Түркияда соңғы жылдары шамамен жылына орташа есеппен 3 млрд доллар сыртқы инвестицияның жасалатынын ойлайтын болсақ, бұл Қазақстанның Түркияның инвестициялық портфелінің 5%ын тартуды мақсат етуі керек дегенді білдіреді.

Қорыта айтқанда, егер Түркия бүгінгі экономикасының салаларын қарастыратын болсақ, бұл салалардың Қазақстандағы түрік тарапының жұмыстарымен бірдей еместігін көруге болады. Қандай сала екендігін қысқаша айтар болсақ, Түркияның жалпы экспортында үлесі басым болып келетін орта технологиялық өнімдер (көлік, тұрмыстық техника, техникалық жабдықтар), бар-бара жоғарылаған цифрлы экономикалық фирмаларды және старт-аптар, қаржы саласының инвестициялық қорлары сияқты жағдайларды әзірге Қазақстанда көре алмаудамыз. Сол сияқты, Қазақстан экономикасының салаларын қарастыратын болсақ, бұл салалардың да екіжақты байланыстармен дәл сондай ерекшеліктерге ие бола алмағандығын көреміз. Қазіргі таңда, Қазақстанның ұсынып отырған саланың жоғары мүмкіндіктерін пайдалана алатын түрік фирмаларының жеткілікті еместігін айтуға болады. Осы тұрғыда, күн тәртібіндегі Астана халықаралық қаржы

орталығының, жібек жолы, денсаулық сақтау және шикізат саласындағы, жекешелендіру мүмкіндіктерін мысал ретінде көрсетуге болады. Әрі қарай бұл мақалада осы мүмкіндіктер талқыланады.

Түрлендіру мүмкіндіктер кеңістігі 1: Цифрлық және ақпараттық технология

Соңғы жылдары байланыс және ақпараттық технологияларда орын алып отырған дамулар экономиканың құрылымын өзгертті. Интернет абонементтерінің көлемі 61,2%-ға жоғарылаған Түркияда интернет экономикасының деңгейі барған сайын артуда, әлемде көптеген елдерде орын алып отырғандай, асимметриялық әсерлерге себеп болуда. Кейбір секторлар мен фирмаларға, сонымен қатар елде жұмыс күшінің белгілі бөліктеріне бұл үрдіс оң әсерін тигізген болса, бұл үрдіске бейімделе алмағандар кішірею, тіпті нарықтан жойылу қауіпімен бетпе-бет. Бүгінгі мемлекеттік табыстың шамамен 2,5%-ы деңгейіндегі интернет экономикасы алдағы жылдарда жылдам түрде жоғарлап, бұл сала дамыған елдердің деңгейіне жетуі және 6% деңгейіне көтерілуі болжанып отыр.¹

Ұзақ мерзімде шамамен 5%-дық өсу деңгейіне ие Түркия экономикасында соңғы жылдары екі тіпті үш есе жылдамдықпен дамыған секторлар мен фирмалар да бар. Цифрлық экономиканың мүмкіндіктерін пайдаланған бұл фирмалар, экономикалық құрылымды түрлендіру бойынша да алдыңғы қатарлы фирмаларға үміткер. Қазақстан-Түркия экономикалық байланыстары бұл секторлар мен фирмаларға да орын берілуі, оларға бағытталған мүмкіндіктердің зерттелуі мен талқылануы, екі ел арасындағы сауда және инвестиция көлеміне оң үлес қосып отыр. Жылдар бойы 3 млрд доллардан аспайтын өзара сауда көлемінің мақсат етілгендей 10 млрд доллар деңгейіне жетуі үшін өзара байланыстар күн тәртібіне жаңа және жылдам дамып келе жатқан секторлардың да қосылуы керек. Бұл ақпарат нотасында айтылған секторлар мен фирмалардың Түркиядағы орнына қатысты кейбір деректер ұсынылады.

Цифрлық технология секторларының Түркиядағы жалпы тіркелген өнеркәсіп және сауда саласындағы үлесі 2,2% деңгейге жеткен. Яғни, бұл мәліметтер бойынша шамамен

---

¹ Boston Consulting Group, "The Connected World: The Internet Economy in the G20"

---

200 мың адамның цифрлық салада жұмыс істеп жүргендігін айтуға болады. Бұл салалардың ішінде көпшілікке IT атымен танымал, компьютерлік технологиялар ең жылдам артып отырған сектор болып табылады. Бұл секторда жылдық орташа артуы 2004-2015 жылдар кезеңінде 19% сияқты барынша жоғары деңгейде жүзеге асқан. 2004 жылы жұмысшы саны тек қана 7,000 мың адам болса, 2015 жылға дейін 46,000 мыңға жеткен. Деректер қызметтері секторы 2011 жылдан кейін үлкен серпініс жасады; ең тез тарап, дамыған цифрлы сектор болды.

Сандық секторлардан басқа, инновациялық бизнес-модельдер арқылы цифрлық экономиканың игілігін көретін нарықтың көптеген дәстүрлі салалары бар. Төменде цифрлық технологиялардың таралу мысалдары келтірілген:

- «Cloud computing» немесе бұлттық есептеу технологияларының дамуы, арзандауы және оңтайландырылуы нәтижесінде көптеген сектор пайда тауып отыр. Өткен кезеңде ақпараттық қолданысқа қол жеткізу үшін көлемді инвестициялар салуға мәжбүр болған көптеген шағын және орта бизнес (ШОБ) кәсіпорындары қазіргі таңда онлайн режимде қолжетімді бұлттық есептеу технологияларын қолдану мүмкіндігіне ие. Есептеу қосымшалары кәсіпорын процестерінің тиімділігін арттырады және ақпаратты сақтау / бөлісу шығындарын азайтады.²

- Жаңа өнімдер мен қызмет көрсету салалары дамып келеді. Мысалы, бұрын қандай да бір ШОБ кәсіпорындары бағдарламалық қамтамасыз ету пакетті өнім ретінде сатып алуы жоғары бағада болса, ал қазір кең жолақты сандық байланыс арқылы бағдарламалық жасақтаманы қызметін әлдеқайда төмен бағаға ШОБ кәсіпорындарының пайдалануына ұсынылып отыр. (SaaS қызмет көрсету бағдарламасы)

- Өнеркәсіптік қызметте қызмет көрсету, яғни қызмет деңгейін жоғарлату үдерісі кең жолақты сандық байланыс арқылы дамып отыр. Мысалы, автокөлік өндірушілері

---

2 OECD 2014 деректері бойынша, мүше елдерде 10-нан астам қызметкерді қамтитын фирмалардың 95%-ы қолжетімді, ал осы фирмалардың тек 31%-ы кәсіпкерлікке арналған бағдарламалық қамсыздандыруды пайдаланады және тек 22%-ы есептеу қызметтерін пайдаланады. Есептеулерді кәдеге жарату бағамының бизнес Түркияда шамамен 10%-ды құрайды.

автомобильдерді шығарумен қатар, жаңа технологияларды қолдану, навигация саласында әр түрлі шешімдерді ұсынуға баса назар аудара алады.

• Бұрынғы экономикалық құрылымға кірмейтін немесе шектеулі әрекетке ие қызмет көрсету және қолдану салалары кең жолақты сандық байланыс арқылы дамып келеді. Мысалы, электрондық коммерция саласының нысандары қашықтықтан медициналық көмек, қашықтықтан оқыту, әлеуметтік желілер және қосымшалар әлеуметтік пайдаға және өнімділікті арттыруға ықпал етіп, экономикалық өсуге үлес қосып отыр.

Түркияның жаңа технология фирмалары қысқаша баяндалған салалар мен нысандарда Түркияда соңғы жылдары жылдам даму мүмкіндігіне ие болып, айтарлықтай, көлемде инвестиция тартқан, әсіресе, жастарға қажетті мүмкіндіктер жасайтын фирмалар да бар. Бастапқы кезеңдерге бұл фирмаларға инвестиция жасаған іскерлер мол мөлшерлі табысқа қол жеткізді. Мысалы, *yemeksepeti.com* 2015 жылы неміс «*delivery hero*» атты фирмаға 589 млн долларға, 2018 жылы *trendyol.com*-ның 75%-ы Қытайдың Alibaba фирмасына 728 млн долларға сатылған.

Түркияның осы жылдам дамып және өсіп келе жатқан саласының Қазақстанға қызығушылық танытуы; Қазақстанды бағдарламалық қамтамасыз ету және қолдау қызметінде негізгі база ретінде көріп; екінші жағынан, Қазақстанның ішкі нарығы мен кейін түрік компанияларына Ресейді қамтитын Еуразиялық экономикалық одақ нарығына шығу мүмкіндіктерін береді. Сонымен қатар, Қазақстандық компаниялар аталған жаңа технологиялар компанияларымен инвесторлар тарту, ортақ шешімдерді қабылдау сияқты, мердігер компания ретінде әр түрлі қатынастарды дамытатын болса, Қазақстандағы жеке сектордың дамуына елеулі үлес қосатындығы сөзсіз.

Түрлендіру мүмкіндіктер кеңістігі 2: Астана Халықаралық Қаржы Орталығы

2018 жылы 5 шілдеде ашылған Астана Халықаралық Қаржы Орталығы (АХҚО) өзінің құқықтық базасының тереңдігімен, конституциялық және саяси қолдау, басшылығы, халықаралық және сенімді арбитраждық механизмі, салымшылары, жаһандық серіктестігі мен физикалық мүмкіндіктері тұрғысынан берік негізге

ие бастама. Бұл бастамамен Астана өзінің 20 жылдық мерейтойын «Елорда» ретінде атап өтіп, 20 жылдық дамудың керемет үлгісін көрсетті. Капитал нарықтарының, исламдық қаржылық жүйесі және активтерді басқарудың дәстүрлі қаржыландыру жүйесімен қатар, АХҚО-да қаржылық технологияларға (FinTech) және жасыл қаржыландыру жүйесіне бағытталған жұмыстар жасауды да жөн көруде.

АХҚО-ға Батыс және Шығыс елдері үлкен қызығушылық танытып отыр. Nasdaq және JP Morgan секілді институттар АХҚО серіктестік құрылымында болса, Шанхай қор биржасы мен Жібек жолы қоры (Silk Road Fund) маңызды серіктес және инвестор болып табылады. Қазақстан бұл қызығушылықты маңызды инвестицияларға айналдырып, оны реформалармен қолдай отырып, Жібек жолы қорының «Беледу мен Жол» бастамасының (Belt and Road Initiative - BRI) мүмкіндіктерін ескере отырып, елдің дамуына елеулі әсер ететіндігі сөзсіз. Алдағы уақытта, әсіресе Стамбул қор биржасының, Capital Markets, қаржы технологиялық компаниялардың Түркия қаржы әлемінің, соның ішінде өзара қорлар, инвестициялық банктер, капитал нарығы делдалдардың АХҚО-ға қызығушылық танытуы маңызды қадам болмақ. Түркияның бұл саладағы инвестицияларында кеш қалу мен дұрыс позицияда орын ала алмауы, келешекте өкінішке себеп болуы мүмкін.

Түрлендіру мүмкіндіктер кеңістігі 3: Қазақстанның жекешелендіру үрдісі

Қазақстанның үшінші жаңғыруы бағдарламасының мақсаты әлемдік өсудің орта деңгейден жоғары қарқынын қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл мақсаттың маңызды стратегиялық бағыттарының бірі - жекешелендіру үдерісі болып табылады. Бұл үдерістің шеңберінде Қазақстан экономикасы нарығындағы 200 компанияны жекешелендіру жоспарланып отыр. Қазақстанның жекешелендіру үрдісіне, тек меншік құқығын беру ретінде ғана емес; экономикалық трансформация мен реформалардың маңызды элементі ретінде қарастыруы түрік компаниялары үшін маңызды мүмкіндіктер беріліп отыр. Бұл тұрғыда Қазақстанда технологияларын дамытатын және жаңартатын инвесторларға басымдық берілуі тиіс. Түркияның орта және жоғары технологиялық сегментті компаниялар үшін маңызды мүмкіндіктер әкеледі. Екінші жағынан, жақында АХҚО-ның табыстылығы мен қажетті өтімділікті

қамтамасыз ету жекешелендіру үрдісінің табысына байланысты. Бұл процестің жобалау кезінде, Түркияның жинаған тәжірибесін пайдалана алады. Осыған байланысты, Түркияның табысты тәжірибенің үлгісі болуымен қатар, қолайсыз тәжірибелерге ие. Мысалы, азаматтық авиация саласындағы ырықтандырудың табысқа жетуіне қарамастан, телекоммуникация және интернет инфрақұрылымы саласында ұқсас бағдарлама табысты бола алмады. Түркияның бұл тәжірибелерінен Қазақстан үлгі алатын болса, АХҚО жетістігі мен жекешелендіру күн тәртібінің тиімділігіне айтарлықтай үлес қосуы мүмкін.

Түрлендіру мүмкіндіктер кеңістігі 4: ауыл шаруашылығы, тамақтану және денсаулық сақтау салалары

Соңғы жылдары денсаулық сақтану мен тамақтану салалары бір-бірімен тығыз байланыста екендігін көрдік. Бірақ көптеген жылдар бойы денсаулық сақтау саласы тамақтану саласына, тамақтану саласы болса, денсаулық сақтау саласына жеткілікті көңіл бөлген жоқ. Қоғамның денсаулығы мықты болуы үшін тамақтану саласының деңгейі жоғары болуы керек. Қоғамдық және коммерциялық мақсаттар бірінші емес, халықтың денсаулығы бірінші кезекте болуы керек. Бұл мәселеге Қазақстанда Түркияда жеткілікті дәрежеде маңыз беріп отыр.

Денсаулық сақтау, ауыл шаруашылығы, тамақтану салаларында Түркиямен тиімді ынтымақтастықты нығайту, Қазақстандық өндірушілері түрік халқының салауатты тамақтану бойынша жұмылдыру маңызды мүмкіндіктер тудырады. Қазақстанның жасанды тыңайтқыштары жоқ, химиялық пестицидтерсіз топырақты өсірілген жергілікті тұқымдардың жемістері мен көкөністерін, антибиотиктерсіз және жасанды шөппен тамақтандырылмаған жануарлар түрік халқының дұрыс тамақтануына ықпал етуі мүмкін. Сонымен қатар, екі ел арасында жергілікті тұқымдық алмасуды да жетілдіру керек.

Қорытынды: Экономикалық қарым-қатынастарды түрлендіру үшін қандай саладан бастауға болады?

Экономикалық қарым-қатынастарды түрлендіру және мүмкіндіктерді кеңейту үшін екі ел маңызды кейбір салаларға инвестициялық басымдық көрсетуі керек. Инвесторлық басымдықтар төменде көрсетілген

салаларда көрсетілуі мүмкін:

- ШОБ кәсіпорны деңгейіндегі немесе ірі компания мәртебесіне жаңадан қол жеткізген, жұмыс жүйелерінде Еуразиялық және Қытайлық нарыққа қол жеткізуге бағаназар аударған, әсіресе жоғары технологиялық қарқындылығы / цифрландыру деңгейі бар фирмаларға арналған арнайы бағдарламаларды іске асыруды стратегиялық балама ретінде қарастыру мүмкін. Мұндай бағдарламаның басты элементтерінің бірі ШОБ және технологиялық компаниялар үшін инвестициялық жағдайды жақсарту, әсіресе, жаңа буын технологиялары мен индустриалды аймақтарды құру болып табылады.

- Қазақстанға инвестиция салуды жоспарламаған және аз инвестиция салған «әлемдік ауқымдағы түрік өнеркәсіптік компанияларының» Қазақстанға инвестиция салу үшін ынталандыру керек. Осы компаниялардың жалпы бизнес-моделі жоғары, төмен деңгейлі табыстың маржасы болып табылады. Соңдықтан, осы компанияларға ұсынылатын мүмкіндіктер Қытай Жібек Жолымен байланысты болуы маңызды болып табылады.

- Қорыта айтқанда, қазіргі жағдайдың одан әрі нығайту үшін, Еуразиялық нарық және қызметтер/құрылыс/энергетика саласы бойынша жұмыс жасайтын фирмаларды көбірек инвестиция салуға ынталандыру қажет. Аталмыш фирмалар арасында қомақты кірісі бар және кірісінің басым бөлігін Түркия сыртындағы нарықтан табатын фирмалар бар. Осы кейбір компаниялардың Қазақстан аумағында белсенді инвестициялық салымдары бар. Бұл инвесторлық салаларын түрлендіру және қайтадан инвестиция салуға ынталандыру үшін стратегиялардың қарастырылуы маңызды болып табылады.

**KAZAKİSTAN TÜRKİYE EKONOMİK
İLİŞKİLERİ İÇİN YENİ BİR GÜNDEM
ÖNERİSİ**

Dr. Esen ÇAĞLAR

Kazakistan Türkiye Ekonomik İlişkileri İçin Yeni Bir Gündem Önerisi

Esen Çağlar*

Bu makale iki dost ülke Kazakistan ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için yeni bir çerçeve ve gündem taslağı sunmaktadır. Yazının birinci amacı, iki ülkenin ekonomilerini birbirine bugün bağlayan ve yarın da bağlayacak olan girişimcilere ilham vermektir. Yazının ikinci amacı ise ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi için çalışan karar vericilere bazı öneriler sunmaktır.

Kazakistan ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin çeşitlendirilmesi için önümüzdeki dönemde ortada ciddi bir fırsat bulunmaktadır. Bu fırsatları aşağıda detaylandırmadan önce, öncelikle çeşitlendirmenin neden gerekli olduğuna değinmek gerekebilir. Yazının ilk bölümünde açıklanacağı üzere, iki ülke arasındaki ticaret hacmi son yıllarda inişli çıkışlı bir seyir izlemektedir. Bunun nedeni ekonomik ilişkilerin çeşitlilik düzeyinin düşük olması, dolayısıyla bir iki sektördeki dalgalanmalardan doğrudan etkilenmesidir. Bunun yanında, çeşitlik düzeyi kısıtlı olunca, küresel konjonktürdeki gelişmeler, emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar, hatta iki ülkenin ekonomik büyüme performanslarındaki yavaşlamalar gibi unsurlar ekonomik ilişkilerinin düzeyi üzerinde belirleyici olabilmektedir. Ekonomik ilişkileri oluşturan sektörlerin ve firmaların çeşitliliği artıkça ise, bu gibi unsurlar giderek daha az belirleyici hale gelebilecektir. Bunun da ötesinde, ekonomik ilişkilerin çeşitlenmesi, daha fazla sayıda şirket ve dolayısıyla çalışan için fırsat yaratılması anlamına gelmekte, bu yolla da ekonomik ilişkileri daha “kapsayıcı” hale getirebilmektedir. Bu yazının odağı, ilişkilerin “nasıl” daha çeşitli ve kapsayıcı hale gelebileceği; buna yönelik olarak neler yapılabileceğidir.

---

* Politika Analizi Laboratuvarı – Yönetici Ortak.

İkili Ticarete Mevcut Durum ve Eğilimler

Türkiye ile Kazakistan arasındaki toplam dış ticaret hacmi 2012 yılında 3,12 milyar dolar olarak zirveye çıkmışken, 2017 yılında 2,21 milyar dolar düzeyine inmiştir. 2018'in ilk 7 ayında ise iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi ancak 1,3 milyar düzeyine erişebilmiştir. 2017 itibarıyla, Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatının yüzde 82'lik bir kısmını "Demir ihtiva etmeyen madenler" (1,1 milyar dolar hacim) ve yüzde 14'lük kısmını "petrol ve doğal gaz" oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çeşitlilik düzeyinin düşük olmasının ve sadece iki sektörün Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatını yüzde 96'lık payla domine ediyor olmasının altı çizilebilir. Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatının sektörel yapısında son beş yıl içinde önemli bir dönüşüm göze çarpmamakla beraber, sebze ve meyve ile mesleki/ilmi cihazlar sektörlerindeki hızlı artış dikkat çekmektedir.

Türkiye'nin 2017 yılında Kazakistan'a yaptığı toplam 746 milyon dolarlık ihracat içinde, ilk üç sektörün payı sadece yüzde 30'dur. İlk sırada 89 milyon dolarlık ihracat ile "tekstil ürünleri (iplik, kumaş, yer kaplamaları, hazır eşya)", ikinci sırada 77 milyon dolarla "Giyim eşyası ve bunların aksesuarları" ve üçüncü sırada 63 milyon dolarlık ihracatla "Tanklar ve diğer zırhlı savaş taşıtları" sektörü yer almaktadır. 2012-2017 yılında, sektörlerin sıralamasında ciddi kaymalar göze çarpmazken, aydınlatma cihazları ve ahşap eşya sektörlerindeki artış kayda değerdir.

2012 ile 2017 arasında iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmine yaşanan düşüş açıklamaya muhtaçtır. 2012 ile 2017 yılları arasında yaşanmış olan toplamdaki 915 milyon dolarlık düşüşün, 322 milyon doları Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatının azalmasından, 593 milyon doları ise Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatının azalmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, talep perspektifinden bakıldığında, ilk bakışta ikili ticaretteki azalmanın yüzde 65'i Türkiye'deki talebin düşmesiyle, yüzde 35'i ise Kazakistan'daki talebin düşmesiyle açıklanabilir.

Diğer yandan, arz perspektifinden bakıldığında ise farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. 2012'den 2017'ye Kazakistan'ın

Türkiye'ye ihracatı yüzde 28,7 oranında azalırken, Kazakistan'ın tüm dünyaya toplam ihracatı ise aynı dönemde yüzde 44 oranında azalarak, 86 milyar dolardan 48 milyar dolara gerilemiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatı ise bu dönemde yüzde 43 oranında azalırken, Türkiye'nin dünyaya toplam ihracatı aynı dönemde yüzde 3 artarak 152 milyar dolardan 157 milyar dolara yükselmiştir. Dolayısıyla, ikili ticaretin azalmasında küresel ekonomik dinamiklerin de rol oynadığı iddia edilebilir. Zira aynı dönemde, dünyadaki toplam ticaret 2012'deki 18,6 trilyon dolarlık düzeyinden yüzde 4,3 azalarak, 17,8 trilyon dolara gerilemiştir.

Öte yandan, farklı sektörlerde yaşanan dinamiklerin analizi, Kazakistan Türkiye arasındaki ticaret hacmindeki azalışa ışık tutabilir. 2012-2017 arasındaki toplam hacimdeki 915 milyon dolarlık düşüşün yüzde 75'i üç sektörden kaynaklanmaktadır: enerji, tarım (hububat) ve savunma sanayi (tanklar). Bu sektörlerin ilk ikisinde Türkiye'deki talep azalması ticareti düşürücü rol oynarken, üçüncüsünde ise Kazakistan'daki talep düşüşü rol oynamıştır.

Dış ticaret hacminde yaşanan azalışa rağmen, Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatını artırabildiği sektörler içinde meyve sebze öne çıkmaktadır. Bu sektörde Kazakistan'ın Türkiye'ye ihracatı söz konusu dönemde neredeyse 0 düzeyinden 35 milyon dolara yükselmiştir. Savunma sanayi dışında, Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatının en fazla azaldığı sektörler içinde ise “ilk şekilde olmayan plastikler (boru, hortum, levha, yaprak, plaka, şerit, film vb.)” (54 milyon dolarlık düşüş), “giyim eşyası ve bunların aksesuarları” (52 milyon dolarlık düşüş) ve “diğer genel endüstri makina/cihazların aksamaları” (25 milyon dolarlık düşüş) bulunmaktadır.

Sonuç itibarıyla, hem arz hem de talep yönlü dinamikler iki ülke arasındaki ticaret hacminin azalmasında rol oynamıştır. Bu durumunun nasıl tersine döndürülebileceği ise, sektörlerdeki paydaşlarla istişare halinde, her sektörün kendine has özgün koşullarının analiz edilmesi sonucunda, her sektördeki spesifik ve öncelikli sıkıntılara çözüm geliştiren bir yaklaşımın geliştirilmesine bağlıdır.

Yatırımlarda Mevcut Durum ve Eğilimler

Kazakistan 2002-2018 döneminde Türkiye'den çektiği toplamda 590 milyon dolarlık yatırım ile Türkiye'nin toplam dış yatırımında %1,3'lük paya sahiptir. Bu oran ile Kazakistan Türkiye'den en fazla yatırım çeken ülkeler listesinde 11. sırada yer almaktadır. T.C. Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı güncel Bilgi Notuna göre Kazakistan'da faaliyet gösteren yaklaşık 100 yatırımcı Türk firmasının bulunduğu ve bu yatırımların toplam tutarının 2 milyar dolar düzeyinde olduğu belirtilmektedir. Söz konusu yatırımların gıda, petrol, ilaç-kimya sanayi, inşaat, otelcilik, sağlık ve savunma sanayi alanlarında yoğunlaştığı belirtilmektedir. Bunun yanında, yine aynı bilgi notuna göre, Türkiye, Kazakistan'da enerji dışı sektörlerdeki yatırımların büyüklüğü açısından 4. sırada yer almaktadır. Kazakistan'da 15 binden fazla kişiye istihdam sağlayan kayıtlı 1600'ün üzerinde Türk sermayeli işletme faaliyet göstermektedir.

Kazakistan'ın Türkiye'nin en fazla yatırım yaptığı ülkeler listesinde ilk 10'a girebilmesi ve İrlanda'nın düzeyine erişebilmesi için yatırımların yaklaşık yüzde 30 artması ve 750 milyon dolar düzeyine gelmesi gerekmektedir. Aradaki 160 milyon dolarlık yatırım, Türkiye'de son yıllarda yaklaşık yıllık ortalama 3 milyar dolar dış yatırım yaptığı düşünüldüğünde, bu Kazakistan'ın Türkiye'nin yatırım portföyünün yüzde 5'ini çekmeyi hedeflemesi anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, eğer Türkiye ekonomisinden bugün bir kesit alacak olsaydık; bu kesitin Kazakistan'daki Türk faaliyetleriyle birebir aynı olmadığını görebilirdik. Bunun içinde neler olmadığı kısaca özetlenebilir. Örneğin, Türkiye'nin genel ihracatında payı yüksek olan orta teknoloji ürünler (otomotiv, beyaz eşya, makine), giderek yükselen dijital ekonomik şirketleri ve start-up'lar, finans sektöründen yatırım fonları gibi unsurlar henüz Kazakistan'da göremiyoruz. Benzer şekilde, Kazakistan ekonomisinden bir kesit alacak olursak da bu kesitin ikili ilişkilerle aynı özelliklere sahip olmadığını görebiliriz. Öncelikle, Kazakistan'ın sunduğu çoğu fırsat alanında henüz Türk firmalarının yeterince olmadığını söylenebilir. Bu bağlamda, bardağın boş tarafında Astana Finans Merkezi ve İpek Yolu, Sağlık ve Gıda alanındaki

fırsatlar, yerlileştirme ve özelleştirme gündemindeki fırsatları örnek verebiliriz. Yazının geri kalanında bu fırsat alanlarına değinilecektir.

Çeşitlenme için Fırsat Alanı 1: Teknoloji ve Dijital Sektörler

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde son yıllarda yaşanan gelişmeler, ekonomilerin yapılarını dönüştürmeye başlamıştır. İnternet abonelerinin oranının yüzde 61,2'ye yükseldiği Türkiye'de de internet ekonomisinin payı giderek artmakta; dünyada çoğu ülkede yaşandığı gibi asimetrik etkilere neden olmaktadır. Bazı sektörler, bazı firmalar ve işgücünün belirli kesimleri bu süreçten olumlu etkilenirken; bu sürece ayak uyduramayanlar küçülme hatta pazardan silinme ihtimali ile karşı karşıya kalmaktadır. Bugün itibarıyla milli gelirin yaklaşık yüzde 2,5'u düzeyinde olan internet ekonomisinin önümüzdeki yıllarda hızla gelişmiş ülkelerdeki düzeye yaklaşması ve yüzde 6'lar düzeyine gelmesi öngörülmektedir.¹

Uzun vadede yaklaşık yüzde 5 civarında bir ortalama büyüme oranına sahip Türkiye ekonomisinde, son yıllarda çift haneli ve hatta üç haneli hızlarda büyüyen sektörler ve şirketler de bulunmaktadır. Dijital ekonominin nimetlerinden faydalanan bu şirketler, ekonomik yapıyı dönüştürme konusunda da öncü bir işlev üstlenmeye adaydır. Kazakistan – Türkiye ekonomik ilişkileri gündeminde bu sektör ve şirketlere de yer ayrılması, onlara yönelik fırsatların araştırılması ve değerlendirilmesi, iki ülke arasındaki ticaret ve yatırım hacmine olumlu bir katkı yapabilecektir. Hali hazırda yıllardır 2 milyar doları aşamayan ikili ticaret hacminin hedeflendiği üzere 10 milyar dolar düzeyine ulaşabilmesi için, ikili ilişkiler gündemine yeni ve hızlı büyüyen sektörlerin de dahil edilmesi zorunluluktur. Bu bilgi notunda söz konusu sektörler ve şirketlerin Türkiye'deki konumuna ilişkin bazı bilgiler sunulmaktadır.

Dijital teknoloji sektörlerinin, Türkiye'deki toplam kayıtlı sanayi ve ticaret istihdamı içindeki payı yüzde 2,2 düzeyindedir.

---

¹ Boston Consulting Group, "The Connected World: The Internet Economy in the G20"

Yani bu verilere göre, kabaca yaklaşık 200 bin kişinin dijital alanlarda çalıştığı söylenebilir. Bu alanlar içinde bilgisayar programcılığı (yazılım) en hızlı istihdam artışı sağlayan sektördür. Yazılım sektöründe yıllık ortalama istihdam artışı 2004-2015 döneminde %19 gibi son derece yüksek bir düzeyde gerçekleşmiş; 2004'de çalışan sayısı sadece 7,000 kişiyken, 2015'de 46,000'e ulaşmıştır. Veri hizmetleri sektörü de 2011'den sonra büyük bir sıçrama gerçekleştirmiş; oransal olarak en hızlı istihdam artışı sağlayan dijital sektör olmuştur.

Dijital sektörlerin ötesinde, çok farklı geleneksel sektörlerde de yenilikçi iş modelleri yoluyla dijital ekonominin nimetlerinden faydalanan şirketler bulunmaktadır. Söz konusu dijital teknolojilerin yayılımına örnek olarak aşağıdakiler verilebilir:

- Bulut bilişim olanaklarının artması, ucuzlaması ve kolaylaşması sonucunda birçok sektör fayda sağlamaktadır. Geçmiş dönemde bilişim uygulamalarına erişim için yüksek yatırım maliyetine katlanmak zorunda kalan çoğu KOBİ, bugün çevrimiçi erişim esaslı bulut çözümlerini kullanabilmektedir. Bulut bilişim uygulamaları, işletmelerin süreçlerinin verimliliğini artırmakta ve bilgi depolama/paylaşım maliyetlerini düşürebilmektedir.²

- Yeni nesil ürün ve hizmet alanları gelişmektedir. Örneğin, eskiden bir KOBİ'nin bir yazılım paketini ürün olarak satın alması yüksek maliyetli iken, bugün genişbant sayesinde, yazılımlar hizmet olarak çok daha düşük kullanım bedelleriyle KOBİ'lerin hizmetine sunulabilmektedir. (Software as a service-SaaS)

- Endüstriyel faaliyetler içinde servisifikasyon, yani hizmetlerin ağırlığının artması süreci genişbant yayılımı sayesinde derinleşmektedir. Örneğin, otomotiv üreticileri sadece araba üretmek yerine, mobilite, navigasyon alanında farklı çözümlerin sunumuna odaklanabilmektedir.

- Geçmişteki ekonomik yapı içinde yer almayan veya sınırlı

---

2 OECD 2014 verilerine göre üye ülkelerdeki 10'dan fazla çalışmanı olan firmaların yaklaşık yüzde 95'inde genişbant erişimi mevcutken, bu firmaların yalnızca yüzde 31'inde işletme kaynak planlaması yazılımı (enterprise resource planning software) ve yalnızca yüzde 22'sinde bulut bilişimi hizmetleri kullanılmaktadır. İşletmeler içinde bulut bilişim kullanım oranı Türkiye'de yüzde 10 civarındadır.

bir etkinliği olan hizmet ve uygulama alanları genişbant sayesinde yaygınlaşabilmekte ve gelişebilmektedir. Örneğin; uzaktan tıbbi müdahale, uzaktan eğitim, sosyal ağlar, elektronik ticaret alanlarındaki uygulamalar hem sosyal faydaya hem de verimlilik artışlarına dolayısıyla ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmektedir.

Türkiye'nin Yeni Nesil Teknoloji Şirketleri, özetlenen sektörlerde ve alanlarda Türkiye'de son yıllarda hızlı büyüme performansı sergilemiş, ciddi miktarlarda yatırım çekmiş ve özellikle gençlere nitelikli istihdam imkanları sunmuş şirketler bulunmaktadır. Bu şirketlere erken aşamada yatırım yapanlar önemli karlar elde etmiştir. Örneğin yemeksepeti.com Alman delivery hero adlı şirkete 2015 yılında 589 milyon dolara, trendyol.com'un da yüzde 75'i Çinli Alibaba şirketine 2018'de 728 milyon dolara satılmıştır.

Türkiye'nin bu hızlı yükselen ve gelişen alanının ilgisinin Kazakistan'a çekilmesi; Kazakistan'ı bir yandan yazılım geliştirme ve destek faaliyetlerinde bir üs olarak konumlandırırken; diğer yandan önce Kazakistan'ın iç pazarı, daha sonra da içinde Rusya'yı da barındıran Avrasya Ekonomik Birliği pazarına erişim sağlanması Türk şirketleri için ciddi fırsatları getirebilecektir. Bunun yanında; bu teknoloji şirketleriyle Kazak şirketlerinin yatırımcı, ortak çözüm sağlayıcı, alt-yüklenici gibi farklı ilişkiler geliştirilmesi Kazakistan'da özel sektör gelişimine önemli bir katkı sunabilecektir.

Çeşitlenme için Fırsat Alanı 2: Astana Finans Merkezi

5 Temmuz 2018'de açılışı yapılan Astana Uluslararası Finans Merkezi (AIFC) sahip olduğu yasal çerçevenin derinliği, aldığı anayasal ve siyasi destek, liderlik takımının kalitesi, uluslararası ve güvenilir tahkim mekanizması, ilk yatırımcıları, küresel ortaklıkları ve fiziki imkanları açısından oldukça güçlü temellere sahip bir girişimdir. Bu girişim ile, başkent olarak 20. Yılı kutlayan Astana, önümüzdeki 20 yıl için iddialı bir gelişim hikayesine sahip olmuştur. AIFC sermaye piyasası, İslami finans, varlık yönetimi gibi geleneksel finans temalarının yanında, finansal

---

teknolojiler (fintech) ve yeşil ekonominin finansmanı (green finance) konularına da odaklanmayı öngörmektedir.

AIFC'ye hem Batı dünyasından hem de Doğu'dan önemli bir ilgi bulunmaktadır. Bir yandan Nasdaq ve JP Morgan gibi kurumlar, AIFC'nin ortaklık yapısı içinde yer alırken, diğer yandan da Shanghai Borsası ve İpek Yolu Fonu (Silk Road Fund) önemli bir ortak ve yatırımcı pozisyonundadır. Kazakistan'ın bu ilgiyi önemli yatırımlara dönüştürmesi ve reformlarla desteklemesi, İpek Yolu Girişiminin (Belt and Road Initiative -BRI) getirdiği fırsatlarla da birleştiğinde, ülkenin gelişimini daha da hızlandıracaktır. Önümüzdeki dönemde, başta Borsa İstanbul, SPK, yatırım fonları, yatırım bankaları, sermaye piyasası aracı kuruluşları, finansal teknoloji şirketleri olmak üzere Türkiye finans dünyasının AIFC'ye ilgisinin çekilmesi önemli bir öncelik olacaktır. Türkiye'nin bu alandaki yatırımlarda geç kalması ve doğru pozisyonu alamaması, ileride önemli pişmanlıklara yol açabilir.

İstanbul'da son dönemde finansal teknolojiler alanında önemli gelişmeler yaşanmakta, küresel ölçeklenme sürecine girmiş olan Türk start-up'ları bulunmaktadır. Bu alandaki girişimcilerin, AIFC ve Kazakistan'ın sunduğu fırsatları daha yakından tanımaları için bir girişimci / yatırımcı delegasyon programı düzenlenebilir. Bu programa katılım için, genel duyuruların yapılmasının ötesinde, sektörü iyi bilen uzmanlar tarafından dikkatlice seçilmiş girişimci ve yatırımcıların davet edilmesi, onların ilgi ve ihtiyaçlarına uygun bir görüşme programının tasarlanması önemlidir. Bu ve benzer programlar, bugün itibarıyla Türkiye'nin sadece geleneksel sektörlerinden yatırımcı çeken Kazakistan'ın Türkiye'den daha farklı bir kitleye ulaşmasını; ikili ekonomik ilişkilerin de yirmi birinci yüzyılın gerekleri doğrultusunda gelişmesine önemli bir katkı yapabilir.

Çeşitlenme için Fırsat Alanı 3: Kazakistan Özelleştirme Gündemi

Kazakistan'da halihazırda yürürlükte olan üçüncü dalga ekonomik modernizasyon programı “orta gelir tuzağından çıkmaya” odaklanmaktadır. Bu hedefe yönelik en kritik stratejik alanlarının başında ise özelleştirme süreci bulunmaktadır. Bu

süreç dahilinde Kazakistan ekonomisi içinde önemli bir ağırlığa sahip olan 200 şirketin özelleştirilmesi planlanmaktadır. Bu noktada, Kazakistan'ın özelleştirmeye sadece mülkiyet transferi olarak bakmanın ötesine geçmesi; özellikle bu süreci ekonomik dönüşümün ve reformların asli bir unsuru olarak kurgulaması durumunda Türk şirketleri için ortaya ciddi fırsatlar çıkabilecektir. Bu bağlamda, Kazakistan'da teknolojisini geliştirecek, upgrade edebilecek yatırımcılara öncelik verilmesi; Türkiye'nin orta-yüksek teknoloji segmentindeki firmalar için de önemli fırsatlar getirebilecektir.

Öte yandan, AIFC'nin yakın dönemdeki başarısı ve gerekli olan likiditenin sağlanması, özelleştirme gündemin başarısına da bağlıdır. Bu sürecin tasarımında, Türkiye'nin edinmiş olduğu tecrübeden faydalanılabilir. Zira, Türkiye bu açıdan çok iyi örneklerle olduğu kadar başarısız tecrübelerle de sahiptir. Örneğin, sivil havacılık alanında önemli bir serbestleşme başarısı sağlanırken, benzer başarı sabit telekom ve internet altyapısı alanında gösterilememiştir. Bu vakalardan çıkan derslerin Kazakistan'a aktarılması, hem AIFC'nin başarısına hem de özelleştirme gündemin etkinliğine önemli bir katkı yapabilir.

Çeşitlenme için Fırsat Alanı 4: Tarım-Gıda ve Sağlık

Sağlık ile gıda arasında çok önemli bir ilişki bulunmakta olduğunu son yıllarda görüyoruz; ancak yıllarca sağlıkla uğraşanlar gıdaya; gıdayla uğraşanlar da sağlığa yeterince önem vermediler. Toplumların sağlıklı olması için gıdaların da sağlıklı olması lazım; endüstriyel ve ticari kaygıların ön planda değil kamu sağlığının ön planda olması lazım. Kazakistan'da bu konuya Türkiye'de olduğundan daha fazla önem veriliyor.

Tarım, gıda ve sağlık alanında Türkiye ile daha etkin bir işbirliği geliştirmek; Kazak üreticilerini Türk halkının da sağlıklı beslenmesi için seferber etmek önemli fırsatlar getirecektir. Kazakistan'da yapay gübre atılmamış, kimyasal tarım ilaçlarına maruz kalmamış topraklarda yerel tohumlarla yetiştirilen sebze ve meyveler ile antibiyotiksiz, suni yemsiz merada otlayarak beslenen hayvanların ürünleri Türk toplumunun sağlıklı beslen-

---

mesine katkıda bulunabilir. Karşılıklı yerel tohum takası da geliştirilmelidir

Sonuç yerine: Ekonomik İlişkileri Çeşitlendirmeye Hangi Segmetlerden Başlanabilir?

Bu yazıda ele alınan, ekonomik ilişkileri çeşitlendirmek ve fırsat alanlarını değerlendirebilmek için iki ülkenin de bazı yatırım önceliklerine yer vermesi yerinde olacaktır. Bu öncelikler bağlamında hedeflenmesi önerilen yatırımcı segmentleri aşağıda özetlenmektedir.

- Henüz KOBİ niteliğinde ya da büyük şirket statusüne yeni geçmiş olan, ancak sahip olduğu yenilikçi iş modelinde hem Avrasya hem de Çin pazarına erişim odağı bulunan, özellikle teknoloji yoğunluğu / dijitalleşme düzeyi yüksek firmalar için özel programlar yürütülmesi bir stratejik alternatif olarak düşünülebilir. Böyle bir programın asli unsurlarının başında, yatırım ortamının KOBİ'lere ve teknoloji şirketlerine yönelik olarak iyileştirilmesi ve özellikle yeni nesil teknoloji ve sanayi bölgelerinin kurulması düşünülebilir.

- Henüz Kazakistan'ı yatırım radarında bulundurmayan ve az sayıda bulunan "küresel ölçekli Türk sanayi şirketinin" Kazakistan'a yatırım için ikna edilmesi. Bu şirketlerin genel olarak iş modeli, büyük ölçek düşük kar marjıdır. Bundan dolayı söz konusu firmalara sunulacak teşvikler ve Çin İpek Yolu ile bağlantılar önem kazanmaktadır.

- Son olarak, mevcut durumun daha da güçlendirilmesine yönelik olarak, Avrasya pazarı ve hizmetler/inşaat/enerji sektörü odaklı çalışan firmaların daha fazla yatırıma teşvik edilmesi. Söz konusu şirketler içinde yüksek cirolu olup, cirosunun büyük kısmını Türkiye dışındaki pazarlardan elde eden firmalar bulunmaktadır. Bu şirketlerden bazılarının Kazakistan'da aktif portföyleri bulunmaktadır. Bu yatırımcıların portföylerini çeşitlendirme ve yeniden yatırıma sevk edilmesi için stratejilerin düşünülmesi önemlidir.

**ҚАЗАҚСТАН
МЕН ТҮРКИЯ
АРАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ
САЛАСЫНДАҒЫ
ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Доц. Др. Жемиле Кынажы

Қазақстан мен Түркия арасындағы әдебиет саласындағы қатынастар және аударма мәселелері

Жемиле Кынажы*

Кіріспе

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Түркі әлемі мен Түркия арасында саяси, экономикалық және мәдени қатынастар дами бастады. Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы қарым-қатынастар бастау алғалы бері отыз жылға жуық уақыт өтті. Осы уақыт ішінде Түркия мен Қазақстан арасында тығыз дипломатиялық және мәдени байланыстар орнады. Сонымен қатар, әдеби байланыстар маңызды орынға ие болып келеді. Әсіресе соңғы бірнеше жылда қазақ әдебиетінің қаламы қарымды қаламгерлерінің әдебиет тарихында өзіндік із қалдырған шығармалары түрік тіліне аударылып басылып шықты. Осы шығармалар арқылы қазақ әдебиетінің проза мен поэзиясы түрік оқырманына жетті. Дәл осылай түрік тіліндегі туындылардың, бірнеше шығармамен шектеулі де болса, қазақ тіліне аударылуы арқылы қазақ оқырмандары түрік әдебиетінен шамалы болсын хабардар болды. Бұған қоса әдебиеттану ғылымына байланысты зерттеу еңбектері де аударылып, басылып шықты. Шығармалардың екі жақты басылып шығуы әдеби қатынастардың дамуына үлкен үлес қосуда. Осындай баспа істерімен қоса, танымал жазушы, ақындар мен әдебиеттанушыларға қатысты әдебиет жиналыстарының, еске алу күндерінің ұйымдастырылуы да қазақ әдебиеті мен түрік әдебиеті арасында тұрақты қарым-қатынастың орнатылуы үшін маңызды міндет атқарады. Бұл мақалада Қазақстан мен Түркия арасындағы қазіргі таңдағы әдеби қатынастар және аударма мәселелері жайлы сөз қозғалады.

Қазақстан мен Түркия Арасындағы Әдебиет Саласындағы Қатынастар

---

*Доц. Др. Анкара Қажы Байрам Уәли Университеті Қазіргі Түркі Тілдері және Әдебиеттері Кафедрасы.

Мәдениетаралық байланыс, түркі әлемінің көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру» (2017) атты мақаласында айтылған маңызды мәселелердің бірі еді. Әдебиет – мәдениетті жасаушы факторлардың бірі. Осы тұрғыда әр салада жақсы қарым-қатынас орната білген түркі әлемінің көшбасшылары Түркия мен Қазақстан әдебиеттері арасында да байланыстың орнатылуы және халықтарының бір-бірінің әдебиеттерінен хабардар болуы маңызды мәселе.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2017 жылы жариялаған осы мақаласындағы «Сананың ашықтығы» тарауында әлемді танып білген, әлемнен хабардар қазақ халқы жайлы айтылған. Сондықтан жалпы алғанда әлем әдебиетінен, нақты айтқанда түркі әлеміндегі өзге халықтардың әдебиетінен хабардар болу, оны бақылау да санасы ашық қазақ халқының алдындағы жауапкершіліктердің бірі болып саналады.

Құрметті Назарбаевтың жиі-жиі күн тәртібіне қойып отырған, жақын болашақта атқарылатын істер қатарында көрсетілген латын әліппесіне көшуді жылдамдату, мәселені сөзден іске көшіру туралы шешімі де күмәнсіз түрік әдебиеті мен қазақ әдебиеті арасындағы байланысты дамытатын маңызды қадам болып табылады. Бұл процестің жылдам жүзеге асырылуы екі елдің де әдебиеттерін бір-біріне жақындата түседі. Қазіргі таңда тек осы саланың мамандары ғана кирилицаны оқып қазақ әдебиетінің шығармаларына қанық болу мүмкіндігіне ие болса, латын әліппесіне көшу арқылы екі тіл бір-біріне одан сайын жақындай түсіп, түсінісу деңгейі жоғарылайды.

Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру» мақаласында әсіресе әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың дамытылуы үшін атқарылуы тиіс істерге аса мән берілген. Осылардың арасында алдымен аударма жұмыстарын көбейту жоспарланған. Қазақстанда мемлекет тарапынан құрылуы жоспарланған «Ұлттық аударма бюросын» ашудың қажеттілігі алға тартылған. Шынында да әдебиеттер арасындағы қарым-қатынас пен салыстырмалы әдебиет зерттеулері үшін аударманың алар орны ерекше. Аударма өз алдына қиын жұмыс, тіпті аударманы бір өнер деуге де болады. Жақсы жасалған бір аударма арқылы тілін білмесек те бір жазушыны ұната тұра, нашар аударма салдарынан негізінде өте жемісті бір

жазушының шығармасынан еш әсер алмай, ол жазушыны оқудан бас тартуымыз мүмкін. Сол себепті аударманы, сапасына қарай жазушыны көкке де көтеретін, жерге де кіргізетін өнер деуге болады. Жақсы аударма оқырманның жан дүниесіне әсер ете алуы керек.

Қазақ-түрік әдебиеттері арасындағы аударма жұмыстары

Бүгінде Қазақстанның Түркиядағы Елшілігінің екі ел арасында тек дипломатиялық қана емес, мәдени қарым-қатынастарға да аса мән беретіндігін көруге болады. Мәдени байланыстардың маңызды бөлігі болып табылатын әдеби шаралар Қазақстанның Түркиядағы Елшілігі атқарып жатқан істердің ішінде өз орнын тауып, қолдау алып отыр. Елшілік осыған байланысты әдеби шараларды жылдық жоспарларын жасайды.

Соңғы бірнеше жыл ішінде қазақ әдебиетінен өлең, әңгіме, роман сынды әдебиеттің түрлі жанрларынан көптеген құнды еңбектер түрік тіліне аударылды. Бұлардың арасында қазақтың танымал жазушысы Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша», Смағұл Елудайдың «Ақ боз үй», Рахымжан Отарбаевтың «Бас» деген шығармалары сынды қазақ тарихының маңызды оқиғалары баяндалған романдар жарық көрді. Тағы сол сияқты Мархабат Байғұттың «Дауыстың түсі», Нағашыбек Қапалбекұлының «Құс қанаты» атты әңгіме жинақтары мен Бексұлтан Нұржекеұлының «Бір өкініш, бір үміт» романы сияқты қазақ әдебиетінің құмарыңды қандырар шығармалары түрік оқырмандарына жетті. Сонымен қатар әлі кітап болып басылып шықпаса да қазақ жазушысы Нұрғали Ораздың әңгімелері секілді көптеген әңгімелері түрікшеге аударылып Кардеш Калемлер (Бауырлас Қаламдар) сынды журналдарда шығып жүрген қазақ жазушылар да бар.

Қазақ өлеңдері де аз да болса түрік оқырмандарына ұсынылды. Соңғы уақыттарда Мағжан Жұмабайдың өлеңдері түріктің ақыны Али Акбаш тарапынан аударылып «Алыстағы Бауырыма» деген атпен өлең сүйер, Мағжанды іздер түрік оқырмандарымен қауышты. Махамбет Өтемісұлы мен қазіргі таңның ақыны Ғалым Жайлыбайдың өлеңдерін де түрікшеге аудару арқылы аз да болса қазақ өлеңін түрік оқырмандарына таныту мүмкін болды.

Бұған қосымша өзім аударған Ғабит Мүсіреповтың

Ұлпан романы арқылы түрік оқырмандары қазақ халқының Ұлпан Анасын танып, оның өмірі жайлы оқып білді. Олар қылы қазақ халқының тарихындағы көптеген қазақ әйелдерінің өмірлерінен хабардар болды. Олар осы шығарма арқылы қазақ халқының қадірлі аналарына сый мен құрмет көрсетеді. Өзім зор ынтамен аударған Бердібек Соқпақбаевтың «Менің Атым Қожа» шығармасы, қазақ баласының үшқыр қиялын, ішкі дүниесін, өмір сүру салтын түрік оқырмандарының да үйренуіне жол ашты. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақ әдебиеті мен түрік әдебиеті арасындағы қарым-қатынастың дамуы үшін әдеби аудармалар маңызды міндет атқарады. Құрметті Назарбаевтың атап көрсеткеніндей «Ұлттық аударма бюросының» құрылуы өте маңызды бір бастама болады. Бұл аударма мекемесінде екі әдебиеттің қарымды жазушыларының табысты еңбектері аударылғанда тек екі елдің тіл білетін мамандары, түркологтары ғана емес, жалпы халық бір-бірінің әдебиетінен хабардар болады. Осылайша салыстырмалы түркі әлемі әдебиеті де дами түседі. Ал бұл болса еш шүбәсіз тек қазақ және түрік халқы үшін ғана емес, барлық түркі әлемі әдебиеті үшін және түркі әлеміндегі салыстырмалы әдебиеттану ғылымы үшін де үлкен жетістік болмақ.

Аудармада кездесетін кейбір мәселелер

Қазіргі таңда қазақ және түрік әдебиеті арасындағы аударма жұмыстары жайлы айтылғанда 1990 жылдардан бері айтарлықтай алға жылжығанымен әлі де бұл салада кейбір маңызды мәселелердің бар екені белгілі. Бұл мәселелерді мына тақырыптар бойынша қарастыруға болады:

1) Прозалық аударма – Поэзиялық аударма арасындағы айырмашылықтарға байланысты қалыптасқан мәселелер (Жанрлар арасындағы аударма өзгешеліктері)

2) Әдеби аударманың өзіне тән қағидаларына байланысты қалыптасқан мәселелер

3) Қазақ әдебиетінен түрік әдебиетіне және түрік әдебиетінен қазақ әдебиетіне жасалған аудармалардағы сандық теңсіздік

4) Аудармада ортақ терминологияның болмауы

5) Қазақстан университеттеріндегі аударма ісі кафедраларындағы аудармашылар мен Түркиядағы Қазіргі Түркі Тілдері және Әдебиеттері кафедраларындағы аудармашы кадрлар арасында байланыстың аздығы

1) Прозалық аударма – Поэзиялық аударма арасындағы айырмашылықтарға байланысты қалыптасқан мәселелер (Жанрлар арасындағы аударма өзгешеліктері)

Прозалық аударма мен поэзиялық аударма арасында өте үлкен айырмашылық бар. Прозалық аударма жалпы мәтіннің тұтастығына байланысты оңайырақ болып келеді. Адам сөздерді түсінбесе де оқиға желісінен білмейтін сөздерінің мағынасын жорамалдай алады. Осылайша мәтіннің тұтастығын қалыптастырады. Аудармашы, осы арқылы тұтас мәтіннің ішіндегі қиын жерлерді аударма алады. Алайда поэзиялық аударма олай емес. Өлең аудару үшін ақын болу керек десек артық етпес. Поэзияда, негізгі тілдің әсерін аударылған тілде жеткізу өте қиын. Ал сол әсерді жеткізе алу үшін тек қана аудармашы болу емес, сонымен қатар жоғары деңгейде поэзиялық білім мен әдеби талғамға да ие болу керек. Мұны бір мысалмен жеткізу керек болса Ғалым Жайлыбайдың өлеңдерін аударғанда өте қатты қиналғанымды айтқым келеді. Себебі өлеңде негізгі қағида, аз сөзбен көп нәрсе түсіндіру. Бұған қоса өлеңде сөздердің ауыспалы мағыналары, синонимдері, баламалары да жиі кездеседі. Әрине осы ерекшеліктердің бәрін бір аудармашының түсінуі барынша қиын. Мысалы Ғалым Жайлыбайдың өлеңдерінде ақынның туып-өскен жері жайлы көптеген мәлімет бар. Әр сөз сол жерлерді меңзейді, қазақ оқырмандарының көз алдына сол жерлерді елестетуді мақсат етеді. Ғалым Жайлыбайдың туып-өскен жерінде тарихта болып өткен оқиғалар тұспалдап баяндалады және қазақ тарихындағы көптеген ұлы тұлғалардың аттары осы өлеңдерде аталады. Сондықтан өлеңдерді аударма алу үшін осы ерекшеліктердің бәрін оқу, түсіну, аударма жасаудан алдын жақсылап іздену қажет. Осы себептерге байланысты поэзиялық аударма қиын да күрделі. Сол себепті қазақ әдебиетінен түрік әдебиетіне және түрік әдебиетінен қазақ әдебиетіне жасалған поэзиялық аударма өте аз деуге болады. Сондықтан поэзиялық аударма жасай алатын білікті мамандардың аздығы қазіргі маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

2) Әдеби аударманың өзіне тән қағидаларына байланысты қалыптасқан мәселелер

Ең алдымен әдеби аударма жасайтын адамның өз тілін және аударатын тілін өте жақсы білуі керек. Сонымен

қатар аудармашының өзінің де белгілі бір дәрежеде әдеби талғамы болуы қажет. Себебі әдеби аудармадағы негізгі қағида әдебилік және оқырманға әсер ете алу. Қарапайым және тілі жатық емес аударма оқырманға ешқандай әсер етпейді. Шығарма ана тілінде қаншалықты керемет болса да, нашар аударма ол шығарманы қате тануға себеп болады. Керемет шығарманы құнсыздандырады. Осы себепті аудармашының обалы өте ауыр. Қандай да бір классикалық шығарманы нашар аудармамен шет елдік оқырман қауымға танытқаннан оны еш танытпаған жақсы. Бұған мысал ретінде қазақ әдебиетінің классик жазушысы Мұхтар Әуезовты көрсетуге болады. Оның шығармалары әдеби тұрғыдан өте күшті және шығармашылық деңгейі жоғары туындылар. Тек қана «Абай жолы» романының өзі әдеби құндылығы жағынан Әуезовтың өте мықты жазушы екендігін көрсетеді. Алайда 1997 жылы басылып шыққан Әуезовтың «Абай жолы» романының аудармасы мен әңгімелерінің аудармалары өкінішке орай деңгейіне сай емес, жеткіліксіз аудармалар. Бұл аудармалар сөзбе-сөз жасалғандықтан Мұхтар Әуезовтың шығармашылық қабілетін, тілді қолданудағы шеберлігін және қазақ тілінің байлығын көрсете алмаған. Әуезов аудармалары, 1997 жылы «еш болмағаннан жақсы» деп ойланылған болар. Алайда Қазақстан мен Түркия арасындағы әдеби байланыстар күн өткен сайын алға жылжып, бұл саладағы мамандар саны артып, қазақша мен түрікше білетін аудармашылар едәуір көбейген 2018 жылда маңызды және жоспарлы жобалармен ең алдымен классик қазақ жазушы Мұхтар Әуезов шығармаларының екі тілді де жақсы меңгерген, өз саласының білікті мамандары тарапынан қайта аударылуы қажет. Осылайша Мұхтар Әуезовтың жоғары деңгейлі әдеби шығармашылығы лайықты түрде Түркияда да танытылатын болады. Ал қазір қолда бар аудармалар оқи бастағаннан-ақ ішін пыстыратын, қызықтырмайтын және Әуезовтың шынайы қадір-қасиетіне көлеңке түсіретін аудармалар. 1997 жылы жасалған жұмыстар әрине сол уақыт үшін құнды. Алайда қазіргі таңда, қайтадан аударылып Мұхтар Әуезов сынды классик қазақ жазушысының әдеби шығармашылығы танытылуы керек. Бұл тек қана бір мысал. Бұл жердегі негізгі мәселе, қазақ әдебиетінің классиктерін асығыс және жоспарсыз түрде аударудың орнына, жоспарлы түрде, қолдағы мәтіннің құнды әдеби шығарма екенін ұмытпастан аударуға көңіл бөлу болып табылады.

Сондай-ақ әдеби аудармада тек тілді жақсы білу жеткілікті емес, сонымен қоса аударма жасалатын тілдің мәдениетіне де қанық болу керек. Мысалы қазақша аударма жасап жатқан аудармашы қазақ халқының атқа байланысты дәстүрін білмесе, аттың қазақтардың өміріндегі маңызын білмесе немесе бүркітпен аңшылықты, қазақ аңшылық дәстүрін, сонау көшпелі кезеңдегі салтанатты көш көріністерін білмесе мұны тек қана қолындағы мәтінге сүйене отырып оқырманға дұрыс және әсерлі етіп жеткізуі мүмкін емес. Сол себепті әдеби аударма жасағанда аударма жасалатын тілді ғана білу жетпейді, сонымен қатар сол тілді жасаған мәдениетті де өте жақсы білу керек. Сондықтан техникалық мәтінді аударушы мен әдеби шығарманы аударушы арасында да айырмашылықтар бар. Техникалық мәтінді аударушы адам қолындағы мәтінді сөзбе-сөз аударса жеткілікті болуы мүмкін. Алайда қазақ әдебиетінен әдеби аударма жасайтын аудармашының қазақ менталитетін білуі өте маңызды. Сол саланы және ол жақтағы өмірді білуі міндетті. Осылардың бәрін меңгерген аудармашының жасайтын аудармасының да сапасы артары сөзсіз. Бұл қазақ аудармашылар үшін де осылай. Олар да түрік менталитетіне қанық болып барып аударма жасаулары керек.

3) Қазақ әдебиетінен түрік әдебиетіне және түрік әдебиетінен қазақ әдебиетіне жасалған аудармалардағы сандық теңсіздік

Соңғы жылдарда қазақ әдебиетінің көптеген туындысы түрік тіліне аударылғанымен өкінішке орай түрік әдебиетіндегі туындылардың да қазақшаға дәл сондай көлемде аударылмауы байқалады. Халдун Танердің бірнеше пьесасын және Мәлік Отарбаев жақын арада қазақшаға аударған Юнус Эмренің өлеңдерін түрікшеден қазақшаға аударылған аздаған еңбекке мысал ретінде көрсетуге болады. Қазіргі кезде Қазақстанда қатысып жүрген әдеби шараларымызда қазақ халқы танитын және қазақшаға аударылған (орысшадан) түрік жазушылар мен ақындардың әлі күнге дейін Назым Хикмет, Азиз Несин және Орхан Памуктан ары аса қоймағанын көреміз. Түркияда Орхан Памуктан басқа да көптеген мықты жазушылар бар. Түрік әдебиетінде классикалық туындылар жазып қалдырған ондаған қаламгер бар. Қазақ халқының бүгінгі таңда түрік әдебиетін тек бір-екі жазушы арқылы ғана тануы, олар да идеологиялық себептермен ғана танылып отыр, қазіргі әдеби байланыстарымыз тұрғысынан көңіл қамықтырар

жағдай. Осы бойынша ең қысқа уақытта түрік әдебиетінің қарымды қаламгерлерінің шығармаларын да жоспарлы түрде қазақшаға аудару өте орынды іс болар еді. Бұл істе жетістікке қол жеткізудің жолы екі елдің тиісті мекемелерінің (Білім Министрлігі, Мәдениет Министрлігі Баспа бөлімі, Елшіліктер т.б.) және әдебиетшілерінің, аудармашыларының қатысуымен алдымен аударылатын шығармалардың тізімі жасалуы қажет. Екі елдің де өз әдебиеттеріндегі классикалық шығармаларды белгілеп, солардың аударылуына қолдау көрсетуі екі ел арасындағы аударма ісін ретке келтіреді. Осының арқасында қазақ және түрік әдебиеттері арасында аударма саласында да жемісті жұмыстар атқарылатын болады.

4) Аудармада ортақ терминологияның болмауы

Аударма саласындағы ең үлкен мәселердің бірі әлі күнге дейін ортақ терминологияның болмауы. Басқа түркі тілдері мен түрікше арасындағы осы терминология мәселесі қазақша және түрікше аудармаларда да байқалады. Әр аудармашы, бірдей болуға тиісті сөздерді де әр түрлі етіп аударарды. Осылайша әр аударма мәтнінде бірдей ұғымдар әр түрлі болып шығады. Бұл да шатасуға жол ашады. Жерлердің атаулары, жазушы, ақын, әдеби тұлғалардың аттары, шығармалардың аттарынан бастап аудармада ортақ терминология жасалып, аудармамен айналысатындар осы терминологияға сай жұмыс атқарулары қажет. Бұған мысал келтірер болсақ қазақтың ақыны Олжас Сүлейменовтың аты-жөні ортақ терминологияның қажеттігін айқын көрсетуде. Олжас Сүлейменов жайлы әдеби жарияланымдарда ақынның аты-жөні Oljas Süleyman, Olcas Süleyman, Olcas Süleymanov, Oljas Süleymanov, Olcas Süleymenov деп әр түрлі жазылуы үлкен қолайсыздық тудыруда. Түркияда бір энциклопедияда қазақ ақыны Олжас Сүлейменов жайлы жазылатын болса ақынның аты-жөні жоғарыдағылардың қайсысына сай болуы керек? Қандай себеппен қайсысы таңдалады? Бір зерттеуші немесе әдебиетке қызығатын адам Олжас Сүлейменов жайлы ізденетін болса қай атпен іздеуі керек? Жоғарыдағы жазба түрлерінің бәрін қарап шығуы қажет болады, себебі ақынның атын әр түрлі жазған әдебиеттанушылармен аудармашылар бар. Сондықтан тиісті ұйымдардың, әдебиеттанушылар мен аудармашылардың қатысуымен ең қысқа уақытта терминология мәселесіне қатысты шаралар қолға алынып, бұл істің бір шешімін табу керек.

5) Қазақстан университеттеріндегі аударма ісі кафедраларындағы аудармашылар мен Түркиядағы қазіргі түркі тілдері және әдебиеттері кафедраларындағы аудармашы кадрлар арасында байланыстың аздығы

Қазақстанда көптеген университеттерде бакалавриат, магистратура және докторантура деңгейінде аударма бөлімдері бар. Араларында түрік тілі де бар осы бөлімдердегі аударма ісімен айналысатын мұғалімдер мен студенттердің Түркиядағы Қазіргі Түркі Тілдері және Әдебиеттері бөлімдерінде қызмет атқарып жүрген қазақ тілінің аудармашыларымен байланыста болулары қажет. Университеттердің осы бөлімдерінде жұмыс істейтін қазақ және түрік аудармашыларының бір-бірлерімен байланыста болулары, ортақ жобалар жасаулары, бір-бірлерінің әдебиеттерінен жасалған аудармалардан хабардар болулары, алдымен аударылуы қажет автор және шығарма бойынша пікір алмасулары маңызды болып табылады. Себебі Қазақстан Республикасы құрылғаннан бүгінге дейінгі уақыт ішінде әлі де Түркиядағы университеттерде қазақша үйретілетіндігін, аудармалар жасалатындығын, қазақ тілі, әдебиеті мен тарихының ғылыми деңгейде оқытылатынын Қазақстандағы әріптестеріміз біле бермейді. Бұдан бөлек қазақ әріптестеріміздің түрік әдебиетіне қатысты жұмыстарын да Түркиядағы қазақ әдебиетін зерттеушілер мен аудармашылар білмеуі мүмкін. Сондықтан аударма бөлімдеріндегі түрікшеден аударма жасайтын қазақ әріптестерімізбен Түркиядағы университеттерде қазақшадан аударма жасайтын түрік мұғалімдердің арасында байланыс орнатылуы және бір-бірінің жасаған шараларынан хабардар болулары қажет. Бір-бірінен хабарсыз бөлек-бөлек жұмыс жасап келе жақтан бұл аудармашылардың босқа тер төкпей, атқаратын істерін жоспарлап сапалы еңбек жазулары маңызды.

Қорытынды

Қазақ әдебиеті мен түрік әдебиеті арасындағы әдеби қатынастар күн өткен сайын күшейіп келеді. Түркияда қазақ әдебиетіне байланысты еңбектер жеткілікті болмаса да соңғы бірнеше жыл ішінде бұл салада өте жылдам түрде оң өзгерістер орын алды. Тек қана Қазақстанның Түркиядағы Елшілігі мен Бенгү Баспасының серіктестігімен қазақ әдебиеті сериясынан жарық көрген кітаптар саны

қырыққа жетті. Мұнымен қоса басқа да ресми мекемелер мен қоғамдық ұйымдар тарапынан басылып шыққан шығармалар да баршылық. Сондай-ақ Қазақстанның Түркиядағы Елшілігі мен Еуразия Жазушылар Одағы және басқа да әр түрлі бірлестіктер ұйымдастырған көптеген әдеби жиындар (әдебиетшілерді еске алу жиындары, пікірталастар, конференциялар т.б.) да қазақ-түрік әдебиеті арасында тығыз байланыс орнатуға үлес қосуда.

Алдағы уақытта Қазақстан мен Түркия арасында әдебиет қатынастары мен соның ішінде аударма шаралары бойынша жемісті жұмыстардың атқарылатыны анық. Екі елдің әдеби қатынастарының бұдан да әрі ұлғайып, жалғасын табарына үлкен үміт ұялататын кезең келеді деуге болады. Алайда қазірге дейін осы салада кездескен мәселелердің мамандар тарапынан ескеріле отырып екі ел арасында әдеби қатынас орнатудың және аударма жұмыстарын ортақтаса жасаудың қажеттілігі де анық байқалады.

**KAZAKİSTAN İLE TÜRKİYE
ARASINDAKİ EDEBİYAT
İLİŞKİLERİ VE ÇEVİRİ HUSUSLARI**

Doç. Dr. Cemile KINACI

Kazakistan İle Türkiye Arasındaki Edebiyat İlişkileri ve Çeviri Hususları

Cemile KINACI*

Giriş

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Türk Dünyası ile Türkiye arasında siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti ve Kazakistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin başlamasından bu yana otuz yıla yakın bir süre geçmiştir. Bu kapsamda ilişkilerin başlamasından bu yana Türkiye ile Kazakistan arasında sıkı diplomatik ve kültürel ilişkiler kurulmuştur. Kültürel ilişkiler içerisinde ise edebî ilişkiler önemli bir alanı oluşturmaktadır. Özellikle son birkaç yıl içinde Kazak edebiyatının önemli yazarlarının edebiyat tarihinde iz bırakan eserleri, Türkiye Türkçesine çevrilerek yayımlanmıştır. Bu eserler vasıtasıyla şiir, hikâye ve roman gibi türlerle Kazak edebiyatı Türk okuyucuya ulaşmıştır. Aynı şekilde Türk edebiyatından eserlerin, birkaç eserle sınırlı da olsa, Kazakçaya çevrilmesiyle Kazak okuyucu Türk edebiyatından az da olsa haberdar olmuştur. Bunun yanı sıra edebiyat bilimi ile ilgili inceleme eserleri de her iki edebiyat içerisinde yayımlanmıştır. Karşılıklı eser basımı iki ülkenin edebî ilişkilerinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bütün bu yayın faaliyetleri ile birlikte, önemli yazar, şair ve edebiyat bilimcilerle ilgili, edebiyat toplanmalarının, anma günlerinin düzenlenmesi de Kazak edebiyatı ile Türk edebiyatı arasında devamlı bir ilişkinin tesis edilmesinde önemli bir işlev görmektedir. Bu makalede Kazakistan ve Türkiye arasındaki günümüz edebî ilişkileri ve çeviri hususları üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

---

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

Kazakistan İle Türkiye Arasındaki Edebiyat İlişkileri

Kültürler arası iletişim, Türk Dünyası'nın Bilge Lideri Nursultan Nazarbayev'in "Geleceğe Bakış: Kamu Bilincinin Modernizasyonu Bildirgesi" (2017) içinde ele alınan önemli meselelerden biriydi. Kültürün yapıcılarında biri de elbette edebiyattır. Bu bağlamda her alanda iyi ilişkiler kuran Türk Dünyası'nın iki önemli ülkesi Türkiye ve Kazakistan'ın edebiyatları arasında da ilişkilerin kurulması ve iki ülke halkının birbirinin edebiyatından haberdar olması önemli bir meseledir.

Yine Elbaşı Sayın Nursultan Nazarbayev'in 2017 yılında kamuoyu ile paylaşılan bildirgesi içinde yer alan Bilincin Açıklığı ilkesi de dünyayı tanıyan, dünyadan haberdar olan Kazak halkını ifade etmekteydi. Dolayısıyla genelde dünya edebiyatından, özelde ise Türk Dünyası'ndaki diğer Türk halklarının edebiyatından haberdar olmak, takip etmek de Kazak halkının önünde duran sorumluluklardan biridir.

Sayın Nazarbayev'in sıklıkla her platformda gündeme getirdiği yakın gelecekte yapılacaklar arasında yer alan Latin alfabesine geçişi hızlandırma, meseleyi sözden eyleme geçirme kararı da şüphesiz Türk edebiyatı ile Kazak edebiyatı arasındaki ilişkileri geliştirecek önemli bir adımdır. Bu sürecin ivedilikle gerçekleştirilmesi her iki ülkenin edebiyatlarını birbirine daha da yakınlaştıracaktır. Günümüzde yalnızca işin uzmanı olan kişiler Kiril alfabesini okuyup Kazak edebiyatının eserlerine vâkıf olma şansına sahipken, Latin alfabesine geçişle birlikte iki dil birbirine daha da yakınlaşacak ve anlaşma oranı daha da artacaktır.

Nursultan Nazarbayev'in 2017 yılında kamuoyuyla paylaştığı "Geleceğe Bakış: Kamu Bilincinin Modernizasyonu Bildirgesi" içinde özellikle sosyal ve beşerî bilimlerin geliştirilmesi için yapılması gerekenlere büyük önem verilmişti. Bunlar arasında ise öncelikli olarak çeviri faaliyetini artırmak planlanıyordu. Kazakistan'da devlet tarafından kurulması planlanan Millî Tercüme Bürosu kurulması gerekliliği ifade ediliyordu. Gerçekten de edebiyatlar arası ilişkiler ve karşılaştırmalı edebiyat bilimi açısından çeviri elzem bir faaliyettir. Çeviri başlı başına zor bir iştir, hatta çeviri için bir sanattır demek de mümkündür. Başarılı yapılan bir

çeviri sayesinde dilini bilmesek de söz konusu yazarı çok sevip beğenirken, kötü bir çeviri nedeniyle aslında çok başarılı olan bir yazardan hiç tat almayıp o yazarı okumaktan vazgeçebiliriz. Bu sebeple çeviri için, niteliğine göre yazarı vezir de rezil de eden bir sanattır demek mümkündür. İyi bir çeviri okuyucunun gönlüne hitap etmelidir.

Kazak-Türk Edebiyatı Arasındaki Çeviri Faaliyetleri Üzerine Değerlendirmeler

Günümüzde Kazakistan Ankara Büyükelçiliğinin Türkiye ile sadece diplomatik değil, kültürel ilişkilere de büyük önem verdiği görülmektedir. Kültürel ilişkilerin önemli bir alanını oluşturan edebî faaliyetler Kazakistan Ankara Büyükelçiliğinin faaliyet alanı içerisinde yer almaktadır. Elçilik bu doğrultuda planlamalar yapmakta ve edebî faaliyetler böylece Kazakistan Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki en üst düzey kurumu nezdinde de desteklenmektedir.

Son birkaç yıl içinde Kazak edebiyatından şiir, hikâye, roman gibi edebiyatın pek çok türünde kıymetli eserler Türkiye Türkçesine çevrildi. Bunlar arasında büyük Kazak yazarı Şerhan Murtaza'nın *Ay ile Ayşe* romanı, Smagul Elübay'ın *Ak Boz Üy* (Arasat Meydanı), Rahimcan Otarbayev'in *Bas* (Baş) eserleri gibi Kazak tarihînin önemli meselelerinin ele alındığı romanlar yayımlandı. Yine Marhabat Baygut'un *Davıstın Tüsi* (Ses Rengi), Nağaşibek Kapalbekulü'nün *Kuş Kanatı* adlı hikâye seçkileri ve Beksultan Nurjekeulü'nün *Bir Ökiniş Bir Ümit* (Bir Pişmanlık Bir Ümit) romanı gibi Kazak edebî zevkini tadabileceğimiz kıymetli eserler Türk okuyucuya ulaştı. Ayrıca henüz kitap haline gelmesine rağmen Kazak yazar Nurgali Oraz'ın hikâyeleri gibi, çok sayıda hikâyesi çevrilen ve başta *Kardeş Kalemler* dergisi olmak üzere Türkiye'deki çeşitli edebiyat dergilerinde eserleri parça parça yayımlanan Kazak yazarlar da var.

Kazak şiirinin örnekleri de az da olsa Türk okuyucuya sunuldu. Son zamanlarda Mağcan Cumabay'ın şiirleri Türk şairi Ali Akbaş tarafından *Uzaktaki Kardeşime* adlı eserle şiir sever ve Mağcan meraklısı Türk okuyucularla buluştu. Yine Mahambet Ötemisulü'nün şiirleri ve günümüz şairlerinden Galım Jaylıbay'ın

---

şiiirleri de Türkiye Türkçesine çevrilerek az da olsa Kazak şiir geleneği hakkında Türk okuyucuya bir fikir vermek mümkün oldu.

Bunlara ek olarak tarafımdan çevrilen Gabit Müsirepov'un *Ulpan* romanı ile artık Türk okuyucu Kazak halkının Ulpan Anasını tanıyor, onun hayatını biliyor. Onun şahsında Kazak halkının tarihte yaşamış pek çok Kazak kadınının hayatlarından haberdar oluyor. Bu eser aracılığıyla Kazak halkının kıymetli analarına saygı ve hürmet besliyor. Büyük bir zevkle çevirdiğim Berdibek Sokpakbayev'in *Benim Adım Koca* eseri, bir Kazak çocuğunun geniş hayal gücünü, ruh halini, yaşam tarzını Türk okuyucunun öğrenmesine kapı aralıyor. Bu bakımdan Kazak edebiyatı ile Türk edebiyatı arasındaki ilişkilerin gelişmesi için edebî çeviriler çok önemli bir işlev görüyor. Sayın Nazarbayev'in dikkat çektiği gibi ileride Kazakistan'da kurulması planlanan Millî Çeviri Bürosunun kurulması çok önemli bir adım olacaktır. Bu çeviri kurumu kurulduğu takdirde iki edebiyatın güçlü edebî şahsiyetlerinin başarılı eserleri çevrildiğinde yalnızca iki ülkenin dil bilenleri, Türkologları değil, halkın geneli birbirinin edebiyatından haberdar olacaktır. Bu yolla karşılaştırmalı Türk Dünyası edebiyatı da gelişme gösterecektir. Bu da hiç şüphesiz sadece Kazak ve Türk halkı için değil, bütün Türk Dünyası edebiyatı açısından ve Türk Dünyası'nda karşılaştırmalı edebiyat bilimi açısından büyük bir kazanç olacaktır.

Çeviri Konusunda Yaşanan Bazı Sorunlar

Günümüzde Kazak ve Türk edebiyatı arasındaki çeviri faaliyetleri söz konusu olduğunda 1990'lı yıllardan bu güne önemli bir mesafe kaydedilmesine rağmen, alanda hâlâ bazı önemli sorunların olduğu dikkat çekmektedir. Bu sorunları şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

- 1) Nesir Çevirisi- Şiir Çevirisi Arasındaki Farklılıktan Kaynaklanan Sorunlar (Edebî Türler Arasındaki Çeviri Farklılıkları)**
- 2) Edebî Çevirinin Kendine Özgülüğü İlkesinden Kaynaklanan Sorunlar**
- 3) Kazak Edebiyatından Türk Edebiyatına ve Türk Edebiyatından Kazak Edebiyatına Yapılan Çevirilerdeki Sayısal Orantısızlık**

4) Çeviride Ortak Terminolojinin Olmaması

5) Kazakistan Üniversitelerindeki Çeviri Bölümlerindeki Türkçe çevirmenler ile Türkiye'deki Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerindeki Kazakça Çevirmen Kadrosunun Birbiriyle İletişim Eksikliği

1) Nesir çevirisi- Şiir çevirisi Arasındaki Farklılıktan Kaynaklanan Sorunlar (Edebî Türler Arasındaki Çeviri Farklılıkları)

Nesir çevirisi ile şiir çevirisi arasında çok büyük bir fark vardır. Nesir çevirisi metnin bütünlüğü nedeniyle kimi zaman daha kolay olabilir. İnsan zihni sözleri anlamasa bile metinde olayların gidişatından bilmediği kelimeleri tahmin edebilir. Bu şekilde metnin bütünlüğünü sağlayabilir. Çevirmen, bu yolla metnin bütünlüğü içinde anlaşılması güç yerleri çevirebilir. Oysa şiir çevirisi öyle değildir. Şiir çevirmek için şair olmak gerekli dersek hata olmaz. Şiirde, kaynak dilin tadını erek dilde vermek çok güçtür. Bunu yapabilmek için sadece çevirmen olmak değil, aynı zamanda iyi düzeyde bir şiir bilgisi ve zevkine sahip olmak gereklidir. Bir örnekle bunu açıklamak gerekirse Galım Jaylıbay'ın şiirlerini çevirirken gerçekten çok zorlandığımı söylemek isterim. Çünkü şiirde esas prensip, az kelime ile çok şey anlatmaktır. Üstelik şiirde, kelimelerin mecaz anlamları, eş anlamları, çağrışımları da daha sık devrededir. Elbette bütün bu incelikleri bir çevirmenin anlaması oldukça zor. Mesela Galım Jaylıbay'ın şiirlerinde şairin doğup büyüdüğü topraklarla ilgili çok fazla ayrıntı yer almakta. Her bir sözcük o topraklara vurgu yapıyor, o topraklar ile ilgili Kazak okuyucuya çağrışımlar yaptırmayı amaçlıyor. Galım Jaylıbay'ın doğup büyüdüğü topraklarda geçmişte yaşanan pek çok olaya telmih var, tarihte yaşamış pek çok Kazak büyüğünün adı bu şiirlerde geçiyor. Dolayısıyla şiirleri çevirebilmek için bütün bu ayrıntıları okumak, anlamak, çeviriden önce sağlam bir araştırma yapmak gerekli. Bütün bu sebeplerle şiir çevirisi çok zor ve çetin bir iş. Bu ince ayrıntılar nedeniyle Kazak edebiyatından Türk edebiyatına ve Türk edebiyatından Kazak edebiyatına yapılan şiir çevirisi oldukça az denilebilir. Bu sebeple şiir çevirisi yapabilecek başarılı çevirmen kadrosunun eksikliği şimdilik önemli bir sorun gibi görünüyor.

---

2) Edebî Çevirinin Kendine Özgüğü İlkesinden Kaynaklanan Sorunlar

Öncelikle edebî çeviri yapacak kişinin kendi dilini ve kaynak dili çok iyi bilmesi gerekli. Ayrıca çevirmenin kendisinde de belli düzeyde bir edebî zevk olmalı. Çünkü edebî çeviride esas olan şey, edebîlik ve okuyucuya dilin lezzetini verebilmek. Kuru ve akıcı olmayan bir çeviri okuyucuyu hiç etkilemeyecektir. Eser orijinal dilinde ne kadar başarılı olursa olsun kötü bir çeviri o eseri yanlış tanıtmaya neden olacaktır. Güçlü bir eseri değersizleştirecektir. Bu sebeple çevirmenin vebali çok büyüktür. Klasik bir eseri niteliksiz bir çeviri ile yabancı bir okuyucu kitlesine yanlış tanıtmaktansa hiç tanıtmamak yeğdir. Buna bir örnek vermek gerekirse Muhtar Avezov Kazak edebiyatının klasik bir yazarıdır. Onun eserleri edebî açıdan son derece güçlü ve sanat seviyesi yüksek eserlerdir. Sadece *Abay Jolu* romanı bile edebî değeri açısından tek başına Avezov'un büyük bir yazar olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak 1997'de yayımlanan Avezov'un *Abay Jolu* roman çevirisi ve hikâye çevirileri ne yazık ki günümüzde yetersiz çevirilerdir. Bu çeviriler, daha çok kelime kelime çeviriler olup Muhtar Avezov'un sanat yaratıcılığını, dildeki ustalığını ve Kazak Türkçesinin gücünü göstermekte başarısız kalmaktadır. Avezov çevirileri, 1997'de "hiç yoktan iyidir" diye düşünülebilir. Ancak, Kazakistan ve Türkiye arasındaki edebî ilişkilerin her geçen gün daha da ilerlediği, alan uzmanlarının sayısının arttığı, Kazakça ve Türkçe bilen çevirmenlerin çoğaldığı 2018'de ciddi ve planlı projeler ile en başta klasik Kazak yazar Muhtar Avezov'un eserlerinin her iki dile de hâkim olan, alanında başarılı çevirmenler tarafından tekrar çevrilmesi gerekmektedir. Böylece Muhtar Avezov'un yüksek sanatsal yaratıcılığı da doğru olarak Türkiye'de ortaya konulmuş olacaktır. Zira şu anki çeviriler okumaya başladığınızda zevk vermeyen, okuyucuyu sıkan ve Avezov'un gerçek değerine gölge düşüren çevirilerdir. 1997'de yapılan çalışmalar elbette o günkü şartlar içinde değerlidir. Ancak günümüzde, tekrar çevrilerek Muhtar Avezov gibi klasik bir Kazak yazarının yaratıcılığının ortaya konulması gerekmektedir. Bu yalnızca tek bir örnektir. Burada asıl mesele, Kazak edebiyatının klasiklerini acele ve plansız bir şekilde çevirmek yerine, dik-

katli ve planlı olarak, elimizdeki metnin değerli bir edebî eser olduğunu unutmadan çevirmeye hassasiyet göstermektir.

Yine edebî çeviride sadece dili çok iyi bilmek yeterli değil, aynı zamanda çeviri yapılacak kültüre de vakıf olmak gereklidir. Mesela Kazakça çeviri yaparken çevirmen Kazak halkının at kültürünü bilmezse, atın Kazak hayatındaki önemini bilmezse ya da kartalla avcılığı, Kazak avcılık geleneğini, konargöçer devirdeki o şaşalı göç sahnelerini bilmezse bunu sadece elindeki metni esas alarak okuyucuya doğru yansıtması mümkün değildir. Bu sebeple edebî çeviri yaparken çeviri yapılan dili bilmek yetmez, aynı zamanda o dili yaratan kültürü de çok iyi bilmek gereklidir. Bu sebeple teknik bir metni çeviren çevirmen ile edebî bir eseri çeviren arasında da farklar vardır. Teknik bir metni çeviren çevirmenin elindeki metni sadece kelime kelime çevirmesi yeterli olabilir. Ancak Kazak edebiyatından edebî çeviri yapan bir çevirmenin Kazak mentalitesini de bilmesi elzemdir. Alanı ve oradaki yaşamı bilmesi zorunludur. Bütün bunlara vakıf olan çevirmenin yapacağı çeviri metinlerinin niteliği de hiç şüphesiz artacaktır. Bu bahis Kazak çevirmenler için de aynıdır. Onlar da Türk mentalitesine vakıf olarak Türk edebiyatından çeviri yapmalıydılar.

3) Kazak Edebiyatından Türk Edebiyatına ve Türk Edebiyatından Kazak Edebiyatına Yapılan Çevirilerdeki Sayısal Orantısızlık

Son yıllarda Kazak edebiyatından çok sayıda eser Türkiye Türkçesine kazandırılırken ne yazık ki Türk edebiyatından aynı oranda eserin Kazakçaya çevrilmediği gözlemlenmektedir. Hal-dun Taner'in birkaç tiyatro eseri ve yazar Malik Otarbayev'in son günlerde Kazakçaya çevirdiği Yunus Emre'nin şiirleri az sayıdaki Türk edebiyatından Kazakçaya yapılan çevirilere örnek gösterilebilir. Günümüzde Kazakistan'da katıldığımız edebî faaliyetlerde Kazak halkının tanıdığı ve Kazakçaya çevrilen (Rusça aracılığıyla) Türk yazar ve şairlerin hâlâ Nazım Hikmet, Aziz Nesin ve Orhan Pamuk'tan ibaret olduğunu görmekteyiz. Türkiye'de Orhan Pamuk dışında da çok sayıda nitelikli yazar var. Türk edebiyatında klasik eserlere imza atmış onlarca yazar mevcut. Kazak halkının günümüzde Türk edebiyatını sadece bir iki yazar üzerinden tanıyor olması, ki onlar da büyük ölçüde ideolojik

---

sebeplerden ötürü tanınmaktadır, günümüz edebi ilişkilerimiz açısından son derece üzücü bir durum. Bu bağlamda en kısa zamanda Türk edebiyatının güçlü kalemlerinin eserlerinin de planlı bir şekilde Kazakçaya çevrilmesi yerinde olacaktır. Bu konuda başarıya ulaşmanın yolu ise her iki ülkenin ilgili makamlarının (Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığının yayıncılık birimleri, Büyükelçilikler vb. olabilir) ve edebiyatçıların, çevirmenlerinin katılımıyla çeviride öncelikli eserler listesi oluşturulmasıdır. Her iki ülkenin kendi edebiyatının klasik eserlerini belirleyerek bu eserlerin çevrilmesine destek olması, iki ülke arasındaki çeviri işini düzene sokacaktır. Bu sayede Kazak ve Türk edebiyatları arasındaki çeviri alanında daha çok verim sağlanacaktır.

4) Çeviride Ortak Terminolojinin Olmaması

Çeviri alanındaki en büyük sorunlarımızdan biri hâlâ ortak bir terminolojiye sahip olmayışımızdır. Diğer bütün Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi arasında yaşanan bu terminoloji sorunu Kazakça ve Türkiye Türkçesi arasındaki çevirilerde de dikkat çekiyor. Her çevirmen, ortak olması gereken terminolojiyi bile kendine özgü şekilde kullanıyor. Böylece her çeviri metninde aynı kavramlar farklı farklı şekillerde yer alıyor. Bu da karmaşaya yol açıyor. Yer adları, yazar, şair, edebî şahsiyet adları, eser adları başta olmak üzere çeviride ortak terminolojinin belirlenip çeviri faaliyetiyle uğraşan kişilerin bu terminolojiye uyması gerekmektedir. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse Kazak şairi Oljas Süleyman adı ortak terminolojinin gerekliliğini bize en bariz şekilde göstermektedir. Oljas Süleyman ile ilgili yapılan edebî yayınlarda şairin adının Oljas Süleyman, Olcas Süleyman, Olcas Süleymanov, Oljas Süleymanov, Olcas Süleymanov gibi birbirinden farklı şekillerde yazılması büyük bir sorun yaratmaktadır. Türkiye’de Kazak şair Oljas Süleyman ile ilgili bir ansiklopedi maddesi yazılması gerekse bu yazılış biçimlerinden hangisi esas alınacaktır. Hangi gerekçe ile hangi biçim tercih edilecektir? Yine bir araştırmacı ya da edebiyat meraklısı Oljas Süleyman hakkında bilgi edinmek istese hangi yazılış varyantını esas alıp arama yapmalıdır? Bütün bu yazılış şekillerini denemek zorundadır, zira her birini ayrı ayrı kullanan çevirmenler ve edebiyat bilimciler vardır. Bu sebeple ilgili kurumların, edebiyat bi-

limci ve çevirmenlerin katılımıyla en kısa zamanda terminoloji ile ilgili faaliyetler düzenlenmeli ve bu karmaşaya bir çözüm yolu bulunmalıdır.

5) Kazakistan Üniversitelerindeki Çeviri Bölümlerindeki Türkçe Çevirmenler ile Türkiye'deki Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerindeki Kazakça Çevirmen Kadrosunun Birbirine İletişim Eksikliği

Kazakistan'da pek çok üniversitede lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde çeviri bölümleri mevcuttur. Türkçe'nin de yer aldığı bu çeviri bölümlerindeki çevirmenlik faaliyetiyle uğraşan hoca ve öğrencilerin, Türkiye'deki Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde görev yapmakta olan Kazakça çevirmenler ile ilişki içerisinde olmaları gereklidir. Üniversitelerin ilgili birimlerinde görev yapmakta olan Kazak ve Türk çevirmenlerin birbirleri ile iletişimde olması, ortak projeler yapması, birbirlerinin edebiyatından çevirdikleri eserlerden haberdar olması, çeviride öncelikli yazar ve eser konusunda fikir alışverişinde bulunması elzemdir. Zira Kazakistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından bu güne kadar geçen zaman içinde hâlâ Türkiye üniversitelerinde Kazakça eğitim verildiği, çeviri yaptırıldığı, Kazak dilinin, tarihinin ve edebiyatının bilimsel düzeyde öğretildiği Kazakistan'daki meslektaşlarımız tarafından bilinmemektedir. Ayrıca Kazak meslektaşlarımızın Türk edebiyatı ile ilgili yaptığı çalışmalardan da Türkiye'deki Kazak edebiyat bilimci ve Kazakça çevirmenler habersizdir. Her iki taraf da kendi çapında ayrı ayrı eser üretmekle birlikte çalışmalarını bir araya getirememektedirler. Dolayısıyla çeviri bölümlerindeki Türkçe çeviri yapan Kazak meslektaşlarımızla Türkiye'deki üniversitelerde Kazakça çeviri faaliyetiyle uğraşan Türk akademisyenlerin arasında ilişki kurulması ve birbirlerinin faaliyetlerinden haberdar olmaları gereklidir. Ayrı ayrı birbirlerinden habersiz çalışan bu çevirmen kadrosunun emeklerini boşa harcamayarak çalışmalarını planlayıp nitelikli eserler üretmeleri elzemdir.

Sonuç

Kazak edebiyatı ve Türk edebiyatı arasındaki edebî ilişkiler her geçen gün daha da güçlenmektedir. Türkiye’de Kazak edebiyatı ile ilgili çalışmalar yeterli olmasa da son birkaç yıl içinde bu alanda çok hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Sadece Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği ve Bengü Yayınları işbirliği ile Kazak Edebiyatı serisinden yayımlanan eser sayısı 40’a yaklaşmıştır. Bunun yanı sıra başka resmî kurumların ve sivil toplum örgütleri tarafından basılan eserler de mevcuttur. Yine Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği ve Avrasya Yazarlar Birliği başta olmak üzere çeşitli kurumların yaptığı pek çok edebî toplantı (edebiyat adamlarını anma toplantıları, panel, konferans vb.) da Kazak-Türk edebiyatı arasında sıkı ilişkilerin kurulmasına katkı sunmaktadır.

İlerleyen süreçte Kazakistan ve Türkiye arasındaki edebiyat ilişkileri ve özelde çeviri faaliyetleri açısından daha başarılı çalışmaların ortaya konulacağı kesindir. İki ülke edebî ilişkilerinin artarak devam edeceği konusunda ümit vadeden bir süreç yaşanacağını söylemek mümkündür. Ancak şu ana kadar alanda gözlemlenen sorunların da konunun muhatapları tarafından dikkate alınarak iki ülke arasındaki edebî ilişkilerin tesis edilmesi ve çeviri faaliyetlerinin ortak bir zeminde düzenlenmesi gerekliliği de açıktır.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ҚОРҒАНЫС КҮШІ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ
АРАСЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ
ҚАТЫНАСТАР**

Др. Сердар ЙЫЛМАЗ

Қазақстанның қорғаныс күші және Қазақстан-Түркия арасындағы әскери қатынастар Сердар ЙЫЛМАЗ*

Кіріспе

Қазақ даласы стратегиялық орнына байланысты Кеңес Одағы (КСРО) дәуірінде баллистика және ядролық қаруға ие құрлықтар арасында зымырандар орнатылып, сынақтар жасалатын аймаққа айналдырылған болатын. Қазақстан Республикасының мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың, солтүстікте Ресей, шығыста Қытай, оңтүстікте Үндістан мен Пәкістанның ядролық қаруға ие екендіктерін біле тұра, Қазақстанның қауіпсіздігін бұл қарудан бас тарту арқылы ғана орната алатынына деген сенімі¹, 2007 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының 62-ші сессиясында жасаған баяндамасы² және 2009 жылы БҰҰ-на берген ұсынысы 29 тамыз күнінің Халықаралық ядролық сынаққа қарсы күн аталуына себеп болды.³ 29 тамыз – Кеңес Одағының 1949 жылы Қазақстанның Семей қаласында алғаш атом бомбасын сынақтан өткізген күн.⁴ Қазақстан осы уақыт ішінде ядролық қарулардың қолдануылуына тыйым салатын келісімдерге қол қоя отырып 1992 жылдың мамыр айында Стратегиялық шабуыл қаруларын қысқарту туралы келісімге және бұған қосымша Лиссабон хаттамасына қол қойды. Осы тұрғыда 1994 жылдың ішіндегі ең маңызды келісім, 1994 жылдың

---

* Др. Муғла Сытқы Кочман Университеті Саясаттану және Халықаралық Қатынастар Кафедрасы.

- 1 Нұрсұлтан Назарбаев, Йүзйыллар Кавшағында, СФН Баспасы, Анкара, 2012, 69-70 б.
- 2 General Assembly of the United Nations, Statement by H.E. Mr. Nursultan A. Nazarbayev, 25 September 2007, <http://www.un.org/webcast/ga/62/2007/pdfs/kazakhstan-en.pdf> (04.11.2018)
- 3 General Assembly of the United Nations, Kazakhstan's Stataement Summary, 25 September 2009, <https://gadebate.un.org/en/64/kazakhstan> (04.11.2018).
- 4 Сердар Йылмаз, Казакистанын ВМ Гүвенлик Консейи Гечижги Үйелиғинин Неденлери, ЭкоАврася журналы, 29.03.2017, <http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=247&lang=TR> (10.11.2018).

5-ші желтоқсанында қол қойылған, КСРО-ның ыдырауынан кейін Беларусь, Украина және Қазақстанда қалған ядролық қаруларды жою және Ресейге тапсыру жөніндегі келісім болатын.⁵

Бұл зерттеуде, Қазақстанның 16 желтоқсан 1991 жылы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін қалыптаса бастаған және әлемдік саясатта ықпалдылық факторларының бірі қорғаныс және әскери күші жайлы статистикалық мәліметтерге сүйене отырып талдау жасағаннан кейін, Қазақстан және Түркия арасындағы әскери қатынастарға тоқталатын боламыз.

Қазақстанның қорғаныс күші

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін және жер тұтастығын қорғау мақсатында Қарулы Күштерін құру арқылы алғашқы қадамын жасаған болатын. 25 қазан 1991 жылы Қазақстан Республикасы президентінің жарлығымен Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Мемлекеттік қорғаныс комитеті құрылады,⁶ Нұрсұлтан Назарбаев, 7 мамыр 1992 жылы оны Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі етіп қайта құру жөніндегі жарлыққа қол қойып, 9 мамыр 1993 жылы Қазақстан Республикасы Қарулы күштерін құру туралы жарлықты бекітеді. Тәуелсіздігін жаңа алған бір мемлекет үшін ең үлкен мәселе армияның бейнесі, құрылымы және басқару органдарын қалыптастыратын жаңа үлгінің дайындалуы болатын. Себебі Назарбаев, толықтай Кеңестік жүйеге негізделген әскери/қорғаныс жүйесіне негізделгенін қаламады. Осы тұрғыда құрлық, әуе және әскери-теңіз күштері 17 қараша 1997 жылдан бастап үш жақты құрылымға ауытырылады. Бас штаб қайда құрылып, Қорғаныс Министрлігінің құзыреттілігі арттырылып, осылардың барлығы 2 шілде 1999 жылы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің қарамағына беріледі.

«Қазақстан 2030» стратегиясына сәйкес қорғаныс жүйесінің күшейтілуі және бұл мақсаттың жүзеге асырылуы үшін 2006-2010 Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы қабылданды. Бұл құжаттың нығайтылуы мақсатында 21 наурыз 2007 жылы Қазақстан президентінің жарлығымен әскери доктрина

---

5 Мураг Лаумулин, «Nuclear Politics And The Future Security Of Kazakhstan», The Nonproliferation Review, 1 т., 2-саны, Қыс, 1994, 61-65 б.

6 Обобразовании Государственного комитета обороны Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан // Казахстанская правда. Казахстанская Правда. 26 қазан 1991.

бекітілді.⁷ Орташа мерзімді Қазақстан Республикасы Қарулы күштері доктринасында, ұлттық қауіпсіздік стратегиясының негізгі үкімдерін қабылдаумен бірге әсіресе шабуыл жағдайында елдің қорғаныс ұйымы, жалпы әскери қауіпсіздік және одақтастарымен ортақ шешімге келу мәселелері қаралды. Президенттің № 299 жарлығымен әскери қорғаныстың міндетінің соғыстар мен қарулы жанжалдарды болдырмау және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету екендігі нақты бекітілді.⁸ 11 қазан 2011 жылы Президент жарлығымен басқа да мемлекеттермен ынтымақтастық құру, елдің қорғаныс қабілетін және әскери доктринасын нығайту және қорғаныс жүйесін дамыту мақсатында жаңа (төртінші) әскери доктринаға қол қойылды. 2017 жылы болса әскери-саяси, әскери-стратегиялық және әскери-экономикалық салаларда мемлекет қызметінің негізгі бағыттарын, мемлекеттің жұмылдыру дайындығы және Қазақстан Республикасына төнетін әскери қатерлерді назарда ұстай отырып әскери ұйымның дамытылуы үшін негізгі шараларды айқындайтын ең соңғы әскери доктрина қабылданды.⁹

Қазақстан, елді құрлықтан, теңізден және әуе кеңістігінен келетін кез-келген шабуылдан қорғауға міндеттелген Орталық Азияның екінші үлкен әскери күшіне ие. Қазақстанның әскери күштері дәстүр мен технологияны біріктірген құрлықтағы әскері, Қазақстан әуе күштері, Қазақстан әскери-теңіз күштері және Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланынан құралған әскери құрылымдардан тұрады. Қазақстан Республикасы НАТО-мен «Серіктестік» Жеке іс-қимылдар жоспарын және Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына қатысушы мемлекеттердің әскери құрылымдарымен ынтымақтастықты нығайту, ортақ мүдделерді жүзеге асыру және соғыс болған жағдайда бірлесіп әрекет етуді қамтамасыз ету мақсатында әскери және стратегиялық ынтымақтастықтар орнатты.¹⁰ Мұнымен қоса

---

7 Н. Абдиров, Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі: уақыт талабы және жауапкершілік. Алғашқы әскери дайындық. Начальная военная подготовка 2006. 5-саны, 8-б.

8 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІ – МЕМЛЕКЕТ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ КЕПІЛІ, NATIONAL DIGITAL HISTORY, 18 мамыр 2015, <https://e-history.kz/kz/publications/view/1129> (08.11.2018).

9 Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі, ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘСКЕРИ ДОКТРИНАСЫ, 2017, Астана, https://www.mod.gov.kz/kaz/dokumenty/voennaya_doktrina/ (08.11.2018)

10 Әлия Райымбекова, Казакистанда КГАӨ әскери татбикаты сона әрди,

---

Қазақстан, қару-жарақ және әскери техникалардың жоғары технополициялық түрлерін өндіру және модернизациялау саласындағы шетелдік инвесторлар мен әскери және арнайы мақсаттағы өндірушілерді тарту мақсатында 2012 жылдан бастап тұрақты түрде Халықаралық қару-жарақ және әскери техникалық мүлік (KADEX) көрмесін өткізуде.¹¹

Жыл сайын жарияланатын ағымдық есептер ұсынуымен қатар, ғылым саласында да пайдалануға болатын маңызды деректер ұсынатын Global Firepower-дің көрсеткіштері бойынша Қазақстан, 2018 жылдан бастап 136 мемлекет арасында әскери әлеуеті бойынша 50-ші орында тұр. Global Firepower, рейтинг көрсеткішін елдердің әскерге жарамды халқының, танқ, ұшақ, ядролық оқ-дәрі, ұшақ кемесі, су асты кемесінің саны және қорғанысқа бөлінетін қаржы көлемі бойынша жасайды. Бұл категориялар әр елдің географиялық шарттарына байланысты түрліше есептеледі. Мысалы, әскери әлеуетті таразыға салғанда, теңізбен шектеспейтін елдердің кемелерінің саны немесе су асты кемелерінің саны аса маңызды болып саналмайды.¹²

Осыған сәйкес 18,5 миллион халқы бар Қазақстанның әскерге жарамды адамдар саны 8,5 миллион. Бұл санның 6,4 миллионы қандай да бір төтенше жағдай орын алғанда жұмысқа жұмылдыруға жарамды. Қазіргі таңда Қазақстанның әскери қызметтегілердің саны 106 000 болса, осының 74 500-і белсенді әскери күшін құрайды. Қазақ қорғаныс күшін әскери қару-жарақ пен техникасы тұрғысынан зерттейтін болсақ, Өзбекстаннан кейін неге Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы екінші үлкен әскери күшке ие екені түсінікті болады. Қазақстанның құрлық әскери күші 300 танқ, 1613 қалқанды соғыс көлігі, 744 тасымалданатын артиллерия, 285 жылжымалы артиллериялық қондырғы және 393 реактивті атыс қондырғысына ие. Әуе күштерінде 67 жойғыш ұшақ, 82 шабуылшы ұшақ, 90 тасымалдаушы ұшақ, 18 жаттығу ұшағы, 75 тікұшақ және 18 шабуылшы тікұшақ бар. Әскери-теңіз күші Қазақстан теңізбен шектеспегендіктен әлсіз және жалпы 15 жабдықтандырылған

Анадолу Ажансы, 05.10.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistan-da-kgao-askeri-tatbikati-sona-erdi/1273370> (10.11.2018).

11 KADEX 2018, V INTERNATIONAL EXHIBITION OF WEAPONS SYSTEMS AND MILITARY EQUIPMENT, Astana, Kazakhstan, 23-26 May 2018, <http://www.kadex.kz/eng/about> (13.11.2018).

12 Global Firepower, 2018 Firepower Index, <https://www.globalfirepower.com/> (10.11.2018).

кемесі мен 12 жағалау сақшылық кемесі бар. Орталық Азия аймағында Өзбекстанмен халық санынан бөлек барлық әскери көрсеткіштер бойынша шамалас күшке ие Қазақстан, 2018 жылдан бастап қорғанысқа 2,435 миллиард доллар қаржы бөлу арқылы Орталық Азияның түркі мемлекеттері арасында әскери қорғанысқа ең көп қаржы жұмсаушы мемлекет болып отыр.¹³

Қазақстан мен Түркия арасындағы әскери қатынастар

Қазақстан КСРО-дан тәуелсіздігін алғаннан кейін Түркия, білім, мәдениет және саяси қатынастарды нығайтумен қатар әскери жағынан да әсіресе Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігінің арттырылуына көңіл бөлген болатын. Осыған сәйкес екі ел өзара әскери атташеліктер ашып, Түрік қарулы күштері көп көлемде болмаса да әскери техника тарту еткен. Түркия, Қазақстанның НАТО-ның «Бейбітшілік үшін әріптестік» бағдарламасына қосылуынан кейін қазақ әскерлерін жаттықтырған.¹⁴ Наргис Қасанованың пікірінше, Түркияның НАТО-ның ең үлкен екінші әскеріне ие болуы Қазақстанның НАТО-мен ынтымақтастығын арттыруы үшін маңызды жайт. Қазақстанның билік өкілдері үшін мұсылман және зайырлы Түркияның НАТО ішінде осындай маңызды орынға ие болуы Қазақстанның қауыпсіздігі тұрғысынан маңызды тепе-теңдік құралдарының бірі.¹⁵ Шынында да 2006 жылы Брюсселдегі НАТО штаб пәтеріне жұмыс сапарымен барған Назарбаев, НАТО-ның Өзбекстаннан айырылғанын, Қырғызстандағы базаның да не болары белгісіз екенін, Қазақстанның Түркияның қолдауымен алдағы уақытта НАТО-ның әскери және саяси мүдделері үшін маңызды елге айналуы мүмкін екендігін айтып, Түркияның НАТО-да болуының Қазақстан үшін маңызы зор екендігін білдірген. НАТО болса, әсіресе 2005 және одан кейінгі жылдарда Қазақстанға қарай бет бұрып, елге кіруді оңайлату үшін Түркияны және Түрік қарулы

---

13 Global Firepower, Kazakhstan Military Strength 2018, Overview Kazakhstan (KAZ), https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=kazakhstan (10.11.2018)

14 Айгерім Шілібекова, “Төрөвимиз Гүвенлик: Казакистан-Түркия Иллишкелеринде Йени Дөнөм”, 21. Йүзйыл журналы, 59-б., <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/163.pdf>, (11.11.2018).

15 Наргис Қасановамен сұхбат, КИМЭП Университеті, Алматы-Қазақстан (11.02.2015).

күштерінің әскери көмегін дәнекер ретінде пайдаланған.¹⁶

Қазақстан, 2004 жылы НАТО-ның Стамбул саммитінде «Бейбітшілік үшін ынтымақтастық» бағдарламасына мүше Қазақстан және басқа да түркі мемлекеттеріне ерекше назар аударылуы жөнінде пікір білдіре отырып осы аймақтарға жауапты НАТО Бас хатшысының арнайы өкілін тағайындауды қолдайтынын білдірген болатын. Екі ел 26 мамыр 2005 жылы Астанада «Халықаралық терроризм, ұйымдасқан қылмысқа және өзге де қылмыс түрлеріне қарсы күрестегі ынтымақтастық» туралы келісімге қол қойған.¹⁷ Осы тұрғыдан Түркия, Қазақстанға жасалған өтеусіз әскери көмек бойынша алдыңғы орында. Мысалы, 2005 жылы Түркия тарапынан Қазақстан қарулы күштеріне әскери көлік, қол радиостанциясы және түнде көру аспаптары берілді. Қазақ генерал-майоры Мұқанов, Түркияның 2005 жылға дейін Қазақстанға көрсеткен әскери техникалық көмегінің құны 6 миллион доллардан асатынын айта отырып осы көмектердің қазақ армиясының мүмкіндіктерін және ықпалдылығын арттыратынын мәлімдеген болатын.¹⁸ Екі ел арасында 7 қараша 2007 жылы екі жақты арнайы жасақтардың жаттықтырылуы мәселесі бойынша да ынтымақтастыққа қол қойылды және осы келісімдер арқылы екі ел арасындағы сенім де нығайып, нәтижеде жаңа мүмкіндіктердің жасалуына жол ашылды. Осы сенімнің нәтижесінде Түркияның әскери мектептері мен академияларында оқыған қазақ офицерлердің саны аз емес.¹⁹

Екі жақты сенімге негізделген қарым-қатынастардың ең айқын нәтижесі ретінде Түркия, Қазақстанға ең маңызды әскери көмегін «Қазақстан Инжиниринг» компаниясымен бірлесе отырып 2013 жылы 13-ші желтоқсанда Астана қаласында ASELSAN зауытын ашу арқылы көрсетті. Осы зауыт арқылы Қазақстан және аймақ елдері үшін алдымен шекара қауіпсіздігі құралдары (жылу визиялық аспаптар, лазерлік барлау аспаптары т.б.) өндіріледі және ауыр техникалардың жөндеу жұмыстары жасалады.²⁰ Қазіргі

---

16 “Қазақистанда НАТО-нун аражысы Түркие”, Сол Хабер Гүнлүк Сияси Газете, 205-саны, 12 желтоқсан 2006, <http://arsiv.sol.org.tr/?yazino=6114>, (01.11.2018).

17 Шілібекова, 59-б.

18 ТСК-дан Қазақистана әскери йардым”, 28 қараша 2005, Миллийет, <http://www.milliyet.com.tr/2005/11/28/son/sondun36.html> (12.11.2018).

19 Шілібекова, 59-б

20 Қазақстан ASELSAN Инжиниринг жаңа завотын ашты, 10.12.2013, <http://>

таңға дейін Қазақстанға 34 миллион доллар көлемінде тауар сатқан ASELSAN зауытының ашылуымен бірге 10 жыл ішінде бір ғана осы елге 1 миллиард долларлық тауар сатылымы күтілуде. Егер осы жоспар орындалса, 36 миллион долларға салынған зауыттың Түркияға түсірер экономикалық пайдасы зор болмақ. «Қазақстан Aselsan Инжинирингтің» 5 жыл ішінде жылына 100 миллион доллар көлемінде тауар сататын компания деңгейіне жететінін айтқан «Қазақстан Aselsan Инжиниринг» компаниясының бас директоры Тарык Зия Кабоғлу, «Түркияға жылда 10 миллион долларлық, Қазақстан нарығы үшін 40 миллион долларлық тауар сатуды мақсат етіп отырмыз. Ресей, Өзбекстан және Түркіменстанға 5 жыл ішінде 50 миллион долларлық тауар сатылымын жоспарлаудамыз. Қазақстандағы тікұшақ жөндеу зауытымен бірге Түркияның полиция тікұшақтарын жөндеу үшін жасаған ұсынысымыздың нәтижеленуін күтудеміз» деп Түркияның ұзақ мерзімде маңызды пайда табатынын айтқан болатын.²¹

Қазақстанның Түркиядағы бұрынғы елшісі Жансейіт Түймебаев, екі ел арасындағы әскери ынтымақтастықтың одан әрі нығая түсуі үшін жұмыс жасап жатқандықтарын, қазір Түркияның Қазақстан армиясы үшін офицерлер дайындау арқылы әскери қызметкерлердің білім деңгейін арттырып жатқанын және түрік әскери өнеркәсібінің Қазақстанда жылдам дамып келе жатқандығын айтқан болатын. Түймебаев, 2013 жылдың желтоқсан айында ашылған және 2014 жылдан бастап жоғары технологиялық құрылғылар жасап шығара бастаған «Қазақстан Aselsan Инжиниринг» зауытының екі ел арасында жасалған әскери саладағы ең маңызды қадам болғандығын атап көрсетеді.²² Осы мәлімдемеден кейін сол кездегі Құрлық әскерлерінің бас қолбасшысы армия генералы Хулуси Акар, Астанаға жасаған ресми сапарында Түркияның Қазақстан армиясының модернизациялануы, қару-жарақ және әскери техникаларының жаңартылуын қамтамасыз ету, капитан шеніндегі әскери қызметкердердің өзара ауысуы мәселерінде

---

today.kz/kz/news/kazakhstan-news/2013-12-10/47560-2/ (12.11.2018).

21 Тарык Зия Кабоғлу, Қазақстан ASELSAN ичин хедиф 5 йылда 100 миллион долларлық сатыш, Анадолы Ажансы, 23.05.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kazakistan-aselsan-icin-hedef-5-yilda-100-milyon-dollarlik-satis-1154963> (12.11.2018).

22 Жансейіт Түймебаев, Қазақстан иле Түркие арасындаки илишкилер гелишиюр, ЭКО ВИТРИН (наурыз 2015), 119-б. <http://www.ekovitrin.com/dergi2015/mart/kazakistan.pdf> (12.11.2018).

ынтымақтастық жасалатынын айтқан болатын.²³

Екі ел арасындағы әскери ынтымақтастық дами отырып өз жалғасын табуда. Сондай-ақ 2018 жыл 30-шы қаңтарда Қазақстан қорғаныс министрлігі делегациясының Анкараға жасаған жұмыс сапарында, қазақ тарапы әсіресе қазақ әскерлерінің біліктілік мәселелерін шешу және қазақ әскерлерінің Түркияның әскери академиядарында оқып жауынгерлік даярлықты дамытуы жөніндегі мәселелерді талқылаған болатын. Келіссөздер барысында тараптар «2018 жылға арналған әскери ынтымақтастық жоспарына» қол қойды.²⁴ Осылайша, ерекше бір жағдай орын алмайынша әскери ынтымақтастықтың дами отырып жалғаса беретіндігін сеніммен айтуға болады.

Қорытынды

Түркияның Ресейдің әскери ұшағын атып құлатуы және 15 шілде әскери төңкеріс әрекетінен кейін Қазақстанның Түркияға көрсеткен қолдауы саяси қарым-қатынастарда оң өзгерістерге жол ашып өзара байланыстар дами түсті. Екі елдің Стратегиялық ынтымақтастық келісіміне қол қоюы, саяси қатынастардың одан әрі жалғаса беретіндігін көрсетеді. Тіпті Түркия, қазақ сыртқы саясатының соңғы кезеңдердегі жетістіктерін (БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің уақытша мүшелігі және Астана бейбітшілік үдерісі) жіті бақылауда. Саяси қатынастардың бір көрінісі болып табылатын әскери байланыстар Aselsan-ның Астанада өз өндірісін бастауымен жоғарғы деңгейге көтерілді. 2018 жылдан бастап қазақ әскерлерінің Түркиядағы әскери оқу орындарында білім алу және жауынгерлік дайындықты дамыту мәселелері де өз шешімін тауып отыр. Сонымен қатар, Қазақстан аймақтағы елдерге қарағанда әскери қорғаныс жүйесіне қомақты қаржы бөлуінің нәтижесінде Орталық Азиядағы ең үлкен қорғаныс өнеркәсіп өндірушісі болу жолында сенімді қадамдармен алға жылжып келеді. Осы тұрғыда Қазақстан алғашқы кезеңде көршілес жатқан

---

23 Қазақстан ве Түркие Аскери Персонал Егитиминде Ишбирлиги Йапажақ, ХАБЕРЛЕР, 09.04.2018, <https://www.haberler.com/kazakistan-ve-turkiye-askeri-personel-egitiminde-7174202-haberi/> (13.01.2018).

24 Түркие ве Казакистан, 2018 аскери ишбирлиги планыны имзалады, СПУТНИК, 30.01.2018, <https://tr.sputniknews.com/savunma/201801301032022375-turkiye-kazakistan-2018-askeri-isbirligi-planı/> (13.11.2018).

Орталық Азияның екі еліне экспорт жасауды да жоспарлап отыр. Қорыта келгенде, КСРО ыдырағаннан кейін өз жеріндегі ядролық қарудың көлемі бойынша әлемнің ең үлкен төртінші ядролық күшіне және теңдессіз қорғаныс әлеуетіне ие екендігіне қарамастан Қазақстан, аймақтық және ғаламдық бейбітшілікті сақтау үшін ядролық қарусыз жолды таңдады. Қазақстан, Сириядағы азаматтық соғысты тоқтата аларлық жігер танытып Астана үрдісін өткізу арқылы өзінің бейбітшіл ұстанымын жалғастырып келе жатқанын бүкіл әлемге көрсетті.

Пайдаланылған Әдебиеттер

Абдиров, Н. Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі: уақыт талабы және жауапкершілік. Алғашқы әскери дайындық. Начальная военная подготовка 2006. №: 5, 8-б.

General Assembly of the United Nations, Statement by H.E. Mr. Nursultan A. Nazarbayev, 25 September 2007, <http://www.un.org/webcast/ga/62/2007/pdfs/kazakhstan-en.pdf> (04.11.2018)

General Assembly of the United Nations, Kazakhstan's Statement Summary, 25 September 2009, <https://gadebate.un.org/en/64/kazakhstan> (04.11.2018).

Global Firepower, Kazakhstan Military Strength 2018, Overview Kazakhstan (KAZ), https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=kazakhstan (10.11.2018).

Global Firepower, 2018 Firepower Index, <https://www.globalfirepower.com/> (10.11.2018).

Қабоғлу, Зия Тарық, Қазақистан Аселсан ичин хедеф 5 йылда 100 миллион долларлык сатыш, Анадолу Ажансы, 23.05.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kazakistan-aselsan-icin-hedef-5-yilda-100-milyon-dolarlik-satis-1154963> (12.11.2018).

KADEX 2018, V INTERNATIONAL EXHIBITION OF WEAPONS SYSTEMS AND MILITARY EQUIPMENT, Astana, Kazakhstan, 23-26 May 2018, <http://www.kadex.kz/eng/about> (13.11.2018).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІ – МЕМЛЕКЕТ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ КЕПІЛІ (Kazakhstan Silahlı Kuvvetleri Devlet Güvenliğini Garantisi), NATIONAL DIGITAL HISTORY, 18 Mayıs 2015, <https://e-history.kz/kz/publications/>

---

view/1129 (08.11.2018).

Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі,
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘСКЕРИ
ДОКТРИНАСЫ, 2017, Астана,

https://www.mod.gov.kz/kaz/dokumenty/voennaya_doktrina/
(08.11.2018).

Қазақстанда НАТО-нун аражысы Түркіе, Сол Хабер
Гүңлүк Сияси Газете, 205-саны, 12 желтоқсан 2006, <http://arsiv.sol.org.tr/?yazino=6114>, (01.11.2018).

Қазақстан ASELSAN Инжиниринг жаңа завотын
ашты, 10.12.2013, <http://today.kz/kz/news/kazakhstan-news/2013-12-10/47560-2/> (12.11.2018).

Қазақстан ве Түркіе Аскери Персонел Егитиминде
Ишбирлиғи Яражак, ХАБЕРЛЕР, 09.04.2018, <https://www.haberler.com/kazakistan-ve-turkiye-askeri-personel-egitiminde-7174202-haberi/> (13.11.2018).

Лаумулин, Мұрат, «Nuclear Politics And The Future Security
Of Kazakhstan», The Nonproliferation Review, 1 т., 2-саны,
Қыс, 1994, 61-65 б.

Наргис Қасановамен Сұхбат, КИМЭП Университети,
Алматы-Қазақстан (11.02.2015).

Назарбаев, Нұрсұлтан, Йүзйыллар Кавшағында, СФН
Баспасы, Анкара, 2012.

Обообразовании Государственного комитета обороны
Республики Казахстан. Указ Президента Республики
Казахстан // Казахстанская правда. 1991. 26 қазан.

Райымбекова, Әлия, Қазақстанда КГАӨ аскери татбикаты
сона эрди, Анадолу Ажансы, 05.10.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistanda-kgao-askeri-tatbikati-sona-erdi/1273370> (10.11.2018).

Шілібекова, Айгерім, “Төрөвимиз Гүвенлик: Қазақстан-
Түркіе Илишклеринде Йени Дөнем”, 21. Йүзйыл
журналы, 59-саны, <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/163.pdf>, (11.11.2018).

ТСК-дан Қазақстан аскери йардым, 28 қараша 2005,
Миллийет, <http://www.milliyet.com.tr/2005/11/28/son/sondun36.html> (12.11.2018).

Түркіе ве Қазақстан, 2018 аскери ишбирлиғи планыны
имзалады, СПУТНИК, 30.01.2018, <https://tr.sputniknews.com/savunma/201801301032022375-turkiye-kazakistan-2018-askeri-isbirligi-plani/> (13.11.2018).

Түймебаев, Жансейіт, Қазақстан иле Түркіе арасындаки илишкилер гелишийор, ЭКО ВИТРИН (наурыз 2015), 119-б. <http://www.ekovitrin.com/dergi2015/mart/kazakistan.pdf> (12.11.2018).

Йылмаз, Сердар, Қазақстан БМ Гүвенлик Консейи Гечижи Үйелиғинин Неденлери, Эко Аврася журналы, 29.03.2017, <http://ekoavratsya.net/Duyuru.aspx?did=247&lang=TR> (10.11.2018).

KAZAKİSTAN'IN SAVUNMA GÜCÜ VE KAZAKİSTAN-TÜRKİYE ASKERİ İLİŞKİLERİ

Dr. Serdar YILMAZ

Kazakistan'ın Savunma Gücü ve Kazakistan-Türkiye Askeri İlişkileri

Serdar YILMAZ¹

Giriş

Kazak toprakları stratejik konumundan dolayı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde balistik ve nükleer başlık taşıyan kıtalar arası füze rampalarının konuşlandırıldığı ve denemeler yapıldığı bir bölge haline getirilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Kuzey'de Rusya, Doğu'da Çin, Güney'de Hindistan ve Pakistan'ın nükleer silahlara sahip olduğunu bilmesine rağmen Kazakistan'ın güvenliğini ancak bu silahlardan arındırılmış bir düzen tesis ederek sağlayacağına olan inancı,² 2007 yılında Birleşmiş Milletler'in 62. genel kurulunda yapmış olduğu konuşması³ ve 2009 yılında BM'ye verdiği öneri 29 Ağustos tarihinin Nükleer Testlere Karşı Uluslararası Gün olarak ilan edilmesine vesile olmuştur.⁴ 29 Ağustos tarihi Sovyetler Birliği'nin 1949 yılında ilk atom bombası denemesini Kazakistan'ın Semey şehrinde yaptığı tarihtir.⁵ Kazakistan bu süreçte nükleer silahların kullanımını yasaklayan antlaşmalara imza atarak Mayıs 1992'de Stratejik Saldırı Silahların Azaltılması Antlaşması'nı ve buna ek olarak Lizbon Protokolü'nü imzalamıştır. Bu doğrultuda 1994 yılı içinde imzalan en

---

1 Dr. Öğr. Üyesi., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi – Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

2 Nursultan Nazarbayev, Yüzyıllar Kavşağında, SFN Yayıncılık, Ankara, 2012, ss, 69-70.

3 General Assembly of the United Nations, Statement by H.E. Mr. Nursultan A. Nazarbayev, 25 September 2007, <http://www.un.org/webcast/ga/62/2007/pdfs/kazakhstan-en.pdf> (04.11.2018)

4 General Assembly of the United Nations, Kazakhstan's Stataement Summary, 25 September 2009, <https://gadebate.un.org/en/64/kazakhstan> (04.11.2018).

5 Serdar Yılmaz, Kazakistan'ın BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliği'nin Nedenleri, EkoAvrasya Dergisi, 29.03.2017, <http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=247&lang=TR> (10.11.2018).

önemli antlaşma, 5 Aralık 1994'te imzalanan, SSCB'nin dağılmasıyla Beyaz Rusya, Ukrayna ve Kazakistan'da kalan nükleer silahların imhası ve Rusya'ya teslim edilmesine yönelik antlaşma olmuştur.⁶

Bu çalışmada, Kazakistan'ın 16 Aralık 1991 tarihinde kazandığı bağımsızlık sonrası oluşturmaya başladığı ve dünya siyasetinde etkililiği/caydırcılığı belirleyen faktörlerden savunma ve askeri gücü hakkında istatistiki bilgiler ışığında güncel bir değerlendirme yapılacak ve sonrasında Kazakistan ile Türkiye arasındaki askeri ilişkilere odaklanılacaktır.

Kazakistan'ın Savunma Gücü

Kazakistan Cumhuriyeti kendi bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün koruması amacıyla Silahlı Kuvvetlerini kurarak ilk adımların atmıştır. 25 Ekim 1991 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Savunma komitesi kurulmuş,⁷ Nursultan Nazarbayev, 7 Mayıs 1992 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı'nı yeniden düzenleyen kanunu imzalamış ve 9 Mayıs 1993'te Kazakistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerin Kurulmasını onaylamıştır. Bağımsızlığını yeni kazanan bir devlet için en önemli sorun ordunun imajı, yapısı ve organlarını düzenleyecek yeni bir çerçevenin hazırlanması konusuydu. Zira Nazarbayev, tamamen Sovyet sistemine dayanan bir askeri/savunma sistemini benimsemek istemiyordu. Bu doğrultuda Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanlıkları 17 Kasım 1997 tarihi itibarıyla bir çerçeve içine alınmış, Genelkurmay Başkanlığı yeniden düzenlenmiş, Savunma Bakanlığı'nın yetkileri arttırılmış ve bunların tamamı 2 Temmuz 1999 tarihinde Milli Güvenlik Komitesi'ne bağlanmıştır.

Kazakistan 2030 stratejisi gereği savunma sisteminin güçlendirilmesi ve vizyonun ortaya net bir şekilde konması için

---

6 Murat Laumulin, "Nuclear Politics And The Future Security Of Kazakhstan", The Nonproliferation Review, Cilt 1, Sayı 2, Kış, 1994, ss. 61-65.

7 Об образовании Государственного комитета обороны Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан // Казахстанская правда (Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Savunma Komitesi'nin kurulması. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi), Kazakhstanskaya Pravda. 1991. 26 Ekim.

2006-2010 Ulusal Güvenlik Stratejisi onaylamıştır. Bu belgenin geliştirilme amacıyla 21 Mart 2007'de Kazakistan Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile bir askeri doktrin kabul edilmiştir.⁸ Orta vadeli olan Kazakistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri askeri doktrini, ulusal güvenlik stratejisinin temel hükümlerini onaylamakla birlikte özellikle saldırı durumunda ülke savunma teşkilatı, toplu askeri güvenlik ve müttefiklerle ortak karar konularına değinmiştir. Cumhurbaşkanı'nın 209 sayılı kararnamesiyle askeri savunmanın görevinin savaşlar ve silahlı çatışmaları önlemek ve devletin güvenliğini sağlamak olduğu net olarak ortaya konmuştur.⁹ 11 Ekim 2011'de Cumhurbaşkanlığı kararı ile farklı ülkelerle bütünleşme, askeri yetenek ve askeri doktrinin güçlendirilmesi ve savunma mekanizmalarının geliştirilmesi amacıyla yeni bir (dördüncü) askeri doktrin daha onaylanmıştır. 2017 yılında ise askeri-politik, askeri-stratejik ve askeri-ekonomik alanlarda devlet hizmetinin ana yönlerini, devletin seferberlik hazırlığını ve Kazakistan Cumhuriyeti'ne yönelik askeri tehditleri dikkate alarak askeri teşkilatının geliştirilmesine yönelik ana önlemleri tanımlayan en güncel askeri doktrin kabul edilmiştir.¹⁰

Kazakistan, ülkeyi karadan, havadan ve denizden gelebilecek her türlü saldırıya karşı korumakla görevli olan Orta Asya'nın ikinci büyük askerî kuvvetine sahiptir. Kazakistan Kara Kuvvetleri, Kazakistan Hava Kuvvetleri, Kazakistan Deniz Kuvvetleri ve Kazakistan Cumhuriyet Muhafızları'ndan oluşan gelenek ve teknolojiyi harmanlamış askeri birliklerden meydana gelmektedir. Kazakistan hem NATO ile Bireysel Ortaklık Eylem Planı hem de Kolektif Güvenlik Antlaşma Örgütü ile ülkelerin askeri birimlerinin birlikte çalışabilirliğini geliştirmek, ortak hedefleri yerine getirmek ve savaş koordinasyonunu sağlamak için askeri

---

8 N. Abdırov, Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі: уақыт талабы және жауапкершілік. Алғашқы әскери дайындық. Начальная военная подготовка (Devletin askeri güvenliği: zaman ve sorumluluk. İlk askeri eğitim. Ana askeri eğitim). 2006. No: 5, s. 8.

9 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІ – МЕМЛЕКЕТ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ КЕПІЛІ (Kazakistan Silahlı Kuvvetleri Devlet Güvenliğinin Garantisi), NATIONAL DIGITAL HISTORY, 18 Mayıs 2015, <https://e-history.kz/kz/publications/view/1129> (08.11.2018).

10 Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі (Kazakistan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı), ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘСКЕРИ ДОКТРИНАСЫ (Kazakistan Cumhuriyeti Askeri Doktrini), 2017, Astana, https://www.mod.gov.kz/kaz/dokumenty/voennaya_doktrina/ (08.11.2018)

---

ve stratejik iş birliği yapmaktadır.¹¹ Bununla birlikte Kazakistan, silah ve askeri teçhizatın modern üretimi ve modernizasyonu alanında yabancı geliştiricilerin ve askeri ve özel amaçlı imalatçıların ilgisini çekmek amacıyla 2012 yılından itibaren düzenli olarak Uluslararası Silah ve Askeri Donanım Araçları (KADEX) Fuarı'na ev sahipliği yapmaktadır.¹²

Her yıl düzenli olarak yayınladığı güncel raporlar ile akademik alanda da başvurulabilecek önemli bir kaynak yaratan GlobalFirepower'ın göstergelerine göre Kazakistan, 2018 yılı itibarıyla 136 ülke arasından en güçlü orduya sahip 50. ülke olmuştur. GlobalFirepower, sıralama endekslerine askere çağırılacak nüfus, tank, uçak, nükleer başlık, uçak gemisi, denizaltı sayısı ve savunma bütçelerini dâhil etmektedir. Kategoriler her ülke için coğrafik koşullardan dolayı farklı hesaplanmaktadır. Örneğin denize kıyısı olmayan ülkelerin gemi sayısı ya da denizaltı sayısı ordu gücünü hesaplamada daha az ağırlık oluşturmaktadır.¹³

Bu doğrultuda 18.5 milyonluk Kazak nüfusu içerisinde askeri hizmete çağırılacakların sayısı 8.5 milyondur. Bu sayının 6.4 milyonu olası bir olağanüstü hal durumunda hemen askere gidebilecek elverişli durumdadır. Güncel olarak görev yapan askeri personel sayısı ise 106.500 iken bu sayının 74.500'ü Kazakistan'ın aktif askeri gücünü oluşturmaktadır. Kazak savunma gücünü mevcut askeri teçhizatların dağılımına göre inceleyecek olursak Özbekistan'dan sonra Kazakistan'ın neden Orta Asya bölgesinin ikinci büyük ordusuna sahip olduğu daha net anlaşılabilir. Bu doğrultuda Kazakistan, kara gücü açısından 300 tank, 1.613 zırhlı savaş aracı, 744 çekili topçu, 285 kendinden hazır topçu ve 393 çoklu roketatara sahiptir. Hava gücü olarak Kazakistan'ın, 67 savaş uçağı, 82 saldırı uçağı, 90 taşıma uçağı, 18 eğitimci uçağı, 75 helikopter ve 18 saldırı helikopteri bulunmak-

---

11 Aliia Raimbekova, Kazakistan'da KGAÖ askeri tatbikatı sona erdi, Anadolu ajansı, 05.10.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistanda-kgao-askeri-tatbikati-sona-erdi/1273370> (10.11.2018).

12 KADEX 2018, V INTERNATIONAL EXHIBITION OF WEAPONS SYSTEMS AND MILITARY EQUIPMENT, Astana, Kazakhstan, 23-26 May 2018, <http://www.kadex.kz/eng/about> (13.11.2018).

13 GlobalFirepower, 2018 Firepower Index, <https://www.globalfirepower.com/> (10.11.2018).

tadır. Deniz gücü açısından ise denize kıyısı bulunmamasından dolayı görece yetersiz bir güce sahiptir ve toplam 15 donanma gemisi ve 12 sahil güvenlik botu vardır. Orta Asya bölgesinde Özbekistan ile insan gücü hariç diğer tüm askeri konularda benzer bir güce sahip olan Kazakistan, 2018 yılı itibarıyla savunma için 2.435 milyar dolar bütçe ayırarak bu anlamda Orta Asya Türk devletleri arasında askeri savunmaya en fazla kaynak aktaran ülke olmuştur.¹⁴

Kazakistan Türkiye Askeri İlişkileri

Kazakistan'ın SSCB'den bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Türkiye, eğitim, kültür ve siyasi ilişkileri geliştirmenin yanında askeri anlamda da özellikle Orta Asya devletlerinin güvenlik kapasitelerinin artırılması konusuyla ilgilenmiştir. Bu anlamda her iki ülke karşılıklı olarak askeri ataşelikler açmış, Türk Silahlı Kuvvetleri çok yüksek miktarlarda olmasa da askeri teknik hibe sağlamıştır. Türkiye, Kazakistan'ın NATO barış gücü işbirliğine katılmasıyla Kazak askerlerine eğitimler vermiştir.¹⁵ Nargis Kassanova'ya göre, Türkiye'nin NATO'nun en büyük ikinci ordusuna sahip olması Kazakistan için NATO ilişkilerini yoğunlaştırmak adına önemli bir unsurdur. Kazak yetkililer için Müslüman ve laik Türkiye'nin NATO içinde böylesine önemli bir yere sahip olması Kazakistan'ın güvenliği için önemli denge unsurlarından biridir.¹⁶ Nitekim 2006 yılında Brüksel'deki NATO karargâhını ziyaret eden Nazarbayev, NATO'nun Özbekistan'ı kaybettiğini, Kırgızistan'daki üssünün akıbetinin belirsiz olduğunu Kazakistan'ın ise Türkiye'nin desteği ile ilerleyen dönemlerde NATO'nun askeri ve siyasi çıkarlarının merkezine yerleşebileceğini vurgulamış ve Türkiye'nin NATO'daki varlığının Kazakistan için önemini altını çizmiştir. NATO ise, bilhassa 2005 ve sonrasında gözünü Kazakistan'a dikmiş ve ülkeye girişini kolaylaştırmak için Türkiye'yi ve Türk Silahlı Kuvvetleri eliyle yapılan askeri yar-

---

14 GlobalFirepower, Kazakhstan Military Strenght 2018, Overview Kazakhstan (KAZ), https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=kazakhstan (10.11.2018).

15 Aygerim Şilibekova, "Görevimiz Güvenlik: Kazakistan-Türkiye İlişkilerinde Yeni Dönem", 21. Yüzyıl Dergisi, s. 59, <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/163.pdf>, (11.11.2018).

16 Nargis Kassanova ile Mülakat, *Kimep Üniversitesi*, Almatı-Kazakistan (11.02.2015).

---

dımları aracı olarak kullanmıştır.¹⁷

Kazakistan, 2004 NATO İstanbul Zirvesi'nde Barış İçin Ortaklık anlaşmasının tarafları olan Kazakistan ve diğer Türk devletlerine özel önem atfedilmesi yönünde görüş bildirerek bu bölgelerden sorumlu NATO Genel Sekreter Özel Temsilcisi atanmasını desteklemiştir. İki ülke 26 Mayıs 2005 tarihinde Astana'da "Uluslararası Terörizm, Organize Suçlar ve Diğer Tiplerdeki Suçlarla Mücadele İşbirliği" anlaşması imzalamışlardır.¹⁸ Bu anlamda Türkiye, Kazakistan'a yapılan askeri yardımlarda öncü rol oynamaktadır. Örneğin 2005 yılında Türkiye tarafından Kazak Silahlı Kuvvetlerine askeri araç, telsiz ve gece görüş cihazları hibe edilmiştir. Kazak Tümgeneral Mukatov, Türkiye'nin 2005 yılına kadar Kazakistan'a yaptığı askeri teknik yardımların 6 milyon doları geçtiğini belirterek bu yardımların Kazak ordusunun harekât kabiliyetini ve etkinliğini artırdığını söylemiştir.¹⁹ İki devlet arasında 7 Kasım 2007 tarihinde karşılıklı olarak özel timlerin eğitimi konusunda da işbirliği belgesi imzalanmış ve bu anlaşmalarla iki ülke arasındaki güven pekişmiş ve netice itibarıyla yeni fırsatların yaratılmasına imkân sağlanmıştır. Bu güven neticesinde Türkiye'nin askeri lise ve harp okullarında eğitim gören Kazak subaylarının sayısı hiçte az değildir.²⁰

Karşılıklı güven ilişkisinin en somut neticesi olarak Türkiye, Kazakistan'a en önemli askeri desteğini Kazak Engineering (KAE) firması ile 13 Aralık 2013'te Astana'da ASELSAN fabrikasını açarak vermiştir. Bu fabrika ile hem Kazakistan hem de bölge ülkeleri için önce sınır güvenliği ekipmanlarının (termal kamera, dürbün, vs) üretimi, sonra ise ağır makinaların bakımları sağlanacaktır.²¹ Bugüne kadar Kazakistan'a 34 milyon dolarlık satış yapan ASELSAN'ın, fabrikanın açılmasıyla birlikte 10 yıl içinde sadece bu ülkeye 1 milyar dolarlık satış yapması beklenmektedir.

---

17 "Kazakistan'da NATO'nun aracısı Türkiye", *Sol Haber Günlük Siyasi Gazete*, Sayı, 205, 12 Aralık 2006, <http://arsiv.sol.org.tr/?yazino=6114>, (01.11.2018).

18 Şilibekova, a.g.m., s. 59.

19 "TSK'dan Kazakistan'a askeri yardım", 28 Kasım 2005, *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/2005/11/28/son/sondun36.html> (12.11.2018).

20 Şilibekova, a.g.m., s. 59.

21 "Kazakistan ASELSAN Engineering yeni fabrikasını açtı" (Kazakhstan ASELSAN İnjiniring Jana Zavotın Aştı), 10.12.2013, <http://today.kz/kz/news/kazakhstan-news/2013-12-10/47560-2/> (12.11.2018).

Eğer beklenti karşılanırsa, 36 milyon dolara mal olan fabrikanın Türkiye için önemli bir ekonomik getirisi olacaktır. KAE'nin 5 yıl içinde yılda 100 milyon dolarlık satış yapan bir şirket seviyesine ulaşacağını söyleyen KAE Genel Müdürü Tarık Ziya Kaboğlu, "Türkiye'ye yılda 10 milyon dolarlık, Kazakistan pazarı için yılda ortalama 40 milyon dolar satış hedefliyoruz. Rusya, Özbekistan ve Türkmenistan'a 5 yıl içinde 50 milyon dolar satış öngörüyoruz. Kazakistan'daki helikopter bakım onarım fabrikasıyla birlikte jandarma helikopter bakımı için verdikleri teklifin sonuçlanmasını bekliyoruz" diyerek Türkiye'nin uzun vadede ciddi bir gelir elde edeceğini ifade etmiştir.²²

Kazakistan'ın önceki Türkiye Büyükelçisi Canseyit Tüymebayev, iki ülke arasındaki askeri işbirliğinin daha fazla geliştirilmesi için çalıştıklarını, hâlihazırda Türkiye'nin Kazakistan ordusu için subay yetiştirip askeri personelin bilgi seviyesini arttırdığını, Türk askeri sanayisinin Kazakistan'da hızla büyüdüğünü ifade etmiştir. Tüymebayev, 2013 yılının Aralık ayında açılan ve 2014 yılından itibaren yüksek teknolojik malzemeler üreten KAE fabrikasının iki ülke arasında askeri alanda atılmış en önemli adım olduğunu vurgulamıştır.²³ Bu açıklamaların hemen akabinde dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Hulusi Akar, Astana'ya yaptığı ziyarette Türkiye'nin Kazakistan ordusunun modernizasyonu, silah ve askeri teçhizatının modernizasyonunu sağlaması ve yüzbaşı rütbesindeki askeri personelin değişimi konularında işbirliği yapılacağını dile getirmiştir.²⁴

İki ülke arasındaki askeri işbirliği artarak devam etmektedir. Nitekim 30 Ocak 2018 tarihinde Kazakistan Savunma Bakanlığı heyetinin Ankara'ya düzenlediği ziyarette, Kazak tarafı özellikle Kazak askerlerinin eğitim sorunlarını gidermek ve daha fazla Kazak askerinin Türkiye'nin askeri harp

---

²² Tarık Ziya Kaboğlu, *Kazakistan Aselsan için hedef 5 yılda 100 milyon dolarlık satış*, Anadolu Ajansı, 23.05.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kazakistan-asel-san-icin-hedef-5-yilda-100-milyon-dolarlik-satis-/1154963> (12.11.2018).

²³ Canseyit Tüymebayev, Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler geliyor, EKO VİTRİN (Mart 2015), s. 119. <http://www.ekovitrin.com/dergi2015/mart/kazakistan.pdf> (12.11.2018).

²⁴ Kazakistan ve Türkiye Askeri Personel Eğitiminde İşbirliği Yapacak, HABERLER, 09.04.2018, <https://www.haberler.com/kazakistan-ve-turkiye-askeri-personel-egitiminde-7174202-haberi/> (13.01.2018).

---

okullarında öğrenim görüp savaş eğitimi almaları konularını görüşmüşlerdir. Görüşmede her iki ülke “2018 Askeri İşbirliği Planı”nı imzalamışlardır.²⁵ Bu anlamda çok olağandışı bir durum yaşanmadığı müddetçe askeri işbirliğinin artarak devam edeceği kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin Rusya'nın savaş uçağını angajman kuralları nedeniyle düşürmesi ve 15 Temmuz FETO darbe girişiminden sonra Kazakistan'ın Türkiye'ye ciddi destek vermesi sonrasında siyasi ilişkilerde samimi gelişimler kaydedilmektedir. İki ülkenin Stratejik Ortaklık antlaşmasını imzalamaları eksiklikler olsa da siyasi ilişkilerin kurumsallaşarak devam edeceğini göstermektedir. Hatta Türkiye, Kazak dış politikasının sön dönemlerde gösterdiği başarıyı (BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği ve Astana Barış Süreci'ne ev sahipliği yapması) yakıdan takip etmektedir. Siyasi ilişkileri bir yansıması olarak gelişen askeri ilişkiler ise Aselsan'ın Astana'da üretime başlaması ile iyi bir noktaya ulaşmıştır. 2018 yılı itibariyle Kazak askerlerin Türkiye'deki askeri harp okullarında öğrenim ve savaş eğitimi görmesi konuları netlik kazanmıştır. Ayrıca Kazakistan, bölge ülkelerine nazaran askeri savunma sistemine üst düzey bir askeri bütçe ayırmasının bir sonucu olarak Orta Asya'daki en büyük savunma sanayi üreticisi olmak yolunda emin adımlarla ilerlemektedir. Bu doğrultuda Kazakistan ilk aşamada komşusu olan iki Orta Asya ülkesine ihracat yapmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak, SSCB dağıldıktan hemen sonra topraklarında bulunan nükleer silah kapasitesi ile dünyanın en büyük dördüncü nükleer gücüne ve eşsiz bir savunma potansiyeline sahip olmasına rağmen Kazakistan, bölgesel ve küresel barışın sürdürülebilir tesisi için dehşet dengesi yaratmayacak ve güvenlik ikilemine yol açmayacak bir anlayışı benimsemiştir. Kazakistan, Suriye iç savaşını bitirebilecek iradeyi gösterip Astana Süreci'ne ev sahipliği yaparak bu anlayışı sürdürdüğünü uluslararası camiaya göstermiştir.

---

25 Türkiye ve Kazakistan, 2018 askeri işbirliği planını imzaladı, SPUTNİK, 30.01.2018, <https://tr.sputniknews.com/savunma/201801301032022375-turkiye-kazakistan-2018-askeri-isbirligi-planı/> (13.11.2018).

КАУНАҚСА

Abdirov, N. Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі: уақыт талабы және жауапкершілік. Алғашқы әскери дайындық. Начальная военная подготовка (Devletin askeri güvenliği: zaman ve sorumluluk. İlk askeri eğitim). 2006. No: 5, s. 8.

General Assembly of the United Nations, Statement by H.E. Mr. Nursultan A. Nazarbayev, 25 September 2007, <http://www.un.org/webcast/ga/62/2007/pdfs/kazakhstan-en.pdf> (04.11.2018)

General Assembly of the United Nations, Kazakhstan's Statement Summary, 25 September 2009, <https://gadebate.un.org/en/64/kazakhstan> (04.11.2018).

GlobalFirepower, Kazakhstan Military Strength 2018, Overview Kazakhstan (KAZ), https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=kazakhstan (10.11.2018).

GlobalFirepower, 2018 Firepower Index, <https://www.globalfirepower.com/> (10.11.2018).

Kaboğlu, Ziya Tarık, Kazakistan Aselsan için hedef 5 yılda 100 milyon dolarlık satış, Anadolu Ajansı, 23.05.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kazakistan-aselsan-icin-hedef-5-yilda-100-milyon-dolarlik-satis-1154963> (12.11.2018).

KADEX 2018, V INTERNATIONAL EXHIBITION OF WEAPONS SYSTEMS AND MILITARY EQUIPMENT, Astana, Kazakhstan, 23-26 May 2018, <http://www.kadex.kz/eng/about> (13.11.2018).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІ – МЕМЛЕКЕТ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ КЕПІЛІ (Kazakistan Silahlı Kuvvetleri Devlet Güvenliğinin Garantisi), NATIONAL DIGITAL HISTORY, 18 Mayıs 2015, <https://e-history.kz/kz/publications/view/1129> (08.11.2018).

Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі (Kazakistan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı), ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘСКЕРИ ДОКТРИНАСЫ (Kazakistan Cumhuriyeti Askeri Doktrini), 2017, Astana, https://www.mod.gov.kz/kaz/dokumenty/voennaya_doktrina/ (08.11.2018).

Kazakistan'da NATO'nun aracısı Türkiye, *Sol Haber Günlük Siyasi Gazete*, Sayı, 205, 12 Aralık 2006, <http://arsiv.sol.org.tr/?yazino=6114>, (01.11.2018).

Kazakistan ASELSAN Engineering yeni fabrikasını açtı (Kazakhstan ASELSAN Injiniiring Jana Zavotın Aştı), 10.12.2013, <http://today.kz/kz/news/kazakhstan-news/2013-12-10/47560-2/> (12.11.2018).

Kazakistan ve Türkiye Askeri Personel Eğitiminde İşbirliği Yapacak, HABERLER, 09.04.2018, <https://www.haberler.com/kazakistan-ve-turkiye-askeri-personel-egitiminde-7174202-haberi/> (13.11.2018).

Laumulin, Murat, "Nuclear Politics And The Future Security Of Kazakhstan", *The Nonproliferation Review*, Cilt 1, Sayı 2, Kış, 1994, s. 61-65,

---

Nargis Kassanova ile Mülakat, KIMEP Üniversitesi, Almatı-Kazakistan (11.02.2015).

Nazarbayev, Nursultan, *Yüzyıllar Kavşağında*, SFN Yayıncılık, Ankara, 2012.

Об образовании Государственного комитета обороны Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан // *Казакстанская правда* (Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Savunma Komitesi'nin kurulması. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi), *Kazakhstanskaya Pravda*. 1991. 26 Ekim.

Raimbekova, Aliia, Kazakistan'da KGAÖ askeri tatbikatı sona erdi, Anadolu ajansı, 05.10.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kazakistanda-kgao-askeri-tatbikati-sona-erdi/1273370> (10.11.2018).

Şilibeğova, Aygerim, "Görevimiz Güvenlik: Kazakistan-Türkiye İlişkilerinde Yeni Dönem", 21. Yüzyıl Dergisi, s. 59, <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/163.pdf>, (11.11.2018).

TSK'dan Kazakistan'a askeri yardım, 28 Kasım 2005, *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/2005/11/28/son/sondun36.html> (12.11.2018).

Türkiye ve Kazakistan, 2018 askeri işbirliği planını imzaladı, SPUTNİK, 30.01.2018, <https://tr.sputniknews.com/savunma/201801301032022375-turkiye-kazakistan-2018-askeri-isbirligi-plani/> (13.11.2018).

Tüymebayev, Canseyit, Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler geliyor, EKO VİTRİN (Mart 2015), s. 119. <http://www.ekovitrin.com/dergi2015/mart/kazakistan.pdf> (12.11.2018).

Yılmaz, Serdar, Kazakistan'ın BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliği'nin Nedenleri, *EkoAvrasya Dergisi*, 29.03.2017, <http://ekoavrasya.net/Duyuru.aspx?did=247&lang=TR> (10.11.2018).

